

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

Hinko Krapek: Na velocipedu, 1890; fotografija, kabinetni format; last: Pokrajinski muzej v Mariboru

UDK 949.712(-2)(05)
UDC

YU ISSN 0023-4923

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

XXXVII

1989

IZDAJA IN ZALAGA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
SEKCIJA ZA KRAJEVNO ZGODOVINO

LJUBLJANA

Izdajateljski svet: Marjan Drnovšek, dr. Tone Ferenc, dr. Ferdo Gestrin (predsednik), Metka Gombač, Nada Holynski, dr. Olga Janša-Zorn, dr. Jože Koropec, Janez Kos, Antoša Leskovec, dr. Božo Otorepec, Slavica Pavlič, Marija Sernoder, dr. Mirko Stiplovšek, Prvenka Turk.

Uredniški odbor: France Dobrovoljc (lektor), Marjan Drnovšek (glavni urednik), dr. Tone Ferenc, dr. Ferdo Gestrin, mag. Stane Granda (odgovorni urednik), dr. Olga Janša-Zorn, Janez Kopač, dr. Božo Otorepec, Peter Stres, Kristina Šamperl-Purg, dr. Zmago Šmitek, Boris Golec (tehnični urednik), dr. Sergij Vilfan, dr. Peter Vodopivec — Opremil: Julijan Miklavčič — Prevodi: Liljana Žnidaršič — Bibliografska obdelava: Martin Grum — Uredništvo: ZRC SAZU, Novi trg 4, 61000 Ljubljana (tel. 061/331-021 int. 77), uprava: Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 21, Ljubljana — Sofinancirata Raziskovalna in Kulturna skupnost Slovenije — Tisk: Tiskarna Pleško.

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

A magazine for Slovene Local History

37. letnik Ljubljana 1989 številka 3

ČLANKI IN RAZPRAVE ARTICLES AND TREATISES

- Tone Knez*: Grobovi halštatskih aristokratov v Novem mestu 166—168
Graves of Hallstatt Aristocrats in Novo mesto
- Sandi Sitar*: Leonardovo goriško jezero .. 169—172
Leonard's »Goriško jezero«
- Majda Žontar*: Poštni promet čez Gorenjsko na Koroško do začetka 19. stoletja 172—177
Mail Connections through Upper Carniola to Carinthia to the Beginning of the 19th Century
- Vesna Bučič*: Ljubljanski urarji v 18. stoletju 177—186
Ljubljana Watchmakers in 18th Century
- Vlado Valenčič*: Steklarna v Zagorju 186—191
Glass-Factories in Zagorje
- Boris Golec*: Tržaški in ljubljanski najdenčki v Kumljskih hribih 192—202
Triest and Ljubljana Foundlings in Kumljan Hills
- Marjan Drnovšek*: Prispevek k zgodovini izseljevanja iz Gorenjske pred prvo svetovno vojno s posebnim poudarkom na Škofji Loki 203—218
A Contribution to the History of Emigration from Uper Carniola (Gorenjska) Before World War I with special Emphasis on Škofja Loka
- Marko Kambič*: Kolesarski red za mesto Ljubljano 218—225
Cycling Regulations for the Town of Ljubljana
- Vilma Brodnik*: Preskrba beguncev in vojnih ujetnikov v Ljubljani med prvo svetovno vojno 226—230
Supplying Refugees and War Captives in Ljubljana During World War I
- Žarko Lazarevič*: Zadolževanje kmetov v katastrski občini Dol pri Ljubljani po zemljiški knjigi v letih 1918—1914 231—237
Indebtedness of Peasants in the Cadastral Commune Dol at Ljubljana by the Cadastral Book in the Years 1918—1941
- Anka Vidovič-Miklavčič*: Vloga in organizacijski razvoj Zveze absolventov kmetijskih šol in Zveze absolventk kmetijsko-gospodinskih šol na Slovenskem v zadnjem desetletju stare Jugoslavije 238—247
The Role and Organisational Development of the Association of Graduates from Agricultural Schools (Zveza absolventov kmetijskih šol — ZAKŠ) and the Association of Graduates from Agricultural House-Hold Schools (Zveza absolventk kmetijsko-gospodinskih šol — ZAKGŠ) in Slovenia in the Last Decade of Old Yugoslavia
- Jelka Melik*: Orjunaši na sodišču 247—253
»Orjunaši« at Court
- Boris Rozman*: Gradnja kopališča Športnega kluba Ilirija 253—258
Building the Ilirija Sports Club Swimming-Pool

- France Golob*: Grafična upodobitev »Zerkveno szegnanje per Svetim Roku nad Ljublano« . 258—263
Graphic Representation of »Zerkveno shegnanje per svetim Roku nad Ljublano«
- Andreja Vrišer*: Noša na dornavskih tapetah 263—266
Costume on Dornava Wall-Paper
- Igor Grdina*: Podoba Žida v slovenski literaturi 267—277
The Image of a Jew in Slovene Literature
- Andrej Vovko*: Izseljensko vprašanje v koledarjih Družbe sv. Cirila in Metoda 278—286
Emigration Question in Calendars of the Society of St. Cyril and Metod

ZAPISKI IN GRADIVO NOTES AND MATERIALS

- Nada Morato*: Albucan in Korte 287—289
Albucan and Korte
- Eva Holz*: Zgodovina družine Luckmann 290—301
The History of Family Luckmann
- Tatjana Hojan*: Nekaj dokumentov ob stoletnici ustanovitve Zveze slovenskih učiteljskih društev 301—303
Some Documents at the Hundredth Anniversary of Founding the Association of Slovene Teacher's Societies
- Marinka Dražumerič*: Belokranjci — vojaki v 1. svetovni vojni 304—308
White Carniolians — Soldiers in World War I
- Božo Benedik*: Jakob Žumer — župan v Gorjah 309—311
Jakob Žumer — Mayor in Gorje

IZ STARIH FOTOGRAFSKIH ALBUMOV PHOTO FROM OLD ALBUMS

- Sergej Vrišer*: Fotografije iz življenja generala Rudolfa Maistra 312—314
Photographies from the Life of Rudolf Maister

DELO NAŠIH ZAVODOV IN DRUŠTEV NOTES ON THE ACTIVITY OF OUR INSTITUTES AND ASSOCIATIONS

- Majda Žontar*: Razstava Gradovi na območju Kranja 315—316
Exhibition Castles on the Kranj Region
- Majda Žontar*: Razstava Iz zgodovine osnovne šole v Kropi 316—317
Exhibition From the History of Primary School in Kropa

POSVETI IN ZBOROVANJA CONFERENCES AND CONVENTIONS

- Jasna Horvat*: Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem 318—319
History of Money and Banking in Slovenia

Branko Šuštar: Posvetovanje »Zgodovina šolstva in prosvete v Istri« 320—320
Conference »History of School and Educational System in Istria«

JUBILEJI

ANNIVERSARIES

Visok življenjski jubilej Draga Mušiča (*Stane Granda*) 321—322
Dr. Sergij Vilfan — sedemdesetletnik (*Božo Otorepec*) 322—322
Ema Umek — jubilatka (*Peter Ribnikar*) 323—325
Ob devetdesetletnici Zgodovinskega arhiva Ljubljana (*Tone Pavček*) 325—327
Priznanje Zgodovinskega arhiva Ljubljana
Sergiju Vilfanu, Božu Otorepcu, Vladu Valenčiču (*Jože Žontar*) 325—327

IN MEMORIAM

Majda Smole (*Ema Umek*) 328—328

NOVE PUBLIKACIJE

NEW PUBLICATIONS

Zgodovina Cerkve 1. Od začetkov do Gregorja Velikega. Ljubljana 1988 (*Vinko Rajšp*) 329—330
J. Lucić: Spisi dubrovačke kancelarije III. Zapisi notara Tomazina de Savere 1284—1286, Diversa cancellariae II (1284—1286), zapisi notara Aca Titullo 1295—1297, Diversa cancellariae III (1295—1297), Monumenta historica Ragusina III. Zagreb 1988 (*Darja Mihelič*) 331—332

Franjo Baš: Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije. Izbrani zgodovinski spisi. Maribor 1989 (*Mavricij Zgonik*) 333—333
Maja Žvanut: Knjige iz 16. stoletja v knjižnici Narodnega muzeja/Die Bücher des 16. Jahrhunderts in der Bibliothek des Nationalmuseums. Situla 27. Ljubljana 1988 (*Eva Holz*) 333—334
Fotoalbum izseljencev iz Benečije. Trst 1986 (*Meika Gombač*) 334—335
Trst 1941—1947: Od italijanskega napada na Jugoslavijo do mirovne pogodbe. Koper 1988 (*Meika Gombač*) 336—336
Ormoški zbornik III (*Kristina Šamperl-Purg*) 336—338
Branko Božič: Gasilstvo na Slovenskem do leta 1941. Ljubljana 1988 (*Olga Janša-Zorn*) 338—338
Janez Kopač: Zgodovinski arhiv Ljubljana (1898—1988). 161. zvezek zbirke vodnikov Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Maribor 1988 (*Marjan Drnovšek*) 338—339
Smlednik: Kako so živeli. Smlednik 1989 (*Branko Šuštar*) 339—339
Marija in Mihael Petek: Kronika župnije Tržič ob 150-letnici posvečenja župne cerkve. Tržič 1988 (*Janez Kopač*) 339—340
Zbornik ob devetdesetletnici Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Gradivo in razprave št. 8. Ljubljana 1988 (*Janez Kopač*) 340—342
Franc Puhar: Obrtništvo v Kranju od rokodelskih cehov do danes. Kranj 1988 (*Janez Kopač*) 342—343
Vlado Valenčič: Zgodovina ljubljanskih uličnih imen. Ljubljana: Partizanska knjiga, Znanstveni tisk in Zgodovinski arhiv Ljubljana, Gradivo in razprave 9, 1989 (*Marjan Drnovšek*) ... 343—344

Ureja uredniški odbor. Glavni urednik Marjan Drnovšek, odgovorni urednik mag. Stane Granda
Tehnični urednik Boris Golec. Zunanja oprema Julijan Miklavčič. Upravnica časopisa Majda Čuden.
Prevodi Cvetka Vode (angl.)

Za strokovnost prispevkov odgovarjajo avtorji. Ponatis člankov in slik je mogoč le s privolitvijo avtorja in uredništva ter navedbo vira.

Ustanovitelj, izdajatelj in založnik: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, sekcija za krajevno zgodovino. Sofinancirata Raziskovalna Kulturna skupnost Slovenije. — Tisk: Tiskarna Pleško, Ljubljana — *Uredništvo*: ZRC SAZU, Novi trg 4, 61000 Ljubljana (tel. 061/331-021 int 77), *uprava*: Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 21/1, 61000 Ljubljana (tel.: 061/332-611 int. 209). *Prispevke za objavo pošiljajte na naslov uredništva, revijo pa lahko naročite na upravi*. Tekoči račun: 50101-678-49040 (Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 12, Ljubljana — za »Kroniko«). — Naročnina za leto 1989 znaša za posameznike 20.000 din, za ustanove 30.000 din, za študente 10.000 din in za upokojence 15.000 din. Višina naročnine velja do 30. 6. — *Cena te številke je 300.000 din.* — Naklada 1000 izvodov.

DREVU
FRANZOSKE SVOJBODSHENE

V' BNI

PRIDEGI

zhes Evangelijum od fhenofovega, ferna
na 25. Nedelo po Winkushtah

is ochitne prifkneze v' lejtn 1792.

naprejšesenu

inu k' lepemu poduko

ZESARSKEH PODLOSHENEKOV

V' NOTREJNI ESTRII

po Slavenskemu jeſtku

na dan danu

v' lejtn 1793.

IS VIKSHEM PERVOLENJAM.

NA DUNEJU

UTISNENU PER CHRISTIANU GROSSERJE.

»Drevu franzoske svojbodshene« je anonimna, najbrž Pohlina pridiga iz leta 1793, ki napada francosko revolucijo.
(original v knjižnici Narodnega muzeja)

ČLANKI IN RAZPRAVE

GROBOVI HALŠTATSKIH ARISTOKRATOV V NOVEM MESTU

TONE KNEZ

V bogati arheološki dediščini Novega mesta, ki jo poznamo iz raziskanih grobišč od časa kulture žarnih grobišč do pozne antike, so najbolj znani in reprezentativni grobovi iz starejše železne ali halštatske dobe (750—300 pred n.št.). V tem prazgodovinskem obdobju so slovenske pokrajine, še posebej Dolenjska, dosegle visok kulturno-civilizacijski razvoj. Gomile kot družinske grobnice in utrjene naselbine-gradišča na vrhovih so značilni in najbolj vidni arhitektonski spomeniki te davne, avtohtone civilizacije, ki nam je zapustila neštete spomenike njene ustvarjalnosti.¹ Osnovno pravilo pokopavanja v halštatskem obdobju na Dolenjskem je pokop (inhumacija) v družinsko-rodovni gomili, pri čemer so grobovi vedno razporejeni v krogu na obodu gomile. Med posameznimi grobovi v gomilah so opazne velike razlike v številu in vrednosti pridatkov, kar kaže na močno socialno diferenciacijo tedanje družbe. Na vrhu te plemensko urejene družbe so bili pripadniki vojaške aristokracije — halštatski knezi. Spoznamo jih po bogati bojni opremi, dragocenem pivskem posodju in jezdnem konju, ki so ga največkrat pokopali skupaj z njegovim gospodarjem.

Izraz »knežji grob« (*»Fürstengrab«* v nemškem in *»tombe princière«* v francoskem govornem področju) je prvi uporabil stuttgartski konservator Eduard Paulus leta 1877 pri odkrivanju velikih gomil pri Heuneburgu na Württemberskem. Izraz se je v stroki uveljavil in je v zahodni halštatski kulturi dobro opredeljen.² Z njim označujejo izjemno bogate grobove v velikih gomilah halštatske dobe. Odlikuje jih izredno bogat grobni inventar iz dragocenih materialov, so brez orožja, skoraj vedno s štirikolesnim vozom, toda brez pokopanih konj, včasih tudi s kosi pohištva in z razkošnim pivskim posodjem, ki se pojavlja v celih servisih. Knežji grob v zahodnem halštatskem krogu je vedno lociran v sredini gomile, grobnica je tesarsko izdelana »brunarica« iz mogočnih hrastovih hlodov. Nedvomno so bili pokojniki v teh grobovih knežjega stanu, velikega ugleda in bogati. Določeni znaki kažejo na to, da so bili morda celo dinastično organizirani.

Nekoliko težja je opredelitev halštatskega knežjega groba v Sloveniji, pri čemer imam v mislih v prvi vrsti grobove na Dolenjskem. V primerjavi s knežjimi grobovi v zahodni Evropi so naši precej manjši, bolj skromno opremljeni, brez voza, toda vedno z garnituro orožja in pokopom jezdnega konja ali vsaj priloženimi konjskimi žvalami. Čeprav so grobovi naših halštatskih aristokratov tako po velikosti grobne komore kakor tudi po številu in razkošju pridatkov do-

sti skromnejši od knežjih grobov zahodnohalštatskega kulturnega kroga, so bile v njih pokopane osebe najvišjega družbenega sloja tedanjega časa: vladajoči oblastniki ali knezi, ki so bili hkrati tudi vojaški poveljniki. Izraz »knežji grob« je v arheološki stroki konvencionalen naziv, ki opredeljuje tiste redke najbogatejše grobne celote v množici tisočeri halštatskih grobov. V njih vidimo poslednje počivališče rodovnih in plemenskih prvakov svojega časa in nosilce oblasti. Ker ne poznamo njihovih izvirnih imen in nazivov, najdemo v literaturi zanje različne nazive, kot na primer: vojaški aristokrati, nobiles, principes, halštatski veljaki in podobno. Za halštatski knežji grob na Dolenjskem so značilne naslednje sestavine: nadpovprečno bogata oprema, reprezentativna garnitura orožja, razkošna noša, dragoceno pivsko posodje in pokop konja.³ Med knežje grobove štejemo tako moške kakor tudi ženske grobove. Za moške grobove sta značilna orožje in jezdni konj, značilnost ženskih grobov pa je veliko nakita iz različnih dragocenih materialov. Odlične osebe so bile pokopane v leseni krsti, njihove grobne jame so večkrat obdali in pokrili dodatno s kamenjem.

Zaradi zelo neugodne sestave tal na Dolenjskem — težka rdečerjava ilovica, ki vsebuje razkrojevalne železove okside — se skeleti pokopanih oseb niso ohranili. Zaradi te zoprne okoliščine so grobni pridatki močno poškodovani ali celo uničeni, tudi tisti iz anorganskih materialov. Da gre pri teh grobovih za inhumacijo, so dokaz velikost in oblika grobne jame ter funkcionalna razporeditev pridatkov v dobro ohranjenih grobovih. Pokojne osebe so pokopali praviloma na hrbtu v iztegnjeni legi. Pridatki v knežjih grobovih so vedno številni in iz dragocenih materialov: bron, jantar, zlato, steklovina, redko srebro. Dele noše in nakit najdemo v grobu funkcionalno razporejene na telesu tam, kjer so ga za življenja nosili. Orožje je položeno ob strani pokojnika, obredne posode s hrano in pijačo so položili k nogam pokopane osebe. Fibule, okrasne igle, uhani, ogrlice, zapestnice in nanožnice (te nosijo samo ženske) ter kovinske garniture za pas so deli svečanega oblačila odličnih oseb. K oborožitvi davnih knezov sodijo: meč ali bodalo, bronast prsni oklep, ščit, bronasta čelada, več sulic, bojna sekira in nož. Meč, prsni oklep in čelada so najbolj reprezentativna in vidna znamenja dostojanstva ali statusni simboli halštatskih aristokratov na Dolenjskem. Bronaste čelade so bile zelo domiselno oblikovane in okrašene z mogočno perjanico na temenu. V skladu z modo in načinom bojevanja se je oblika čelade v starejši železni dobi večkrat menjala.

Najstarejša je skledasta čelada, sledi ji sestavljena čelada, tej dvogrebenasta čelada in nazadnje čelada negovskega tipa.

Najdragocenejše posode v grobovih halštatskih aristokratov so izdelane iz bronaste pločevine: s figurami okrašene in neokrašene vedrice-situle, narebrenne ciste, trinožni in ročajasti kotlički ter bronaste skodelice-ročke. Med lončenimi posodami, okrašenimi z geometrijskimi motivi, rdeče in črno pobarvanimi, so najbolj privlačni ciboriji s pokrovom in na visokih nogah. Med keramičnimi posodami se najde tudi uvožena poslikana keramika iz Apulije v Italiji. V ženskih knežjih grobovih je obilica bronastega nakita, zelo dolge ovratnice iz stotin jantarnih in raznobarnih steklenih jagod ter nakit, izdelan iz tanke zlate pločevine in finim okrasjem. Zlat nakit se najde samo v ženskih grobovih. Jezdnega konja so v moškem grobu pokopali bodisi celega ali samo glavo ubitega konja. Znani so primeri, ko so v grob položili samo opremo za jezdnega konja kot »pars pro toto«. Opremo za konja, žvale in oglavje, so mrtvemu jezdecu položili ob strani k telesu. Uničujoči zemeljski oksidi in pomanjkljiva dokumentacija starih izkopavanj pred prvo svetovno vojno so krivi, da v mnogih primerih ne poznamo celotnega grobnega inventarja halštatskega kneza. Položaj groba neke knežje osebe v razviti halštatski dobi na Dolenjskem nima posebej izbranega mesta v krogu grobov drugih oseb v gomili. Ta aristokratska oseba je bila pokopana kot »*primus inter pares*« v krogu svoje družine, grobna jama in njena konstrukcija pa je večja in bolj domiselno zgrajena.

Pri dosedanjih arheoloških raziskavah v Novem mestu so bili odkriti naslednji bogati grobovi halštatskih aristokratov, ki jih štejemo med knežje grobove. Navedeni so po vrstnem redu, kot so bili odkriti v teku desetletij:

1. Prvi bogati grob, ki bi ga smeli šteti med knežje grobove, je odkril Walter Šmid leta 1905 v Malenškovi gomili v Kandiji.⁴ To je bil grob jezdeca z opremo za konja, izdelano iz okrašene bronaste pločevine. V grobu so našli še okrašeno situlo, narebreno cisto, orožje in keremične posode. Podrobne najdiščne okoliščine in celoten grobni inventar nista znana, ker je bila gomila že prej načeta in delno izropana. Grob je iz 6. stoletja pred n.št.

2. Naslednji knežji grob so odkrili po naključju leta 1939 pri ravnanju zemljišča za športni stadion v Kandiji.⁵ Ker pri odkritju ni bil navzoč strokovnjak, grobna celota in najdiščne okoliščine niso znane. Grob je vseboval: bronast prsni oklep v dveh delih, fragmente bronaste čelade, dve železni sulici, ostanke železnih konjskih žval, železno ščitno grbo, sedem keramičnih posod. Grob je iz konca 7. stoletja pred n.št.

3. Leta 1941 so pod vodstvom Rajka Ložarja raziskali zemljišče v Kandiji, kjer so dve leti poprej odkrili grob z oklepom.⁶ Pri tem so odkrili bogat grob, ki je vseboval: trinožni bronasti kotliček, neokrašeno bronasto situlo, fragment bronastega cedila, večglavo

Kratek zakrivljen meč-mahaira v leseni nožnici z bronastim okovjem halštatskega aristokrata (okoli 700 pred n.št.). Novo mesto — Kapi teljska njiva.

Bronasti prsni oklep halštatskega kneza iz gomile v Kandiji (konec 7. stol. pred n.št.)

Bronasta čelada negovskega tipa iz groba halštatskega kneza v Kandiji
(konec 7. stol. pred n. št.)

bronasto iglo, šivanko, fragmente konjskih žval, bronaste razdelilce za jermene in ostanke devetih keramičnih posod. Grob je iz konca 7. stoletja pred n.št.

4. Pri sistematičnem raziskovanju halštatskih gomil v Kandiji je bil leta 1968 pod vodstvom podpisanega odkrit poznohalštatski knežji grob (grob IV/3).⁷ Grobni inventar sestavljajo: negovska čelada, dve figuralno okrašeni bronasti situli s keramičnimi zajemalkami, narebrena bronasta cista z leseno skodelico, štiri keramične posode, garnitura orožja (sekira, tri sulice, nož), bronasta pasna garnitura, več bronastih zapestnic in fibul, ogrlica iz barvastih steklenih biserov, železne konjske žvale, ostanki konjske lobanje. Grob datira v čas okoli leta 400 pred n.št.

5. Pri načrtnem raziskovanju južne polovice velike halštatske gomile na Kapiteljski njivi smo poleti 1987 odkrili zgodnjehalštatski knežji grob (grob I/16) z naslednjim inventarjem: delno ohranjena človeška lobanja, okovje skledaste čelade, bronasta plavutasta sekira z ušescem, kratek zakrivljen meč-mahaira v leseni nožnici in bronastim okovjem, dve že-

lezni sulici, železna križna sekira, nož, šilo, železne konjske žvale, dve dolgi večglavi bronsati igli, železna zapestnica, dve prevrtani bronasti kroglici, bronast obroček, tri keramične posode. Grob je iz konca 8. stoletja pred n.št.

Kronološki vrstni red pokopavanja naštetih halštatskih aristokratov v Novem mestu je bil naslednji: grob I/16 z mečem na Kapiteljski njivi — grob s prsnim oklepom in grob s trinožnikom v Kandiji — grob v Malenškovi gomili — grob IV/3 s situlami v Kandiji. Več kot tristo let je minilo, odkar so pokopali prvega kneza z zakrivljenim mečem na Kapiteljski njivi in onega poslednjega s situlami v Kandiji. Vmes pa je bila vrsta drugih aristokratov, ki so načelovali novomeški »kneževini« s sedežem na utrjenem Marofu.

Naštetih aristokratskih grobovi so dokaz, da je bilo Novo mesto v starejši železni dobi, od 8. do 4. stoletja pred našim štetjem pomembno središče halštatske kulture na Dolenjskem, sedež halštatskih knezov, ki so vladali in poveljevali v novomeški kotlini in na njenem obrobju. Temelji njihovega gospodarskega blagostanja in posredno politične moči so bili: pridobivanje železa v domačem okolju, izdelovanje železnega orožja in orodja, proizvodnja bronastega nakita in steklenih biserov, verjetno pa tudi živinoreja. Iz inventarjev v grobovih halštatskih veljakov razberemo, da so bili močno oboroženi in bogato okrašeni jezdec ter radoživi pivci. Bili so tvorci in nosilci visoke kulture in civilizacije, ki so jo ustvarili in razvili v stoletjih pred našim štetjem.

OPOMBE

1. Najnovejši strnjen pregled halštatske kulture v Sloveniji je objavil S. Gabrovec v delu: Praistorija jugoslavenskih zemalja V (Sarajevo 1987) 25 ss. V tem delu je zbrana vsa relevantna literatura. — 2. F. Fischer, Frühkeltische Fürstengräber in Mitteleuropa. Antike Welt 13, 1982, Sondernummer J. Biel, Der Keltenfürst von Hochdorf (Stuttgart 1985); Trésors des Princes Celtes (Paris 1987); W. Kimmig, Das Kleinaspergle (Stuttgart 1988). — 3. T. Knez v zborniku: Archäologie Alpen-Adria (Celovec 1988), 59 ss. — 4. W. Šmid, Carniola 1, 1908, 202 ss; M. Guštin in B. Teržan, Arheološki vestnik 26, 1975(1976) 188 ss. — 5. S. Gabrovec, Situla 1, 1960, 27 ss. — 6. S. Gabrovec, Arheološki vestnik 19, 1968, 157 ss. — 7. T. Knez, Germania 56, 1978, 125 ss; T. Knez, NOVO MESTO I, Halštatski grobovi. Carniola Archaeologica 1 (1986) T. 30-37. — 8. Vsi pridatki iz tega groba so bili restavrirani v delavnicah Rimsko-Germanskega Centralnega muzeja v Mainzu poleti 1988 in nato prvič predstavljeni na razstavi oktobra 1988 v Dolenjskem muzeju. Objava grobne celote je v pripravi.

LEONARDOVO GORIŠKO JEZERO

SANDI SITAR

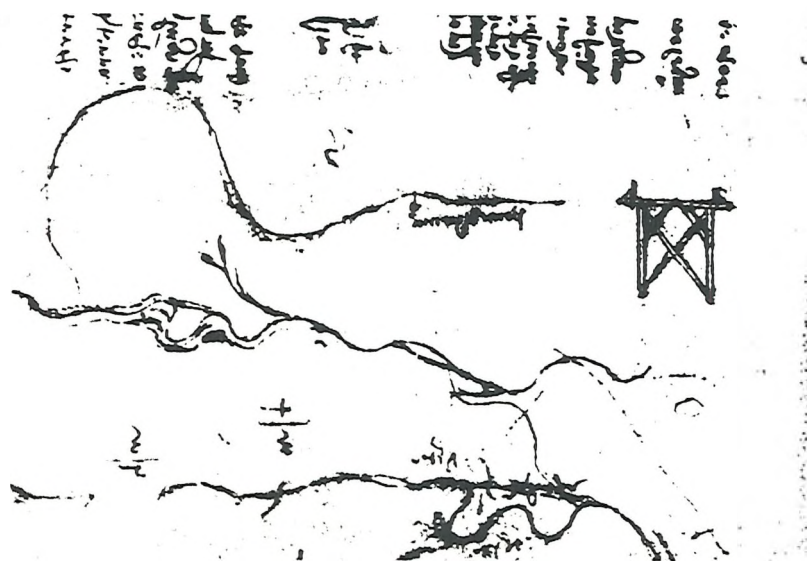
Protiturška vodna zapora na območju sotočja Soče in Vipave, naravnem vstopu skozi »goriška vrata« na Furlansko ravnino in dalje proti Benetkam, je edino poznano delo, s katerim je Leonardo da Vinci posegel na Slovensko. Dandanes je ta projekt sestavni del obsežnejših monografij o najbolj univerzalnem človeku italijanske visoke renesanse¹ pa tudi specializiranih slovenskih študij. Med slednjimi je specifičen prispevek arhitekta Maksa Fabianija (1865—1962), ki je v zgodnjih 50-tih letih v okviru svojih pokrajinskih ureditvenih planov načrtoval obnovitev plovne poti na legendarni argonavtski trasi, pri čemer je upošteval tudi 450 let starejši Leonardov projekt.² Tako so se kasneje srečevali z njim tudi proučevalci Fabianijevega opusa, med njimi arhitekt Marjan Mušič.³ Prav na osnovi Mušičevega pisanja je prišel podatek o Leonardovem posegu na slovenska tla tudi v jugoslovansko Enciklopedijo likovnih umjetnosti (zv. 3, str. 305, avtor gesla »Leonardo« L. Menaše, Zagreb 1964): »... u martu 1500 boravi u Veneciji, gdje je za Serenissimu izradio obrambeni plan protiv Turaka (zajaživanjem Soče i Vipave preplavio bi se dio doline Soče između Gorice i Gradiške)...«

Vse omenjene študije skušajo na podlagi fragmentarno ohranjenih Leonardovih podatkov locirati njegov načrt za vodno zaporo pri Gorici in ji določiti obseg, s tem pa posredno pokazati tudi na obrambno taktiko, kakor si jo je zamislil genialni projektant. Gre torej za poskus rekonstrukcije Leonardovega umetnega jezera; dotlej je najdlje v tej smeri prišel M. Mušič, ki je citirani članek opremil tudi s tematskima topografskima skicama. Natančnejši je skušal biti avtor tega sestavka v feljtonu o Leonardu da Vinciju, izhajajočem v reviji Življenje in tehnika od januarja do septembra 1989.⁴ V tem prizadevanju ga je podprl

P. Svetik⁵ (sl. 2), ki je na podlagi temeljnih topografskih načrtov 1 : 5000 izdelal tako natančen variantni načrt Leonardovih možnosti pri namenski akumulaciji voda Soče in Vipave, da se je ponudila možnost še tehtnejšega prikaza te problematike, kot je bilo to mogoče storiti v omenjenem feljtonu.

Leonarda da Vincija tudi najbolj lapidarni leksikonski zapisi označujejo kot umetnika, raziskovalca, znanstvenika, politehnika in izumitelja ter misleca, k temu pa dodajajo njegovo vojno inženirstvo, predvsem kot praktično aplikacijo njegove naravoslovno-tehnične, izrazito raziskovalne in inovativne dejavnosti in na izkušnjah pri načrtovanju vodnih obdrotehnično delovanje, ki je temeljilo na proučevanju fizikalnih zakonitosti tekočin (npr. veznih posod), opazovanju posledic delovanja vode v naravi (v celovitem krožnem gibanju padavine—tekoče vode—morje) in na izkušnjah pri načrtovanju vodnih objektov od raznovrstnih plovil (ladje, podmornica) ter energetskih naprav (vodna kolesa, turbine, celoviti pogoni), do namakalnih in osuševalnih projektov, plovnih regulacij rek in gradnje kanalov ter vodnih zajetij. Med slednjimi je znanih več projektov vojaškega namena (Arno, Loira), v ta sklop pa sodi tudi njegov goriški projekt.⁶

Leonardo je imel na tem področju predhodnike, najbolj neposrednega v Leonu Battisti Albertiju (1404—1472), ki se je s strateško uporabo rečnih voda ukvarjal že l. 1430.⁷ Medtem ko so Leonardova umetniška dela slavila že za avtorjevega življenja, je bila pomembnost njegovega naravoslovno-tehniškega dela praktično neznana vse do konca prejšnjega stoletja, ko so začeli sistematično študirati in objavljati njegove prej neznane ali vsaj podcenjevane ilustrirane zapiske.⁸ Med temi je za nas pomemben predvsem

Leonardova skica Vipave
ob izlivu v Sočo.

list št. 234 v slovitom Codice Atlantico. Tam je na hrbtini strani lista narisana skica sotočja Soče in Vipave⁹ (sl. 1), iz spremnega komentarja v Leonardovi zrcalno obrnjeni ter še drugače kodirani pisavi, težko čitljivi tudi zaradi številnih okrajšav in drugih enigem, pa je mogoče razbrati naslednje podatke: most pri Gorici, Vilpago (tako označuje L. Vipavo), alto-alto (oznaka za visoki kraški breg), bombardiranje, Benetke, Gradiška.¹⁰ Imenovanje teh objektov se ujema z Leonardovo skico in označuje grobo lego načrtovanega vodnega zajetja na lokaciji, ki jo omejujejo Gradiška na zahodu, strmi prehod na kraški plato na jugu, porečje Vipave na vzhodu ter Gorica na severu. Gre torej za območje, ki ga deli sedanja državna meja približno na polovico. Znotraj tega območja je potrebno iskati natančnejšo lego vodnega zajetja, pri čemer predpostavka, da se stanje reliefa od 1500 do danes ni bistveno spremenilo, nedvomno drži z naš namen le nebstvenimi odstopanji. Preostale informacije so prav tako dragocene: »most pri Gorici« je oznaka objekta, katerega funkcije vodno zajetje ne sme prizadeti, zato pa ga je potrebno braniti drugače, očitno z »bombardiranjem« — slednja navedba se nanaša na artilerijo v Gradiški, nedvomno pa tudi na Gorico in na višinske točke, posebej prikladne za namestitve topništva. »Benetke« so navedene kot mesto, katerega zaščiti pred nenadnim turškim napadom je bil namenjen ves goriški obrambni sistem po Leonardovem predlogu.

Do načrtovanja tega projekta na Slovenskem je prišlo zaradi dveh dejstev: ker je bilo vojaško inženirstvo ena Leonardovih osnovnih poklicnih dejavnosti in pa zaradi spleta zgodovinskih dogajanj, ki so privedla Leonarda tudi na slovenska tla. Po izšolanju v Verrochijevi delavnici sredi 70-ih let 15. stol. je deloval kot poklicni umetnik v Florenci do leta 1483, nato se je zaposlil pri milanskem fevdalcu Ludovicu Sforzi, imenovanem il Moro. Vendar pa ga je ta mecen vzel v svojo zaščito bolj zaradi vojnotehničnih veščin, kar je razvidno tudi iz pisma, v katerem se mu je umetnik ponujal v službo z navajanjem svojega tehničnega znanja, uporabnega predvsem v vojne namene — šele proti koncu naštevanja omenja Leonardo tudi uporabnost svojega znanja v miru in povsem na koncu svoje umetniške sposobnosti.¹¹

Šestnajst let, ki jih je Leonardo preživel od svojega 31. do 47. leta v Milanu, je bilo njegovo najbolj plodno in relativno mirno obdobje, ki ga je prekinil vdor Francozov, s katerimi je Moro za Karla VIII. najprej sklepal zavezništvo, nato pa se je za Ludvika XII. obrnil proti njim; l. 1500 je prišlo do boja pri Novari, kjer je bil Ludovico Sforza premagan in ujet (umrl je 1508 v zaporu). V teh burnih časih je Leonardo konec 1499 zapustil Milano in tedaj se je začela njegova nemirnejša druga polovica življenja, ki ga je prek Firenc, znova Milana (1506—13), Rima in nekaterih drugih krajev naposled privedla v Francijo. Leta 1500 se je zadrževal v Benetkah, kjer je dokazljiv v marcu in aprilu.¹²

Benetke, ki so štele za Leonardovega obiska 200.000

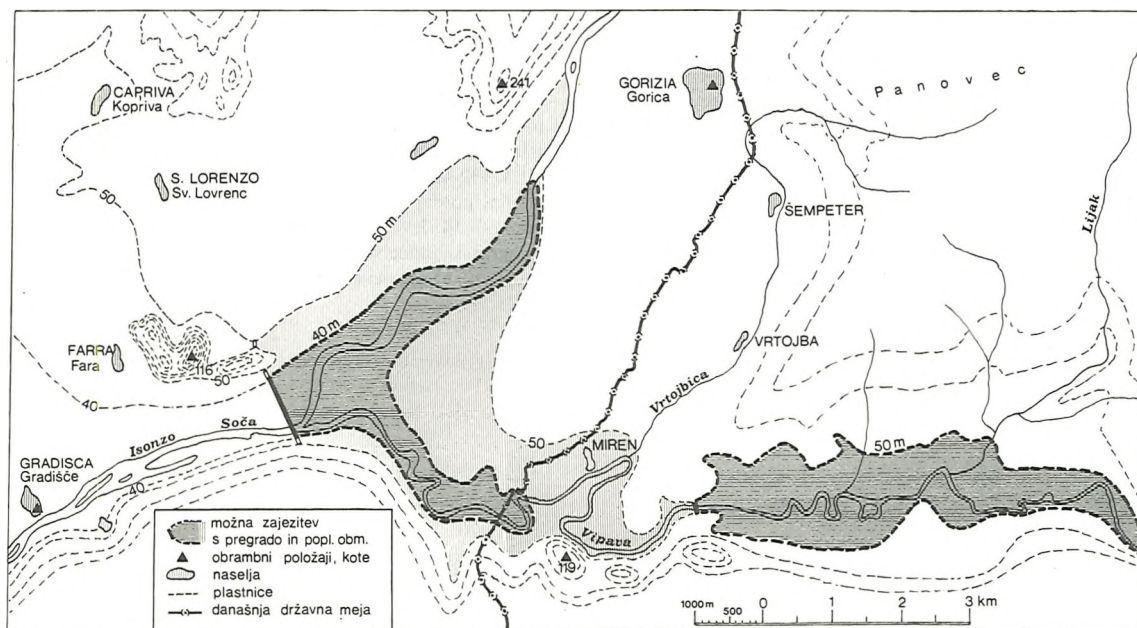
prebivalcev, njihovo celotno ozemlje pa desetkrat toliko, so po turškem zavzetju Carigrada 1453 skušale ohraniti s Turki dobre, predvsem na obojestranski koristi od trgovine temelječe odnose, vendar so se morale vse do 1718 trdo bojevati za svoje posesti, s katerih so jih Turki vse bolj izrivali. Že proti koncu 15. stol. so začeli turški napadi resneje ogrožati same Benetke, in to od dveh strani, s pomorske severnojadranske¹³ in prek slovenskega ozemlja po Vipavski dolini, kjer po prekoračitvi Soče za turško konjenico na Furlanski ravnini ni bilo več učinkovitejših zadržkov.

V takšnih razmerah je bilo tudi za Benečane Leonardovo vojaško znanje zanimivejše od umetniškega. Seznanili so ga tako s problematiko pomorske kot kopne nevarnosti: Leonardo naj bi v prvem primeru svetoval, kako onesposobiti turško ladjevje (ki je zaplenilo tudi mnoge beneške ladje) že na navezih v lukah in kako rešiti iz tamkajšnjih zaporov posadke svojih ladij, da bi potem napadli Turke hkrati z morja in v samih lukah. Leonardo, ki se je veliko ukvarjal s tehniko potapljanja, je Benečane svetoval, da naj njihovi udarni potapljaški oddelki navrtajo turške ladje in med nastalo paniko odpro še zapore.¹⁴ Temeljiteje pa se je posvetil vprašanju obrambe Benetk pred vpadi prek Furlanske ravnine, kjer bi se turška konjenica lahko razvila v široko fronto, Benečani, ki so imeli svoje vojaške oddelke razpršene po mnogih bojiščih, pa bi se takšnemu naletu z ene strani ne mogli učinkovito upirati. Turški napad je bilo zato smotno zadržati in onesposobiti že pred vstopom v ravnino.¹⁵

Leonardo se je med terenskim ogledom prepričal, da je v tem pogledu zelo prikladno območje sotočja Soče in Vipave, posebno še, ko je od domačinov izvedel, da morajo Turki odtod dalje proti Benetkam vsekar prek Soče. Dejstvo, da je pridobil ta bistveni podatek iz pripovedovanja domačinov, dokazuje, da ni razpolagal s karto tega ozemlja, zato si ga je izrisal sam — gre za eno najstarejših terenskih kartiranj slovenskega ozemlja po antiki (sl. 1). V ta namen je moral Leonardo pregledati teren od Gradiške do Gorice ob Soči in od sotočja približno do Dornberka ob Vipavi; dejstvo, da je Soča skicirana bolj površno in od Gorice tudi napačno, priča o verjetnosti, da jo je Leonardo vsaj v drugem delu risal zgolj po pripovedovanju, medtem ko je Vipava upodobljena veliko natančneje, zlasti na vijugastem predelu med Mirnom in pritokom Branico.¹⁶

Leonardova skica s fragmentarno ohranjenim komentarjem je bila del celovitega načrta za obrambo Benetk pred Turki. Čeprav predvidena vodna akumulacija vanjo ni vrisana, nam daje podatke o širšem območju, v katerem je Leonardo načrtoval vodno zaporo. Za natančnejši vris so mu manjkale izmere reliefa; ko bi razpolagal s karto, kakršno je namensko narisal P. Svetik (sl. 2), bi lahko izdelal natančen projekt, prepričal pa bi se tudi o njegovi terenski izvedljivosti in taktični učinkovitosti. Odkrilo bi se mu celo več variantnih možnosti:

A) Če bi se odločil za zajezev Soče neposredno

S. Sitar — P. Svetnik: Poskus lokacije Leonardovega projekta protiturske vodne zapore na Soči — Vipavi

pod pritokom Vipave, bi umetno jezero z gladino na 4 m absolutne višine segalo po Soči 5 km daleč, skoraj do Gorice, ob Vipavi pa 4 km daleč, do sedanjega Mirna. Jez bi bil v tem primeru v rečnem koritu 18 m visok, širok pa bi moral biti le v dolžini 150 m višji od 10 m. Ta lokacija bi bila še posebej ugodna zaradi sorazmerne bližine kraškega brega in višine Fare, zaradi katere se rečna dolina na tem mestu zoži.

B) Na istem mestu bi 10 m višji in tudi nekoliko širši jez (zlasti zaradi potrebnega dodatka severno od Fare do podnožja Brd, da bi se voda ne razlivala v Furlansko ravnino) povzročil nastanek 6,5 km dolgega jezera ob Soči, medtem ko bi segalo ob Vipavi kar 13 km daleč, do današnje Prvačine. Pri tem je zanimivo, da se črta, ki jo z Leonardove skice razberemo kot napačno nadaljevanje Soče, dalje od Gorice skoraj povsem ujema z bregom umetnega jezera, ki bi nastalo na tem mestu v primeru B.

C) Enako zaporo Vipavske doline bi bilo mogoče doseči le s 15 m visokim in približno 80 m širokim jezerom na Vipavi vzhodno od Mirna (pri vasi Vas). Vodno zajetje z gladino na absolutni višini 50 m bi segalo po Vipavi 6,5 km daleč do Prvačine, tako kot v primeru B.

Pri realizaciji Leonardovega projekta, do katere pa ni prišlo, bi med možnimi variantami nedvomno odločala predvsem razpoložljiva finančna in tehnična sredstva. Med slednjimi o vrsti jezui najbrž ni mogoče sklepati izključno po kasnejši Leonardovi navedbi, ko se je že med bivanjem v Franciji ob projektiranju premakljivega lesenega jezui spomnil, da je podobnega predvideval za zaporo Furlanije.¹⁷ Takšen jez bi

bil uporaben le pri manjših višinah, pri večjih, kot bi jih terjale inačice A—C, pa bi mogel projektant zaupati le solidnim nasipom, predvsem pa izvedbi v kamnu.

Glede obrambne vrednosti naštetih vodnih zapor obstajajo seveda tudi variante v načinu njihovega funkcioniranja in predvsem potrebnega organiziranja obrambnega ognja iz topniških in pehotnih orožij. V primeru A bi bilo potrebno organizirati obstreljevanje prehodov pod jezerom in nad njim predvsem iz trdnjav v Gradiški in Gorici ter s kot 116 in 241. Isto velja za inačico B, vendar bi bilo v tem primeru smotno organizirati več obrambnih črt že na zoženih mestih poplavljenе Vipavske doline. Šele po preboju teh bi bilo treba aktivirati obrambo prehoda prek Soče. V primeru C pa bi bilo potrebno organizirati obrambni ogenj z višin ob Vipavski dolini, medtem ko bi obramba Soče lahko računala le s to reko kot naravno prepreko. Ob tehtanju čim lažje (tudi cenejše) uresničljivosti ob kar največji učinkovitosti bi bila najbolj priporočljiva varianta C (vodno zajetje bi v tem primeru v celoti ležalo na sedanjem slovenskem ozemlju). Ta varianta bi tudi preprečila zalitje Mirna in drugih nižje ležečih naselij na tem območju, ki bi ga preplavilo zajetje po varianti B. Dosedanje študije o Leonardovi zapori so predvidevale predvsem tip A, pri tem pa niso natančneje upoštevale reliefne oblikovanosti zemljišča, zlasti pa ne seganja Leonardove skice daleč po Vipavi. Pričujoči članek skuša zato pokazati na možnost, da je Leonardo razmišljal (tudi?) o varianti C, ki je dosedanje poskusi rekonstrukcij njegovega goriškega jezera še niso obravnavali.¹⁸

OPOMBE

1. Skupina avtorjev: Leonardo da Vinci, Istituto Geografico De Agostini ter International in Pan-American, brez navedbe letnice izida, Novara—New York, v nadaljevanju LV. — 2. M. Fabiani, Nove meje v arhitekturi, katalog, Trst 1988, posebej str. 78. — 3. M. Mušič, Po Leonardovih stopinjah na naši zemlji, Naši razgledi 9. jun. 1962, 211-2; isti: Arhitektura in čas, Ljubljana 1963, poglavje o M. Fabianiju 171-82. — 4. S. Sitar, Leonardo I-VIII, Življenje in tehnika 1989, št. 1-8. — 5. Peter Svetik, dipl. inž. geodezije, Republiška geodetska uprava SRS, Ljubljana. — 6.

C. Zammattio, Hydraulic and nautical engineering, LV 467-82. — 7. A History of Technology III, 446-7. — 8. F. M. Feldhaus, Die Technik, München 1970, 620-1. — 9. LV 472. — 10. LV 141 in 475. — 11. O. Bihalji-Merin, Leonardo i Knjiga o slikarstvu, uvod v knj. L. da Vinci: Traktat o slikarstvu, Beograd 1988. — 12. D. Valeri, Leonardo in Venice, LV 139-42. — 13. Turčija postane sredozemska pomorska sila, potem ko 1499 porazi beneško mornarico pri Sapienci. — 14. LV 142. — 15. LV 141. — 16. primerjava L. hidrografske skice s sedanji kartami. — 17. LV 141. — 18. originalni prispevek tega članka.

POŠTNI PROMET ČEZ GORENJSKO NA KOROŠKO DO ZAČETKA 19. STOLETJA

MAJDA ŽONTAR

Glavna poštna povezava prek naših krajev je vodila iz Gradca do Ljubljane, od tod pa po eni strani proti Vojni krajini, po drugi pa v smeri proti Benetkam. Sicer je v literaturi zastopano mnenje, da je bila leta 1499 vzpostavljena poštna zveza med Innsbruckom in Gorico, ki naj bi potekala preko Beljaka in Ljubljane. Bila pa je to le kratkotrajna zveza, potrebna iz dinastičnih razlogov, obiti pa je morala beneško ozemlje.¹

V drugi polovici 16. stoletja so začeli ustanavljati stalne poštno povezave. V organiziranje poštne službe so se poleg deželne kneza vključili tudi deželni stanovi. Da bi lahko tudi na Koroškem uporabljali poštno povezavo, ki je obstajala z Benetkami, so 15. avgusta 1588 deželni stanovi uvedli pisemsko poštno zvezo s sli peči iz Ljubljane tudi prek Ljubelja do Celovca in nazaj. Pošta je na relaciji Ljubljana—Celovec potovala (vsaj pred sredo 18. stoletja) prek Škofje Loke, Kranja, Tržiča in Ljubelja.²

POŠTNE CESTE

Prve poštno zveze med Kranjsko in Koroško so se morale spopadati zlasti s slabimi cestami, ki so močno ovirale promet. Glavno pozornost pri urejanju cest so namenili ljubeljski cesti, ki so jo začeli popravljati leta 1560 in je bila na koroški strani dokončana leta 1576. H gradbenim stroškom sta prispevali obe deželi po 9000 gld., preostalih 2000 gld. pa je šlo iz deželnoknežje blagajne. Dela na cesti so opravljali italijanski zidarji, ki jih je vodil zakupnik mitnice v Podljudelju in lastnik fužin Johann Schnelko. Vsa druga dela pa so opravili podložniki iz okoliških vasi kot ročno in vožno tlako. Od Sv. Ane na kranjski strani do vrha Ljubelja je bilo enajst serpentin. Na vrhu so izsekali predor, ki je bil po Valvasorju 150

korakov dolg, 12 čevljev visok in 9 čevljev širok. Znotraj je bil prostor obokan s kamenjem in deloma podprt z lesom. Sredi predora je potekala deželna meja. Izgradnja ceste ni povsem uspela. Vožnja z vozmi je bila tudi v kasnejšem času še vedno težavna, kar je vplivalo tudi na razvoj poštne prometa.³

Kljub vladarjevim ukazom in zahtevam kranjskih deželnih stanov, da popravijo ceste, kar bi vplivalo tudi na izboljšanje poštne prometa, so bile ceste na Kranjskem neprimerno slabše vzdrževane kot drugod v notranjeavstrijskih deželah. K temu so pripomogle težavne terenske razmere, poplave in snežne padavine, kar je posebno veljalo za poti čez karavanške prelaze. Glavni vzrok za slabe razmere je bilo dejstvo, da so morali na Kranjskem skrbeti za ceste zakupniki mitnic, vsak na svojem območju, ti pa so se upirali vsakršnemu obsežnejšemu širjenju in popravljanju cest. Del sredstev so sicer prispevali deželni stanovi, vendar pa so največ gradili ceste in mostove s pomočjo deželne tlake, ki so jo nalagali podložnikom.⁴ Leta 1608 je nadvojvoda Ferdinand izdal deželnemu vice-domu na Kranjskem ukaz za popravilo cest, da le-te ne bi ovirale potovanja slov in pošte po cestah in pri prehodu prek rek.⁵

V 17. stoletju je J. V. Valvasor predložil projekt ljubeljskega predora, ki bi omogočal večji promet. Vendar njegovega predloga zaradi kuge, ki je tedaj razsajala na Dunaju, sploh niso obravnavali. Cesto so v 17. stoletju spet popravljali in širili, pa vseeno še ni bila usposobljena za vojni promet. Vse to je predstavljalo oviro tudi za poštni promet.⁶ Celo redni poštni sel, ki je nosil pošto iz Celovca v Ljubljano, se je moral še leta 1680 zaradi slabe in težavne poti nekajkrat vrniti.⁷ Tu je verjetno treba iskati razloge, zakaj še v tem času niso uvedli niti jezdne pošte čez Gorenjsko na Koroško, čeprav se je poštni promet v 17. stoletju že močno povečal. Imamo podatek, da je bilo

F. Runk — G. Postl: Štirivprežna poštna kočija na ljubeljski cesti, v ozadju ljubeljski prelaz; barvna grafika iz ok. leta 1800

na primer leta 1612 na relaciji Ljubljana—Beljak odpravljenih 691 pisem in 6 funtov paketov.⁸

POŠTNE ZVEZE V 18. STOLETJU

Tudi v prvi polovici 18. stoletja je država pripisovala pošti velik pomen. Prevezla je pošto v neposredno upravo, družina pl. Paar, ki je imela do tedaj pošto v zakupu, pa je dobila zato veliko odškodnino. Postopoma so poštne zveze, za katere so skrbeli deželni stanovi, postale deželnoknežje, in sicer najprej povezava s Koroško.⁹

Organizacija poštних zvez in prometa je bila še vedno usmerjena na glavne prometne povezave. Pošto na relaciji Celovec—Ljubelj—Tržič—Kranj—Škofja Loka—Ljubljana so še v prvi polovici 18. stoletja prenašali poštni sli, ki jih omenjajo v Kranju, Škofji Loki in Celovcu. Prihajali so ob torkih in odhajali ob sredah in razen od pošte ni bilo proti njim nobenih pritožb. Ko je na podlagi resolucije z dne 21. julija 1752 cesarica Marija Terezija ukinila stanovske sle v Škofji Loki, Kranju in Celovcu, je vpeljala redno poštno zvezo med Celovcem in Ljubljano ter nastavila nove poštne sle, ki so jih plačevali iz deželnoknežje blagajne. Po prvotnih načrtih naj bi ta poštna zveza potekala še naprej čez Kranj v Škofjo Loko, kjer bi nastavili zbiralca pisem, ki bi prejemal za plačilo polovico poštne. Poštna upravitelj v Celovcu in

Ljubljani sta nasprotovala temu, da bi potekala poštna povezava iz Ljubljane do Kranja še naprej prek Škofje Loke. V svojih utemeljitvah sta navajala, da odmik poštne zveze od komercialne ceste ne bi koristil poštnemu prometu, ker bi se občutno podražil. Na tem odseku je bilo malo poštne prometa, na teden le dvoje do treh pisem, zato poština ne bi zadostovala za plačilo uslužbenca. Razlogi so bili prepričljivi in je odslej pošta uporabljala komercialno cesto med Ljubljano in Kranjem. Že v naslednjem desetletju je postala ta poštna zveza tudi že jezdna.¹⁰

Istočasno so razpravljali tudi o drugi poštni povezavi čez Gorenjsko, med Ljubljano in Beljakom. Poštni upravitelj v Ljubljani Franc Dominik Müllbacher je imel pripombe v zvezi s predlogom, da bi vzpostavili zvezo iz Beljaka preko Kranja v Celovec, ker da je ta zveza za skoraj 19 do 20 milj daljša, za kar bi potrebovali še najmanj enega konja, pošta pa ne bi šla hitreje, ker sta oba kraja od Kranja različno oddaljena. Menil je, da je potrebno urediti redno poštno zvezo med Ljubljano in Celovcem. Poštno zvezo z Beljakom pa so uredili tako, da so začeli plačevati iz deželnoknežje blagajne tudi sla, ki je prenašal pošto iz Beljaka do Kranja, kamor je prihajal vsakih štirinajst dni. Potem ko so vzpostavili redno poštno zvezo med Ljubljano in Celovcem, so tudi določili, naj beljaški sel prihaja in odhaja iz Kranja ob tistih dnevih kot redna pošta v Celovec.¹¹

Leta 1771 sta Anton Deiller z Jesenic in Matija Eg-

Razingerjeva hiša v Podkorenu,
kjer je bila do leta 1876
poštna postaja

ger, mitničar in mlinar iz Podkorena, prosila deželno glavarstvo na Kranjskem, da bi smela vzpostaviti in vzdrževati redno pošto med Kranjem in Beljakom, ker je ta zveza mnogo krajša od zveze preko Celovca. Poudarjala sta predvsem javno korist, zlati glede naraščajočih komercialnih zahtev in potreb po povezavi med avstrijskim Primorjem, Tirolsko in Salzburgom. V povezavi s težko prehodnim Ljubeljem, preko katerega v zimskem času več mesecev ni bil mogoč promet, je imela pot čez Korensko sedlo precejšnje prednosti; bila je dosti bolj položna in ni bila izpostavljena plazovom. Predvidevala sta dve poštni postaji, na Jesenicah in v Podkorenu, ter zaprosila za izravnavo poštних razdalj na odseku Kranj—Jesenice—Podkoren—Beljak, in sicer tako, da se bo za razdaljo Kranj—Jesenice štela dvojna poštna razdalja, za odsek Jesenice—Podkoren pol druga poštna razdalja in za odsek Podkoren—Beljak prav tako pol druga poštna razdalja. Glede izdatkov erarja pa sta bila mnjenja, da bi se krili iz dohodkov poštne pristojbine, ki bi se pridobila z ukinitvijo beljaškega sla. Njunega predloga takrat niso upoštevali in še leta 1783 je deželni glavar na Kranjskem zatrjeval, da redna poštna zveza med Ljubljano in Beljakom ni potrebna. Zadoščala naj bi zveza, ki je že obstajala med Salzburgom, Beljakom in Trbižem in je vodila naprej v Kanalsko dolino, Trst in Gorico. Nasprotno pa je grof Edling, ki je isto leto po naročilu deželnega glavarstva opravljal vizitacijo vseh poštних postaj na Kranjskem, opozoril na nujnost boljše povezave z Beljakom. V svojih predlogih se je skliceval na velik promet in druge trgovske razloge ter upošteval tudi že omenjene prednosti, ki jih ima cesta čez Korenski prelaz v primerjavi z Ljubeljsko cesto. Naredil je načrt poštne zveze, po katerem naj bi bilo od Kranja do Beljaka šest in pol poštних razdalj, ob tej cesti pa naj

bi postavili tri poštne postaje. Edlingov predlog so v celoti sprejeli. V naslednjih letih so vpeljali jezdno pošto med Ljubljano in Beljakom.¹²

POŠTNE POSTAJE

Ob obeh poštних cestah so v drugi polovici 18. stoletja postavili tudi poštne postaje, kjer so izmenjavali konje, vozove ter postiljone rednih (voznih, pisemskih in jezdnih) ter izrednih pošt (voznih in štafet). Na postajah so prevzemali in oddajali poštne pošiljke, tu so vstopali in izstopali potniki. Poštne postaje so morale imeti potrebne hleve za konje in gospodarska poslopja za vozove. Po predpisu iz leta 1706 je morala imeti vsaka poštna postaja za vozno in jezdno pošto na razpolago 6 konj in 2 voza, ki so ju imenovali »kolestja« z vso potrebno opremo. Vzdrževale so poštno zvezo vedno samo s sosednjima postajama.¹³

Prvo poštno povezavo na relaciji med Celovcem in Ljubljano so postavili v Tržiču v šestdesetih letih 18. stoletja. Svoje prostore je imela najprej v stavbi pri Turku, v poznejšem hotelu Pošta. Iz vizitacijskega zapisnika za leto 1783 je razvidno, da je imel poštar Marko Kavčič v Tržiču 2 postiljona in enega vajenca, v poštних hlevih je imel tedaj 8 konj ter pokrit in nepokrit poštni voz. Vzdrževal je redno poštno zvezo med sosednjima poštima postajama Kranjem in Kožentavro na Koroškem. Postajo v Kožentavri je postavil Janez Hoffer leta 1781 na mestu bivše mežnarije pri podružni cerkvi sv. Lovrenca. Šestdeset let kasneje so postajo opustili in jo prestavili v Podgoro. Pošto so vozili iz Tržiča do Kranja in nazaj, čez Ljubelj pa so jo zaradi oteženega prevoza čez strmi gorski prelaz sprva prenašali tržiški sli, kasneje pa tovorili s konji, kar pa ni bilo dosti hitreje. Za pripravo

so pobirali od konja po en goldinar za pot čez Ljubelj.¹⁴

Leta 1770 so na predlog dvorne komisije za poštne zadeve ustanovili novo poštno postajo v Kranju kot osrednjo med Ljubljano in Tržičem. Za poštnega mojstra so postavili Jurija Kodermana, dotedanjega poštarja na Vrhniki. Od Ljubljane do Kranja so računali eno in pol (3 milje), od Kranja do Tržiča po eno poštno razdaljo (2 milj), kar je bilo pomembno pri plačevanju poštne tarife. Predvidevali so, da bodo imeli od nove poštne postaje potniki na relaciji Celovec—Ljubljana dvojno korist, ker bodo lahko potovali ceneje in hitreje. Poslopje poštne postaje so zgradili na vrhu Jelenovega klanca (kasneje hotel Stara pošta), zunaj starega kranjskega mesta. Tudi bližnja gostilna Jelen z obsežnimi hlevi in skladišči, ki so bili prislonjeni na mestno obzidje, je igrala pomembno vlogo ob živahnem prevozniskem in poštne prometu iz Trsta v Celovec in Beljak.¹⁵ Leta 1783 je imel kranjski poštni upravitelj Janez Krstnik Mayr nastavljena dva postiljona in enega vajenca ter deset konj. Imel je tudi dva delno pokrita voza in en poštni voz, imenovan »kripa«. Kranjski poštni upravitelji so se večkrat pritoževali nad mestom, ki je imelo za pošiljanje lastne pošte v Ljubljano nastavljenega posebnega sla, ki je dvakrat na teden nosil pisma in pakete v Ljubljano in nazaj, zaradi česar so bili poštarji ob precejšnem zaslužku. V Kranju je bilo tedaj 35 trgovcev, ki so imeli obsežno korespondenco. Prevoz potnikov so odvezemali pošti tudi kočijaži, ki jih je bilo v mestu več, čeprav so poštne redi zaradi varovanja poštne regala izrecno prepovedovali podeželskim kočijažem in slom zbiranje in raznašanje sporočil in paketov ter prevažanje potnikov. Za to so predvidevali tudi visoke kazni, v najhujšem primeru celo odvzem prevoznega sredstva in dovoljenja za opravljanje selske službe. Kranjski meščani niso hoteli posojati pošti svojih konj, kadar jih je ta potrebovala za prevoz potnikov, čeprav so tudi to poštne patenti predpisovali. Poštne upravitelj Mayr se je leta 1783 dogovoril z mestom, da bo opravljal tudi službo poštne sla, česar pa deželno glavarstvo ni odobrilo.¹⁶

V zadnjih desetletjih 18. stoletja je prihajala jezdna pošta iz Celovca prek Spittala na Dravi in Ljubelja v Ljubljano dvakrat na teden. Iz tega časa je tudi več pritožb, da so pobirali posebno na poštne cesti Ljubljana—Kranj kljub prepovedi deželnega glavarstva veliko višjo jezdarino, kot je bila dovoljena.¹⁷

Po letu 1783 so uredili poštne postaje tudi na relaciji od Kranja do Beljaka. Po Edlingovem načrtu so postavili poštno postajo na Otoku pri Podvinu, kjer je bil prvi poštar Janez Globočnik, kmet z Zgornjega Otoka. V deželnem šematizmu iz leta 1795, ki prinaša prvi uradni tiskani seznam vseh poštne zvez, postaj in poštne upraviteljev na Kranjskem, se na Otoku omenja poštar Mihael Čuk. Od Kranja do Otoka je bila ena poštna razdalja (2 milj).¹⁸

Druga poštna postaja ob tej cesti je bila sprva na Savi pri Jesenicah, kjer je bil kratek čas poštar Valentin Ruard, znani lastnik rudnikov in fužin. Vendar so

že 12. oktobra 1788 na podlagi dekreta generalnega poštnega mojstra Johanna Wenzla Paara poštno postajo prestavili na Jesenice in jo poverili Antonu Deillerju. K okraju dostavne poštne postaje so spadale Jesenice, del Breznice in Gorij, Koroška Bela in Doveje.¹⁹ Od Podvina do Jesenic so računali eno in pol razdalje in prav toliko od Jesenic do naslednje poštne postaje v Podkorenu, ki jo je sprva upravljal Matija Egger. Najkasneje leta 1812 pa je pridobil poštne urad Lovrenc Razinger. Pri Razingerju po domače »Čošeljnu« je ostala poštna postaja skoraj 70 let. Pri hiši se je ohranila tudi zanimiva zbirka poštne predmetov od portretov poštarjev, postiljonske uniforme, žigov poštne postaje, knjige z vtisi potnikov, ki predstavljajo dragocen vir za poznavanje naše poštne preteklosti. Poštne promet na odseku Podkoren—Beljak je upravljal poštar iz Beljaka. Od Ljubljane do Beljaka so računali 7 poštne razdalj (14 milj).²⁰ Tudi poštne postaje ob tej cesti so bile združene z velikimi hlevi, gospodarskimi poslopji in gostilnami, kjer so dobili potniki tudi prenočišča.

SKRB ZA CESTE V 18. STOLETJU

Merkantilistična gospodarska politika v prvi polovici 18. stoletja je imela za cilj pospeševati trgovino, posledica tega pa je bila tudi povečana skrb za glavne ceste. Ko je Karel VI. leta 1719 razglasil Trst in Reko za svobodni pristanišči, sta se močno povečali trgovina in s tem tudi promet na cestah, ki so vodile proti obema pristaniščema. Kranjski deželni glavar grof Gallenberg, ki je bil tudi cestni direktor na Kranjskem, je leta 1724 izdal posebne patente, v katerih je odredil, naj razširijo in izboljšajo ceste, ki so vodile iz Ljubljane na Gorenjsko in naprej na Koroško. Največjo pozornost so posvetili popravilu in razširitvi ljubelske ceste, ki je predstavljala najkrajšo povezavo med Koroško in Ljubljano ter Trstom. Cestni odsek skozi Kranj do Tržiške Bistrice, vključno z mostom čez Savo pri Kranju, je moralo oskrbovati mesto Kranj, za odsek do Tržiča čez Ljubelj pa je bila zadolžena dvorna komora. Zato so deželni stanovi pozvali mesto Kranj in trg Tržič, naj uredita ceste in mostove na svojem območju. Objavili so tudi patent o cestni tlaki. Istočasno so se začela dela na kameralnem odseku ljubelske ceste. Glavni problem so bile serpentine. Da bi se jim izognili, sta koroški rudarski mojster grof Joseph Christalnigg in deželni inženir Cornelius Maur pripravila načrt predora, ki je bil podoben Valvasorjevemu. Gradbena dela so poverili Maksimilijanu Pilpachu, ki pa je zaradi prekratkega roka in nezanesljivih finančnih virov izvedbo odklonil. Rezultat del na Ljubelju je bil ta, da so razširili serpentine z opornimi zidovi, na vrhu pa odstranili stari predor, ki se je podiral, in naredili odprt usek.²¹

Za vozni promet so usposobili tudi cesto čez Korensko sedlo, ki je povezovala Kranjsko z Beljakom in dalje s Salzburgom. Glede gradnje je nastal spor med koroškimi in kranjskimi deželnimi stanovi. Ko-

roški stanovi, ki so bili dolžni vzdrževati in popravljati cesto od mitnice v Kranjski gori čez Korensko sedlo, so si prizadevali, da bi zgradili vozno cesto v Ralteče in Trbiž. Svoje zahteve so utemeljevali s tem, da je pot čez Korensko sedlo prestrma in da vozniki lahko po ravninski cesti proti Trbižu prepeljejo nekajkrat večji tovor. Kranjski deželni stanovi so se leta 1725 glede prednosti gradnje posvetovali z ljubljanskimi in škofjeloškimi trgovci in posebej z veletrgovcem Petrom Antonom Codellijem. Vsi so se zavzeli za gradnjo korenske ceste, ker je bila ta za več kot trikrat krajša in pozimi z redkimi izjemami prevozna. Zato so kranjski deželni stanovi predlagali, naj bi z nekaj tisoč goldinarji, ki bi jih prispevala dvorna komora, in s pomočjo deželne tlake uredili cesto za vozni promet. Leta 1725 je bila korenska cesta na koroški strani še vedno v tako slabem stanju, da z dvovprežnim vozom po njej skoraj ni bilo mogoče voziti. Naslednje leto je vladar odločil, naj se cestna dela od Salzburga proti Beljaku in Korenskem sedlu nadaljujejo, za nadaljnjo izvedbo cestnih del pa je zadolžil komisarja grofa Wagensperga. Ta se je dogovoril s kranjskimi in koroškimi poslanci, ki so se odločili v prid gradnje korenske ceste.²²

Leta 1725 so obe obravnavani cesti razglasili za glavni komercialni cesti. Popravilo kranjskih komercialnih cest so z vsemi bremen in dohodki sredi 18. stoletja prepustili višjemu cestnemu direktorju na Kranjskem, grofu Lambergu. V poročilu reprezentanci in komori na Kranjskem so leta 1756 navajali, da je stanje komercialnih cest na Gorenjskem v glavnem zadovoljivo in da so potrebna za večjo varnost poštne in drugih voz, le tekoča vzdrževalna dela.²³ Opisane izboljšave so omogočile napredek tudi v poštnem prometu preko karavanških prelazov.

POTNIŠKI PROMET — VOZNI PROMET

Z dograditvijo voznih cest je bilo mogoče uvajati poštne vozove. Že sredi 18. stoletja so prevoz potnikov na poštne ceste vključili med poštne storitve. Postal je sestavni del poštne regala in pošta je sama prevzela prevažanje potnikov. Zasebni prevozniki so smeli prevažati potnike le še po stranskih cestah, če pa so potniki želeli potovati na poštne ceste, so morali na prvi poštni postaji prestopiti na poštne voz.²⁴

V skrbi za razvoj potniškega prometa se je cesarica Marija Terezija zavzemala za to, da so uvedli v poštnem prometu na glavnih cestah poštne vozove — diligence, ki so prihajale in odhajale vsak teden ob določenem času in so sprejemale potnike in poštne pošiljke, to je pisma in pakete do 20 funtov teže. Medtem, ko so vozile diligence med Dunajem in Gradcem že sredi 18. stoletja, so se na naših poštne zvezah pojavile najprej na cesti Gradec—Trojane—Ljubljana—Trst, in sicer leta 1750 in šele ob koncu stoletja v manjši meri tudi na obravnavanih cestah čez Gorenjsko na Koroško. Za leto 1790 je ugotovljeno, da je že vozil poštne voz tudi med Ljubljano in Celovcem

(verjetno do Spittala ob Dravi) zaradi zveze s Salzburgom. Diligence so vozile le enkrat na teden.²⁵

Prizadevali so si, da bi celotni prevoz potnikov preusmerili na diligence. Zato so prepovedali, da bi z redno pisemsko pošto prevažali tudi potnike. Šele leta 1789 je lahko na redno vozno pisemsko pošto prisedel tudi po en potnik, toda le na večjih poštne postajah. Moral pa je plačati posebej še stroške za konja, ki so ga dodatno pripregli.²⁶ Poštne promet je bil v 18. stoletju še skromen.

Sčasoma so se razvili poštne vozovi različnih oblik in velikosti in so jih glede na njihov pomen tudi različno imenovali. »Koleselj« je bil lažji voz z dvema ali štirimi sedeži, ki so ga uporabljali za prevoz pošte in potnikov. Lažje vozove za prevoz pošte, paketov in potnikov so imenovali »bagerle«. Popularni so bili poštne vozovi, imenovani »kripe«, in enosni dvokolesni vozički, ki so jim Kraševci pravili »peruča«. Novost v poštnem prometu so bili brzi vozovi za redno prevoz potnikov, pisemske pošte in malih paketov. Bili so udobnejši in hitrejši in so vozili po potrebi tudi ponoči. Vendar so se ti vozovi uveljavili šele v naslednjem stoletju.²⁷

Vozni red pošte na obeh gorenjskih cestah je bil ob koncu 18. stoletja naslednji: vozna pošta je iz Celovca prihajala v Ljubljano dvakrat na teden, ob torkih in sobotah, po posebnem voznem redu po prihodu tržaške pošte in se je še istega dne tudi vračala. Iz Celovca do Ljubljane je potreboval poštne voz skoraj dva dni, kar je že tedaj veljalo za počasno.

Povečan poštne promet v 18. stoletju je na relaciji Ljubljana—Beljak zahteval več voznih povezav. Redna poštne zveza je obstajala ob koncu stoletja dvakrat na teden (do Kranja je prihajala skupaj s celovško pošto), od tod pa je nadaljevala pot proti Beljaku ob torkih med 8. in 9. uro zvečer in ob sobotah ob 11. uri, iz Beljaka pa je prihajala v Kranj istega dne in takoj nadaljevala pot proti Ljubljani. Poleg redne pošte so uporabljali za nujne primere tudi štafete, ki so bile posebej naročene in niso smele imeti nobenih daljših postankov na poštne postajah. Pot so morale nadaljevati tudi ponoči. Postiljoni na konjih so prenašali pisma in manjše pošiljke na najhitrejši možni način. Štafete so postajale posebno številne na beljaški relaciji ob koncu 18. in v začetku 19. stoletja (leta 1848 je šlo skozi Jesenice povprečno 7 štafet na dan in je morala jeseniška poštne postaja prisilno najemati v bližnji okolici tudi do 54 konj na dan).²⁸ Zamujanje pošte je moralo biti tedaj precej pogosto, zato je dvorna pisarna z dekretom z dne 3. aprila 1783 zagrozila s poostrenimi ukrepi.²⁹

Potovanje s pošto je bilo drago in ugledno. Tarifo za prevoz potnikov so določali na podlagi prevožene razdalje, obremenitve voza, vrste vozila, števila konj in postiljonov, in je bila visoka. Leta 1773 je moral potnik plačati za vožnjo z enim parom konj za eno poštne razdaljo npr. Kranj—Tržič, 45 kr. Omenjeno tarifo so do konca stoletja še nekajkrat zvišali in je znašala 1 gld. za eno poštne razdaljo, kadar je bil vprežen en konj. Številne mitnine in mostnine so zvi-

ševale ceno poštnemu prometu. Redna pošta brez potnikov je bila oproščena cestnih pristojbin. Postiljonu je pripadala tudi posebna napitnina, od ene poštne razdalje s parom konj 17 kr. Potniki so se večkrat pritoževali, ker so poštni upravitelji in postiljoni pri poštnih vožnjah neupravičeno pobirali še dodatna plačila za mazanje koles in zahtevali previsoke napitnine in podkupnine.³⁰

OPOMBE

1. Velimir Sokol, Ivan Vajkhard Valvasor — prvi kroničar i historičar pošte kod nas, PTT Arhiv 2, Beograd 1958, str. 19. — 2. Velimir Sokol, n. d., PTT Arhiv 3, Beograd 1959, str. 13. — 3. Majda Žontar, Pota in promet čez Ljubelj, Koren in Jezerski vrh, Kranjski zbornik 1975 (v nadaljevanju Pota in promet), str. 179; J. V. Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Krain IV., str. 558. — 4. Majda Žontar, Pota in promet, str. 179. — 5. Peter Ribnikar, Regesti dokumentov za zgodovino pošte, PTT Arhiv 21, Beograd 1978/79 (v nadaljevanju Regesti), str. 315. — 6. J. V. Valvasor, n. d., str. 558. — 7. Peter Radics, Die k.k. Post in Krain und ihre geschichtliche Entwicklung, Ljubljana 1896, str. 35. — 8. Velimir Sokol, n. d., PTT Arhiv 3, str. 24. — 9. Majda Žontar, Razvoj poštne prometa na Gorenjskem do prve svetovne vojne, PTT Arhiv 21, Beograd 1978/79 (v nadaljevanju Razvoj poštne prometa), str. 85. — 10. Peter Ribnikar, Regesti, str. 319. — 11. Peter Ribnikar, Regesti, str. 319. — 12. Peter Ribnikar, Regesti, str. 322, 323; isti, Regesti arhivskega gradiva za zgodovino pošte, ki ga hrani Arhiv SR Slovenije, rokopis v PTT muzeju v Beogradu (v nadaljevanju Regesti arhivskega gradiva), dokument brez datuma;

dokument 16. 1. 1773. — 13. Anton Koblar, Donesek k zgodovini pošte na Kranjskem, Izvestja muzejskega društva za Kranjsko III/1893, str. 56, 57. — 14. Viktor Kragl, Zgodovinski drobci župnije Tržič, Tržič 1936, str. 273, 274; Peter Ribnikar, Regesti, str. 324. — 15. Peter Ribnikar, Regesti, str. 322; Josip Žontar, Zgodovina mesta Kranja, Ljubljana 1939, str. 290, 403. — 16. Peter Ribnikar, Regesti arhivskega gradiva, dokumenti 20. 1. 1783, 8. 2. 1783, 21. 2. 1783; isti, Regesti, str. 324. — 17. Peter Radics, n. d., str. 60. — 18. Peter Ribnikar, Regesti arhivskega gradiva, dokument 27. 9. 1783; Schematismus für das Herzogthum Krain, Laibach 1795, str. 53. — 19. Peter Radics, n. d., str. 94. — 20. Jožef Volc, Podkoren, Ljubljana 1938, str. 26-32. — 21. Majda Žontar, Pota in promet, str. 179, 180 ter tam navedeni viri in literatura. — 22. Majda Žontar, Pota in promet, str. 181; Albert Schluga, Der Waren- und Postverkehr in Oberkärnten in 17. und 18. Jahrhundert, Carinthia I./1955, str. 667, 673. — 23. Arhiv SR Slovenije, Deželno glavarstvo za Kranjsko, knjige patentov 1751 (27. 3. 1751); Peter Ribnikar, Regesti arhivskega gradiva, dokumenta 13. 1. 1756, 29. 3. 1756. — 24. Majda Žontar, Razvoj poštne prometa, str. 85, 86. — 25. Bogdan Kurbus, Zgodovinski razvoj naših pošt, Pošti zbornik V/1951, str. 65; Erhard Riedel, Aus Steiermarks Postgeschichte, Zeitschrift des historischen Vereines für Steiermark, XLV/1954, str. 27-29. — 26. Ivan Vrhovec, Zgodovina pošte na Kranjskem, Ljubljanski zvon 1888, str. 657. — 27. Fran Juriševič, Primorska pošta skozi zgodovino, Koper 1967, str. 22-23. — 28. Peter Radics, n. d. str. 60, 94, 95. — 29. Peter Ribnikar, Regesti arhivskega gradiva, dokument 20. 10. 1783. — 30. Ivan Vrhovec, n. d., str. 721, 722; Alphabetisch-Sinoptischer Auszug aller seit dem Jahr 1755 bis letzten Oktober 1783, an die Kreisämter erlassenen höchsten Resolutionen, Verordnungen und Befehlen, str. 147 (dvorni dekret 22. 1. 1774).

LJUBLJANSKI URARJI V 18. STOLETJU

VESNA BUČIČ

Urarstvo je od nekdanj sodilo k plemenitim strokam umetne obrti. Posebno mesto mu med panogami uporabne umetnosti zagotavlja praktična uporabnost izdelkov, ki so v svoji funkciji predvsem težili k točnosti in nenehnemu tehničnemu izboljševanju, raznolikost oblik in umetniška izvedba samih izdelkov pa sta se prilagajali posebnostim svojega namena in se podrejali splošnemu stilnemu razvoju umetnosti.

Glede na razpoložljive vire zasledujemo urarsko obrt na Slovenskem od 16. stoletja dalje. Najstarejša pisana poročila so iz Ljubljane in urarskim mojstrom, živčim na naših tleh ali potujočim skozi naše kraje, lahko sledimo v glavnem mestu kranjske dežele nepretrgoma vse do konca 19. stoletja. Daljši prikaz te dejavnosti v Ljubljani s podatki o urarjih iz 16. in 17. stoletja je že objavljen v eni številki Kronicke,¹ na-

men tega prispevka pa je osvetliti to obrt v Ljubljani v 18. stoletju. Iz za sedaj fragmentarnih podatkov vemo, da je bila ta obrt živa tudi v drugih krajih Slovenije, kar nam potrjuje ohranjeno gradivo iz Maribora, Celja in Ptuj, nekaj imen urarjev iz manjših krajev pa zgovorno pričajo, da so se tudi podeželski obrtniki ukvarjali z zahtevnejšimi naročili.² Pričakovati je, da bo načrtno preučevanje arhivov odkrilo še več ustvarjalcev in da bomo urarskim delavnicam tudi zunaj Ljubljane lahko sledili v časovnem zaporedju.

Osemnajsto stoletje je v oblikovanju stolpnih, hišnih in žepnih ur in njihove že množične rabe izredno pomembno obdobje. Pisanih virov iz tega časa je mnogo in poleg ljubljanskih arhivov v zvezi s to panogo je odlično raziskan še arhiv v Gradcu. Podatki o tamkajšnjem urarskem cehu sestavljajo solidno osno-

vo za prikaz te obrti tudi v naših deželah, najbolj pa seveda za urarje iz slovenske Štajerske.

Lukas Stolberg, odlični raziskovalec urarstva na avstrijskem Štajerskem, navaja v svoji knjigi³ imena vajencev, ki so jih graški mojstri vzeli v uk, mi pa jih potem arhivsko izpričane zasledimo v ljubljanskih, mariborskih in celjskih delavnicah. Vzrok, da pri nas ne zasledimo urarskega ceha, je pač v takratnem majhnem številu mojstrov, ki med seboj niso čutili konkurence, kot meščani pa so že tako uživali delno zaščito. V Ljubljani so bili urarji skupaj s sabljarji in puškarji priključeni ključavničarskemu cehu, ki se je ravnal po pravilih graškega reda in šele leta 1648 so dobili potrjena lastna cehovska pravila.

Po vzoru obrtnih združenj iz nemških dežel je tudi pri nas obstajala diferenciacija urarjev na izdelovalce ur z velikimi in majhnimi mehanizmi. V Ljubljani nalletimo nanjo prvič pri urarju Andreju Voglaniču, ki ga arhivski dokumenti leta 1673 imenujejo ključavničarja in *Großuhrmacherja*. To je namreč pomenilo, da so urarji od svojega združenja (ceha ključavničarjev) imeli dovoljenje le za izdelavo hišnih in velikih javnih ur z mehanizmi, ki so jih poganjale uteži (*Großuhrmacher*) oziroma hišnih in žepnih ur s pogonom na vzmet (*Kleinuhrmacher*).

Arhivski podatki nam povedo, da se imena ljubljanskih urarjev od konca 17. stoletja vrstijo posamič, arhivalije iz 18. stoletja pa že govorijo o večjih potrebah po tej obrti. Okoli leta 1700 ima Ljubljana več kot 7.000 prebivalcev, po prvem popisu leta 1754 pa že okoli 9.400. Z večanjem prebivalstva je raslo tudi število rokodelcev, vmes pa so med njeno obzidje prihajale in odhajale tudi tuje obrtniške moči. Z bogatenjem plemstva in predvsem meščanstva, ki je v mnogočem posnemalo imovitejše sloje, so rasle tudi želje po udobnejšem načinu življenja, s tem pa tudi potrebe po hišnih in žepnih urah.

Javnih ur je bilo v začetku 18. stoletja v Ljubljani poleg ure na gradu in magistratu in — če smemo verjeti Valvasorjevimi ne povsem zanesljivim risbam — iz konca 17. stoletja kar lepo število, predvsem na cerkvenih stolpih. Gotovo je, da so bile te ure v mestih in na podeželju izdelki domačih obrtnikov. Sodeč po ohranjenih računih in zapisnikih ljubljanskega mestnega sveta, skrbijo za njihovo izdelavo, popravila in redno navijanje urarji s pripisom *Großuhrmacher*. V prvih desetletjih 18. stoletja sta opravljala v Ljubljani to delo istočasno dva mojstra, proti sredi stoletja pa se že pojavijo trije davkoplačevalci, ki skrbijo za javne ure ali pa so oproščeni davkov, ker jih redno navijajo.

Urarju Voglaniču, oskrbniku ure na ljubljanskem gradu v zadnjih desetletjih 17. stoletja, je v davčnih knjigah sledil izdelovalec majhnih mehanizmov, urar JANEZ JURIJ KERLER (*Hanns Georg Kherler, Körller*), ki je s svojim bivšim učencem MICHAELOM KRIEGERJEM prišel v hud spor. Do prepira, ki ga leta 1704 v aktih magistrata najdemo zabeleženega kot *Krieger contra Körller*, je prišlo, ko se je Kerler kot *Kleinuhrmacher* lotil popravila stolpne ure in s tem zašel v de-

lovno področje urarja Kriegerja, izdelovalca velikih mehanizmov.⁴ Takrat je namreč bil pri vseh cehovsko organiziranih obrtnih poseg v tuje delovno področje strogo prepovedan in so cehovska pravila natančno razmejevala področja obrtne dejavnosti in tako ščitila svoje, na tak ali na drugačen način pridobljene privilegije. Iz Kerlerjevega opusa nam dve, žal zunaj naših meja ohranjeni uri, predstavljata prve znane izdelke hišnih ur z našega področja. Ura v privatni lasti v Rimu predstavlja kombinacijo ure-slike, signirane *J. G. Kerler à Laibach*. Z oljnatimi barvami naslikan alegorični prizor v gozdnatem pejsazu pripada po vsej verjetnosti šoli italijanskega baroka in bi ura, sodeč po sliki, lahko sodila v konec 17. ali začetek 18. stoletja. Če pa upoštevamo, da je prvi zapis o Kerlerju iz leta 1681, bi ta izdelek, ki je poleg ur in minut imel vgrajen še koledar, sodil v zrelejše obdobje njegove dejavnosti.⁵ Podatek iz Dorotheumovega kataloga o Kerlerjevi »stoječi uri v obliki oljenke« s signaturo *Joh. Georg Kerler in Laibach*⁶ je sicer zelo lapidaren, vendar pa bi iz navedene oblike ure lahko sklepali, da je Kerlerjeva delavnica bila usposobljena izdelovati hišne ure bolj zapletenih oblik, kar bi lahko opozarjalo na visoko raven urarske obrti v Ljubljani.

Iz Kerlerjeve oporoke leta 1708 je razvidno, da je imel hčerko in sina Franca Antona, omenjen pa je še neki dedni delež pri sorodnikih v Solothurnu v Švici.⁷ Abeler v svojem seznamu urarjev iz nemško govorečega področja omenja kar sedem članov urarske družine Kärler iz Solothurna v Švici, prvega leta 1557 in kot zadnjega Hansa Wilhelma Kärlerja.⁸ Ker o slednjem ni drugih podatkov, je možno, da je prav Hans Wilhelm kot izučen urarski pomočnik na svojem obveznem »vandranju« prispel iz Solothurna v Ljubljano, se tu poročil in imel sina Janeza Jurija Kerlerja. V oporoki med drugim tudi beremo, da določenim osebam zapušča žepne ure, kar naj bi bil dokaz, da jih je tudi izdeloval.

Stolberg v svoji knjigi navaja, da je graški urar JOHANN GEORG GLÄBL leta 1721 priznal učno dobo svojemu pastorku FRANZU ANTONU KERLERJU, sinu J. G. Kerlerja iz Ljubljane, davčne knjige iz Ljubljane pa omenjajo Gläbla kot davkoplačevalca.⁹ Iz tega lahko sklepamo, da se je Kerlerjeva vdova poročila z graškim urarjem Gläblom, ki je potem naprej vodil to ugledno ljubljansko delavnico. Mojstrove vdove so namreč po cehovskih pravilih lahko naprej vodile moževo obrt. Nimalokrat so se, četudi priletne, poročile s svojim pomočnikom, da bi tako ohranile svojo delavnico in zadržale svoj status. Sinovi mojstrov so uživali velike prednosti, ravno tako njihovi zeti ali pa tisti, ki so se poročili z mojstrovo vdovo.

O urarju Gläblu vemo, da se je izučil v zelo znani graški delavnici urarja Georga Nessla in, po Stolbergu, zapustil leta 1698 Gradec, da bi se po 16 letih ponovno vrnil v svoje rodno mesto. Po cehovskih pravilih je moral pomočnik, če je želel postati mojster, za nekaj časa na potovanje, da bi se v drugih mestih čimbolj izpopolnil v svoji obrti, eno leto pa je moral bivati v mestu, kjer se je hotel naseliti. Mogoče je

Potovalna žepna ura graško-ljubljanskega urarja *Johanna Georga Gläbbla*, okrog 1720

Gläbbla prav tako obvezno »vandranje« zaneslo v Ljubljano, kjer se je priženil v Kerlerjevo družino. Možno je, da se je po ženini smrti ponovno vrnil v Gradec, delavnico v Ljubljani pa prepustil svojemu pastorku, Kerlerjevemu sinu Francu Antonu? Kerlerjevi nasledniki se namreč omenjajo kot lastniki hiše na Starem trgu vse do leta 1765, ko lastništvo preide na ime urarja Antona Hardtla.⁹

Gläbblovo delovanje v Ljubljani je dokumentirano s srebrno žepno uro, edinim signiranim primerkom te vrste, ohranjenim na našem ozemlju.¹⁰ Zaradi njene odebeljene, lahko bi rekli »napihnjene« oblike, karakteristične za obdobje baroka, so te ure in njej podobne imenovali čebularice. V njeni notranjosti se ob vrezani signaturi *Joh. Georg Gläß Laybach* razpreda razgibana baročna ornamentika, ki jo je spretna urarjeva roka z vgraviranjem in cizeliranjem prenesla z grafičnih predlog na t.im. platino.

Baročne potovalne ure so bile zaradi jahanja ali tresljajev kočije opremljene z dvema, pogosto celo s tremi ohišji. Imenovali so jih tudi kočijaške ali jahalne ure. Na čebulasto oblikovanih ohišjih so urarji, pogosto v sodelovanju z zlatarji, v različnih tehnikah krašenja upodabljali čudovite reliefne prizore. Na srebrnih ali belo emajliranih številčnicah je prevladovala figuralna ali cvetlična motivika, kazalca ur pa sta obvezno ornamentalno predrta.

Z vsemi temi funkcionalno-krasilnimi atributi sta opremljeni potovalni uri graško-ljubljanskega urarja KRIŠTOFA NESLA (*Christoph Nessel*), ki je s svojo delavnico izpričan v Ljubljani od leta 1723 dalje.¹¹ Kot sin graškega urarskega mojstra Georga Nessla (učite-

lja Georga Gläbbla) je svojo, samo dveletno učno dobo (1715—1717) opravil pri Johannu Planku, najbolj znanem graškem urarju za izdelovanje malih mehanizmov.¹² Učne dobe so namreč bile lahko različno dolge. Kot urarjevemu sinu so mu jo lahko skrajšali, pa tudi pri dosegu mojstrstva so urarjevi sinovi vedno imeli privilegiran položaj. Za njegovo uro v obliki monstrance vemo samo po omembi v nekem aukcijskem katalogu, dve žepni potovalni uri s signaturami *Nessel Laybach* pa sta danes v privatni posesti v Gradcu.¹³ Obe ohranjeni uri dajeta slutiti, da je bil Nessel dobro izurjen urar in da je bila njegova ljubljanska delavnica dobro opremljena s pripravami za obvladovanje zlatarskih veščin. Tudi Nessel je izhajal iz zelo znane graške urarske družine, in verjetno si je, tako kot Gläbbl, pravico do obrti v Ljubljani pridobil s poroko.

Dejavnost urarja JOHANNA MICHAELA KRIEGERJA zasledujemo v Ljubljani približno od leta 1698. Iz njegove prošnje za pridobitev meščanstva v letu 1703 je razvidno, da je rojen v Brandenburg in da je v Ljubljano prišel iz Berlina. V prej omenjenem sporu med njim in urarjem Kerlerjem leta 1704 je zapisano, da je 6 let delal kot pomočnik v njegovi delavnici. Ker pa se je Kerler, čeprav *Kleinuhrmacher*, loteval tudi izdelovanja ur s pogonom na uteži, mu Krieger v tem sporu zagotavlja, »da se sedaj, ko je on postal *Großuhrmacher*..., ne bo nikoli lotil izdelave malih ur z nihalom niti ur na vzmet... in naj v bodoče oba ostane pri svojih načrtani poti« (pri tem je mislil na hišne ure z nihalom in žepne ure, ki jih je poganjala vzmet).¹⁴ Iz pogodbe, sklenjene med njim in ljubljans-

skim županom, je razvidno, da je kot »mestni urar prejel za predelavo ure na gradu 77 forintov v nemški denarni veljavi«.¹⁵ Krieger se v letih 1711–1713 omenja kot oglednik dimnikov na Novem trgu.¹⁶ Obrtniki so namreč morali s pridobitvijo meščanskih pravic prevzeti določena javna opravila in tako so med drugimi funkcijami v mestni upravi bili tudi požarni ogledniki. Leta 1714 Kriegerja ponovno srečamo pri popravilu neke ure, ni pa navedeno, ali gre za grajsko ali magistratno uro,¹⁷ kot davkoplačevalec pa se zadnjič omenja leta 1715.¹⁸

V prvi polovici 18. stoletja zasledimo v Ljubljani še nekaj arhivsko izpričanih imen urarjev, večinoma izdelovalcev velikih mehanizmov. V glavnem prihajajo iz tujine, vlagajo prošnje za meščanske pravice, popravljajo stolpne ure, kot davkoplačevalci se pojavijo enkrat ali dvakrat, potem pa izginejo neznano kam. Ker se imena teh urarjev pojavljajo v sorazmerno kratkih časovnih presledkih, je prav gotovo, da gre za potujoče mojstre, ki so šli s trebuhom za kruhom, se selili iz kraja v kraj, se kot pomočniki poročali z vdovami umrlih urarjev in se z domačini tako asimilirali, da so samo še priimki spominjali na njihovo poreklo. Izdelki teh urarjev se nam niso ohranili, arhivsko gradivo o njihovi dejavnosti pa je tako fragmentarno, da iz nekaj skromnih podatkov ni moč sestaviti podobe o njihovem delu.

V času dejavnosti urarja Kriegerja postane ljubljanski meščan leta 1710 izdelovalec velikih mehanizmov HANS GEORG DORNER, za katerega imamo podatke, da je popravil uro v sejni sobi na rotovžu, kot davkoplačevalcu pa mu sledimo do leta 1716.¹⁹ Obrti se je izučil v letih 1701–1703 pri urarju Silvestru Funku v Gradcu, Stolberg pa ne navaja njegovega porekla.²⁰

Arhivalije iz leta 1719 omenjajo urarja JOHANNA FRIEDRICHA VOGLA iz Kölna, ki prosi za meščanske pravice, kot davkoplačevalec pa se omenja samo še v naslednjem letu. Nejasnost podatkov daje misliti, da se je poročil z Dornerjevo vdovo in nadaljeval obrt do leta 1754 ali pa je po smrti Dornerjeve vdove odkupil pravico do obrti.²¹

Nekaj skopih podatkov o urarju JOSEPHU WERENDLU iz Linza se leta 1712 nanaša samo na njegove zapletljive okrog pridobivanja ljubljanskih meščanskih pravic.²² Stolberg omenja, da se je v letih 1699–1704 izučil pri graškem urarju Simonu Pachlehnerju za izdelovalca velikih mehanizmov,²³ za sedaj pa ni nobenih podatkov, da bi se ukvarjal z izdelavo ali popravili ljubljanskih javnih ur. O podatku, da je bil neki Joseph Werendl pastorek ljubljanskega urarja Baltazarja Hofmana, bo govor pri Hofmanovi dejavnosti.

V graško knjigo pomočnikov je leta 1722 vpisan izdelovalec velikih mehanizmov JOHANN LUDWIG WISSAR (*Winesser*) iz Züricha.²⁴ Naslednje leto prosi ljubljanski magistrat za pridobitev meščanstva²⁵ in od 1724 pa do 1740 se njegovo ime redno pojavlja med ljubljanskimi davkoplačevalci.

Istočasno s pravkar omenjenimi urarji, ki prihajajo

iz tujine v glavno mesto naše dežele, se pojavi leta 1728 ime Ljubljančana ANDREJA JERAJA (*Andreas Jeray*), izdelovalca velikih mehanizmov.²⁶ V knjigi davkoplačevalcev se njegovo ime omenja vse do leta 1743, vmes pa dvakrat vlaga prošnji za znižanje davkov.²⁷

Kot kandidat za ljubljanskega meščana se je leta 1723 prijavil urar ANTON PROSSI iz Friedberga na Bavarskem, potem pa o njem ni več sledu.²⁸ Malo je verjetno, da bi v takrat še majhni Ljubljani delovalo kar več urarjev naenkrat. Prav gotovo so nekateri med njimi bili potujoči mojstri ali pa so po naročilu prihajali v naše kraje, iz njihovih priimkov pa je razvidno, da vsi prihajajo iz nemško govorečih dežel. Ne vemo, koliko so urarski mojstri segali v ključavničarske posle. Gotovo, da se marsikateri med njimi ni mogel preživljati samo s svojim osnovnim poklicem in je zato opravljal še razna druga, več ali manj sorodna opravila, v prvi vrsti ključavničarska. Urarji so že tako bili priključeni ključavničarskemu cehu in na marsikaterem urarskem pečatniku sta ob začetnicah mojstrovega imena upodobljena kazalec ure in ključ.²⁹

Od pravkar naštetih ljubljanskih urarjev iz prvih treh desetletij 18. stoletja vidimo, da se je na našem ozemlju ohranila samo žepna ura Joh. Georga Gläßla, ostale tri hišne (dve Kerlerjevi in ena Neslova) in dve Neslovi žepni uri so žal vse ohranjene zunaj naših meja. Gotovo jih je še, ki se skrivajo našim očem, možno pa je, da so tudi številne nesignirane ure iz tega časa izdelki domačih obrtnikov.

Med hišnimi urami prevladujejo v 18. stoletju ure v obliki tabernaklja in visoke podne ure z dolgim nihalom kot nezmotljivim regulatorjem teka. Po letu 1700 so se razširile po vsej Evropi od Velike Britanije kot svoje matične dežele do vzhodnih meja našega kontinenta. Ker pa je tabernakljasta oblika ur prevladovala največ v času vladavine Marije Terezije, so jih v monarhiji preprosto imenovali »terezijanke«. Njihova linija obrisa je dokaj preprosta: prizmatično oblikovana zastekljena omarica ima na vrhu ročaj za prenašanje, reliefna ali gravirana dekoracija ure pa je skoncentrirana na okrasno ploščo mehanizma, kjer je poleg glavne številčnice in kazalcev še vrsta drugih detajlov in funkcionalnih pokazateljev. Prek Nemčije in Avstrije je ta oblika ur prišla tudi v naše kraje in med izdelki, signiranimi z imeni naših urarjev, je močno čutiti vplive dunajskih in graških delavnic.

Z veliko podatkov in z ohranjenimi izdelki se nam predstavljajo člani urarske družine Hofman, ki jim v Ljubljani sledimo nepretrgoma od dvajsetih let 18. pa do začetka 20. stoletja. Nestor te družine BALTAZAR HOFMAN (*Balthauser, Wohlhäuser Hoffmann*) iz Scherdinga na Bavarskem se prvič omenja leta 1715 v Gradcu, kjer se kot »*Mössner*« (mežnar) udeleži ceremonije pri razglasitvi Bartholomeja Edla za urarskega pomočnika. Istega leta je tudi sam vpisan v knjigo graških pomočnikov kot izdelovalec velikih mehanizmov.³⁰ Že naslednje leto je v sejni knjigi ljubljanskega magistrata zapisana njegova prošnja za pridobitev

meščanstva, v kateri navaja, da je »tukaj poročen«.³¹ V nekem potrdilu iz leta 1727 omenja Baltazar Hofman »svojega pastorka Josepha Werendla«³², ki smo ga kot urarja omenili že leta 1712. Možno, da se je Baltazar po prihodu v Ljubljano poročil s priletno vdovo, ki je imela sina urarja Jožefa in se je z njim kot ljubljanskim zetom začela skoraj 200 let dolga pot dobro vodene ljubljanske urarske delavnice.

Leta 1716, torej isto leto, ko prosi za meščanstvo, že popravlja »uro v rotovžu in je za to delo zaračunal tri cesarske petake«.³³ Ker ni podatkov o obstoju javne ure na starem rotovžu, gre gotovo za uro v sejni sobi mestnega sveta (*Ratstuben*), o kateri že obstajata podatka o popravilih iz leta 1655 in 1658.³⁴

Ko so v Ljubljani leta 1718 zgradili nov rotovž, nad katerim se je dvigoval peterostrani stolpič, je Baltazar dobil naročilo za izdelavo mestne ure, pri kateri je sodelovala še vrsta drugih obrtnikov.³⁵ Pasar je za uro izdelal tri pozlačene in delno pobarvane številčnice, kovač vijake z maticami, ključavničar pa deloma pozlačene kazalce. Razen gonilnega mehanizma s številčnicami na treh stolpičevih stranicah je ura imela tudi kroglo, katere pozlačena polovica je kazala lune mene.³⁶

V svoji dolgoletni dejavnosti kot izdelovalec velikih mehanizmov s hišo in delavnico v Florjanski ulici se Baltazar Hofman velikokrat omenja v svojih zapisnikih mestnega sveta in knjigi izdatkov s prilogami. V zapisnikih se vrstijo popravila velike ure na gradu (*Castel*) in javne ure na stolpiču mestne hiše, omenja se redno navijanje ure v rotovski sejni sobi in na stolpiču, čiščenje in podmazovanje mehanizmov, zraven so pa priloženi sezname uporabljenega materiala in nadomestnih delov.³⁷ V letih 1718—1720 se omenja kot požarni oglednik na Starem trgu. Na rotovžu je bil leta 1730 izvoljen na »*Viertelmeistra* za območje Starega trga«, kar naj bi pomenilo, da je bil eden od predstojnikov četrtne skladnice, ki so jo predstavljali štirje mojstri, vsak s svojim ključem od glavne skladnice. Iz zapisnikov mestnega sveta naj bi to cehovsko funkcijo opravljal v letih 1730 in 1736—1738,³⁸ leta 1743 pa je postal mojster ključavničarskega ceha v Ljubljani.³⁹ Iz davčnih knjig sledimo njegovi dejavnosti nepretrgoma od leta 1716—1751,⁴⁰ iz njegove oporoke pa je razvidno, da je umrl v letu 1759. Testamentarno je namenil hčerki, »zato ker ga je zapustila le 150 forintov in orodje za izdelavo velikih mehanizmov, vse ostalo pa zapušča sinu Ignaciju Hofmanu, izdelovalcu malih mehanizmov«.⁴¹

Gotovo se je naslednik Baltazarjeve delavnice, njegov sin IGNACIJ HOFMAN (*Ignatius Hoffman*) izučil urarske obrti pri svojem očetu. Po Stolbergovih podatkih, prevzetih iz graških knjig, postane Ignacij mojster leta 1751,⁴² iz zapisnikov mestnega sveta in knjige prihodkov pa je »kot sin meščana oproščen mestne pristojbine in zaščitne pristojbine za puško«.⁴³

Ignacijeva dejavnost v Ljubljani se, enako kot pri njegovem očetu Baltazarju, nanaša na popravila, vzdrževanje in navijanje grajske ure in ur na stolpiču in v sobi mestne hiše. Arhivski podatki o teh opravilih

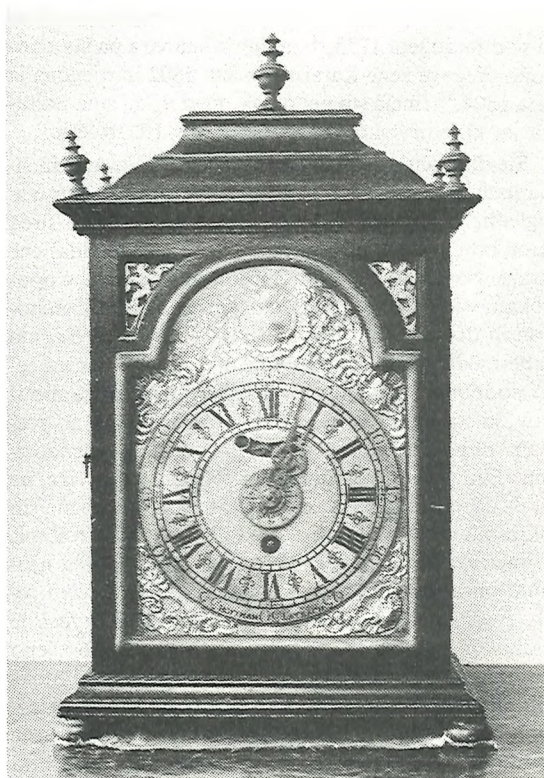
Mestna ura urarja Baltazarja Hofmana iz leta 1718 na stolpiču ljubljanske mestne hiše (detajl kolorirane perorisbe iz 1812 v Grafičnem kabinetu Narodnega muzeja v Ljubljani)

si sledijo do leta 1775,⁴⁴ zadnja pisna vira pa sta oporoke njegove žene Katarine iz leta 1802 in njegova iz leta 1804.⁴⁵ Imela sta pet otrok, med njimi sina Baltazarja, ki je urarsko obrt nadaljeval v 19. stoletje.

Številne ohranjene hišne ure očeta Baltazarja in sina Ignacija zgovorno pričajo o zelo bogatem opusu te ugledne delavnice, ki je izdelovala ure za zelo širok krog odjemalcev in jih pošiljala tudi v bolj oddaljene kraje. Najdemo jih v graščinskih inventarjih, v oporokah, v javnih stavbah, v muzejih in privatnih stanovanjih doma in na tujem. Po obliki so to večinoma tabernakljaste in visoke podne ure, na prvi pogled zelo podobne, časovno pa jih izdajajo variacije motivov, ki sta jih mojstra v tehniki tolčenja spretno prenašala z grafičnih predlog na okrasne plošče mehanizma. Simetrično komponirana baročna motivika na urah očeta Baltazarja se z lahkoto loči od poznejših okrasnih plošč sina Ignacija, ki jih prekrivajo tolčeni, asimetrično oblikovani rokokojski motivi. Med njuni ohranjenimi urami s signaturami *Hofmann fecit*, *Hofmann in Laybach*, *Ignatius Hoffmann fecit* je vsekakor izjemna t.i. nočna ura z letnico 1746 z lepo naslikanim pejzažem, ki se je odlično prilagodil funkciji »nočnega« mehanizma.⁴⁶ Signatura *Hofmann fecit* vtisnjena na medeninasti platini, se vidi iz hrbtne strani ure, z enakimi črkami in ravno tako na hrbtni strani je signirana tabernakljasta ura z letnico 1724, nedavno tega identificirana v škofjeloškem muzeju.⁴⁷

Nočna ura Baltazarja Hofmana, datirana 1746

Tabernakljasta ura Ignacija Hofmana, okrog 1760–1770

Nočno uro bi po vpisani letnici in škofjeloško po baročni motiviki in letnici lahko pripisali očetu Baltazarju, medtem ko bi ostale »terezijanke« z vgraviranimi signaturami na številčnici lahko bile izdelek sina Ignacija. Med visokimi podnimi urami, ki jih z gotovostjo lahko pripišemo Ignaciju Hofmanu, je ena v privatni lasti v Žalcu,⁴⁸ dve pa sta registrirani v Gradcu.⁴⁹ Obe odlikujeta bolj zapletena mehanizma, ki poleg ur, minut in sekund kažeta še datume v mesecu, imata vgrajen budilni mehanizem in mehanizem za izbijanje ur, ena med njimi pa brez vmesnega navijanja teče eno leto.

Velikokrat so mehanizmi ur preživljali svoja ohišja ali pa so jih zaradi modne zastarelosti zamenjali z novimi. Po vsej verjetnosti se je to zgodilo z Baltazarjevo uro iz zbirke Narodnega muzeja v Ljubljani,⁵⁰ ko so, verjetno v 19. stoletju, iz tabernakljastega ohišja preselili mehanizem ure v poglobljen pozlačen okvir, okrašen z rezljanim reliefom sv. Jurija in tako iz stoječe ure naredili stensko.

Čeprav za 18. stoletje zaradi pomanjkanja virov ni mogoče podati popolnega odgovora o številu javnih ur v Ljubljani, bi na podlagi raznih vedut lahko sklepali, da so tudi na cerkvenih stolpih bile javne ure, ravno tako na graščinah, v mestu ali na podeželju. Istočasno z urarjem Baltazarjem Hofmanom delujeta v Ljubljani še dva izdelovalca velikih mehanizmov, prej omenjena Wissar in Jeraj, ko pa preneha njihova dejavnost se kot davkoplačevalec pojavi urar Joseph Geist z Dunaja. Pregled cerkvenih arhivov bi gotovo osvetlil tudi ta del njihove dejavnosti in kot bomo pozneje videli, so ljubljanski urarji dobivali naročila za izdelavo javnih ur iz precej oddaljenih krajev.

Kot kandidat za ljubljanskega meščana se JOSEPH GEIST pojavi leta 1748, potem pa zasledimo po arhivalijah njegova popravila in redno navijanje grajske in obeh rotovških ur vse do leta 1766.⁵¹

Še za časa delovanja urarja za izdelavo malih mehanizmov Krištofa Nesla, se za sprejem v ljubljansko meščanstvo pojavi leta 1742 prošnja FERDINANDA SÜNGA iz Friedberga na Bavarskem.⁵² Friedberg je bil znan urarski center in Stolberg omenja, da so mnogi graški urarji prihajali prav iz Friedberga, v Ljubljani pa je Ferdinand Süng že drugi urarski prišlec iz tega mesta. Ker se kot izdelovalec malih mehanizmov ni ukvarjal z javnimi urami, nimamo o njegovi dejavnosti nobenih arhivskih podatkov razen plačevanja davkov in zapisa o nekem sporu, ki ga je imel leta 1764.⁵³ Stolberg omenja, da se je Ferdinand Süng izučil urarske obrti v letih 1726–1731 pri svojem bratu Francu Süngu I., ki je že kot izučen urar prišel iz Friedberga v Gradec.⁵⁴

Ko je bil leta 1732 izdelan obrtni red za Notranjo Avstrijo, s katerim so cehi postali podrejeni nadzoru oblasti, so z uvedbo novih reform dovolili obrtnikom, ki niso mogli na običajen način postati člani združenja, da se v cehe »vkupijo« in si s tem pridobijo mojstrsko pravico. Tako je leta 1752 ljubljanska mestna uprava poslala priporočilo ključavničarskemu cehu, naj sprejme urarja ANTONA HARDTLA

(Härtla), izučenega v Friedbergu na Bavarskem kot »vkuplenega« mojštra za vplačilo 30 goldinarjev, da bi lahko dobil mojstrsko pravico v Gradcu.⁵⁵ V nekem sporu, ki ga je imel v Ljubljani, Hardtl poudarja, da že od leta 1754 deluje kot urar,⁵⁶ 1759 se omenja kot ljubljanski strelec,⁵⁷ leta 1756 postane na Starem trgu lastnik hiše, ki je bila doslej v lasti naslednikov urarja Kerlerja.⁵⁸ Iz oporoke leta 1788⁵⁹ je razvidno, da je s prvo ženo Elizabeto imel tri otroke, med njimi sina Josepha, ki živi na Dunaju,⁶⁰ druga žena Terezija, »rojena Urweckin iz Kranja« (bila je torej vdova po urarju ali hčerka urarja), pa mora skrbeti za štiri otroke. Hardtl je torej že tretji priseljenec, ki prihaja iz Friedberga na Bavarskem, in do konca stoletja se bomo srečali še z četrtnim urarjem iz tega kraja. Za sedaj ni sledu o njegovih urah, čeprav je njegovo delovanje v Ljubljani dokumentirano polnih trideset let.

Zaradi večjega števila urarjev, ki so prosili za obrtna dovoljenja, so ljubljanski urarji v drugi polovici 18. stoletja zahtevali od kranjskega komerčnega koncesa, naj posreduje pri »Njenem veličanstvu, ker bi bilo za urarje velikih in malih mehanizmov ter tudi za kupce samo koristno, če bi se zmanjšalo število mojstrov in bi se povečalo število pomočnikov in vajencev«. Tako je leta 1770 izšel razglas, da ne sme nihče iz ceha brez vednosti dvornega komerčnega koncesa dajati dovoljenje za opravljanje urarske obrti in da mora izpraznjeno mesto umrlega urarskega mojstra ostati prazno. V zvezi s to odredbo sta bili leta 1784 zavrženi prošnji urarjema Bartolomeju Weizu iz Kranja in izdelovalcu velikih mehanizmov Juriju Gradinu iz Novega mesta, ki sta skušala odkupiti dedno dovoljenje od vdove ljubljanskega urarja Antona Hardtla. Zanimiva je izjava urarjev Ignacija Hofmana in Martina Moserja ljubljanskemu magistratu, ko trdita, da je Gradin za izdelovanje takih ur nesposoben.⁶¹

Še trije urarji vlagajo prošnje na ljubljanski mestni svet za sprejem v meščanstvo in za izdajo obrtnega dovoljenja. GAŠPERJU MALU (*Caspar Mall*), izdelovalcu malih mehanizmov iz Bavarske (ime mesta je nečitljivo), je bila prošnja leta 1740 odbita,⁶² na prošnjo ALEKSANDRA WAGNERJA iz leta 1758, ki je »že 9 let in pol izdelovalec velikih mehanizmov«, pa se v sejnih zapisnikih za tedaj ni našel odgovor.⁶³ Urarja za velike mehanizme PETRA BACHLEITNERJA (*Bachleitner*) iz Illichena na Tirolskem zasledimo prvič leta 1769 v knjigi sejnih zapisnikov, drugič pa, ko vloži prošnjo, da bi mu mestni svet dal v oskrbo grajsko in rotovško uro. V svojem odgovoru mu mestni svet sporoča, »da mora na vseh treh urah opraviti manjša popravila in za to delo dobi letno 20 forintov plače«. ⁶⁴

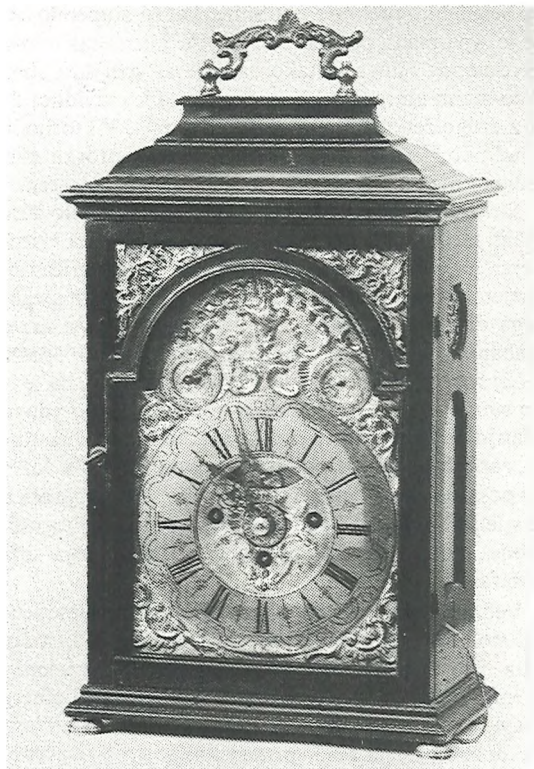
Izdelovalec velikih mehanizmov IGNATZ APERMANN pride v Ljubljano iz Breittensteina na Češkem in leta 1769 vplača mestno pristojbino.⁶⁵ O njegovi dejavnosti ni nobenih podatkov; iz zapisa izvemo, da mu leta 1771 umre žena Suzana, ki ima iz prvega zakona dva otroke, Avgušтина in Elizabeto Seig (?).⁶⁶ Vsiljuje se domneva, da bi se zaradi nečitljivosti pisa-

ve Seig lahko prebralo kot Süng, kar bi pomenilo, da se je Apermann poročil z vdovo ljubljanskega urarja Ferdinanda Sünga in tako nadaljeval vpeljano obrt. Apermann umre leta 1777 in iz zapisa je razvidno, da je z drugo ženo Julijano imel dve hčerki, Viktorijo in Ljudmilo;⁶⁷ slednja je potem postala pastorka naslednika njegove delavnice, urarja Martina Moserja.

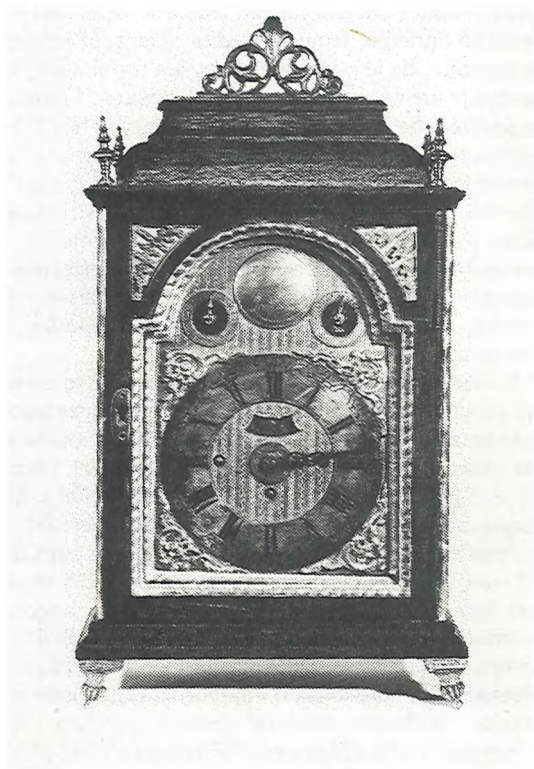
Delovanje urarja MARTINA MOSERJA, izdelovalca malih mehanizmov in že četrtega priseljenca iz Friedberga na Bavarskem se začne leta 1778, kar priča ohranjeni zapis o plačilu mestne pristojbine.⁶⁸ Iz njegovega opusa je ohranjen v kamniškem muzeju samo mehanizem žepne ure s signaturo *Joh. Martin Moser à Laybach*.⁶⁹ Iz oporoke leta 1806 razberemo, da se je po smrti urarja Apermanna poročil z njegovo vdovo Marijo Julijano. Njeni hčerki Ljudmili, svoji pastorki, zapušča nekaj gospodinskih potrebščin, sin Jožef pa postane njegov univerzalni dedič.⁷⁰ Po Fabjančiču je v letih 1789–1802 lastnik hiše »z ženo Marijo Julijano«, potem pa hiša preide v last njegovega sina Jožefa.⁷¹

Več arhivskih podatkov iz zadnjih treh desetletij 18. stoletja se je ohranilo iz opusa urarja JANEZA JURIIJA WIDERMANA (*Johann Georg Wiedermann, Wiedman*), izdelovalca velikih mehanizmov. Stolberg pravi, da se je izučil na Dunaju pri urarju Mathiasu Kötlu in da je leta 1773 vpisan v knjigo graških pomočnikov.⁷² V Ljubljani srečamo njegovo ime v zapisu mestne seje leta 1776, kjer je omenjeno, da prihaja iz Oberpfalza (verjetno Oberpfälzer Wald na meji med Češko in Nemčijo, ime kraja je nečitljivo).⁷³ Naslednji podatek sta dva računa iz leta 1779 in 1781 za neznano opravilo, temu pa sledita računa, iz katerih je razvidno, da je popravil rotovško uro in da je za navijanje ure na gradu prejemal letno plačo.⁷⁴ Obstaja podatek, da je mestni svet na Reki naročil leta 1784 »pri najboljšem ljubljanskem urarju« javno uro za mestni stolp s številčnicami za vse štiri strani stolpa.⁷⁵ Dve leti pozneje je na prošnjo reškega magistrata zapisan na ljubljanskem mestnem svetu »protokol o prevzemu odposlane ure«. Temu sledi Widermanova izjava, »da bo uro popravil, da bo dobro šla« in pripomba, da je treba »reškemu magistratu poslati o tem pismeno izjavo«. ⁷⁶

Iz Widermanovega opusa sta se ohranili dve izredno kvalitetni tabernakljasti uri z repetirnim mehanizmom in številčnicama z vgraviranimi signaturama *Johann Georg Wiedermann Laybach*. Njuni okrasni plošči mehanizma je Widerman olepšal s tolčeno ornamentiko rokokojskih motivov, tabernakljasto ohišje ene ure pa je dopolnil z bogastvom pozlačениh rezljanih in medeninastih okraskov.⁷⁷ Uri predstavljata najlepša primerka tabernakljastih ur s signaturama ljubljanske urarske hiše, kar priča o visokem nivoju Widermanove delavnice in lepo dopolnjujeta zapis reškega magistrata o »najboljšem ljubljanskem urarju«. Widerman umre razmeroma mlad leta 1789 in zapusti mladoletnega sina.⁷⁸ Po njegovi smrti prevzame delavnico v Rožni ulici leta 1795 njegov pomočnik GAŠPER JANČ (*Caspar Jannoch*), ki se poroči z

Tabernakljasta ura Johanna Georga Wiedermanna, okrog 1770—1780

Tabernakljasta ura Andreja Zupančiča, zadnja četrtnina 18. stoletja

njegovo vdovo Marijo.⁷⁹ Edini podatek, ki ga trenutno imamo o Jančevi dejavnosti, je, da je izdelal uro na cerkvenem stolpu v Lescah.⁸⁰

V ljubljanski delavnici Ignacija Hofmana se je izučil urar **ANDREJ ZUPANČIČ** (*Andreas Suppant-schitsch*), ki je v graško knjigo pomočnikov vpisan leta 1770 kot izdelovalec velikih mehanizmov.⁸¹ Izsledki iz arhivov pričajo, da je v Ljubljano prišel »iz Kropce na Gorenjskem« in v prošnji za podelitev meščanskih pravic se predstavlja kot »*Groß und Klein Uhrmacher Gessel*«. ⁸² Priboril si je namreč dve obrtni dovoljenji, eno osebno od glavarstva »kot sin kranjske dežele« (*Landeskind*), kakor se je sam imenoval v svoji prošnji, in drugo, dedno dovoljenje, ki ga je na priporočilo urarjev Ignacija Hofmana in Martina Moserja odkupil od vdove urarja Antona Hardtla. Ljubljanski urarji so si namreč zelo prizadevali, da se število mojstrov ne bi povečalo in so zatrjevali, da trije urarji za izdelavo malih mehanizmov popolnoma zadovoljujejo potrebam meščanov. Iz njihovih podpisov na aktu iz leta 1791 je razvidno, da so to Moser, Zupančič in Baltazar Hofman (naslednik Ignacija Hofmana),⁸³ četrti podpisnik Gašper Janč pa je bil izdelovalec velikih mehanizmov.⁸⁴

Iz Zupančičeve dejavnosti je ohranjenih več hišnih ur in tudi te so po takratni modi tabernakljastih oblik.⁸⁵ Za razliko od dotedanjih urarjev, ki podpisujejo svoje izdelke na veliki številčnici, so Zupančičeve signature *Andreas Suppant-schitsch in Leybach* vgravirane na medeninastem medaljonu, ki je v polkrožnem zaključku okrasne plošče med dvema majhnima številčnicama za uravnavanje bitja ure. Motivika reliefnih ornamentov na zgodnejših primerkih (pribl. med leti 1770—1780) je še poznobaročna; na poznejših urah so medeninaste aplikacije rokokojsko asimetrične, na prelomu stoletja pa nastopajo na njegovih urah že izrazito klasicistični elementi.

Ko je **ANTON REGALI** (*Regally*), urarski pomočnik pri Andreju Zupančiču leta 1801 zaprosil za dovoljenje, da bi smel samostojno opravljati urarsko obrt, je naletel pri ljubljanskih urarjih na močan odpor. Očitali so mu namreč, da so njegove izjave o uku pri ljubljanskem mojstru Zupančiču netočne in prav ti ohranjeni podatki, ki jih bomo podali v naslednjem članku, ko bo govor o ljubljanskih urarjih iz 19. stoletja, lepo osvetljujejo dogodke in spore, nastale med urarji v času ob zatonu cehovstva. V nekem dopisu iz začetka 19. stoletja je razvidno, da je bil Zupančič »predstojnik ceha obdelovalcev kovin«, iz drugega podatka pa bi lahko sklepali, da je svoje dedno obrtno dovoljenje prodal svojemu pomočniku Regaliju.⁸⁶

Slokar pravi v svoji zgodovini rokodelstva v Ljubljani, da urarji leta 1770 niso bili več včlanjeni v ključavničarskem cehu in omenja ceh izdelovalcev velikih in malih ur. V tem letu naj bi dobili potrjena cehovska pravila za izdelovalce malih ur, leta 1785 pa so urarji ponovno prosili za potrditev svojih pravi.⁸⁷

V letu 1790 je neka ženevska tovarna poslala Ljubljanskemu magistratu spisek imen švicarskih proizvajalcev, ki so po izredno nizkih cenah ponujali posa-

mezne precizno izdelane dele mehanizma. Na podlagi te ponudbe je pokrajinsko glavarstvo tri leta kasneje izdalo okrožnico, s katero je zvišalo uvozno carino za »spiralna in gonilna peresa, da bi tako podprli domačo obrt«. ⁸⁸

Urarji niso vedno podpisovali vseh svojih izdelkov, zato je prav verjetno, da je med številnimi nesigniranimi urami v naši spomeniški dediščini marsikatero delo nastalo v obrtni delavnici na našem ozemlju. Če primerjamo ure s signaturami iz naših krajev, z lahkoto lahko ugotovimo, da ti izdelki nič ne zaostajajo za graškimi ali dunajskimi urami. Identifikacija anonimnega gradiva je zaradi stilne sorodnosti, podobnosti v izdelavi ohišja in izbire okrasnih motivov zelo otežena in je za prepričljivo ugotovitev potrebna dobra mera previdnosti.

S tem pregledom urarske dejavnosti v Ljubljani v 18. stoletju, ki je v glavnem temeljil na arhivskih raziskavah in ohranjenem spomeniškem gradivu, smo lahko ugotovili, da so urarji razvijali svojo stroko skozi generacije v sorodstvenih povezavah. Gotovo je bila pri pregledovanju arhivalij zaradi težko čitljivih pisav prezrta marsikatera sorodstvena vez, ki bi nam še bolj osvetlila ženitne povezave med mojstrskimi vdovami in pomočniki ali pa sklenitev poročnih pogodb v zvezi z dotami urarskih hčera za pridobitev delavnic. Prehajanje obrtnega dovoljenja od očeta na sina in razen tega še strogi cehovski predpisi pri izdelavi mojstrskega izdelka so zelo pripomogli h kvalitetnemu razvoju v 18. stoletju še zelo spoštovane urarske obrti.

OPOMBE

1. Vesna Bučič, Ljubljanski urarji v XVI. in XVII. stoletju, *Kronika* 30, št. 1, Ljubljana 1982, str. 12-22 (odslej: V. Bučič, 16. in 17. stol.). — 2. Vesna Bučič, Razvoj slovenskega urarstva, *Kronika* 12, št. 2, Ljubljana 1964, str. 110-120 (odslej: V. Bučič, Razvoj urarstva). — 3. Lukas Stolberg, Die steirischen Uhrmacher, Graz 1979 (odslej: L. Stolberg). — 4. Citati iz spora med Kriegerjem in Kerlerjem so natančno opisani v: V. Bučič, 16. in 17. stol., str. 20. zato jih tukaj ne ponavljam. — 5. Natančen opis ure s fotografijo glej v: V. Bučič, 16. in 17. stol., str. 21. — 6. Aukcijski katalog Dorotheum 9.-13. 4. 1926/478. — 7. Arhiv SR Slovenije (AS), Testamenta I, Lit. K, 1708, št. 69 (odslej: Testamenta). — 7a. Jürgen Abeler, Meister der Uhrmacherkunst, Wuppertal 1977, str. 324 in 325. — 8. L. Stolberg, št. 71, str. 330. Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), Cod. XVII, 100, l. 1719. — 9. Vladislav Fabjančič, Knjiga hiš, tipkopis, št. 381 (odslej: Fabjančič). — 10. Ura je iz Sadnikarjeve zbirke v kamniškem muzeju, inv. št. 2370, Ø = 4,5 cm. — 11. ZAL, Cod. XIII/140, f. 45'; Cod. XVII. 1724-1745; Cod. I/83, f. 140'; Cod. I/90, f. 120; l. 1751. — 12. L. Stolberg, str. 310. — 13. isti, str. 314-316, sl. 269. — 14. ZAL, Cod. I, 1703, f. 47; Cod. I/56, f. 85'. — 15. ZAL, Cod. XIII/128, f. 61', pril. 8. — 16. ZAL, Cod. I/57, f. 187'; Cod. I/58, f. 174; Cod. I, 1713, f. 151. — 17. ZAL, Cod. I/60, f. 24. — 18. ZAL, Cod. XVII/1709-1715. — 19. ZAL, Cod. XIII/131, 1714, f. 50', pril. 124; Cod. XIII/127, f. 41; Cod. XVII, 1711-1716. — 20. L. Stolberg, str. 319 in 505. — 21. ZAL, Cod. I/65, f. 23; Cod. I/66, f. 158. — 22.

ZAL, Cod. I/58, f. 55' f. 56; Cod. XIII/129, f. 42. — 23. L. Stolberg, str. 319 in 544. — 24. isti, str. 545. — 25. ZAL, Cod. I, 1724, f. 37', f. 38' in 1738, f. 60. — 26. ZAL, Cod. I, 1728, f. 25', f. 26'. — 27. ZAL, Cod. I, 1734, f. 11; Cod. I, 1741, f. 33. — 28. ZAL, Cod. I, 1723, f. 20; Cod. XIII/140, f. 45. — 29. V. Bučič, 16. in 17. stol., glej slike urarskih pečatnikov na str. 14 in 18. — 30. L. Stolberg, str. 331 in 515. — 31. ZAL, Cod. I, 1716, f. 62, f. 63'. — 32. ZAL, Cod. XIII/144, f. 46'. — 33. ZAL, Cod. XIII/133, f. 75', pril. 167. — 34. V. Bučič, 16. in 17. stol., str. 19. — 35. S. Vilfan, Zgodovina ljubljanske mestne hiše, Ljubljana 1958 str. 23 in 31. — 36. V. Bučič, Razvoj urarstva, str. 114. — 37. ZAL, Grajska ura: Cod. XIII/142-1752, f. 64, pril. 174; Cod. XIII-1726, f. 61; Cod. XIII/145-1728, pril. 308; Cod. XII/151-1734, f. 83, pril. 279; Cod. XIII/154-1737, f. 81, pril. 281'; Cod. XIII/156-1739, f. 82, pril. 390; Cod. XIII/162-1745, f. 85, pril. 407; Cod. XIII/163-1746, f. 84', pril. 409; Cod. XIII/166-1749, f. 85, pril. 446; Cod. XIII/170-1753, f. 158; Cod. I/94-1755, f. 110; Rotovski uri: Cod. XIII/138-1721, f. 52'; Cod. XIII/172-1755, f. 130, pril. 501; Cod. XIII/143-1726, f. 61, pril. 168; Cod. XIII/144-1727, f. 76'; Cod. XIII/146-1729, f. 71; Cod. XIII/149-1732, f. 75, pril. 259; Cod. XIII/156-1739, f. 69'. — 38. ZAL, Cod. I, 1736, f. 78, 1737, f. 90, 1738, f. 81. — 39. ZAL, Cod. XIII/160-1743, pril. 134. — 40. ZAL, Cod. XVII/97-132. — 41. Testamenta I, Lit. H, 1759, št. 43. — 42. L. Stolberg, str. 516. — 43. ZAL, Cod. I-1757, f. 27; Cod. XIII/174-1757, fol. 31'. — 44. ZAL, Grajska ura: Cod. I-1765, f. 96, f. 533; Cod. XIII/184, f. 168, pril. 643; Cod. I/107-1768, f. 347; Cod. XIII/189, f. 152'; Cod. XIII/19, f. 144; Cod. XIII/192, f. 158; Rotovski uri: Cod. XIII/183, f. 128'; Cod. XIII/185, f. 173'; Cod. XIII/186, f. 168; Cod. XIII/187, f. 50'; Cod. XIII/189, f. 148, f. 158'; Cod. I/107, f. 335; Cod. XIII/191, f. 146'; Cod. I/107, f. 167. — 45. Testamenta I, Lit. H, 1802, št. 83 in 1804, št. 83. — 46. Nočne ure (Nachtlampenuhr) imajo na hrbtani strani ohišja preklopno deščico, na kateri je stala oljna svetilka, ki je skozi izrezane številke premične številčnice kazala ure. Ura je last Narodnega muzeja v Ljubljani, inv. št. 14183. — 47. Tabernakljasta ura v črno politiranem ohišju. Last Loškega muzeja v Škofji Loki, s. n. — 48. Fotografija ure je v fototeki Narodnega muzeja. — 49. L. Stolberg, str. 516. — 50. Stenska ura, na številčnici vgravirana signatura Hofmann Laybach, Narodni muzej, inv. št. 17214. — 51. ZAL, Cod. I-1788, f. 65; Cod. I/87, f. 65; Cod. XIII/177, f. 128', pril. 474; Cod. XIII/178, f. 133; Cod. XIII/179, f. 131, pril. 687 in 742; Cod. XIII/180, f. 131', pril. 728; Cod. XIII/181, f. 130', pril. 797; Cod. XIII/182, f. 128'; Cod. XIII/183, f. 121', pril. 727; Cod. I-1766, f. 329; Cod. XIII/184, f. 106, pril. 596. — 52. ZAL, Cod. I/81, f. 45; Cod. I/1744, f. 85. — 53. ZAL, Cod. I/103, f. 85. — 54. L. Stolberg, str. 335. — 55. ZAL, Cod. I/91-f. 92, f. 140. — 56. ZAL, Cod. I-1762, f. 158. — 57. ZAL, Cod. XIII/176, pril. 622. — 58. Fabjančič, št. 383. — 59. Testamenta I, Lit. H, 1788, št. 61. — 60. Po podatkih iz knjige F. Höfer, Alphabetische Namensaufstellung der Wiener Uhrmachermeister, Wien 1939, se podatki z dunajskim urarjem Josephom Haertlom ne ujemajo. — 61. V. Bučič, Razvoj urarstva, str. 115. — 62. ZAL, Cod. I-1740, f. 48' in 54. — 63. ZAL, Cod. I/98, f. 158, f. 177. — 64. ZAL, Cod. I-1769, f. 75; Cod. I/107, f. 21. — 65. ZAL, Cod. I-1769, f. 74. — 66. ZAL, Cod. I-1771, f. 281. — 67. ZAL, Cod. I-1777, f. 327. — 68. ZAL, Cod. I-107, f. 63. — 69. Mehanizem žepne ure je iz Sadnikarjeve zbirke v kamniškem muzeju, št. neg. v Narodnem muzeju 8373-III, Ø = 3,5 cm. — 70. Testamenta I, Lit. M, 1806, št. 177. — 71. Fabjančič, št. 753. — 72. L. Stolberg, str. 522 in 545. — 73.

ZAL, Cod. I-1776, f. 69 in 99. — 74. ZAL, Cod. I/115, f. 184; Cod. I-1781, f. 372; Cod. I-1782, f. 171; Cod. I-1786, f. 255. — 75. Dr. Radmila Matejčić, Rijeka, kulturno-povjesni spomenici. — 76. ZAL, Cod. I-1786. — 77. Ena tabernakljasta ura je v privatni posesti, druga v Narodnem muzeju, inv. št. 16719. — 78. Testementa I, Lit. W, 1789, štev. 133. — 79. Fabjančič, štev. 220. — 80. Zbornik za umetnostno zgodovino, IV, 1924, str. 197. — 81. L. Stolberg, str. 542. — 82. ZAL, Cod. I/107, f. 51. — 83. Čeprav se je dejavnost Ignacijevega sina Baltazarja Hofmana začela

v zadnjem desetletju 18. stoletja, je večji del njegovega bogatega opusa pripisati prvim desetletjem 19. stoletja, zato tudi ni obravnavan v tem prispevku. — 84. V. Bučič, Razvoj urarstva, str. 116. — 85. Ura v Narodnem muzeju ima inv. št. 17343, ura v Mestnem muzeju je s.n., ostale ure so v privatni posesti. — 86. V. Bučič, Razvoj urarstva, str. 117. — 87. Ivan Slokar, Zgodovina rokodelstva v Ljubljani od leta 1732 do 1860, ZAL, Razprave IV, 1977, str. 113. — 88. Isti, str. 116.

STEKLARNI V ZAGORJU

VLADO VALENČIČ

Ko je bila leta 1928 opuščena steklarna v Zagorju, je na ozemlju nekdanje Kranjske za nekaj desetletij prenehala industrijska panoga, ki jo je v prvi polovici prejšnjega stoletja zastopalo več obratov. Ni bila sicer na Kranjskem tako razširjena kot na Spodnjem Štajerskem, kjer so bile zlasti ob Pohorju steklarne kar gosto nasejane, vendar so tudi na Kranjskem imele svoj pomen pri izkoriščanju našega gozdnega bogastva.¹ Steklarne so porabile velike količine kuriva, zato so mogle obratovati le na gozdnatih področjih, dokler ni bil najden način za izkoriščanje premoga v njihovih pečeh. V nekdanji avstrijskih monarhiji je leta 1794 steklarna sv. Neže v Libojah pri Celju kot prva uvedla v večjem obsegu uporabo premoga pri kurjenju peči.² Pozneje so nastale nove steklarne tudi v bližini naših premogovnikov, najprej v Zagorju, sredi preteklega stoletja pa tudi v Kočevju in Hrastniku.

USTANOVITEV IN POSLOVANJE PRVE STEKLARNE

Steklarstvo v Zagorju je ob svojem prenehanju imelo za seboj med steklarnami na slovenskem ozemlju najdaljšo tradicijo, druga zagorska steklarna se je razvila v največje podjetje te stroke na nekdanjem Kranjskem. Prvo steklaro je v Zagorju ustanovila država z namenom, da bo izdelovala steklenice in drugo stekleno posodo za potrebe rudnika v Idriji, kjer je bila uvedena proizvodnja živosrebrnega precipitata in sublimata.³ Gotovo je bilo Zagorje izbrano za postavitev steklarne zaradi tamkajšnjih ležišč premoga, ki si jih je tudi pridobila država. Vendar v začetku ni bilo namena, da bi steklarna uporabljala le premog kot kurivo, kajti tedaj je bil način obratovanja s premogom v steklarnah še premalo preizkušen in prva peč zagorske steklarne je bila zgrajena za kurjenje z drvni.

Spisi, ki bi nam pojasnili vse okoliščine okrog ustanavljanja steklarne v Zagorju, v ljubljanskem državnem arhivu niso ohranjeni. Iz repertorija gubernijskega arhiva se vidi le, da se je gubernij pričel leta 1803 ukvarjati z vprašanjem postavitve steklarne v Zagorju za idrijsko proizvodnjo sublimata in precipitata. Arhivsko gradivo je ohranjeno v večjem obsegu pravzaprav šele za razdobje od leta 1813 naprej, to je po avstrijski reokupaciji Ilirije, vsebuje pa tudi podatke o graditvi steklarne in njenem poslovanju v prvih letih. Na osnovi teh podatkov je mogoče opisati razvoj steklarne v prvem desetletju njenega obstoja.

Steklarna je bila zgrajena leta 1804 ter so stroški znašali 20.643 gld. 2 kr. v papirnatem denarju, v naslednjem letu pa so postavili še peč za izdelovanje steklenih plošč, ki je stala 5286 gld. 3 kr. Leta 1808 je bila postavljena druga topilna peč s stroški 2664 gld. 20 kr. Posebej so bili zgrajeni še skladišče za premog in steklene izdelke, kovaška delavnica in kovačnica žebelj, mizarska delavnica, peč za žganje opeke, lončarska delavnica in menda tudi apnenica. Leta 1805 so pričeli zidati veliko stanovanjsko hišo za delavstvo, zaradi vojne se je gradnja vlekla skozi tri leta in je bila končana šele leta 1808.⁴ Veliko število zgradb, pomožnih delavnic in obratov kaže, da je država hotela voditi zagorsko podjetje v večjem obsegu.

Prva leta je steklarna uspešno obratovala, v letih 1805 do 1808 je tovarna precipitata in sublimata v Idriji kupila za 46.938 gld. 4 kr. steklenine; čisti prebitok zagorskega podjetja je leta 1808 znašal 8972 gld. 25 kr., bilo je torej za državo donosno in dvorna komora ga je imela kot potrebno za idrijsko tovarno. Steklarna je izdelovala steklenino tudi za zasebni trg, kakovost njenih izdelkov je bila zadovoljiva. Leta 1805 je erar kupil v bližini Zagorja ležeče graščinsko posestvo Gamberk, ki naj bi izpopolnjevalo zagorske obrate. Posestvo naj bi dobavljalo steklarni in rudniku živila za delavstvo, ki je mezde pre-

jemalo deloma v živilih, zlasti v žitu, dobavljalo bi jamski in stavbni les; slama, ki jo je dobivalo od podložnikov kot desetino, bi se uporabila za zavijanje stekla.⁵

Za časa francoskih vojn je obratovanje steklarne trpelo, tudi ko je bil sklenjen mir in je bila Ilirija priključena francoskemu cesarstvu, se steklarna v novih gospodarskih razmerah ni mogla več uspešno uveljaviti.⁶ Lastnik zagorskih obratov je postal francoski red trikratnega zlatega runa, v katerega rokah je bil rudnik živega srebra v Idriji. Med francosko okupacijo je idrijska tovarna omejila izdelovanje preparatov, za katere je potrebovala steklenino, zato je zagorska steklarna izgubila svojega glavnega odjemalca. Prodaja drugih steklenih izdelkov je zelo padla, domači trg je trpel na splošnem pomanjkanju denarja; tovarne rozolije, ki so prej kupovale steklenice, so omejevale proizvodnjo; zaradi kontinentalne blokade sta bili luki na Reki in v Trstu za izvoz zaprti, izvoz v Italijo so ovirale visoke izvozne carine.⁷

Francoska uprava je leta 1811 določila sledeče cene za šok: brušeno steklo 3 gld., belo navadno steklo 1 gld. 10 kr., čaše in steklenice, zelene in črne, 55 kr., steklene plošče 2 gld. 10 kr., baloni 1 gld. 55 kr. in steklenice za rozolijo 1 gld. 40 kr. Po trditvi uprave so bile te cene pod cenami sosednjih avstrijskih steklarn, zato je pričakovala naročil in obljubljala izboljšanje izdelkov v obliki in kakovosti.⁸

Za ravnatelja tovarne je bil pod francosko upravo postavljen L. Wagner, po rodu Nemec iz nekdanje kneževine Nassau-Saarbrücken. Po nalogu uprave si je ogledal razne tuje steklarne in se seznanil z načinom uporabe premoga pri izdelovanju stekla. Ker je ena topilna peč postala neuporabna, so jo podrli in pričeli graditi novo po načrtih ravnatelja Wagnerja; ta peč je bila namenjena le za kurjavo s premogom. Dokončali so jo šele, ko so ilirske dežele zopet pripadle Avstriji.⁹

Ob prevzemu v avstrijsko upravo avgusta 1813 je bila steklarna v težavnem položaju, ni imela ne denarja ne surovin in je morala prenehati z obratovanjem. Zaloga steklenih izdelkov je bila sicer znatna, njena vrednost je znašala skoraj 12.000 gld., ni pa bilo kupcev, zato je ni bilo mogoče spraviti v denar. Med zalogo je bilo deloma blago starejše proizvodnje, ki je bilo težko vnovčljivo. Steklarna je ostajala delavstvu dolžna mezde, izplačevala jim je malenkost na račun, kolikor je pač dopuščal skromni izkupiček za prodajo

no blago. Dolg mezd je znašal 3159 gld. 30 kr., poleg tega je zagorsko podjetje dolgovalo idrijskemu rudniku na investicijski glavnici 165.617 gld. v papirju, med francosko okupacijo se je zadolžilo še za nadaljnjih 9002 gld. 44 kr. V maju 1814 je šest steklarjev prosilo, naj se jim prizna čakarina, ker že osmi mesec praznujejo. Ob ugasnitvi peči jim je bilo zagotovljeno, da bo steklarna kmalu pričela obratovati. Ker se to ni zgodilo, so ostali brez dela in zaslužka, živijo v revščini in dolgovih in nimajo niti toliko sredstev, da bi si šli drugam iskat delo. Poudarjali so, da zasebne steklarne navadno plačujejo svoje delavstvo, ki ga hočejo obdržati, tudi če začasno ugasnejo peč. Na to prošnjo je gubernij dovolil, da je steklarna izplačala dvema najpotrebnejšima steklarjema manjše podpore. Zaradi slabe zaposlitve steklarne in rudnika gubernij v Zagorju ni več nastavljal ranocelnika, ko je bilo to mesto izpraznjeno. Prejšnji ranocelnik je imel 400 gld. letne plače, polovico je k plači prispevala bratovska skladnica, polovico steklarna. Odpusti so povzročili padec števila delavstva, zmanjšali so se tudi prispevki bratovski skladnici, ki ni mogla plačevati več svojega deleža za ranocelnikovo plačo; ravno tako tudi dohodki steklarne, ki niti svojih delavcev ni mogla več plačevati, niso dovoljevali tega izdatka. Tudi se pri malem številu delavstva ni splačalo vzdrževati posebnega ranocelnika. Gubernij je priporočal steklarni, naj pospešuje prodajo izdelkov, naročil je tudi, naj blago odpremi v Ljubljano za prodajo. Temu naročilu steklarna ni mogla ugoditi, ker ni imela denarja za plačilo prevoznih stroškov, ter je prosila, naj se ji v ta namen dovoli predujem 4000 gld. Računski svetnik dvornega računovodstva Pavel Bernecker, ki je pregledal finančno stanje steklarne in rudnika v Zagorju, je pričel na podlagi svojih ugotovitev dvomiti o bodočem uspehu podjetja. Nadaljnje obratovanje v rokah države je imel le za morebiten poizkus, steklarni pa bi bilo treba v tem primeru dovoliti predujem 6000 gld.; če ne bi bilo mogoče, je predlagal, naj se steklarna da v najem ali pa proda. Gubernij je gledal na bodočnost podjetja bolj optimistično; menil je, da bo idrijska tovarna sublimata in živosrebrnega precipitata zopet potrebovala večje množine steklenine, zato je bil za nadaljevanje podjetja.¹⁰

Steklarna je dobila navodila za poslovanje; za najnujnejše predujme delavcem, največ 5 do 6 gld. na mesec, in za uradnike je bilo dovoljenih 600 gld. V začetku julija 1814 je na pobudo dvorne komore, ki je na vsak način hotela ohraniti steklarno v državnih rokah zaradi Idrije, pričelo obratovanje v stari, že popravljeni peči, ker nova še ni bila dozidana. Načrt proizvodnje je predvidel v glavnem izdelke, namenjene za idrijsko tovarno. Od 3530 šokov celotne proizvodnje v tretjem četrtletju 1815 naj bi odpadlo 2000 šokov na steklene izdelke, ki jih je potrebovala Idrija, v ostalem bi bila proizvodnja omejena na okensko in navadno steklo ter na steklenice za rozolijo; brušenje stekla naj bi po nalogu dvorne komore odpadlo.¹¹

* Šok je količinska enota v trgovini s steklom, ki je služila za določanje cene. Teža in število kosov v šoku se je spreminjalo, merodajna je bila tudi kakovost izdelka. Običajno je cena šoku določene vrste izdelkov ostala nespremenjena, spreminjalo se je število kosov ali pa teža, če se je blago podražilo ali pocenilo. Prim. Glas und Glaswaaren, Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik, VI. Jahrgang, II. Heft, str. 77 in Stephan Keess, Darstellung des Fabriks- und Gewerbesens im österreichische Kaiserstaate. Zweiter Theil, Zweiter Band. Wien 1823, str. 839 sl.

Vendar so bila zaman vsa prizadevanja, da bi steklarne dosegla uspešno poslovanje. Zdi se, da ravnatelj Wagner, ki ga je leta 1813 idrijski višji rudarski urad hvalil kot sposobnega človeka, ni izpolnil pričakovanj. Druga topilna peč, dograjena v februarju 1815 po Wagnerjevem načrtu, je bila v marcu že neuporabna, ker so jo zakurili ne da bi se bila dovolj posušila. Wagner, ki je tri tedne zavlačeval poročilo o tej nezgodi, je tedaj izstopil iz službe, na njegovo mesto je prišel Janez Schwarz. Tudi novi upravnik ni mogel doseči boljših uspehov. Treba je bilo obnavljati pokvarjene peči, steklarne se je borila s pomanjkanjem sredstev in je ostajala z delavskimi mezdami na dolgu. Zaloga pa kar ni šla v denar, čeprav so bile cene ponovno znižane in so znašale za šok belega stekla 1 gld., zelenega stekla 48 kr., stekla v ploščah 2 gld., za 1000 steklenic za rozolijo 16 gld. Del zaloge, ki za prodajo ni prišel več v poštev, so morali pretopiti. Sicer se je pojavil kupec, ki bi prevzel vso zalogo zagorske steklarne, vendar je dvorna komora na predlog gubernija ponudbo kot popolnoma nesprejemljivo zavrnila, pristala pa je na predlog, da se zaradi pospešenega vnovčenja prodaja zagorske zaloge stekla poveri prodajnemu podjetju za ilirske rudarske proizvode, ki je bilo v Trstu. Proti koncu leta 1815 je steklarne zadela nova nezgoda, v premogovniku je izbruhnil požar in so prenehali kopati premog, steklarne je ostala brez kuriva in je morala ustaviti obratovanje. Zopet so delavci prosili za podporo zaradi prisilnega praznovanja, ki je trajalo sedem mesecev; pihalcem stekla je bila dovoljena v višini 2 gld. na teden. Sredi aprila je upravnik Schwarz z zadovoljstvom poročal, da je nova peč že v obratu ter da so poskusi z njo dobri. Istočasno je prišlo poročilo iz Idrije, da je s tamkajšnjo zalogo steklenine potreba za eno leto krita, ustavili so izdelovanje take steklenine in se omejili na trgovsko blago.¹²

Upravnik Schwarz, ki je bil prej v steklarni le tehnični obratovodja, administrativno in trgovsko poslovanje pa mu je bilo tuje, je uvidel, da se mu ne bo posrečilo postaviti podjetja na noge. Prosil je za odpust iz državne službe ali za premestitev na drugo mesto. Idrijski višji rudarski urad, kateremu je bilo zagorsko podjetje neposredno podrejeno, je menil, da Schwarz ni pravi mož za vodstvo steklarne in je priporočal guberniju, naj se vprašanje uradništva čimprej reši, ker se je sicer bati, da bodo podjetja v Zagorju kmalu popolnoma propadla. Finančni rezultati to bojazen v celoti potrjujejo, v letih 1814 in 1815 sta premogovnik in steklarne utrpela 12.094 gld. 33 kr. izgube. Želja, da se država podjetja znebi, je postala pri pristojnih oblasteh vedno močnejša. Že proti koncu leta 1815 je bila izvedena cenitev steklarne, rudnika in graščinskega posestva Gamberk z namenom, da se te nepremičnine prodajo na javni dražbi. Cenilem steklarne in rudnika je bilo dano navodilo, naj cenijo tako, da cenilna vrednost ne bo odbijala kupcev. Tako je prišlo do cenilne vrednosti 4443 gld. za premogokop, 4250 gld. za poslopja steklarne in 538 gld. 27 kr. za neko kmetijo, ki je bila s tem podjetjem

združena. Vrednost poslopij je bila sicer dejansko višja, vendar so cenilci upoštevali, da so za zasebnega podjetnika preobširna, da zahtevajo velike vzdrževalne stroške ter da bo le zmerna cena privabila kupca.¹³

Do dražbe nepremičnin pa ni tako kmalu prišlo. S 15. septembrom 1817 je bilo ustavljeno obratovanje steklarne, nato se je začela tiha likvidacija podjetja. Cene za zalogo steklenih izdelkov je bilo treba še občutno znižati, da je našla kupca, stara zaloga slabših izdelkov je bila leta 1818 prodana najboljšemu ponudniku Jožefu Pelicanu za 672 gld. 22 kr., kar je bilo več kot polovico pod nekdanjimi cenami. Težko je bilo prodati ostalo zalogo v Zagorju in Trstu, dvorna komora je znižala leta 1820 cene na polovico in je dovolila guberniju, da jih še nadalje zniža, če tudi polovične cene ne bi bile za kupce sprejemljive. Stroj za brušenje stekla je steklarne prodala upokojenemu brusilnemu mojstru Jožetu Gubetu za 60 gld. 10 kr. proti plačilu v mesečnih obrokih po 5 gld. in poroku, ki je dal kritje z vknjižbo. Končno je izdražil na dražbi 5. maja 1821 nekdanji upravnik Janez Schwarz — odpuščen je bil leta 1819 in mu je bila izplačana odpravnina v višini enoletne plače v znesku 600 gld. in vrednosti deputata v premogu v znesku 26 gld. — steklarne, premogokop in Uhljevo kmetijo za 10.600. gld. Za material in orodje, cenjeno na 1981 gld. 25 kr. je Schwarz ponudil tretjino in še to v obrokih, kar se je višjemu rudarskemu uradu v Idriji zdelo nesprejemljivo. Ker ni bilo drugega interesenta je nazadnje tudi to kupil Schwarz za 1073 gld. 50 kr. in še od tega mu je bilo treba 381 gld kreditirati.¹⁴

Preskrba s kurivom in surovinami zaradi ugodne lege zagorske steklarne ni povzročala posebnih težav. Okoliški gozdovi so ji nudili dovolj lesa, dokler je kurila z drvimi, in premog, ki ga je pozneje uporabljala kot gorivo, je bil na kraju samem. Za premog v velikih kosih je steklarne leta 1815 plačevala premogokopu 2 1/2 krajcarja za stot (56 kg), v malih kosih po 2 krajcarja. Ta cena je bila verjetno ugodna, najemniku svoje kovačnice je steklarne zaračunavala po 4 kr. stot.¹⁵ Kremenjak je steklarne dobivala iz vasi Brezje v čemšeniški župniji; s podložniki gamberske graščine, ki so na njih zemljiščih kopali kremenjak, je imela pogodbo, po kateri jim je plačevala pol krajcarja od stota, s prevozom do steklarne jo je stal 20 kr. Ker je bilo v tamkajšnji okolici več ležišč kremenjaka in so jih imeli za zelo bogata, tudi pri obratovanju z več pečmi bi zadostovala za stoletja, ga je steklarne prodajala bližnjim spodnještajerskim steklarnam. Tako je leta 1812 prodala steklarni v Ojstrici 300 stotov kremenjaka po 12 kr. za stot, leta 1814 pa je steklarne grofa Attemsa v Rogatcu prosila za dobavo 400 do 500 stotov kremenjaka, kolikor je znašala njena enoletna potreba. Omenjala je, da so tamkajšnje steklarne že prej dobivale kremenjak iz Zagorja. Gubernij, ki je bil prvotno nasproten, je na ponovno prošnjo dovolil prodajo omenjene količine po običajni ceni 12 kr. za stot.¹⁶ Steklarne potrebujejo redno večje množine nezgorljive gline za peči in za lonce. Prvotno so jo v Zagorje dobivali iz Voitsberga, ravnatelj Wag-

ner pa je pričel izkoriščati glino, ki so jo našli blizu Zagorja; mislil je, da bo ustrezala zahtevam steklarne. Poizkusi s to glino se niso obnesli, lonci so vzdržali le 7 do 8 tednov, iz boljše gline pa so trajali tri mesece in tudi več. Pozneje so glino dobivali iz Polskave; ko so leta 1815 obnavljali peč, so jo kupili štiri štrtinjake (po 10 avstrijskih veder, vedro vsebuje okrog 56 litrov), štrtinjak jih je stal 18 gld., cena zagorski glini pa je znašala 3 do 4 gld.¹⁷

Letno je steklarne porabila okrog 300 stotov pepelike. Leta 1807 je imela z gospostvom Ruperč vrh pogodbo, po kateri je z najetimi pepeljarji v njenih gozdovih za svoj račun dala pripravljati pepeliko. Pozneje je kupovala pepeliko pri raznih prodajalcih, zaradi nejasnosti o svoji bodočnosti ji ni kazalo sklepati dolgoročnih pogodb. Dvorna komora je steklarni priporočila, naj bi pričela uporabljati glavberjevo sol, ki so jo druge steklarne že uspešno preizkusile in je bila cenejša kot pepelika. Schwarz je napravil poizkus s to soljo in brez pepelike; z rezultatom je bil zadovoljen. Odsvetovala pa je dvorna komora uporabo sicilijanske sode, ki jo je hotela steklarne preizkusiti.¹⁸

Steklarne v Zagorju je imela dve topilni peči z osmimi lonci v vsaki. Mogla je torej zaposlovati 16 steklarjev z istim številom pomočnikov in donašalcev ter nekaj steklobrusačev, topilcev in drugih pomožnih delavcev. Ker sta obe peči po letu 1813 delovali le redko istočasno, mnogokrat sta obe počivali, je bilo število steklarskih delavcev gotovo nižje kot bi ustrezalo polni zmoglosti steklarne. To potrjujeta že omenjeni prošnji steklarjev za čakarino v času prisilnega praznovanja, ki jih je podpisalo le majhno število delavcev.

Prvi steklarji so v Zagorje prišli iz šlezijske državne steklarne v Schlegemühl. Po avstrijski okupaciji Ilirije je steklarne raje zaposlovala steklarje iz bližnjih spodnještajerskih steklarn, ki so bili cenejši. Mezde so steklarji prejeli po količini izdelkov, prvotno so znašale 22 kr. za šok brez razlike in 4 1/2 gld. za 1000 steklenic za rozolijo, pozneje so bile 18, 20, 24 in 26 kr. po posameznih vrstah izdelkov in 6 gld. za rozolijske steklenice. Ker so bile leta 1815 iste mezde v kovanem denarju kot leta 1805, ko so jih plačevali v papirnatem denarju, so se zdele dvorni komori previsoke in je priporočala, naj se znižajo, ko bo pričela draginja popuščati. Za rezanje stekla je znašala meza 20 kr. od šoka, pomočniki so dobivali 15 kr.¹⁹ Po cesarjevi odločbi iz leta 1816 so bila pri podjetju štiri uradniška mesta, in sicer upravnik steklarne, skladiščnik, ki je bil obenem pisar, jamski nadzornik in ranocelnik. Letna plača upravnika je bila določena na 600 gld., pod francosko upravo imenovani ravnatelj Wagner je imel 1200 gld., pripadalo pa je upravniku tudi prosto stanovanje in vrt, dva oralna travnika, 130 stotov premoga in provizija od prodanih izdelkov, ki je znašala 4 kr. od šoka belega stekla in steklenih plošč, 2 kr. od zelenega stekla in 1 kr. od idrijske steklenine. Skladiščnik in jamski nadzornik sta imela po 400 gld., ranocelnik pa 300 gld. letne plače s prostim stanovanjem in vrtom, poldrugim oralom travnika in

100 stotov premoga. Premogokop, ki je tedaj delal le za potrebe steklarne, ni zaposloval večjega števila rudarjev, leta 1814, ko je bilo obratovanje zelo omejeno, jih je bilo deset, verjetno je bilo število v času polne zaposlitve višje.²⁰

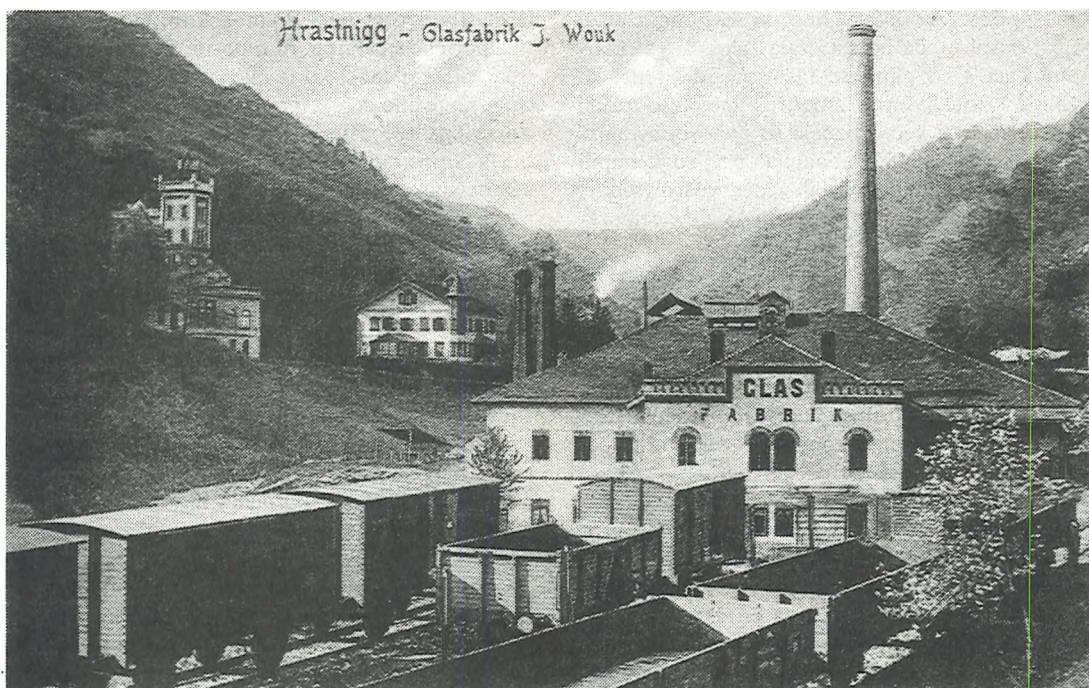
V Schwarzovih rokah je menda steklarne uspešnejše delala kot v času, ko je bila državna last. Vendar je tudi Schwarz ostajal delavcem dolžan ter je z njimi dokaj slabo ravnal.²¹ Najbrž pa ni bil zadovoljen z doseženimi uspehi, kajti proti koncu tridesetih let je steklarne prodal za 36.000 gld. Viktorju Ruardu, od tega jo je po kratkem času kupil njegov tast Jožef Atzl. Leta 1843 so Jožef Atzl, grof Filip Spauer in dr. Alfonz Widmann ustanovili rudarsko združbo, ki je prevzela premogovnik in steklarne. Nova lastnica je obratovanje steklarne zaradi nedonosnosti ustavila ter jo preuredila v cinkarno.²² Sodeč po vpisih v župnijskih krstnih, poročnih in mrljskih knjigah po letu 1835, za prejšnja leta mi niso bila na razpolago, je steklarne delala v zelo skrčenem obsegu ter je bilo zaposlenih le malo število steklarjev. Od leta 1835 pa do leta 1843 izkazujejo matične knjige le 10 rojstev in 4 smrti v steklarskih družinah ter 4 poroke steklarjev.

OBNOVITEV STEKLARNE

Lastnica zagorskega premogovnika, rudarska združba ob Savi, ni za vedno opustila misli na steklarne v Zagorju. Leta 1861 je postavila v Toplicah novo steklarne, pri kateri je izkoristila nekatere pridobitve tehničnega napredka v steklarski industriji. Obrati so bili postopoma povečani, leta 1880 je steklarne imela 3 s plinom kurjene peči za steklo, 2 pražilni peči, 4 temperne in 4 hladilne peči, brusilnica je imela tri brusilne mline z dvema vodnima kolesoma. V steklarni so izdelovali navadno, na pol brušeno in brušeno, zeleno in rjavo steklo; proizvodnja je znašala okrog 100.000 šokov letno. Leta 1880 je bilo iz zagorske steklarne odpremljenih 8050 q steklene robe, kar je najbrž ustrezalo tedanji enoletni množini proizvodnje. V istem času so uvedli kurjavo z generatorskimi plini po Siemensovem načinu.

Leta 1880 je Trboveljska premogokopna družba kupila zagorski premogovnik obenem s steklarne, topilnico cinka in topilnico svinca. Za steklarne je pričelo novo razdobje, bila je še povečana, v času največjega razmaha je obratovala s petimi pečmi, število zaposlenih je doseglo 300 oseb, proizvodnja je leta 1882 znašala 121.661 šokov raznega vzboklega stekla. Toda v tem obsegu je ostala steklarne le eno desetletje, v začetku tekočega stoletja so bile v obratu le še tri peči s tridesetimi lonci, za brušenje vzboklega stekla je bilo v steklarni 83 brusilnih strojev, leta 1902 je bilo zaposlenih 266 oseb.²³

Ko je bila leta 1861 obnovljena zagorska steklarne, so bile obnovljene tudi naprave za pripravljanje kremenjaka, ki so ga uporabljali za izdelovanje stekla. Kremenjak so kopali v Brezjah pri Čemšeniku in v Mošeniku pri Moravčah, od koder so ga vozili v Sto-

Steklarna v Hrastniku (razglednica)

pe, kjer so ga žgali v dveh žgalnih pečeh, nato so ga drobili in mleli v stopah, po katerih je kraj, kjer so stale, dobil svoje ime. Okrog leta 1885 so stope prenehale obratovati, ker so pričeli kremenjak dobivati iz Dravograda, pozneje tudi s Saške in iz Dinjana v Istri. Kremenčev pesek s Saške je stal postavljen v steklaro 1 gld. za 100 kg, iz Istre pa 60 do 70 krajcarjev; saški pesek so uporabljali za brušeno, istrski za navadno steklo.²⁴

Trboveljska premogokopna družba ni skrbela, da bi obratne naprave v steklarni, ki so v nekaj desetletjih zastarele, izpopolnila v skladu z nadaljnjim tehničnim napredkom v tej industrijski panogi. Obrtno nadzorništvo je našlo steklaro v poškodovanem in zelo zapuščenem stanju. Z letom 1912 je Trboveljska premogokopna družba dala zagorsko steklaro v najem tvrdki Viljema Abela dediči, ki je imela tovarno stekla v Hrastniku.²⁵ Steklarna se je po prvi svetovni vojni za nekaj let zopet živahnejše razmahnila, čeprav je bilo v obratu le dvoje peči za steklo, obratovalo je še 14 hladilnih in 2 temperni peči. Obratne naprave so ostale v dotedanjem stanju, ki je bilo tehnično zelo zaostalo. Po najemni pogodbi 22. avgusta 1922 je znašala najemnina 360.000 kron, pozneje je bila določena na 2000 dolarjev, leta 1926 je bila znižana na 1800 dolarjev. Podjetje je delalo v velikem obsegu za izvoz, blago je šlo tudi v Perzijo in Indijo. Vendar pa delniška družba Zedinjenih tovarn stekla, ki je prevzela steklarne nekdanje tvrdke Abel, z doseženimi uspehi ni bila zadovoljna. Ko je leta 1928 izbruhnila v zagorski steklarni stavka delavstva, jo je

družba uporabila kot povod, da je obratovanje ustavila in steklaro opustila. Verjetno je bila tudi zastarelost naprav eden izmed vzrokov za opustitev obratovanja. Tvrdka Abel oziroma za njo Zedinjene tovarne stekla kot najemnik niso imele interesa na obnovitvenih investicijah, lastnik steklarne, Trboveljska premogokopna družba, pa tudi ne, ker je imela druge možnosti za izkoriščanje premoga. Po ukinitvi steklarne so steklarji zapustili Zagorje ter se izselili v Hrastnik, Rogaško Slatino, Stražo pri Rogatcu in Paračin, kjer so dobili zaposlitev v tamkajšnjih steklarnah iste družbe.²⁶ Eno leto pred opustitvijo je steklar na zaposlovala 220 oseb, od tega 165 delavcev in 55 delavk, toda le 90 moških delavcev je bilo stalnih.²⁷ Steklarno v Toplicah so podrli, na njenem mestu je Trboveljska premogokopna družba zgradila separacijo, druga steklarska poslopja so bila uporabljena za potrebe rudniškega obrata.

Kot pri drugih steklarnah na nekdanjem Kranjskem so bili tudi v Zagorju steklarji v začetku skoraj izključno tujci, le počasi so se Slovenci oprijemali tega poklica. Šele v devetdesetih letih prejšnjega stoletja je število steklarjev toliko naraslo, da so slovenski priimki v krstnih knjigah zagorske župnije med vpisi steklarjev presegli tretjino, ostali priimki so nemški, razen manjšega števila čeških. Po prvi svetovni vojni je delež slovenskih priimkov zagorskih steklarjev med vpisi v krstnih knjigah sicer narastel, vendar so tuji priimki še vedno prevladovali.

Poročne knjige nam nudijo nekaj podatkov o rojstni in domovinski pripadnosti v Zagorju poroče-

nih steklarjev. Iz teh podatkov vidimo, da so steklarji prihajali v Zagorje v znatnem številu od opuščenihi steklarn na Spodnjem Štajerskem. Posebno veliko zagorskih steklarjev je bilo rojenih v Ribnici na Pohorju, v Loki pri Žusmu, Trbovljah in Libojah, po nekaj steklarjev je prišlo še iz drugih krajev, kjer so bile svoje čase pohorske steklarne, kot Št. Lovrenca na Pohorju, Ruš in Rakovca ali pa iz steklarn v šmarskem okraju. Večje število steklarjev je bilo iz Kočevja, nekaj pa tudi iz kočevske Glažute. Za šest steklarjev je naveden Samobor kot kraj rojstva ali pa pristojnosti, kjer je bila v bližini steklarna v Osredku. Razmeroma majhno je število rojenih ali pristojnih v krajih, kjer so bile srednještajerske steklarne, ali v drugih avstrijskih deželah.

Med priimki zagorskih steklarjev je mnogo takih, ki jih je mogoče zaslediti že prej pri drugih kranjskih steklarnah. To kaže deloma na isto poreklo v naših krajih zaposlenih steklarjev, deloma pa je posledica omenjenega preseljevanja steklarjev od ene steklarne do druge. Ponavljanje istih priimkov skozi desetletja pa dokazuje tudi, da so sinovi steklarjev ostali skozi pokolenja zvesti poklicu svojih očetov. Tujim narodnostim pripadajoči steklarji so navadno že v drugi generaciji postali Slovenci, sklepanje zakonov s slovenskimi domačinkami je pospeševalo asimilacijo. Pisava tujih priimkov je bila prilagojena v mnogih primerih naši izgovorjavi, tako da le več ali manj tuj zvok priimkov priča o tujem poreklu njihovih prednikov.

OPOMBE

Zagorsko steklarstvo v letih 1804—1817 je obravnavala Marija Verbič v Kroniki 1976, str. 28 sl. — 1. Carl Hiltl, Das Bachergebirge. Klagenfurt 1893, str. 157 sl. — Ing. Drago Korent, Pohorske glažute in njihov vpliv na gozdove. Gozdarski vestnik X/1952, str. 242 sl. — Dr. Vlado Valenčič, Vloga steklarn pri izkoriščanju gozdov na nekdanjem Kranjskem. Gozdarski vestnik XI/1953, št. 6—7, str. 185 sl., Steklarni na Notranjskem, Kronika 1955, str. 87 sl. in Še nekaj steklarn na Kranjskem, Kronika 1957,

str. 61 str. — 2. Dr. Ivan Slokar, Geschichte der österreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I. Wien 1914, str. 513. — 3. Slokar n.o.m., str. 539. — 4. AS (Arhiv SR Slovenije), Gubernijski arhiv 1815, str. 3313 ad 2578. — 5. AS, Gub. arhiv 1814, št. 3001 in 7959. — 6. Pivec-Stele omenja v La vie économique de provinces illyriennes, str. 78, da je bila steklarna leta 1811 povečana in je imela 300 delavcev, gradivo gubernijskega arhiva pa tega ne potrjuje, temveč daje o razvoju steklarne prav obratno sliko. — 7. AS, Gub. arhiv 1813, št. 2203 ad 628. — 8. Supplement au Télégraph officiel du 6 juillet 1811. — 9. AS, Gub. arhiv 1814, št. 3001. — 10. AS, Gub. arhiv 1813, št. 628; 1814 str. 6719, 8702, 10.654; 1814 str. 369, 1785. — 11. AS, Gub. arhiv 1815, ad 204 št. 4297 in 6443. — 12. AS, Gub. arhiv 1815, št. 204/5872, 5874, 6441, 10.319, 12.320; 1816 št. 86, 3173/8961, 1313/2989, 4258. — 13. AS, Gub. arhiv 1816, št. 1555; 1831/32 fasc. 15, ref. 143. — 14. AS, Gub. arhiv 1819/20 fasc. 62 reg. št. 4, 15, 22, 23; 1821/22 fasc. 62, ref. 1 in 3. — 15. AS, Gub. arhiv 1814 št. 8703, 14.295, 12.014, 15.561; 1815 št. 204/4830. — 16. AS, Gub. arhiv 1816 št. 4382 in 6095; 1814 št. 3001, 6556/6982, 7709. — 17. AS, Gub. arhiv 1814 št. 6556; 1815 št. 204/6641, 5082. — 18. AS, Gub. arhiv 1815 št. 6693/8102, 9180, 12.704; 1816 št. 85/320, 1192, 3237, 6164. — 19. AS, Gub. arhiv 1814, št. 12.016; 1815 št. 204/3780; 1816 št. 85/14.063. — 20. AS, Gub. arhiv 1816 št. 2073 št. 2073/5608; 1814 št. 3001. — 21. Andrej Mihelčič, Pregled zgodovine v zagorski dolini. Zagorski zvonovi, verski list za zagorsko župnijo 1938, str. 102 sl. — 22. I. Hribovšek, Zgodovina premogovnika Zagorje s pripadajočo steklarno, cinkarno in svinčarno. Rokopis mi je pisec ljubeznivo dal na uporabo. Prim. tudi šematizem ljubljanskega gubernija ter Alfons Müllner, Geschichte des Eisens in Krain, str. 430. — 23. Hribovšek, n.o.m. — Ergebnisse der gewerblichen Betriebszählung vom 3. Juni 1902, Oesterreichische Statistik LXXV. Band, 6. Heft. — 24. Hribovšek, n.o.m. — 25. Compass, Finanzielles Jahrbuch 1908, str. 180 sl.; 1920 str. 255; 1926 str. 397. — Bericht der Gewerbeinspektoren über ihre Amtstätigkeit 1915, str. 184. — 26. Pogodbe v arhivu hrastniške steklarne in informacije bivših uradnikov zagorske steklarne. Po informacijah nekdanjih uradnikov Trboveljske premogokopne družbe in zagorske steklarne arhivi iz poslovanja steklarne za zadnjo dobo njenega obstoja niso ohranjeni; zato manjka gradivo, ki bi moglo sliko o tem podjetju izpopolniti. — 27 AS, Arhiv zbornice za trgovino, obrt in industrijo, fasc. 331, 2.

TRŽAŠKI IN LJUBLJANSKI NAJDENČKI V KUMLJANSKIH HRIBIH

BORIS GOLEC

V pričujočem sestavku o tržaških in ljubljanskih najdenčkih, rejencih v vaseh in zaselkih pod Kumom, sem poskušal osvetliti pritok, rejniško dobo ter nadaljnjo življenjsko pot tega nemalokrat marginalnega dela podeželskega prebivalstva. Število otrok iz tržaške in ljubljanske najdenske ustanove je predstavljalo v obmejnih kranjskih župnijah na področju Posavskega hribovja nasploh precejšen delež celotne populacije, na štajerski strani pa tega pojava niso poznali. V sestavku sem se omejil na župnijo Št. Jurij pod Kumom, danes imenovano Šentjurij-Podkum, in sicer zlasti zaradi množine ohranjenega arhivskega gradiva v tamkajšnjem župnijskem uradu pa tudi zaradi relativne majhnosti župnije, kar mi je olajšalo pregled nad gibanjem prebivalstva.

POJEM NAJDENČKA

Jožefinska doba je s povečano skrbjo za socialno varstvo prinesla poleg novih deželnih bolnišnic, porodnišnic in ubožnic tudi moderno organizacijo najdenišnic. Njihov namen je bil sprejemati zapuščene in najdene otroke, ter jih oddajati v plačano rejo na podeželje. Ljubljana je dobila najdenišnico z majhno porodnišnico leta 1788, v isti čas pa sodi tudi ustanovitev najdenišnice v Trstu.¹ Izraz najdenček za oddane sirote sicer ni najustrežnejši, saj je bilo število najdenih otrok med njimi zanemarljivo majhno, vendar gre za uradni naziv, ki je bil edini v rabi ves čas obstoja obeh najdenišnic (Triester = oziroma Laibacher Findling, redkeje Findelkind) in se je kot tak uveljavil tudi med ljudstvom.

Deloma sem posegel tudi po arhivskem gradivu ljubljanske najdenišnice, ne pa tudi po arhivalijah sorodne tržaške ustanove, saj bi tovrstno delo že presevalo namen sestavka. Fond sirotinske in najdenske ustanove v Ljubljani, ki ga hrani Arhiv SR Slovenije, zajema sicer vse sprejemne knjige od leta 1788 do 1899 (najdenišnico so ukinili že leta 1871), a so podatki v njih zelo skromni.² Popolnejšo sliko o izvoru otrok imamo le za obdobje štirinajstih let od 1820 do 1834.³ V tem času je bilo v sprejemališče oddanih 1740 otrok, od tega 1574 ali 90,46 % naravnost iz porodnišnice, ki je bila z najdenišnico združena v isti ustanovi, le 166 ali 9,54 % pa je prišlo od drugod. Večji del slednjih se je rodilo v ljubljanskih mestnih župnijah. Pravih najdenčkov je bilo samo 36 ali 2,07 %, od teh natanko polovica iz Ljubljane in polovica s podeželja. Domala vsi v porodnišnici rojeni otroci so bili nezakonski, njihove matere pa služkinje, ki so se med otrokom in službo odločile za slednjo. Med materami, ki so rodile v Ljubljani zunaj porodnišnice, so bila neporočena mestna dekleta, zapornice z ljubljanskega gradu, igralke, vdove pa tudi revnejše

poročene predmestne ženske in oficirske žene. Podobno so bile matere otrok s podeželja naporočene kmečke hčere in vdove, ki so hotele prikriti sramoto.

Od 36 pravih najdenčkov iz obdobja 1820 do 1834 so se mestni najkasneje v nekaj dneh znašli v najdenišnici, za tiste s podeželja pa je značilno, da so prišli v sprejemališče šele po nekaj tednih, mesecih ali celo po več kot letu dni. Del ljubljanskih je bil krščen šele po oddaji v najdenišnico, sicer pa vsi v župnijah, kjer so jih našli. Nenavadnih ali zaničljivih krstnih imen ni med njimi, saj so dobivali krščenci le običajna imena svetnikov, ki so godovali v dneh okoli krsta. Drugače pa je s priimki, katerih razlago je duhovnik v nekaj primerih še posebej zabeležil. Tako je več priimkov nastalo po kraju najdbe. Otroci, ki so jih našli pred vhodnimi vrati cerkva ali najdenišnice, so se pogosto imenovali Portner, priimek Bukovic izhaja iz vasi Bukovica pri Ilirski Bistrici, Altenmarktler je nastal po ljubljanskem Starem trgu, Drešar je dobil priimek po skednju (Dreschboden), Heu verjetno po senu, naletimo pa še na zanimiva priimka Fenster (okno) in Dragmansfund (Fund = najdba). Nekateri najdenčki so dobili ob krstu priimke, ki niso nič drugega kot osebna imena: Marcellus, Dionizija, Mihael, Zaharija, Ambrož, Jakob, Ahac ali Martin. Nerečka pa sta bila tudi značilna najdenska priimka Zavržen in Podvržen.⁴

Postopek za oddajo otroka je bil preprost. Uprava najdenišnice je materi izročila potrdilo, s katerim je lahko dobila otroka iz reje v lastno brezplačno oskrbo, najdenišnici pa je morala plačati vsaj najnižjo predpisano takso. Ker večina mater tega ni zmogla, je najdenišnica izterjala oskrbnino za otroka od mestne občine oziroma okraja, kamor je bila otrokova mati pristojna. Okrajna gosposka, na katere področju so našli najdenčka, je bila dolžna plačati takso tudi za tega. Desetletja je znašala najnižja predpisana vsota za vdrževanje otroka 24 goldinarjev, dogajalo pa se je, da so matere ali druge osebe izročile upravi najdenišnice tudi 50, 100 ali več goldinarjev.

Najdenišnica je potem kot sprejemališče prehodnega značaja v najkrajšem času, nemalokrat še isti ali naslednji dan, izročila otroka skupaj z rejniško pogodbo stranki, ki se je oglasila v ustanovi. Oskrba zapuščene otroka se je podeželskemu človeku splačala še zlasti zato, ker je imel s tem zagotovljen dodatni redni vir dohodka. Oskrbnino so rednikom, praviloma zakoncem, posredovali župnijski uradi, ki so sicer hranili tudi rejniške pogodbe in urejali vse zadeve ob vrnitvi otroka svojcem ali predaji drugim rednikom. Ko je rejenec dopolnil osmo leto starosti, so obveznosti najdenišnice do rednikov prenehale, otrok pa je bil dotedanjim rednikom prepuščen v nadaljnjo brezplačno oskrbo. Primeri, ko so redniki še pred iztekom rejniške dobe izročili otroka spet najdenišnici,

so bili redki. Še največkrat se je zgodilo, da je morala najdenišnica preskrbeti druge rednike zaradi smrti enega ali obeh rednikov.

Koliko tržaških in ljubljanskih najdenčkov je bilo v več kot stoletje trajajočem obdobju v reji na slovenskem podeželju, bi bilo moč ugotoviti le z načrtnim pregledom ohranjenega gradiva obeh najdenišnic. Število ljubljanskih najdenčkov znaša vsaj 10.000,⁵ še znatno več pa je bilo tržaških. Naj kot primer navedem število v reji umrlih otrok v obdobju od 1820 do 1834, iz katerega so nam edino na voljo tovrstni podatki. Skupno je v teh štirinajstih letih umrlo na Kranjskem 3367 rejencev, od tega 779 ali 23,13 % Ljubljancev in 2588 ali 76,87 % Tržačanov.⁶

REJENCI V ŠT. JURIJU POD KUMOM

Raztresena vas Št. Jurij pod Kumom, po zadnji vojni imenovana Podkum, se s svojimi zaselki in samotnimi kmetijami razteza na razgibanem površju pod mogočnim Kumom (1219 m) več kot štiri kilometre daleč, njeno središče pa je na visokem hrbtu okoli župnijske cerkve sv. Jurija (770 m). Odtod se proti severu spušča svet po dolini potoka Šklendrovca k Savi in proti jugu do prečne doline Sopote, ki doseže Savo nižje pri Radečah. Pokrajino pokrivajo predvsem gozdovi, prebivalci pa so danes ob domači kmečki dejavnosti vse bolj vezani tudi na zagorski premogovnik in industrijo.⁷

Kraj je pod svetniškim imenom prvič omenjen skupaj s sosednjima vasema Borovak in Rtiče okoli leta 1400, leta 1406 se prvič omenja bližnji Osredok, 1444 Mali Kum in 1448 še Rodež.⁸ Cerkevno je spadalo to področje do jožefinske dobe pod pražupnijo na Svibnem, leta 1786 se je od nje odcepila šentjurijska lokalija, leta 1806 pa je postala samostojna župnija. Njene meje so se pozneje še za kratko dobo razširile, ko je bila župnija v letih 1828 do 1837 priključena lokalija v Konjšici, vendar se je že po devetih letih spet osamosvojila kot šentjurijska ekspozitura z lastnim duhovnikom.⁹ Tako so ostala v župniji Št. Jurij v celoti naselja Borovak, Gorenja vas, Klenovik, Mali Kum, Rtiče in Št. Jurij ter večji del naselja Brinje. Ob koncu dotoka tržaških in ljubljanskih najdenčkov leta 1860 je štela župnija v sedmih naseljih skupno 166 hiš in približno 1200 župljanov.¹⁰

Kljub obsežnemu gradivu o gibanju prebivalstva v šentjurijskem župnijskem arhivu podatki o rejencih iz najdenišnic niso popolni. To velja še zlasti za desetletja do začetka tridesetih let 19. stoletja, ko imamo na voljo zgolj krstne, poročne in mrliške matične knjige, ki jih je šentjurijska lokalija začela voditi leta 1787. Podatki v maticah pa so bili pred letom 1835, ko začnejo duhovniki pisati dvojnike, sila skromni, pogosto omejeni zgolj na imena ljudi.¹¹ Ker iz tega časa ni nikakršnih popisov župljanov in najdenčkov, je podatke o slednjih moč črpati le iz poročnih in mrliških matičnih knjig, kolikor so se rejenci v župniji poročali oziroma umirali. Zaradi že navede-

nih pomanjkljivosti vpisov je najdenčke le stežka izslediti v mrliških maticah, nekoliko lažje pa v poročnih, kjer so vselej vpisani brez podatkov o starših. Zgolj tujerodna ali za Kumljance nenavadna imena in priimki še zdaleč niso dovolj, da bi mogli nekomu pripisati najdeniško poreklo. Pregledne in razmeroma točne podatke o prebivalstvu najdemo šele v mlajših knjigah »status animarum«, ki jih je v župnijskem arhivu sedem, zajemajo pa čas od 1833 do poznih šestdesetih let 20. stoletja. Gre za zapisnike duš 1833—1841, 1842—1855, 1855—1861, 1862—1871 in od 1891 dalje ter za dva vzporedna popisa župljanov, od katerih je starejši nastal med letoma 1833 in 1834, mlajši pa v vojaške namene leta 1840. Še posebej pomemben je Protokol o najdenčkih, sestavljen iz dveh ločenih popisov v eni knjigi. Prvi je seznam v župnijo prispelih najdenčkov v letih 1831 do 1836, drugi pa status animarum za najdenčke iz leta 1861.¹² Poleg obeh popisov sta v Protokolu še regesta dveh gubernijskih odlokov, med dopisi pa nekaj poročil, ki osvetljujejo ravnanje z najdenčki. Medtem ko lahko s preverjanjem po različnih statusih z gotovostjo ugotovimo število rejencev, rojenih od leta 1831 dalje, so podatki o starejših najdenčkih tudi v prvih statusih nepopolni. Prenekateri se namreč skriva za nazivom hlapec, dekla ali rejenec, ki so bili v rabi tudi za domačine, redkih tedaj že poročenih najdenčkov pa sploh ni moč odkriti, če nista posebej navedena kot kraj rojstva Trst ali Ljubljana.

Pritok najdenčkov

V desetletjih, iz katerih nimamo natančnih podatkov, tudi število šentjurijskih najdenčkov-rejencev še zdaleč ni bilo tolikšno kot pozneje. Njihov dotok v te kraje je bil le sporadičen. Tako so iz časa pred letom 1810 znani samo trije najdenčki, dva tržaška in en ljubljanski, a še zanje ni moč trditi, da so bili vzgojeni na obravnavanem področju. Kateri od njih je prav lahko prišel v župnijo že kot odrasel, saj nam njihove podatke dajejo šele mnogo mlajši zapisniki duš in matične knjige. Prva znana Tržačana v teh krajih sta sploh osamljena primera, poznamo pa ju bolj po naključju, ker sta dočkala razmeroma visoko starost. Starejši Janez Ilovar, rojen leta 1777, je bil v tridesetih letih 19. stoletja hlapec pri Odlazku v Magovniku, se na stara leta oženil z njegovo vdovo in umrl pri sedemdesetih leta 1847. Osem let mlajši, leta 1785 rojeni Martin Kavšek, pa je živel z družino kot gosač v Št. Juriju in se je tja bržkone od nekod priselil. Umrl je leta 1864, ko mu je bilo 79 let. Vsaj po imenu bi utegnili biti najdenčka tudi šentjurijski mežnar Franc Lichteneger in gosač Mihael Tori, oba rojena leta 1781, vendar je iz poročne matice razvidno, da je bil vsaj slednji sin poročenih staršev iz sosednje poljskiške župnije. Med drugim in tretjim ugotovljenim najdenčkom pa zija skoraj dvajsetletna starostna razlika. Ljubljanečan Jožef Mesner, ki je umrl pri 56-ih letih leta 1860 kot hlapec, se je namreč rodil šele leta

1804. Število ugotovljenih najdenčkov, rojenih v letih 1811—1820 znaša osem, od tega je sedem tržaških in en ljubljanski, v desetletju 1821—1830 pa jih je prišlo v župnijo vsaj 37, in sicer 24 Tržačanov, 12 Ljubljancev in najdenček neznanega izvora.

Dotok v naslednjih treh desetletjih osvetlujejo pregledni in zanesljivejši podatki iz ohranjenih statustov. Prvi val množičnega pritoka otrok je bilo desetletje 1831—1840, v štiridesetih letih beležimo skoraj popoln zastoj, drugi val priseljevanja sledi v desetletju 1851—1860, s tem pa je dotok razen treh izjem tudi povsem končan. Vse nadaljnje ugotovitve se bodo nanašale na populacijo najdenčkov iz obdobja 1831—1860. Naslednja preglednica prikazuje število otrok, razmerje med spoloma ter ljubljanskimi in tržaškimi najdenčki.

Desetletje		tržaški	ljublanski	neznani	skupaj
1831—1840	Moški	64	44	1	109
	Ženske	60	36	1	97
	Skupaj	124	80	2	206
1841—1850	Moški	4	1	—	5
	Ženske	6	—	—	6
	Skupaj	10	1	—	11
1851—1860	Moški	47	8	—	55
	Ženske	72	8	—	80
	Skupaj	119	16	—	135
SKUPAJ 1831—1860	Moški	115	53	1	169
	Ženske	138	44	1	183
	Skupaj	253	97	2	352
		71,87 %	27,56 %	0,57 %	100 %

Število dečkov in deklic je v skupnem seštevku dokaj izenačeno, saj je razlika le 14 ali 3,98 % od skupnega števila v korist deklic. Pri izbiri spola so se Kumljanci v desetletju 1831—1840 pogosteje odločili za fanta, naslednje desetletje zaradi izredno manjhega števila otrok ne more služiti za primerjavo, v desetletju 1851—1860 pa so iz najdenišnic pripeljali več deklet. Odločitev o spolu rejenca je bila prepuščena krušnim staršem in ti so se odločili glede na želje in potrebe domače hiše.

Bolj kot razmerje med spoloma pride do izraza razmerje med tržaškimi in ljubljanskimi najdenčki. Slednji so v skupnem številu v veliki manjšini, saj jih je le dobra četrtina ali 27,56 %. Še bolj pa preseneča dejstvo, da jih je od skupno 97 prišlo v župnijo kar 80 v tridesetih letih, v naslednjih dveh desetletjih pa le 17. Ker je po razpoložljivih podatkih tudi v desetletju 1821—1830 število Ljubljancev za polovico manjše od števila Tržačanov, pomeni znatno povečan dotok ljubljanskih najdenčkov v tridesetih letih le vmesni porast. Kje so torej vzroki kratkotrajnega občutno povečanega pritoka iz ljubljanske najdenišnice ter njegovega še bolj nenavadnega padca? V sami ljubljanski najdenišnici v tem času ne beležijo nikakršnih nihanj pri sprejemu otrok, pa tudi v naslednjih desetletjih število sirot ne upada, temveč vseskozi rahlo narašča.¹³ Znatno večje število Tržačanov v šentjurijski

župniji izhaja iz že omenjenega dejstva, da je bila tržaška najdenska ustanova precej večja od ljubljanske, potrebno pa bi bilo še ugotoviti, ali ni v štiridesetih in petdesetih letih rednikom nemara izplačevala višje oskrbovalnine kot ljubljanska. Eden od vzrokov za tolikšno nesorazmerje je vsekakor ta, da so Kumljanci pogosto odhajali prodajat maslo in druge izdelke v Trst in ne v Ljubljano, ki jim je bila sicer mnogo bliže.¹⁴ Del odgovora, zakaj se je število Ljubljancev v tridesetih letih povečalo, pa najdemo v registih dveh gubernijskih odlokov, ki ju je šentjurijski župnik zapisal v Protokol o najdenčkih. Njuna vsebina je naslednja:¹⁵

»Da bi preprečili širjenje venerične bolezni po tržaških najdenčkih med kmečkim prebivalstvom, je bilo dne 16. junija 1825 v soglasju z visokim c. kr. Gubernijem v Trstu med drugim ukazano, da morajo poslej rednice same priti v Trst po najdenčka in da otroci v nobenem primeru ne bodo več zaupani t.im. prenašalkam najdenčkov (Findelträgerinnen).« Zaradi prevelikega števila neodanih otrok je bila odredba 6. marca 1835 po skoraj desetih letih preklicana. Dogajalo se je namreč, da so duhovniki prestrogo razlagali njeno vsebino in tudi tistim potencialnim rednikom, ki so bili primerni za prevzem otroka, niso hoteli napisati potrebnega dovoljenja. Zato so po novem spet mogle dvigniti najdenčka tudi prenašalke, vendar so morale dobiti od krajevnega duhovnika in okrajne gosposke spričevalo o npravnosti, zanesljivosti in sposobnosti za takšno opravilo. Rednicam ni bilo dovoljeno izbrati otroka po kakšnem posebnem nagnjenju, lahko pa so izbirale med spoloma. Tako kot prenašalke najdenčkov so morale tudi same imeti spričevalo o moralnosti in premoženjskih razmerah. Odredba še svetuje duhovnikom in okrajnim gosposkam, naj pri izdaji spričevala ne bo edino merilo premoženjsko stanje.

Skoraj desetletno obdobje prestrogih pogojev za prevzem tržaških najdenčkov se jasno zrcali v strukturi šentjurijskih rejencev, rojenih v letih 1825 do 1835. V drugi polovici dvajsetih let je tako prišlo v župnijo le 7 otrok (v prvi vsaj 30), od teh dva Tržačana, dva neznanega porekla s slovenskim priimkom in trije Ljubljanci. V prvi polovici tridesetih let, ko se začne prvi množični val najdenčkov, pa je bilo od skupno 143 otrok število Tržačanov in Ljubljancev domala izenačeno. Prvih je prišlo 73, drugih pa 70, kar je presenetljivo veliko. Že v drugi polovici tridesetih let, ko so bili pogoji za prevzem Tržačanov spet zmernejši, po številu znatno prednjačijo tržaški najdenčki. Poleg dveh otrok neznanega izvora je prišlo na področje Št. Jurija 51 Tržačanov in samo 10 Ljubljancev.

Množičnemu dotoku najdenčkov v desetletju 1831—1840 je sledil desetleten premor, ki ga razlagam s prenasitenostjo prebivalstva. Drugi manjši priselitveni val je sledil še v letih 1851—1860, nato pa se je dotok otrok ustavil. Iz šestdesetih let poznamo le dva ljubljanska najdenčka, od katerih je bil prvi sprejet v rejo iz Radeč, drugi pa je že po dveh mesecih

življenja umrl. Osamljen primer najdenčka je še leta 1874 rojena Tržačanka, ki je služila v Št. Juriju kot dekla in po vsej verjetnosti ni odrasla v teh krajih.

Skupno število ugotovljenih najdenčkov, ki so kdajkoli živeli na področju šentjurijske župnije, znaša vsaj 403. Od teh se jih je 352 rodilo v obdobju 1831 do 1860, za katero imamo zanesljive podatke. Primerjava med številom domačih novorojencev in v re-
jo sprejetih otrok nam pove, da je bil v obravnavanih treh desetletjih domala vsak četrti šentjurijski otrok prinesen iz najdenišnice.

Desetletje	domačini	najdenčki	skupaj
1831—1840	414 65,30%	220 34,70%	634 100%
1841—1850	385 97,22%	11 2,78%	396 100%
1851—1860	336 71,34%	135 28,66%	471 100%
1831—1860	1135 76,33%	352 23,67%	1487 100%

Žal se ne med gradivom ljubljanske najdenišnice ne v šentjurijskem župnijskem arhivu ni ohranila niti ena sama rejniška pogodba med upravo najdenišnice in redniki. Pogodb niso obdržali redniki sami, temveč so jih izročili župnijskemu uradu, ki jih je, kot kaže, skrbno čuval ne le do otrokovega osmega leta starosti, temveč še desetletja. Tako je denimo v najstarejšem zapisniku duš iz leta 1833 pri tedaj že 56-letnem hlapcu Janezu Ilovarju zapisano, da se je njegova pogodba izgubila. Sicer pa je bilo vse, kar so redniki in duhovnik po uradni poti izvedeli o najdenčku, le njegovo ime ter dan rojstva in krsta. Vsi otroci so veljali za najdenčke, najsi so to v resnici bili ali ne. Kot taki so vselej brez podatkov o pravih starših vpisani tudi v poročnih in mrliških knjigah.

Izvor in imena rejencev

Ker je najdenček obdržal materin priimek, ki ga je dobil pri krstu, lahko z dokajšnjo mero zanesljivosti ugotavljamo narodnostno pripadnost matere. Tržaški najdenčki so imeli večinoma italijanske priimke, ljubljanski slovenske, z leti pa je vse bolj naraščalo tudi število slovenskih priimkov med Tržačani. Iz tržaške najdenišnice so prihajali tudi otroci s furlanskimi, nemškimi, poljskimi in hrvaškimi priimki, med ljubljanskimi najdenčki pa najdemo nekaj nemških in hrvaških priimkov ter še več italijanskih, kot so Tori, Calcina, Albioni, Entor, Montanari in drugi. Vsaj nekateri Ljubljanci so bili že druga generacija oddanih otrok, namreč otroci tržaških najdenk. Šentjurijski župniki so imena in priimke sprva zapisovali v izvirni obliki, jih nato prilagajali nemški in konec 19. stoletja vse bolj slovenski izgovorjavi in pisavi. V devetdesetih letih tudi v matičnih knjigah zamenjuje oznaki Triester Findling in tržaški najdenček ljudsko poimenovanje »tržašk« oziroma »tržaška« Ljudje¹⁶ so namreč tedaj že odraslim najdenčkom pravili »tršk« in »trška«, o ljubljanskih najdenčkih, ki jih je bilo zelo malo, pa niti niso kaj dosti vedeli. Z neslovenskimi priimki si niso posebej belili glave in so

najdenčka poznali bolj po imenu. Če je že kdo vprašal, zakaj ima nekdo nenavaden priimek, je bil odgovor preprost: »Ker je tršk.«

Koliko je bilo med šentjurijskimi rejenci pravih najdenčkov, zaradi pomanjkanja virov tudi ob načrt-nem pregledu gradiva obeh najdenišnic, ne bi mogli ugotoviti. Na nekatere najdenčke je moč sklepati po nenavadnih imenih, kot sta jih nosila Tržačana Brigida Belladona in še zlasti Alexander Macedone (!). Naj navedem še dva po naključju odkrita primera pravih najdenčkov. Prvi je Filip Altenmarktler, vpisan v sprejemni knjigi ljubljanske najdenišnice za otroke, rojene v letih 1820—1834 zunaj najdenišnice-porodnišnice. Našli so ga 25. maja 1834 odloženega v lopi pri hiši št. 128 na ljubljanskem Starem trgu. Krstitelj mu je dal naslednji dan pri krstu ime Filip, ker je bilo ravno na Filipovo, in priimek Altenmarktler po kraju najdbe Starem trgu. 27. maja so otroka sprejeli v najdenišnico in še isti dan se je znašel v reji v Št. Juriju št. 48, kjer je že 9. avgusta 1835 umrl, star leto in dva meseca.¹⁷ Še bolj pa se mi zdi vredna pozornosti pripoved, ki so jo ohranjali pri Medvedu v Št. Juriju št. 50 o svoji rejenki Apoloniji Argento. Njenima rednikoma naj bi v tržaški najdenišnici povedali, da je otroka odložila pred vrata najdenišnice neka plemenita gospa. V krstni matici župnije Sv. Jožefa pri tržaški centralni bolnišnici je zapisano, da so Apolonijo resnično našli 8. februarja 1855 na nekem pragu. Še več, krstitelju je bilo znano materino ime — Mariana. Odveč so ugibanja, ali je Argento iz

Apolonija Argento kot dekle pred l. 1873

mišljen priimek ali pa ga je nosila tudi Apolonijina mati, ki jo je moral nekdo prepoznati. Velja le omeniti, da je od 12. stoletja v Trstu res živela ugledna plemiška rodbina Argento, katere moška veja je izumrla leta 1822. Medvedova rejenka Apolonija ni nikoli rada govorila o svojem poreklu, češ da ničesar z gotovostjo ne ve. Pri osemnajstih se je omožila s celozemljakovim sinom Jožefom Čopom, umrla pa 17. novembra 1940 pri hčerki v Trbovljah, stara skoraj 86 let.¹⁸

Umrljivost otrok

O zgodnji umrljivosti šentjurijskih rejencev piše Vinko Möderndorfer v Slovenski vasi na Dolenjskem takole: »Ta zarod iz južnih krajev je bil proti boleznim veliko manj odporen ko domači, saj je še umrljivost nezakonskih otrok za 12 % višja kot zakonskih. Velik del je pobrala smrt že v zgodnji mladosti.«¹⁹ Na drugem mestu pa pravi: »Verjetno je, da jih je mnogo pomrlo, zlasti še onih iz južnih krajev. Težko delo in zanje neugodno podnebje sta jih ugonabljal.«²⁰ Primerjava z nezakonskimi otroki nima nikakršne zveze z najdenčki, še manj pa je moč trditi, da jim je škodilo zanje neugodno podnebje. Najdenčki so bili namreč ob oddaji v rejo stari do nekaj tednov, le redki so primeri starejših otrok, v ljubljanski najdenišnici pa so jih sploh oddajali rednikom že v prvih dneh življenja.

Za novorojenčka je bila lahko usodna le dolga pot v redniško družino. Tako vemo v primeru Tržačanov Tomaža Furlana in Jakoba Biancosicha, umrlih 25. marca 1855, da sta umrla zaradi oslabelosti in mraza na poti v Št. Jurij. Prvi je bil star tri mesece in pol, drugi pa mesec dni starejši. Najmlajša umrla najdenka v šentjurijski župniji je bila Ljubljancanka Marija Hribnik, ki je umrla 7. marca 1853 za glistami, stara osem dni. Na splošno so umirali šentjurijski rejenci za istimi boleznimi kot domači otroci. Najpogostejše so bile griža, koze, oslabelost, gliste, vodenica, jetika, različna vnetja, božjast in druge. Največ smrti je zahtevala epidemija griže leta 1834, ko je umrlo 77 otrok, od tega 22 najdenčkov.

Na podlagi krstnih in mrliških matic sem izračunal odstotek umrljivosti domačih otrok in rejencev, pri čemer je treba računati z manjšimi odkloni zaradi selitev nekaj družin iz župnije v župnijo. Ker so pri rojstvih za leta 1831 do 1837 upoštevani tudi novorojenci iz lokalije Konjšica, vpisani v šentjurijsko krstno matico, sem moral med umrlimi upoštevati tudi smrti otrok iz mlajših mrliških matic konjške ekspoziture.²¹

Umrljivost otrok do 1. leta starosti

Desetletje	Domačini	Najdenčki	Skupaj
1831—1840	47 11,35%	34 16,50%	81 13,06%
1841—1850	52 13,51%	1 9,09%	53 13,58%
1851—1860	36 10,71%	32 23,70%	68 14,44%
1831—1860	135 11,89%	67 19,03%	202 13,58%

Umrljivost otrok med 1. in 15. letom starosti

Desetletje	Domačini	Najdenčki	Skupaj
1831—1840	62 14,98%	31 15,15%	93 15,00%
1841—1850	97 25,19%	3 27,27%	100 25,25%
1851—1860	66 19,64%	26 19,25%	92 19,53%
1831—1860	225 19,82%	60 17,04%	285 19,20%

Odstotek umrlih najdenčkov-dojenčkov je tako v skupnem seštevku za 7,14% višji kot pri domačinih, skoraj dvakrat tolikšna pa je razlika med tujimi in domačimi otroki v petdesetih letih. Nasprotno je pri otrocih, umrlih med 1. in 15. letom starosti odstotek najdenčkov celo za 2,78% nižji kot pri domačinih. Prvo leto življenja je bilo tako za šentjurijske najdenčke usodnejše kot poznejša leta. Od celotnega števila otrok jih je petnajsto leto preživel 67,25%, od tega 68,28% domačinov in 63,92% najdenčkov.

Vrnitve najdenčkov prvim staršem

Ker so bili tržaški in ljubljanski najdenčki oddani samo v rejo, so jih lahko njihove matere ali poročeni starši zahtevali nazaj. O vrnitvah šentjurijskih rejencev nimamo nikakršnih podatkov vse do leta 1833, ko so začeli pisati najstarejši obranjeni zapisnik duš. V naslednjih štirih desetletjih je najti v statusih 34 zabeležb vrnitve otroka ter nekaj poročil o samem postopku. Število 34 je v primerjavi z več kot 400 najdenčki, ki so bili v reji na obravnavanem področju, majhno, saj ne zajema niti desetine vseh rejencev. Od 352 otrok, rojenih v letih 1831—1860, se jih je vrnilo k svojcem 33 ali 9,38%.

Razlikovati moramo še med najdenčki, ki so jih zahtevali svojci še v dobi rejništva oziroma v mladosti, ter med tistimi, ki so se že kot odrasli vračali k materam. Najmlajša rejenka je ob vrnitvi dopolnila komaj mesec dni, kar osem najdenčkov pa je imelo že 20 do 27 let. Pred iztekom rejniške dobe, torej pred osmim letom starosti, se je vrnilo k sorodnikom šest najst otrok, osemnajst pa jih je bilo ob vrnitvi starejših. Za sedem od skupno 34 najdenčkov verno, da so se vrnili k obema staršema, štirinajst samo k materam, pri trinajstih pa so v statusih zapisane le nedoločne zaznambe: »nach Hause«, »zurück« ali kraj vrnitve. Tudi datum izročitve otroka ni vselej najskrbneje zabeležen.

Vrnjeni najdenčki

Priimek in ime	rojstvo	vrnitev	komu in kam
1) LOHAR Antonija	16.05.1826 TR	1834—1842	materi v Trst
2) KUDER Marija Luigi	19.05.1830 TR	leta 1857	materi v Trst
3) ELARDI Jožefa	18.04.1831 TR	leta 1851	—
4) LESAR Janez	23.04.1831 TR	13.09.1839	staršem
5) ZENA Marija	29.06.1831 LJ	1834—1842	materi v Ljubljano
6) MALE Marija	29.07.1834 LJ	1855—1861	v Ljubljano
7) GODEJŠA Franc	18.09.1834 LJ	10.09.1836	—
8) BIZARA Beatrice	10.12.1834 TR	28.08.1835	—
9) VOUK Jernej	leta 1835 LJ	1842—1855	v Ljubljano
10) RANIERI Rozalija	28.02.1835 TR	26.06.1835	—

11) SEME Frančiška	31.03.1835 LJ	27.03.1836	—
12) FERRARI Frančiška	10.04.1835 TR	02.03.1836	—
13) BEATRICE Barbara	22.04.1835 TR	31.10.1835	—
14) RANDINELLA Rozalija	30.07.1835 TR	31.08.1835	—
15) DELIBERA Doroteja	09.12.1835 TR	10.04.1847	—
16) MARGARETH Marija	12.12.1835 LJ	24.04.1837	—
17) KLANČNIK Jožefa	29.03.1836 LJ	04.12.1840	staršem
18) ANATOLI Ana	06.07.1839 TR	po l. 1862	materi v Trst
19) KOSTOL Konstantin	01.04.1840 TR	05.08.1846	staršem
20) POŽLEP Marija	01.01.1845 LJ	leta 1862	materi v Trst
21) JAKOPIN Marija	15.05.1852 TR	leta 1869	materi v Škocjan
22) MRAMOR Frančiška	leta 1853 TR	leta 1856	—
23) KROVAT Jožef	16.09.1853 TR	19.09.1870	materi v Trst
24) MODIC Helena	06.05.1854 TR	04.07.1861	materi
25) MARŠ Marija	28.07.1854 TR	08.08.1857	staršem
26) STERLE Marija	05.10.1854 TR	leta 1876	materi na lg
27) MALAVIA Marija	23.04.1855 TR	leta 1879	staršem v Trst
28) MONTANARI Terezija	14.09.1855 LJ	1861—1862	materi na lg
29) ROMERO Viktorija	10.06.1856 TR	leta 1857	materi
30) JULIANI Rudolf	21.09.1856 TR	14.11.1864	staršem
31) OMERZU Marija	26.10.1856 LJ	pred 1862	v Ljubljano
32) ROSALINI Roza Uršula	14.02.1857 TR	11.06.1860	staršem
33) MULC Jožef	20.04.1858 TR	07.08.1870	materi v Lož
34) SREBOTNIK Ivana	19.06.1860 TR	07.09.1870	materi v Trst

Vrnitev najdenčka je bila lahko tudi sila zamudna reč. Naj navedem primer Tržačana Konstantina Kostola, o katerem je na voljo največ podatkov. V zadnjih dneh leta 1845 je prejel šentjurijski župnijski urad naslednji dopis Direkcije c.kr. državnega dobrodelnega zavoda (najdenišnice) iz Trsta:

»Note!

Pravi, zdaj poročeni starši tržaškega najdenčka Konstantina Kostola, ki je v reji pri zakoncih Janezu in Barbari Dolšek v vasi Mešje h. št. 8, želijo vzeti imenovanega najdenčka v lastno oskrbo. Poleg te želje med drugim navajajo, da je njun otrok pri rednikih slabo preskrbljen in jima je prečastiti gospod župnik zato sam zagotovil pomoč pri vrnitvi najdenčka. Prosim Vas za službeno poročilo, ali in v kolikšni meri so navedbe resnične.

Trst, 23. decembra 1845«

Kot je zapisano na ovojnic, je župnik odgovoril na dopis šele 11. marca naslednje leto. Vsebina odgovora ni znana, pet mesecev pozneje pa je mati zares prišla po otroka. S seboj je prinesla potrdilo tržaške direkcije, izdano 31. julija 1846. Njegova vsebina je naslednja: »Uršula Furlan, prava mati tržaškega najdenčka Konstantina Kostola, oddanega v rejo zakoncema Janezu in Barbari Dolšek v vasi Mešje h. št. 8, se mora za naznanilo, napisanim v skladu z dopisom, poslanim 21. julija 1846 c. kr. okrajnemu gospostvu, zaradi realizacije zaprosenega sprejema najdenčka v lastno brezplačno oskrbo, javiti s priglasnico in s privolitvijo rednikov ter c. kr. okrajnega gospostva Mirna pri krajevnem kuratu za Mešje, ki mora istočasno predložiti rejniško pogodbo.«

Dopis in nenaslovljeno naznanilo otrokove matere kaže, da so v tržaški najdenišnici kaj slabo poznali krajevne razmere, saj bi morali namesto Mešje obakrat napisati Šešje, ki ni nikakršna vas, temveč zgolj zaselek. Najdenčkova starša sta imela z otrokom stike in sta bila pred njegovo izročitvijo vsaj enkrat pri Dolškovich v Šešju. Pet dni zatem, ko je bilo naznanilo napisano, je prišla 5. avgusta 1846 Uršula Furlan

po svojega šestletnega sina in ga odpeljala na svoj dom.

V šentjurijskem župnijskem arhivu sta se ohranili še dve poročili o vrnitvi najdenčka, samo izročitev pa so obakrat opravili v tržaški najdenišnici. Prvo poročilo so izročili otrokovima rednikoma in sta ga sama prinesla župniku, drugo pa je najdenišnica poslala župnijskemu uradu po pošti. Takole pravita:

»Tržaško najdenko Marijo Marš sta rednika Jurij in Marija Bostič iz Št. Jurija pri Svibnem, okraj Trebnje, izročila pravi materi.

Trst, 8. avgusta

Direkcija c. kr. deželnega dobrodelnega zavoda v Trstu

Prečastitemu župnijskemu uradu Št. Jurij pri Svibnem, pošta Zagorje

Note!

Glede na Vaš spoštovani dopis z dne 30., št. 553, Vam sporočamo, da je rednica Marija Fogris iz Laz h. št. 18 danes izročila tržaško najdenko Rozo Uršulo Rosalini njeni pravi materi.

Trst, 11. junija 1860

Direkcija deželnega dobrodelnega zavoda v Trstu

Obvestili župnijskemu uradu govorita le o materah najdenk, sicer pa najdemo v zapisniku duš zapis, da sta se vrnili k staršem.

Kar osem od skupno 34 vrnjenih najdenčkov pozneje spet zasledimo v Št. Juriju. Med njimi so trije, ki so bili vrnjeni svojcem še pred dopolnjenim prvim oziroma drugim letom starosti in so jih nato ponovno sprejeli v rejo, ostalih pet pa je bilo starejših in so o vrnitvi k rednikom lahko odločali sami. Dva sta imela ob odhodu k staršem dvanajst let, eden sedemnajst, eden vsaj dvajset in najstarejši sedemindvajset let. Vzroki, zakaj so zapustili sorodnike in se vrnili v mladostni kraj, utegnejo biti vsaj pri starejših najdenčkih različni, vsem povrnjencem pa je bilo skupno, da se niso mogli navaditi na nove ljudi in kraje. Njihove korenine so bile vsajene v vaseh pod Kumom in tja so se spet vrnili. Povrnjenci so bili naslednji:

- 1) Franc Godejša, rojen 1834, vrnjen 1836, se je vrnil v Št. Jurij še kot otrok, služil nato v Šentjanžu in se slednjič izgubil v svetu.
- 2) Beatrice Bizara, rojena 1835, se je vrnila domov še isto leto, stara šest mesecev. Kmalu jo spet najdemo v reji v Št. Juriju, kot dekle je služila v bližnji vasi Planina, leta 1873 pa se je omožila v Hrastnik.
- 3) Frančiška Seme, rojena 1835, se je vrnila domov stara leto dni. Še kot otrok se je spet znašla v Št. Juriju, kjer se je leta 1859 omožila s celozemljakovim sinom.
- 4) Doroteja Delibera, rojena 1835, je odšla domov leta 1847 pri dvanajstih letih, prišla spet v Št. Jurij in se leta 1864 poročila z domačinom — gostačem.
- 5) Jožef Mulc, rojen 1858, se je vrnil k materi v Lož prav tako pri dvanajstih letih leta 1870. Pozneje ga

najdemo kot mizarja v Št. Juriju, kjer se je leta 1887 tudi oženil. Z ženo sta sprva mežnarila na Kumu, nato pa kupila domačijo na Dobovcu. Deželna vlada mu je leta 1909 dovolila spremeniti priimek Mulc v Gabrijel.

- 6) Marija Jakopin, rojena 1852, je odšla leta 1869 pri sedemnajstih letih k materi v Škocjan pri Turjaku, se kmalu zatem vrnila v Št. Jurij in že leta 1873 umrla.
- 7) Marija Male, rojena 1834, se je vrnila v Ljubljano, odkoder so jo tudi prinesli, med letom 1855 in 1862. Po vnovičnem prihodu v Št. Jurij, se je leta 1870 omožila na Svibno.
- 8) Jožef Krovat, rojen 1853, se je vrnil k materi v Trst leta 1870 pri sedemindvajsetih letih. Tudi njemu ni bilo obstati v velikem mestu. Leta 1881 se je kot rudar oženil v Trbovljah.

Zanimiv je tudi primer dvojčic Frančiške in Terezije Montanari, rojenih 14. septembra 1855 v ljubljanski porodnišnici. Njuna neporočena mati Marija Ana Montanari ju je tako kot vrsta ljubljanskih služkinj prepustila najdenišnici, nato sta bili oddani v rejo vsaka k svoji družini v župniji Št. Jurij pod Kumom. Mati se je medtem preselila na Ig pri Ljubljani in med letoma 1861 in 1862 vzela Terezijo k sebi, Frančiško pa še naprej pustila v reji. Pri petintridesetih se je Frančiška omožila s petnajst let starejšim polzemljakom in vdovcem Jakobom Bašem, umrla pa leta 1942 kot preseljenka v kraju Wiesenbad-Heitelkreuz na Badenskem, stara 87 let. O sestri in materi pa najbrž nikoli ni ničesar vedela. Kadar jo je kdo vprašal, odkod da je doma, je le zmajala z glavo, rekoč: *»Prav nič ne vem, odkod me je veter prinesel. Pravijo pa, da sem iz Trsta.«*

Življenjske poti najdenčkov

Kolikšen delež prebivalstva šentjurijske župnije so v posameznih obdobjih predstavljali tržaški in ljubljanski rejenci, ni mogoče natančno ugotoviti že zaradi zasnove zapisnikov duš, ki zajemajo časovna obdobja nekaj let, tako da ni nikoli povsem jasno, koliko ljudi je bilo v določenem letu v župniji. Druga ovira so migracije znotraj župnije, v kraje zunaj nje ter priselitve od drugod, poleg tega pa so od odraslih najdenčkov označeni s tem nazivom le vsi neporočeni, poročeni gospodarji in gospodinje pa praviloma ne.

Zgolj za ilustracijo vzemimo status animarum za obdobje 1855—1861, ki ima pred drugimi tovrstnimi popisi župljanov več prednosti. Prvič obsega krajše obdobje, le šest let, osebni podatki so razmeroma urejeni, pritok najdenčkov pa je bil prav v teh letih končan. Upoštevati moramo dejstvo, da so zajeti v popisu vsi župljani, ki so v teh šestih letih živeli v župniji, torej tudi v tem času rojeni in umrli ljudje. Tako je bilo dejansko število prisotnega prebivalstva nižje, kot ga prikazuje preglednica.

Skupaj prebivalcev	1636	100%
Domačini	1410	86,19%
Najdenčki	226	13,81%
Skupaj družin	193	100%
Družine z najdenčki	122	63,21%
Družine brez najdenčkov	67	34,72%
Družine poročenih najdenčkov	4	2,07%
Povprečno štev. druž. članov	8,47	
Domači	7,30	
Najdenčki	1,17	

Večina družin z najdenčki je imela v oskrbi dva najdenčka, največje število rejencev pri hiši pa je bilo pet. Brez najdenčkov so bile tiste družine, kjer sta bila gospodar in gospodinja v letih ali pa ni bilo pri hiši ženske roke. V vseh desetletjih sprejema rejencev iz najdenišnic bi le stežka našli hišo, kjer niso vzgojili vsaj enega najdenčka. Vzrok za predajo otroka drugim rednikom je bila največkrat smrt enega ali obeh krušnih staršev, nikjer pa ne najdemo zapisa, da bi bil vzrok morda slabo ravnanje z otrokom. Pogostejše so se najdenčki selili po osmem letu starosti, ko je rejniška doba prenehala. V mladosti so šli za posle k premožnejšim gospodarjem, pozneje pa številni za kruhom v svet.

Življenjsko pot lahko po zapisnikih duš in matičnih knjigah spremljamo le pri tistem manjšem delu najdenčkov, ki je ostal v šentjurijski župniji. Za večino pa se moramo zadovoljiti z zapisi v knjigah status animarum, kjer so zabeležene njihove odselitve, poroke, smrti ali dejavnost v drugih krajih, seveda le tisto, kar je župnik prejel po uradni poti ali pa mu je tako ali drugače prišlo na uho. Naslednja preglednica prikazuje v grobem življenjske poti dojenčkov iz generacij 1831—1860, pri čemer sem praviloma upošteval zadnji podatek o najdenčku.

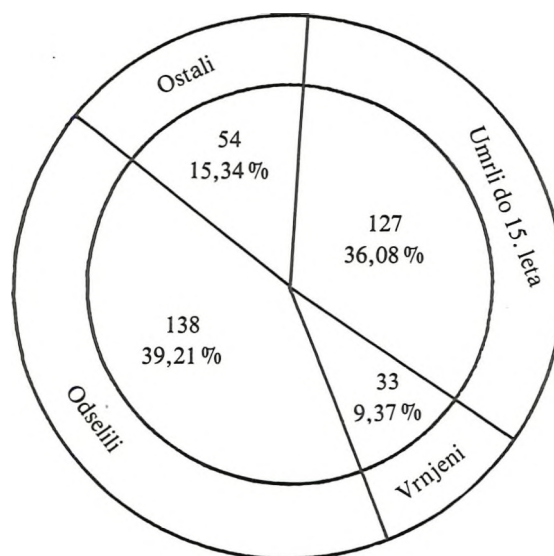
Desetletje	1831—1840			1841—1850			1851—1860			1831—1860		
Najdenčki	M	Ž	SK	M	Ž	SK	M	Ž	SK	M	Ž	SK
Umrli do 15. leta	38	27	65	2	2	4	32	26	58	72	55	127
Vrnili k sorodnikom	4	14	18	—	1	1	3	11	14	7	26	33
Odselili z redniki	1	1	2	—	—	—	2	2	4	3	3	6
Poročeni v Št. Juriju	5	5	10	—	—	—	4	11	15	9	16	25
Samski v Št. Juriju	9	6	15	3	1	4	4	6	10	16	13	29
Poročeni na podeželju	6	8	14	—	—	—	4	4	8	12	18	30
Odselili na podeželje	4	10	14	—	1	1	—	4	4	4	15	19
Odselili v revirje	14	10	24	—	—	—	6	6	12	20	16	36
Odselili drugam	8	3	11	—	—	—	3	4	7	11	7	18
Odselili neznankam	3	2	5	—	1	1	3	2	4	5	5	10
Brez podatkov	17	11	28	—	—	—	4	4	8	17	15	32
Skupaj	109	97	206	5	6	11	55	80	135	169	183	353

Če štejemo k odraslim vse najdenčke, ki niso umrli pred 15. letom, se vrnili k staršem ali odselili z redniki v drugo župnijo, je na šentjurijskem področju odraslo 188 tržaških in ljubljanskih najdenčkov, rojenih v obravnavanih treh desetletjih. Odstotek odraslih od celotne populacije je 53,41. Precejšnje razlike pa so med generacijami, rojenimi v tridesetih letih, in tistimi iz petdesetih let. Tako je od skupnega števila 206 najdenčkov iz tridesetih let odraslo 121 ali 58,74%, število odraslih od 135 najdenčkov iz petdesetih let pa

je 61 ali le 45,19%. V zadnjem desetletju je bila namreč umrljivost otrok znatno višja kot v prejšnjih dveh desetletjih, nad povprečjem pa je bila tudi umrljivost otrok med 1. in 15. letom starosti.

Med odseljene pa je moč šteti tako tiste, o katerih imamo podatke, kam so se odselili, kot tiste, ki nasplošno v zapisnikih duš brez vsakršnih opomb, a jih ni najti v šentjurijskih mrljskih maticah. Število odseljenih znaša 134 ali kar 71,28% vseh odraslih najdenčkov, kar glede na geografsko majhnost in povsem kmečki značaj domače župnije niti ne preseneča. Najmnožičnejše je bilo odseljevanje generacij 1831—1840, ko je v razmeroma kratkem času odraslo in se odselilo največ najdenčkov. Od skupno 121 odraslih jih je šentjurijsko župnijo zapustilo 96 ali 79,33%. Generacije iz štiridesetih let zaradi premajhnega števila otrok pri primerjavi ne pridejo v poštev, od 61 odraslih najdenčkov iz desetletja 1851—1860 pa se jih je odselilo 36 ali 59,02%. Pri tem velja omeniti, da je ostalo v župniji povsem enako število otrok iz tridesetih in petdesetih let, in sicer 25.

Odraščajoči najdenčki so se, kot že rečeno, selili kot posli od gospodarja h gospodarju, nekaj znotraj domače župnije, drugi spet v sosedstvu. Slednje šteje mo tako kot tiste, ki so se poročili na kmečka gospodarstva v sosednjih župnijah, med odseljence na podeželje. Kraji, kamor so odhajali, so Konjšica, Svibno, Radeče, Polšnik, Dole, Šentjanž, Dobovec, Šentrupert, vsi v hribovitem svetu med Savo in Mirno. Na levem bregu Save se je odpiral spet drugačen svet, kjer so kot rudarji in industrijski delavci iskali delo sprva moški najdenčki, pozneje pa vse bolj tudi ženske. Z gotovostjo vemo, da jih je odšlo 14 v Zagorje, 11 v Trbovlje, 7 v Hrastnik, 4 pa preprosto »h knapom«. Tretja možnost odselitve je bila kam dlje, v večja mesta in druge dežele. Tuje kraje so prvi spoznali moški, ki so bili kot ljudje brez premoženja vsi brez izjeme vojaški obvezniki. Tako so, kot pišejo zapisniki duš, nekateri po končani vojaški službi ostali na tujem, en najdenček pa je pri vojaki umrl. V rubriki — odselili drugam — so všteti tisti, o katerih je došel glas, da živijo v Ljubljani, Gorici, Gradcu, Innsbrucku, na Avstrijskem, Ogrskem in Hrvaškem ter slednjič dva tudi v Ameriki. Pogosto so domačega župnika le pisno zaprosili za samski list, ker so se nameravali poročiti. Še zlasti veliko pa je iz tridesetih let tistih, o katerih ni na voljo nobenih podatkov. Le-ti so izgubili stik z bivšimi redniki in kraji svoje mladosti. Če primerjamo generacije najdenčkov iz tridesetih in petdesetih let, je med prvimi opazno zlasti mnogo večje odseljevanje v okoliške podeželske župnije, ki je pozneje močno upadlo, pa tudi v zasavske revirje je odšlo iz prvega vala najdenčkov dvakrat toliko ljudi kot iz drugega. Razlike v številu je delno pripisati razlikam celotnega števila odraslih iz obeh desetletij, a pri generacijah iz petdesetih let beležimo očitno

Življenjske poti najdenčkov

zmanjšanje preselitev na podeželje in še te so omejene samo na ženske. Delo in boljše življenje je odšel iskati drugam vsakdo, ki si v domači župniji ni našel zakonskega tovariša s streho nad glavo in ni hotel do smrti ostati hlapec oziroma dekla. Kmečka gospodarstva so potrebovala povečini gospodinje, gospodarje le tam, kjer ni bilo sinov, pa tudi število poslov na večjih kmetijah je bilo omejeno.

Koliko postaj je bilo v življenju najdenčka-proletarca, nam zgovorno priča življenjska pot Janeza Marolta, popisana v Protokolu o najdenčkih.²³ Podatke je leta 1916 poslal iz Beočina v današnji Vojvodini Maroltov sin, ki je šentjurijski župnijski urad prosil za domovinski list. Takole je bilo: Najdenčkova mati Marija Marolt, samska kmečka hči iz Trsta, je prišla 9. februarja 1857 v tržaško najdenišnico, kjer je 19. maja rodila sina Janeza. 8. julija so vzeli otroka v reho Špitalarjevi iz šentjurijske župnije. Pri rednikih je ostal do dvajsetega leta, dobil nato delavsko knjižico in se v Zagorju poročil s Polšničanko Ano Jesek. Pot ga je vodila naprej v Hrastnik, kjer je delal dve leti, šest let je bil v Trbovljah, dvanajst let kot cementarniški delavec v Loednu, nato štiri leta v Gurahaitzu, poldrugo leto v Partu v Nemčiji, leta 1916 pa je bil že devet let v Beočinu pri Čereviću.

Od 188 odraslih najdenčkov jih je 54 ali nekaj več kot četrtina (26,60%) ostalo v župniji, od tega 29 samskih in 25 poročenih. Naslednji seznam prikazuje starost in stan vseh v Št. Juriju poročenih najdenčkov in njihovih zakoncev. Upoštevani so tudi najdenčki iz drugih župnij, pri novoporočencih od drugod pa je zabeležena še župnija bivanja.

1818	najdenka, 35, Trebelno	vdovec, 5/6 zemljak, 44
1834	trž. najdenka, 23	kmečki sin, 43
1843	najdenček, 22	polzemljakova hči, 22
1849	trž. najdenček, 34	polzemljakova hči, 25
1853	trž. najdenček, 32, Konjšica	celozemljakova hči, 26 Konjšica
1854	trž. najdenka, 26	polzemljakov sin, vdovec, 30
1855	trž. najdenka, 23	polzemljak, 35, Svibno
1856	trž. najdenka, 22	četrzemljakov sin, 22, Dobovec
1859	trž. najdenček, 26	trž. najdenka, 26
1859	lj. najdenka, 27	celozemljakov sin, 47
1859	lj. najdenček, 27	celozemljakova hči, 24
1860	trž. najdenka, 39	sin 5/6 zemljaka, 29
1861	trž. najdenček, 28, Polšnik	četrzemljakova hči, 25
1861	trž. najdenček, 29	trž. najdenka, 25
1862	trž. najdenček, žel. del., 31	trž. najdenka, 31
1863	lj. najdenka, 28	hišar, 27, Svibno
1864	trž. najdenka, 28	gostač, 30
1864	lj. najdenka, 25	polzemljak, 26
1867	trž. najdenček, 34	kajžarjeva hči, 30
1868	trž. najdenka, 41, Šmartno	kramar, 43
1870	trž. najdenček, rudar, 38	četrzemljakinja, vdova, 34
1871	trž. najdenka, 30	celozemljak, vdovec, 40
1871	trž. najdenček, rudar, 38, Zagorje	celozemljakova hči, 31
1872	lj. najdenka, 37	zidar, 53
1872	trž. najdenka, 18	polzemljakov sin, 26
1873	trž. najdenka, 19	celozemljakov sin, 22
1873	trž. najdenka, 18	celozemljakov sin, 30
1877	lj. najdenček, hlapec, 39	polzemljakova hči, 36
1877	lj. najdenček, 25	polzemljakova hči, 20
1877	trž. najdenka, 42, Polšnik	gostač, 40, Konjšica
1879	trž. najdenka, 34,	hlapec na žagi, 26
1880	najdenček, četrzemljak, vdovec, 56, Dobovec	kmečka hči, 49
1880	trž. najdenček, 26	trž. najdenka, 24
1880	trž. najdenka, 26	mizar, 24, Zagorje
1881	trž. najdenka, 26	polzemljakov sin, 27
1882	trž. najdenka, 27	kajžar, vdovec, 45
1883	lj. najdenka, 28	kajžarjev sin, 22
1884	trž. najdenček, barvar, 28	osebenska hči, 20
1885	trž. najdenček, hlapec, 31	polzemljakinja, vdova, 41
1887	trž. najdenček, rudar, 29	dninarica, vdova, 36
1887	trž. najdenček, mizar, 29	polzemljakova hči, 23
1890	trž. najdenka, 38	dninarjev sin, 25, Svibno
1890	lj. najdenka, 35	polzemljak, vdovec, 49
1893	trž. najdenka, polzemljakinja, vdova, 38	celozemljakov sin, 33
1895	trž. najdenček, polzemljak, vdovec, 43	polzemljakinja, vdova, —
1896	trž. najdenček, rudar, 29	dekla, —
1898	lj. najdenka, dekla, 45	hišar, vdovec, 53, Šentrupert

Skupno naštejemo v šentjurijskih poročnih maticah 48 porok, od tega štiri poroke med najdenčkom in najdenko. Očitne so precejšnje starostne razlike med zakoncema. V 11 primerih je mož vsaj deset let starejši od žene, v 5 primerih pa se je oženil vdruho. V dveh primerih je žena starejša od moža najdenčka, trije najdenčki pa so vzeli vdove. Sklepati je, da so ostali mnogi od teh zakonov brez otrok, torej le nekakšna pogodbeni skupnost med najdenčkom in njegovim zakoncem, ki je imel otroke iz prvega zakona.

Če odštejemo najdenčke iz sosednjih župnij ter tiste, ki so se z zakoncem odselili drugam, je ostalo v župniji le 29 poročenih najdenčkov. Od teh so bili 4 rojeni pred letom 1830, 25 pa v obravnavanem obdobju treh desetletij, in sicer 10 v letih 1831—1840 ter

15 v desetletju 1851—1860. 19 je bilo žensk in le 10 moških, kar je razumljivo. Razliko 5 ljudi med obdobjema tridesetih in petdesetih let je mogoče pripisati naključju. Kmetije in kajže šentjurijske župnije so pač lahko preživele 5 gospodarjev in gospodinjev več

kot prej. K celozemljaku so se primožile 4 ženske, k 5/6 zemljaku ena, k polzemljaku 4 ženske, k polzemljakinji 3 moški, h kmetu ena ženska, h gostaču dve, na kajžo en moški in dve ženski, en ženska se je omožila z zidarjem, ena s hlapcem na žagi, en moški je vzel osebenko hčer, v župniji pa sta od štirih ostala tudi dva zakonska para najdenčkov.

Trije moški in ena ženska so prevzeli tudi posest svojih rednikov. Najstarejši med njimi je bil Ljubljčan Andrej Pirc, rojen leta 1832. Prevzel je kmetijo Rogelčevih v Kidovniku, Št. Jurij št. 35. Leta 1859 se je oženil s hčerjo tričetrtinskega kmeta in že 1865 umrl v zagrebški bolnišnici. Dve leti mlajši Ferdinand Štepic, rojen 1834 v Ljubljani, je prevzel od rednikov celo kmetijo v Rodežu št. 2. Leta 1875 se je oženil nekje zunaj domače župnije, umrl pa leta 1889 na svojem domu. Tretji med njimi je bil prav tako ljubljanski najdenček, leta 1851 rojeni Anton Reberšek, rejenec pri Drnovšku na Planini, Št. Jurij št. 20. Poročil se je dvakrat, in sicer leta 1877 s polzemljakovo hčerjo ter nato leta 1895 kot vdovec z vdovo polzemljakinjo, umrl pa je v letu 1927. Edina najdenka, ki sta ji krušna starša izročila posestvo, je bila Marija Matejčič, rojena 1856 v Trstu. Leta 1890 se je na njeno kmetijo v Osredku, Št. Jurij št. 4, priženil dninarjev sin s Svibnega, Marijana pa je umrla leta 1911.

Poleg omenjenih treh moških — hišnih gospodarjev, si je na šentjurijskem področju ustvarilo družino še sedem moških najdenčkov, katerih priimek se je obdržal vsaj še en rod. To so bili k polzemljakovim hčeram priženjeni Franc Fogris (r. 1821), Jernej Čatež (r. 1838) in Jožef Pečar (r. 1854), na kajžo priženjeni Ferdinand Florindo (r. 1832), z najdenkama poročena kajzarja Anton Aurelio (r. 1833) in Tomaž Valentič (r. 1853) ter z osebenjsko hčerjo oženjeni barvar Jožef Giuliani (r. 1855). Tuji priimek so obdržali tudi potomci Karoline Caliope, ki ni bila doma iz šentjurijske župnije, njen sin Jurij pa se je leta 1884 priženil k polzemljakovi hčerki v Rodež.

Vsi neporočeni najdenčki, ki so ostali v domači župniji, so tako kot del njihovih vrstnikov v sosednjih župnijah polnili vrste vaškega proletariata. Bili so hlapci, dekle, dninarji, gostači in osebenjki, na stara leta neredko prisiljeni beračiti. Od skupno 29 se jih je 15 rodilo v tridesetih letih, 4 v štiridesetih in 10 v petdesetih. Razmerje med spoloma je dokaj izenačeno, saj je bilo 16 moških in 13 žensk, od skupno 188 odraslih najdenčkov pa predstavljajo 15,43%. Poleg teh je ostalo v župniji Št. Jurij vsaj še 7 najdenčkov, rojenih pred letom 1830. Ko so odraščale še zadnje generacije šentjurijskih rejencev, je izraz najdenček vse bolj veljal le še za neporočene najdenčke. Najdenček je postal natanko določena socialna kategorija, iz katere so bili izvzeti vsi poročeni gospodarji in gospodinje, ki so posedovali kakšno premoženje, neredko pa tudi najdenčki, ki so služili vojsko. Številčni pregled najdenčkov najbolje podaja protokol iz leta 1861.²⁴ Med najdenčke šteje vse samske, v domači župniji živeče rejence in že odrasle najdenčke. Leta 1861 jih je bilo 162, nato pa se število zaradi odselje-

vanja generacij iz petdesetih let vztrajno niža. Leta 1872 je bilo takih najdenčkov še 99, v začetku leta 1881 pa le še 59.

Neporočenim poslom na kmečkih gospodarstvih se je od vseh najdenčkov godilo najslabše. O tem pričajo zlasti primeri, ko so se morali na stara leta preživljati z beračenjem. V šentjurijskih mrljskih maticah najdemo štiri ostarele berače, od katerih je bil le eden kot otrok v reji v teh krajih. Januarja 1853 je umrl tržaški najdenček in berač Luka N., star 50 let. Februarja 1894 navaja matica smrt 78-letne Tržačanke Karoline Kander, v mladosti rejenke v Št. Juriju št. 9 in pozneje služkinje v Trbovljah. V avgustu 1896 je umrl 73-letni tržaški najdenček Jakob Zupančič, decembra 1898 pa 77-letni Jožef Rozman, doma z Dobovca, v mladosti pa rejenec v Konjšici. Najpogostejši vzrok smrti poslov na kmečkih gospodarstvih je bila jetika (14 primerov), sledijo bolezni dihal (5 primerov) ter božjast, koze, slabeča mrzlica, vnetje možganske mreže, lijavica, splošna oslabeledost in slednjič starost. Druga značilnost je ta, da so dočakali razmeroma nizko starost. 9 ali 25% od skupno 36 je dočakalo več kot 50 let, kar 20 ali 44,44% pa jih je umrlo med 15. in 30. letom. Pri slednjih moramo upoštevati, da bi se vsaj nekateri, če jih ne bi prehitela smrt, poročili ali odselili iz župnije.

Težko je ugotavljati, ali so bili šentjurijski rejenci nemara bolj nagnjeni k deviantnim pojavom kot domači otroci, z gotovostjo pa je moč trditi, da je takšne pojave vsaj delno pogojevala slaba socialna struktura najdenčkov. V zapisnikih duš sem našel nekaj skromnih podatkov o treh primerih deviantnosti. Tako je o ljubljanski najdenki Apoloniji Fajdiga, rojeni 1832, zapisano, da je obdolžena kot »vlačuga« s kmečkim sinom Alešem Proštom iz Borovaka, ta pa naj bi rudaril v revirjih. Najbrž gre le za konkubinat in Apolonijino mladostno avanturo, saj je pozneje vrsto let živela kot samska zasebnica v Št. Juriju št. 70, kjer je leta 1890 tudi umrla. Otipljivejši so podatki o Tržačanki Mariji Škof, rojeni 1840. Sprva je služila na bližnjem Dobovcu, nato v Radečah, slednjič pa so jo v Celju zaprli zaradi trikratne tatvine. Kmalu zatem je leta 1868 umrla v Št. Juriju za jetiko. Kakšna pota pa je ubiral leta 1837 v Ljubljani rojeni Alojz Jevšek, ni nihče natanko vedel. Hišo krušnih staršev je kmalu zapustil, nato je v zapisnikih duš označen kot potepuh in tat. Naj na tem mestu še omenim, da je bil leta 1879 v domači župniji ubit 24-letni tržaški najdenček Janez Giamerini, a podatki o okoliščinah niso na voljo.

Sledovi najdenčkov na Kumljanskem danes

Do današnjih dni se je v zaselkih pod Kumom ohranilo o časih, ko so hodili ljudje v najdenišnico po otroke, le nekaj pripovedi, med starejšimi še medel spomin na zadnje najdenčke, ki so umirali v času med obema vojnoma, sicer pa nekaj nenavadnih italijanskih priimkov. Domačini so jih vselej izgovarjali po

svoje in jih nazadnje prilagodili tudi fonetični pisavi. Giuliattije imenujejo Goljattiji, le v šoli so jih nekdanje klicali »Žiljati«, Caliope se danes piše Kaliope in izgovarja Kaljópe (genitiv Kaljópeti), priimek Florindo se je spremenil v Florinda (gen. Floríndata), še posebne težave pa so imeli Kumljanci z danes izginulim priimkom Aurelio, ki so ga izgovarjali kar Uréjles (gen. Uréjleza).²⁵ Poleg najdeniških priimkov Giuliatti, Kaliope, Florinda in Aurelio so se v novejšo dobo ohranili še Fogris, Čadež, Reberšek in Štepec, skupaj osem.²⁶

Kumljanci naj bi imeli po pripovedi tudi svojega pravega najdenčka, že omenjenega poznejšega gospodarja Antona Reberška (1851—1927). Skupaj z listkom papirja, na katerem je bilo zapisano njegovo ime, naj bi ga našli zavitega v cunje pod Judeževim kozolcem.²⁷ Zgodba utegne biti resnična, saj je imel Reberšek ob sprejemu v najdenišnico že leto dni in torej ni bil rojen v ljubljanski porodnišnici, pa tudi v šentjurijski krstni matici ga zastonj iščemo. Razen oznake »ljubljski najdenček«, ki jo najdemo v zapisnikih duš in matičnih knjigah, o Reberškovem izvoru viri molčijo.

Zadnji najdenčki, ki se jih še spominjajo najstarejši Kumljanci, so bili že vsi hišni gospodarji in gospodinje, nobenega posla ni bilo med njimi. Nekaj pa je bilo vsem skupno: mnogi so odhajali po kupčiji v Trst. Pravijo, da jih je nekaj vleklo tjakaj, odkoder so jih prinesli.²⁸

OPOMBE

1. L. Rijavec, Ljubljanske bolnišnice, Ob sedemdesetletnici bolnišnice na Zaloški cesti 2, Kronika 23/1975, str. 101-106; Vzgojni zavodi, Ljubljana 1987, str. 18. — 2. ASRS, Najdenišnica Ljubljana, 19 knjig (1788-1899). — 3. ASRS, Najdenišnica Ljubljana: Protocoll der in die Landpflege abgegebenen Laibacher Findelkinder seit 1ten November 1820 angefangen und beendet mit Ende October 1828; sprejemni protokol brez naslova za obdobje 1828-1835; Protocoll über die Aufnahme ins Haus der ausser dem Hause gebohrnen und

getauften Waisen- und Findelkinder. Vom 1ten November 1820 angefangen bis Anno 1834 beendet. — 4. Ibid. — 5. Glej opombo 2. — 6. ASRS, Najdenišnica Ljubljana, Protocoll der in der allgemeinen Landes Versorgung verstorbenen Laibacher Findlinge. Vom 1ten May 1820 angefangen (do 1834); Protocoll der aus dem Findel- und Waisenhaus in Triest in der Landpflege in Krain verstorbenen Findlinge. Vom 1ten May 1820 angefangen (do 1834). — 7. Krajevni leksikon Dravske banovine, Ljubljana 1937, str. 271; Krajevni leksikon Slovenije, III knjiga Svet med Savinjskimi Alpami in Sotlo, str. 457. — 8. Milko Kos, Gradivo za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do leta 1500), I, A—M, Ljubljana 1975, str. 33, 303; II, N—Ž, Ljubljana 1975, str. 409, 522, 528, 608. — 9. Župnijski urad Šentjurij-Podkum, Iz župnijskih drobtin, str. 1—5, 16. — 10. Župnijski urad Šentjurij-Podkum, Status animarum parochiae St. Georgii penes Scharfenberg ab anno 1855- (do 1861). — 11. O matičnih knjigah glej: Vodnik po matičnih knjigah za območje SR Slovenije II, Ljubljana 1972, str. 687. — 12. Župnijski urad Šentjurij-Podkum: Aufnahme-Protocoll der Pfarr-Gemeinde St. Georgen bei Scharfenberg 1833; Status animarum (1842-1855); Status animarum parochiae St. Georgii penes Scharfenberg ab anno 1855-; Status animarum Št. Jurij pod Kumom (1862-1871); Popis duhovnjakov Št. Jurij pod Kumom (1892-); Status — Št. Jurij (1833-1834); Pfarr-Beschreibung zum Behufe der Militär-Conscription St. Georg bei Scharfenberg vom Jahre 1840-; Protokoll von Findlinge. — 13. Glej opombo 2. — 14. Informator Janez Baš, Škendrovec 8, Podkum. — 15. Župnijski urad Šentjurij-Podkum, Protokoll von Findlinge. — 16. Informator Janez Baš. — 17. ASRS, Najdenišnica Ljubljana, Protocoll über die Aufnahme ins Haus der ausser dem Hause gebohrnen und getauften Waisen- und Findelkinder. Vom 1ten November 1820 angefangen bis Anno 1834 beendet. — 18. Boris Golec, Rodbina Čop skozi stoletja (Družbeni in gospodarski prerez z rodovnikom), naloga za gibanje Znanost mladini, 1986, str. 79—82. — 19. Vinko Möderndorfer, Slovenska vas na Dolenjskem, Ljubljana 1938, str. 32. — 20. Ibid., str. 31. — 21. Nadškofijski arhiv Ljubljana, MMK Konjšica, dvojniki 1838-1870. — 22. Informator Janez Baš. — 23. Župnijski urad Šentjurij-Podkum, Protokoll von Findlinge, M. — 24. Ibid. — 25. Informator Janez Baš. — 26. Župnijski urad Šentjurij-Podkum, Protokoll von Findlinge, Repertorij h knjigi status animarum (nastal okoli 1950). — 27. Informator Janez Baš. — 28. Ibid.

PRISPEVEK K ZGODOVINI IZSELJEVANJA IZ GORENJSKE PRED PRVO SVETOVNO VOJNO — S POSEBNIM POUDARKOM NA ŠKOFJI LOKI

MARJAN DRNOVŠEK

Seljenje ljudi, ki vključuje izseljevanje iz starega in priseljevanje v novo okolje, znotraj ali zunaj etničnega prostora ali države oz. domovine, je eden od procesov, ki ga pozna človeška družba, odkar obstoji. Ekonomski vzroki so bili vedno med važnejšimi vzpodbujevalci teh premikov, predvsem od srede 19. stoletja dalje, ko so na eni strani prisiljevali k odhajanju, na drugi strani pa vabili v nove kraje. To je tudi čas, ko je izseljevanje dobilo množičen značaj in po nekaterih ocenah je v obdobju od 1840 do 1924 zapustilo Evropo in se izselilo predvsem v Ameriko 45.000.000 ljudi.¹

Ta proces je v podobnem času kot ostalo Evropo zajel tudi slovenski prostor s tem, da je množičen značaj dobil šele v zadnjih desetletjih 19. stoletja, pri čemer ne smemo zanemariti izseljevanja Slovencev v evropski prostor, npr. v Vestfalijo, v manjšem obsegu kot sezonskih delavcev tudi v Bosno, Romunijo, Rusijo in drugam. Relativno številno je bilo pri Slovencih, zlasti Slovenkah, iskanje dela in ustalitev v večjih mestih monarhije, npr. v Trstu, na Reki, v Gradcu, Leobnu, na Dunaju in drugod. Čas na prelomu 19. v 20. stoletje, tja do prve svetovne vojne, je bil torej čas najbolj množičnega eksodusa slovenskega naroda, ki ga ni poznal ne prej in ne kasneje.

In kje je bilo tu mesto Gorenjske?

Intenzivnost izseljevanja iz slovenskega prostora je bila različna po časovnih obdobjih in pokrajinah. Razprava ima namen opozoriti na nekatere vidike izseljevanja na Gorenjskem do prve svetovne vojne, bolj ilustrativno kot analitično, saj je gradivo za to vprašanje relativno slabo ohranjeno in tudi še ne v celoti zbrano. Zanimajo nas posebnosti iz tega procesa, predvsem za škofjeloško območje, bolj z opozorilom na raznolikost in vsebinsko bogastvo različnih virov.

V strokovni literaturi je bila Gorenjska malokrat predmet zanimanja z vidika izseljevanja in večkrat je bila zapisana z njo v zvezi posplošena trditev, da je bil v primerjavi z ostalimi deli slovenskega ozemlja tu izseljevalni proces zanemarljivo majhen. Gledanje na izseljevanje samo s številskega aspekta nam res ne postavlja Gorenjske v vrh, vendar so bile vse pojavnosti oblike, ki so spremljale ta proces na Slovenskem, opazne tudi v tej pokrajini.

GORENJSKA NA PRELOMU 19. V 20. STOLETJE

Gorenjska pred prvo svetovno vojno je v ožjem pomenu besede obsegala območja okrajnih glavarstev Kranj, Radovljica in Kamnik, v širšem pa proti Ljubljani tudi del okrajnega glavarstva Ljubljana okolica

Jesenice, železniška postaja (okoli 1910)

(h Gorenjski so šteli npr. Št. Vid, Dravljice, Spodnje Šiško, Ježico itd.).² Zaradi lažjega razumevanja se v nadaljevanju pri navajanju številčnih podatkov omejujem samo na ožjo Gorenjsko.

Izgradnja gorenjske železnice (1870), ki je povezala Ljubljano s Kanalsko dolino, in bohinjske proge (1906), ki je utrla železniško povezavo s Koroško ter Primorsko in Trstom, je vplivala tudi na večjo povezanost Gorenjske s svetom. Vzporeden napredek poštne povezave (npr. brzojava) pa je pripomogel k hitrejšemu in popolnejšemu prenosu informacij. Ta prometni razvoj je bil odločujoč tudi pri procesu izseljevanja, saj sta vlak in parnik pomenila simbola odhajanja iz domačega kraja v daljni svet. Kljub nekaterim industrijskim centrom (npr. Tržič, Javornik, Jesenice, Dovje) in relativno dobro razviti obrti, je imela Gorenjska v tem času še vedno kmetijski značaj in ni jih bilo malo, ki so poudarjali naprednost gorenjskega kmetijstva v primerjavi z drugimi predeli Kranjske. Le s šifro »-a-« podpisani dopisnik "Gorenjca" je v prispevku, v katerem primerja dolenskega in gorenjskega kmeta, zapisal:

1900 »Pa Bog vam daj dobro Gorenjci, saj pripadate isti slovenski družini! Vam in nekaterim dobrim štajerskim kmetom se imamo zahvaliti, da imamo Slovenci še nekaj trdnega, drugače bi bili danes že vsi v Ameriki, kakor je nekdaj trden vinogradnik Belokranjec, ki je Gorenjcem svoja močna vina prodajal, danes večino ma z najboljšim moštvo tam.«³

Kljub tem hvalnim besedam so se mnogi zavedali zaostajanja kmetijstva, kot gospodarstva nasploh, v tej pokrajini v primerjavi z agrarno in industrijsko bolj razvitimi predeli monarhije in nekaterimi zahodnoevropskimi državami (npr. Nemčijo) ter ZDA. Številni so bili pozivi k širjenju izobrazbe, k večji ljubezni do domače zemlje, tudi v liberalnem Gorenjcu, pozivi, ki so bili od srede prvega desetletja tega stoletja vedno bolj tudi politično začinjeni. Sodeč po sodobnem slovenskem tisku je bil boj za volilce in naročnike strankarsko obarvanih glasil trd, hkrati pa so mnogi, v skladu s svojimi interesi, ponujali razne recepte za reševanje gospodarskih in socialnih tegob. Skoraj enotni pa so bili v obsojanju izseljevanja kot enega od zla za slovenski narod.

* * *

Škofja Loka, mesto na izteku Poljanske in Selške doline, nekoliko odmaknjena od gorenjske proge, je štela na prelomu stoletja okoli 2000 prebivalcev, ki so se preživljali predvsem z obrtjo, trgovino ter poljedelstvom v mestni okolici. V mestu je delovala tudi Krennerjeva tovarna sukna.⁴ Loka je bila v obravnavanem času bolj obrtniško središče, saj se je prava industrija začela razvijati šele med obema vojnoma.⁵ Zaradi svoje lege je bila manjše lokalno središče širšega loškega zaledja in mnogi, ki so potovali v Ameriko, so šli skozi to mesto.

ŠTEVILO GORENJSKIH IZSELJENCEV

Med najpogostejšimi vprašanji, ki si jih postavljajo raziskovalci slovenskega izseljenstva v stari in novi domovini, je število in izvor izseljencev. Številčno spremljanje izselitvenega toka je bilo v času svobodnega izseljevanja pred prvo svetovno vojno, upoštevajoč edini omejevalni ukrep s strani države, tj. odsluženje vojaškega roka, zelo težko. Evidentiranje je oviralo tudi nezakonito izseljevanje, v glavnem zaradi izoginitve služenju vojaškega roka. S tem pa ni rečeno, da statističnega spremljanja tega pojava ni bilo. Obstojali so najrazličnejši poskusi pri državnih (upravnih in vojaških) kot tudi cerkvenih organih. Sezname izseljencev so zaradi lastne evidence nastajali tudi pri izseljenskih pisarnah, v odhodnih pristaniščih in ne nazadnje ob prihodu v novo domovino.

Da je bilo število izseljencev trd oreh že v času procesa samega, nas prepričajo različne ocene, ki so se pojavljale v takratnih statistikah, literaturi, časopisu in drugod. Mnogo preveč je bilo pavšalnih ocen, marsikdaj tendenciozno obarvanih s pretiravanji navzgor in navzdol, ki se še danes rade nekritično prepisujejo. Bolj za ilustracijo si oglejmo štiri primere ugotavljanja števila izseljencev, ki so zajeli tudi Gorenjsko.

Selitveni saldi

Z metodo ugotavljanja selitvenih saldov je dr. Živko Šifrer izračunal število izseljencev na podlagi primerjave dejanskega stanja in naravnega gibanja prebivalstva. Izhajal je iz predpostavke, da notranja fluktuacija prebivalstva v naših krajih ni bila izrazita in da lahko vso razliko med dejanskim stanjem prebivalstva, ugotovljenega ob vsakokratnem popisu, in naravnim gibanjem za čas med popisi, v celoti pripišemo izseljevanju v primeru negativnega in priseljevanju, v primeru pozitivnega selitvenega salda. Če povzamemo njegove izračune za tri gorenjske okraje do prve svetovne vojne in jih še primerjamo z deželo Kranjsko, pridemo do naslednjih rezultatov:

ŠTEVILO PREBIVALSTVA:⁶

	1869	1880	1890	1900	1910
KAM	38.204	39.079	40.210	40.020	39.561
KR	53.804	52.294	52.625	53.073	53.356
RAD	26.795	26.180	26.497	29.448	34.028
Skupaj	118.803	117.553	119.332	122.541	126.945
KRANJSKA	463.273	481.243	498.958	508.150	525.925

SELITVENI SALDI:⁷

	1869-80	1881-90	1891-1900	1901-10	1911-13	Skupaj
KAM	-1335	-2000	-3948	-4436	-1274	12.993
KR	-3666	-2612	-2855	-4543	-1513	15.189
RAD	-2145	-1216	+ 599	+ 378	+ 132	3.361
Skupaj	-7146	-5828	-6803	-8979	-2787	31.543
KRANJSKA	-12.849	-20.690	-32.492	-34.061	-8969	109.061

Preseneti nas že prva Šifrerjeva ugotovitev, da je bilo izseljevanje iz Gorenjske v obdobju 1869—1880 največje v primerjavi z ostalimi predeli Kranjske, ki so imeli po okrajih naslednje selitvene salde: Črnomelj —1692, Kočevje —1038, Krško —1815, Litija —813, Ljubljana +5744, Ljubljana-okolica —1446, Logatec —503, Novo mesto —1021 in Postojna —3119. Pri tem sta izstopala okraja Kranj in Radovljica, ki sploh nista imela dejanskega prirasta, ker se je toliko ljudi izselilo, da se je prebivalstvo od enega popisa od drugega v vmesnih 11 letih celo zmanjšalo.⁸ Vedeti moramo, da to obdobje še ne pozna množičnega izseljevanja, katerega začetek raziskovalci različno postavljajo od konca sedemdesetih let 19. stoletja dalje, je pa zanimivo, da je po Šifrerjevih izračunih v ob-

Poročilo okrajnih glavarstev o izseljevanju 1892—1916

Šifrer večkrat poudarja, da ni direktnih podatkov o izseljevanju pred prvo svetovno vojno, kljub poskusom spremljanja tega pojava pred letom 1884, ko so uvideli, da so rezultati brez vrednosti in so to statistiko ukinili.¹⁴ Vsaj v okviru Kranjske so po letu 1892 do prve svetovne vojne vodili evidence izseljencev po okrajnih glavarstvih. Uradna poročila o izseljevanju, ki so jih glavarstva pošiljala deželnemu predsedstvu za Kranjsko, le-to pa v sumarni obliki na Dunaj, so nastala na podlagi podatkov, ki so jih pošiljale posamezne upravne občine.¹⁵

Število izseljencev po teh poročilih je za gorenjska okrajna glavarstva — v primerjavi z vso Kranjsko — naslednje:¹⁶

Okrajno glavarstvo	1893	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	Do 31. 8. 1913	Skupaj
KAMNIK	32	—	12	5	10	39	78	64	195	298	148	307	316	342	98	179	162	201	280	377	465	3231
KRANJ	43	13	51	16	13	94	161	247	170	258	140	246	304	281	122	182	271	131	243	318	450	3436
RADOVLJICA	8	1	2	1	—	—	5	10	31	145	13	60	112	231	17	57	56	40	83	117	162	1034
Skupaj	83	14	65	22	23	133	244	321	396	701	301	613	732	854	237	418	489	372	606	812	1077	7701
KRANJSKA	2953	332	2898	1118	1691	3328	2857	4504	5119	6512	2883	6330	5837	6528	1814	4200	4404	2318	4326	4243	5793	75.745

dobju 1869—1880 Gorenjska v tem procesu prednjačila pred ostalimi slovenskimi pokrajinami.

Tudi v obdobju 1880—1890 zaznamo le majhen porast prebivalstva na Gorenjskem. Dolenjska jo je močno prekašala, čeprav je bila povsem agrarna, na Gorenjskem pa so že bili opazni začetki industrije; avtor zaključuje, da v tem obdobju ni bilo močnih izselitvenih gibanj na Gorenjskem, ker je razvijajoča industrija že zaposlovala domače prebivalstvo.⁹ V celoti pa lahko rečemo za čas do leta 1890, da je bilo izseljevanje vzrok za skromen dejanski porast gorenjskega prebivalstva.¹⁰

V naslednjem desetletju (1890—1900) je bilo povečanje prebivalstva na gorenjskem delu bolj občutno. Opazen pa je vedno večji razkorak v razvoju prebivalstva med radovljiškim in ostalima dvema gorenjskima okrajema v naslednjem obdobju 1901—1910, ko je bila stopnja povečanja prebivalstva v radovljiškem okraju zelo velika.¹¹ Seveda pa izseljevanje iz Gorenjske v tem obdobju ni prenehalo, saj avtor ugotavlja: »Dolenjska ima še vedno dve tretjini izseljencev iz Kranjske, Gorenjska četrtno, kajti ostala dva gorenjska okraja razen Radovljice, Kamnik in Kranj, imata precej veliko izseljevanje.«¹² Naraščanje prebivalstva v okrajnem glavarstvu Radovljica lahko pripišemo razvijajoči industriji na Jesenicah in Javorniku, saj je večji del porasta odpadel na kranjskogorski sodni okraj, v okrajnem glavarstvu Kranj pa tržiškemu sodnemu okraju, medtem ko je prebivalstvo v kranjskem in škofjeloškem sodnem okraju stagniralo.¹³

Za popolno sliko nam manjka število izseljencev za leti 1892 in 1894, drugo polovico 1895 in od 1. septembra 1913 dalje. V okviru Kranjske je bilo po teh podatkih največje izseljevanje iz Dolenjske, kjer je bil daleč pred ostalimi kočevski okraj (od 1896 do 1911 se je izselilo kar 14.473 ljudi), medtem ko je bil radovljiški na zadnjem mestu.¹⁷ Pravo sliko o moči izseljevanja bi nam dal šele izračun števila izseljencev npr. na 1000 prebivalcev, kjer pa je glavna neznanka pač število izseljencev. Sodobni raziskovalec izseljenstva Ivan Mulaček se je zavedal pomanjkljivosti teh podatkov, ker ne upoštevajo nezakonitega izseljevanja in je menil, da je treba gornje število izseljencev povečati za 25 do 35 %.¹⁸

Če primerjamo delež gorenjskih izseljencev (odstotek) v odnosu do vseh iz Kranjske, dobimo po gornjih podatkih naslednje rezultate:

Leto	%	Leto	%	Leto	%
1893	2,8	1901	7,1	1908	13
1895	4,2	1902	7,7	1909	9,9
1896	2,2	1903	10,8	1910	11,1
1897	2	1904	10,4	1911	16
1898	1,4	1905	9,7	1912	14
1899	4	1906	12,5	1913	18,6
1900	8,5	1907	13		

Ne da bi se spuščali v primerjavo Šifrerjevih ugotovitev po metodi selitvenih saldov in rezultatov uradnih poročil, nas le presenetijo razmerja glede števila izseljencev, predvsem pri okraju Kranj in Radovljica, pri slednjem toliko bolj, ker po letu 1890 izkazuje po-

zitivni selitveni saldo, uradna poročila pa govore o izseljevanju. Pozabiti pa ne smemo tudi na težko ugotovljivo število nezakonitih izselitev v Ameriko, to je izselitev brez uradnega dovoljenja, ki jih metoda selitvenih saldov vključuje, uradna poročila pa jih niso zajela, kljub želji, da bi evidentirali tudi te odhode.

Anketa 1931 in popis 1937

Med obema vojnoma so skušali ugotoviti število starejših izseljencev z anketo, ki so jo izvedli v vseh občinah Dravske banovine leta 1931. Vključevala je »vse znane ljudi, ki so se od l. 1880 dalje izselili«. ¹⁹ Zavedali so se približnosti in nezanesljivosti dobljenih podatkov. Za tri gorenjske okraje, katerih območja so bila podobna nekdanjim avstrijskim okrajem, je anketa dala mnogo nižje število izseljencev kot Šifrerjev izračun:

	anketa 1931 1880—1930	Šifrer 1869—1913
KAM	3.930	12.993
KR	3.908	15.189
RAD	1.308	3.361
Skupaj	9.146	31.543

Po navodilih izseljenskega referata pri oddelku za socialno politiko in narodno zdravje pri banski upravi v Ljubljani so občine opravile popis izseljencev leta 1937. Poglejmo si objavljene ugotovitve o izseljevanju z območja okrajev Kranj in Kamnik. ²¹ Po popisu so bili najstarejši izseljenci z območja okraja Kranj iz Smlednika leta 1892. V devetdesetih letih 19. stol. je bilo izseljevanje zelo skromno, povečalo se je leta 1903 (18 oseb) in nato raslo vse do vojne z viški leta 1905 (22 oseb), 1910 (34 oseb) in leta 1913 (45 oseb). Do konca prve svetovne vojne se je iz območja okraja Kranj izselilo 252 oseb, do leta 1937 pa skupno 446 oseb. ²² Tudi z območja okraja Kamnik so v popisu navedeni le redki izseljenci do konca 19. stoletja. Najstarejši so bili iz občine Trojane, ki so se leta 1894 in 1895 izselili v Nemčijo. Z začetkom 20. stoletja se je izseljevanje okrepilo z viški leta 1907 (33 oseb), 1908 (42 oseb), 1910 (36 oseb), 1911 (37 oseb), 1912 (75 oseb), 1913 (82 oseb) in 1914 (30 oseb). Do konca prve svetovne vojne se je iz kamniškega okraja izselilo 513 oseb. ²³ Število izseljencev je bilo mnogo večje, saj je popis zajel le tiste, ki so ohranili jugoslovansko državljanstvo. Po nekaterih ocenah je na dva izseljenca, ki sta obdržala jugoslovansko državljanstvo, prišlo pet takih, ki so si pridobili tuje. ²⁴

* * *

Gornja razmišljanja nam kažejo različnost v pristopih in rezultatih ugotavljanja števila izseljencev na primeru Gorenjske. Problem je še toliko bolj zamotan, če pomislimo na notranje selitve v smeri podeželje—mesto, na selitve med deželami v okviru mo-

narhije, v druga etnična okolja, na iskanja sezonskega dela zunaj meja monarhije, tj. stalno odhajanje in vračanje sezonskih delavcev in ne nazadnje na vračanje "Amerikancev" v staro domovino, ki je bilo proti koncu obravnavanega obdobja vedno močnejše. Povratniki mnogokrat niso imeli obstanka in so se vračali nazaj v Ameriko. Vse to in še kaj bi lahko našli, vpliva na zamotanost ugotavljanja števila izseljencev tudi iz Gorenjske. Zaključimo lahko z mislijo, da že omenjeni izračuni in podatki dokazujejo, da izseljevanje ni bilo neznatno — vsaj v zadnjih letih pred prvo svetovno vojno, kot se posplošeno misli za to pokrajino, o intenzivnosti tega procesa v posameznih delih pa bomo lahko dali trdnejše zaključke šele po temeljiti analizi posameznih mikroregij na podlagi ohranjenih primarnih virov (npr. matičnih knjig, popisov prebivalstva ipd.).

ODMEVI IZSELJEVANJA V 'GORENJCU' IN 'SAVI'

Zaradi fragmentarnosti arhivskega gradiva so pomemben vir podatkov o izseljevanju tudi javna glasila tedanje dobe. Oglejmo si odmeve v lokalnih glasilih 'Gorenjec' in 'Sava'.

Ker sta obe glasili izhajali v času množičnega izseljevanja ('Gorenjec' po letu 1900 in 'Sava' po letu 1911), nas pritegne vprašanje, kakšni so bili odmevi v obeh na izseljevanje na splošno in konkretno iz Gorenjske? Ne da bi se spuščali v podrobnosti, lahko postavimo trditev, da je mnogo več prispevkov o izseljevanju kot o vsesplošnem problemu Slovencev in predvsem kmečkega stanu, v glavnem povzeto po drugih glasilih, in zelo malo konkretnih razmišljanj o izseljevanju iz Gorenjske. Tudi v primerjavi z informacijami o Ameriki in o življenju in delu ameriških Slovencev je novic o samem procesu izseljevanja zelo malo. V tekstu zavestno uporabljam pojem Amerika, ki je bil v tem času splošno uporabljen, čeprav je večina izseljencev potovala le v del t.i. Amerike, tj. v Združene države Amerike.

O Ameriki in življenju ameriških Slovencev so naši ljudje še največ izvedeli iz ust sorodnikov ali sosedov — 'Amerikancev' ter iz časnikov in drugih tiskov (npr. koledarjev, literarnih del ipd.). Sodobnik Juro Adlešič ni bil zadovoljen z vlogo slovenske 'publicistike' v prikazovanju ameriških razmer, ki je, po njegovem mnenju, vse premalo opozarjala na nevarnosti, ki prete izseljencu v Ameriki. ²⁵ Vsaj branje takratnih časnikov nam tega pogleda na potrjuje.

Kot vzorec si oglejmo novice o Ameriki v 'Gorenjcu', ki se tipološko niso veliko razlikovale od novic v drugih slovenskih glasilih. Skoraj ni bilo številk 'Gorenjca' in 'Save', ki ne bi prinesla kake informacije o tej državi oz. kontinentu ali naših priseljencih. Presečna nas, da je bilo novic o slovenskih izseljencih npr. v Vestfaliji zelo malo.

Novice o Ameriki lahko razvrstimo v dve glavni skupini: največ jih je o naravnih in drugih katastrofah, kriminalu, bolj o slabih kot dobrih straneh ame-

riškega gospodarskega razvoja, torej novice, ki so prikazovale to deželo v temnih barvah. Na drugi strani pa je veliko novic o posebnih civilizacijskih in drugih dosežkih te dežele, mnogokrat senzacionalistično obarvanih — po reku: »seveda je to mogoče le v Ameriki« ter o milijonarjih in neverjetnih možnostih obogatitve.

Novice o ameriških Slovencih, ki so jih dobili iz njihovih glasil ali neposredno od rojakov, lahko razvrstimo v naslednje skupine:

- največ je informacij o naravnih smrtih in nesrečah,
- o brezposelnosti in sodelovanju naših ljudi v štrajkih,
- o porokah med izseljenci,
- o pijančevanju in kriminalu med Slovenci,
- o ustanavljanju šol, društev, glasil itd. in njihovega delu,
- o verskem in političnem življenju,
- o stikih z domovino (npr. o zbiranju denarnih prispevkov za Družbo sv. Cirila in Metoda, sokolska društva itd.) in
- o povratnikih.

* * *

Če imamo pred očmi samo proces izseljevanja, to je obdobje od odločitve za odhod do prihoda v new-yorško pristanišče, lahko konkretne gorenjske novice v 'Gorenjcu' in 'Savi' razvrstimo v naslednje tipske skupine:

- A) Številčne primerjave razvoja prebivalstva in razmišljanja o vzrokih njegovega upadanja
- B) Odmevi na nezakoniti beg v Ameriko
 - zaradi bojazni pred služenjem vojske,
 - zaradi izogitve sodnemu preganjanju
- C) Svarila pred izseljevanjem
 - oblastnih organov in drugih,
 - v pismih izseljencev
- Č) Oglasi potovalnih agencij in posameznikov
- D) Izkoriščanje odhodov posameznikov v Ameriko v političnih in nazorskih bojih.

A) »Naš človek pa mora v tujino...«

Če je dopisnik 'Gorenjca' iz Dolenjske zapisal:

1900 »Nič ne slišimo, da bi se z Gorenjskega ljudje izseljevali v Ameriko ali na Vestfalsko...«²⁶ je omenjeni »-a-« v 'Gorenjcu' istega leta že opozarjal pred izseljevanjem s trditvijo:

1900 »Gorenjska, tvoj moški naraščaj je, kolikor mogoče, dober za tehnične nauke... Tuji delavci prihajajo v naše tovarne, naš človek pa mora v tujino v premogarsko delo in delo v jami. Najtrše je to. To delo pod zemljo ga pa tudi podivja... Gorenjska, ako hočeš nastaniti svoje sinove v tovarnah na svoji zemlji kot kvalificirane delavce, napravi iz gimnazije v Kranju realko v zvezi s šolo mehaničnih del ter poljedelstva!«²⁷

Posledica izseljevanja in bega v industrijo je bilo tudi pomanjkanje delovne sile:

1907 »Tudi pri nas na Gorenjskem toži kmet in obrtnik, da ne dobi več delavcev ali pomočnika, ali pa za tak denar, da ne more shajati.«²⁸

Vsako leto so bili večkrat objavljeni številčni prikazi izseljevanja. Večina prispevkov je bila posvečena bolj izseljevanju iz posameznih dežel in države, kot pa odhajanju iz manjših regionalnih enot.²⁹ Le enkrat je 'Sava' objavila podatke okrajnega glavarstva v Kranju, da se je iz območja okraja v drugi polovici leta 1912 izselilo 135 oseb in sicer 79 neoženjenih, 40 oženjenih in 16 otrok.³⁰ Za primerjavo je zanimiva tudi razporeditev izseljencev po sodnih okrajih in sicer:

1912 »Na sodnijski okraj Škofja Loka odpade 68, Kranj 59, Tržič 8 izseljencev.«³¹

Najpogostejše so bile ocene števila izseljencev, ki so med seboj zelo različne. O njihovi vrednosti smo zapisali nekaj misli že v prejšnjem poglavju. Tako je že omenjeni »-a-« zapisal:

1900 »Devdeset tisoč je dandanes naseljenih Slovencev v Ameriki, petnajst tisoč na Vestfalskem in deset tisoč pa na Gorenjem Štajerskem. Nas vseh skupaj pa je le poldrugi milijon«³²

Redka so bila razmišljanja o izseljevanju iz manjših regij v kontekstu obravnave gospodarskih in socialnih problemov tedanje dobe. V članku 'Gospodarske razmere v krajih ob zgornji Savi in Soči' je avtor le omenil izseljevanje in sicer:

1906 »... Politična občina Trenta sestoji iz davčne občine Trenta in Log. Število prebivalcev je bilo:

v Trenti l. 1901 452 v Logu l. 1901 816
l. 1903 470 l. 1903 880

Vendar ti ne stanujejo vsi v Trenti in Logu; nekateri so v Ameriki, znaten del dlje časa na Vestfalskem in na Bavarskem. Pri štetju l. 1900 je bilo v Trenti 331 pripadnikov; koliko v Logu mi ni znano, toda razmerje bo menda isto.«³³

Ob popisih prebivalstva so se pojavljale različne primerjave glede števila prebivalstva tudi po posameznih sodnih okrajih in krajih, kot npr. za brdski in kamniški sodni okraj, ki sta štela prvi 16.772 (1890) in 16.019 (1900), tj. kar 753 ljudi manj in drugi 23.438 (1890) in 24.070 (1900), tj. kar 632 ljudi več, čeprav je bilo v celem političnem okraju Kamnik 40.210 (1890) oz. 40.089 (1900) tj. 121 ljudi manj. Novičar je zaključil to primerjavo z mislijo:

1900 »Ljudje gredo s trebuhom za kruhom na vse strani, posebno mnogo jih gre v rudokope na Nemško in Štajersko, nekaj tudi v Severno Ameriko.«³⁴

Ilustrativen je tudi dopis nepodpisanega Trbojca:

1913 »Amerika grozno bega možgane našim možem in fantom. Šestnajst se jih odpravlja tja. Tukaj pri nas je dosti dela in kruha, pa ga rajši gredo iskat na tuje. Ni samo hrepenenje po za-

služku, neka bolezen je, podobna norosti, ki vleče ljudi iz domovine.»³⁵

Kratka in stvarna pa je ugotovitev iz Rateč:

- 1913 »... Amerika je zopet pobrala iz Rateč 4 moške osebe in 1 dekle. Šli so iskat si kruha v daljino tujino.«³⁶

Pridružimo mu lahko novico iz Cerkelj:

- 1913 »V Ameriko odhaja vedno več ljudij iz kranjske okolice, posebno iz lepe cerkljanske ravnine. Največ gre fantov in deklet. Pogosto je odhod sad tajnih zvez. Tudi pri tistih, ki doma ostanejo, se čuti neka zbežanost in se opaža, da veselje do dela gine. Ako ta norčavi beg v tujino kmalu ne poneha, čaka slovensko domovino v bližnji bodočnosti žalostna usoda.«³⁷

Te kratke novice so nam lahko le v oporo pri ilustriranju izseljevanja, saj niso bile kontinuirane, številčne navedbe pa tudi ne časovno opredeljene. Njihova vrednost je predvsem v izražanju odnosov dopisnikov do tega pojava.

B) »Mnogo poklicanih ni došlo, ker so v Ameriki«

Nedvomno je bil beg pred služenjem vojske najpogostejša oblika nezakonitega izseljevanja, ki je postal državni problem v času naraščajočih vojnih napetosti na Balkanu in v Evropi. Po uradnih podatkih je bilo v Ameriki na začetku leta 1913 samo iz Kranjske okoli 11.000 vojaških obveznikov.³⁸ V času naborov so se v tisku pojavljale informacije o odzivnosti, ki je bila marsikdaj slaba ravno zaradi bežanja mladih fantov v tujino. Odmevi tovrstnih begov v Ameriko so bili dokaj pogosti v gorenjskih glasilih, kot npr.:

- 1905 »Anton Čadež, samski 27 letni delavec iz Hotavlj, občina Poljane, je bival skoro 10 let v Ameriki ter se je lansko jesen povrnil v domačo vas. Orožniki so ga pa, ker še ni zadostil vojaški dolžnosti, aretirali in izročili tukajšnjemu c.k. okrajnemu sodišču. Čadež trdi, da je američanski državljani.«³⁹

Novica o begu 22. letnega Petra Rozmana iz Zgornjih Bitenj, ki so ga aretirali orožniki na jeseniškem kolodvoru in pri njem našli le 4 krone in delavsko knjižico:

- 1907 »... Fant je izprva tajil, da ne misli iti v Ameriko, potem pa le priznal, da je namenjen tja in da ima neki njegov sopotovalec 430 K njegovega denarja. Oddan je bil na orožniško postajo na Jesenicah, odkoder so ga oddali k sodišču v Kranjsko goro.«⁴⁰

- 1907 »V Ameriko jo je mislil popihati Janez Polenšek iz Gorenje vasi, na mesto da bi šel k naboru. Odpeljati se je hotel z gorenjskim vlakom, a so ga orožniki na Jesenicah prijeli. Obsojen je bil na 8 dni strogega zapor in na 10 K denarne globe.«⁴¹

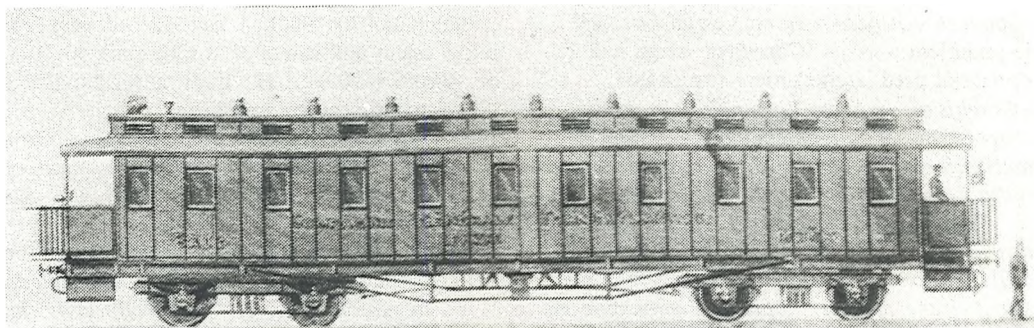
- 1913 »Na postaji na Jesenicah na Gorenjskem je orožništvo te dni aretiralo kajžarja Ludvika Permana, ki jo je hotel pobrisati v Ameriko, ne da bi zadostil vojaški dolžnosti, pa tudi neprave potne listine je imel možakar pri sebi.«⁴²

Mnogi so srečno ušli, nekateri so se vrnil čez leta, ko jih je dosegla roka pravice:

- 1913 »Pobegnil je, ker je mislil, da ne bo k vojakom potrjen Anton Jereb, tesar iz Poljan, zato se je mudil leta 1912. na Vestfalskem, čeravno je vedel, da ima to leto tretje naborno stavo, ter se je šele letos o Veliki noči vrnil domov. Obsojen je bil na 14 dni zapor.«⁴³

Iz gornjih primerov vidimo, da so najpogostejše ujeli ubežnike na vlaku oz. na železniških postajah, kjer je bil poostren nadzor nad gibanjem potnikov. Presenetljivo nas dokaj mile kazni za ubežnike, saj je 45. paragraf vojnega zakona (1889) predvideval kaznovanje s strogim zaporom od enega meseca do enega leta in z globo od 200 do 2000 kron vseh tistih, ki so z namenom, da se izognejo naborni dolžnosti, zapustili ozemlje monarhije. Proti začetku svetovnega spopada je bil ta beg vedno bolj pogost, saj je na začetku junija 1914 novičar 'Gorenjca' zapisal:

- 1914 »V Ameriko še vedno uhaja precej fantov, ko se jim bliža čas nabora. Agenti jim preskrbijo listine, da lahko uidejo čez mejo. Vlada sicer pravi, da se briga za življenjske interese vojne moči. Ljudem se pa zdi, da se vlada za te interese briga malo, za druge prav nič. Sama ne ve, kako bi ustrezala tistim, ki hočejo iti čez morje. Če le kdo reče pri oblastvu, da se izseljuje iz gospodarske potrebe, mu oblastvo po

Vagon družbe Compagnie Générale Transatlantique (Bâle — Le Havre — New York)

danih predpisih mora iti na roko z največjo naklonjenostjo.«⁴⁴

Beg v Ameriko zaradi kriminalnih dejanj je našel odmev tudi v glasilih tedanje dobe kot npr. zgodba o Žirovskemu Janezu iz Britofa, ki je:

1914 »... šel pred šestimi leti v Ameriko. Pretepal je doma svojo ženo in ker se je zbal kazni, jo je popihal čez lužo. Sedaj pa se je zopet vrnil...«, nadaljeval z nasilnim ponašanjem, »... Žena in nje sestre so mu srečno ušle, mož pa jih hoče posnemati ter tudi uiti, boječ se kazni nazaj v Ameriko.«⁴⁵

V takratno črno kroniko lahko uvrstimo tudi novico:

1912 »V Ameriko je ta teden pobegnil Martin Šilar, trgovec s sadjem v Kranju. Nasmukal je ljudi za nekaj tisoč kron.«⁴⁶

C) »Ne več v Ameriko...«

Tudi v gorenjskih glasilih večkrat preberemo svarila pred izseljevanjem v tujino z utemeljitvijo: zakaj zapuščati rodno zemljo, ki lahko daje dovolj kruha za vse, zakaj odhajati na delo v rudnike in tovarne, ki je nevarno človekovemu psihičnemu in telesnemu zdravju? Poveljevanje kmečkega dela je seveda tu prisotno, vendar se nam postavi tudi vprašanje o številu slovenskih fantov in deklet, ki so zapustili domovino, ne zaradi nevzdržnosti življenja v stari, temveč zaradi upanja na hitro obogatitev in vrnitev domov »s šopom dolarjev«, v novi obleki »po tuji maniri«, s čimer so postali priznani v starem okolju. Psihološki moment vabeče Amerike, kjer se cedita med in mleko in kjer ležijo dolarji kar po cestah, je bil v tem času zelo močan. Nekateri so uspeli, še več pa ne. Mnogi so se vrnili, večina pa jih je ostala za stalno v novi domovini. Ne samo grobi ekonomski vzroki, na odločitev za odhod so vplivali številni drugi, med drugimi tudi psihološki (npr. sanje o boljšem življenju in podobno).

Na pobudo dunajskih ministrstev, največkrat notranjega, so preko deželnega predsedstva za Kranjsko in posameznih okrajnih glavarstev dobivale posamezne občine okrožnice s svarili pred izseljevanjem, konec 19. stoletja predvsem v Južno, nato pa tudi v Severno Ameriko. Nekatere od njih so bile v celoti ali v povzetkih objavljene tudi v tedanjih časnikih. Tudi gorenjska časnika nista zaostajala in sta objavljala predvsem okrožnice okrajnega glavarstva v Kranju, kot npr.:

1902 »Iz avtentičnega vira se je poizvedlo, da je vlada države San Paolo v Braziliji svojemu naseljevalnemu komisarju v Genovi zaukazala, da sme izseljence, kateri se hočejo podati v to državo, samo takrat k potovanju dopustiti, ako se izkažejo s posebnim, od c. in kr. generalnega konzulata v Genovi izdanim listom, po katerem jim je znano, da se imajo v Paolo izrabljati za delo v kavinih plantažah. Sploh se

vse obljube agentov glede samostojne pridobitve zemljišnega imetja v navedeni državi, kakor sploh glede ugodnih gospodarskih razmer ondodnih naseljencev, popolnoma neresnične.

C.kr. okrajno glavarstvo v Kranju, dne 25. febr. 1902 Pirc l.r.«⁴⁷

Delovanje podeželskih agentov, ki so posredovali pri izseljevanju, je bilo živahno tudi na Gorenjskem, kar nam dokazuje tudi novica v 'Gorenjcu' s svarečim naslovom 'Ne več v Ameriko':

1913 »Na Tirolskem in Predarlskem strogo preiskujejo vlake, s katerimi se vozijo naši izseljenci v Ameriko. V Ljubljani so zaprli agenta Vrabca. Kdor ve za kakega agenta, ki ljudi nepostavno napeljuje k izseljevanju, naj ga naznani po čiasopisih.«⁴⁸

Opozorila pred slabimi življenjskimi in delovnimi pogoji v novi domovini so bila mnogo bolj prepričljiva v pismih, ki so jih pošiljali posamezniki z namenom, da posvarijo pred prihodom v državo oz. kraje, kjer so sami živeli. Zelo malo jih je bilo s strani izseljencev, ki so delali v evropskih rudarskih in industrijskih središčih, mnogo več pa iz Amerike. V času ekonomskih kriz in zaostrovanja priseljeniških predpisov, se je število teh pisem povečalo, zlasti od srede prvega desetletja našega stoletja.

Svarila pred prihodom v Ameriko so bila navadno podkrepljena z opisi ekonomskih razmer, ni pa bilo malo pisem, ki so svarila pred moralnim in verskim propadom v novi domovini. Na enega je reagiral 'Gorenjec' s slikovitimi zaključnimi mislimi:

1912 »Neumen je tedaj Gorenjec, če gre v Ameriko. Tam izgubi vero, da postane kakor vol, in se mora prodati za vola, če hoče živeti. Na Gorenjskem je pa kmet sam svoj gospod, in delavec, če le zna lopato sukati, lahko živi; če pa kaj več zna, n.pr. dobro krte loviti, pa zasluži že po 4 do 5 kron na dan. Gorenjci, bodite tedaj pametni in nikar ne hodite čez lužo; tam ni dobro za telo, še manj pa za dušo!«⁴⁹

Č) »Najcenejša in najhitrejša vožnja v Ameriko...«

Oglasi izseljenskih pisarn in potovalnih agentur so bili številni tudi v 'Gorenjcu' in 'Savi'. Njihova vsebina je bila splošna in ni posebej nagovarjala Gorenjcev za uporabo njihovih potovalnih uslug. Večina agentur je imela svoj sedež v Ljubljani, nekatere pa tudi v tujini. Ker so mnogi Gorenjci potovali preko Švice, si oglejmo naslednji oglas:

1903 »Oceanske vožnje samo 5 1/2 do 6 dni.

V Ameriko potovati je najkrajše in najprijetnejše čez Francosko Havre—New York! Zaradi veljavnih vožnjih listov in cene naj se obrne vsakteri na zastopnika Ivan Bihel (generalne agenture za celo Švico) v Buksu (meja) zraven kolodvora.«⁵⁰

Mnogi Gorenjci so kupovali vozne karte v Ljubljani ali potovali preko Ljubljane v Trst in od tam dalje v Ameriko. Koliko jih je prenočevalo v gostilni pri Beti Orehek, ki jo je leta 1911 preimenovala iz *'Tunela'* v *'Novijork'* in to oglasila tudi v *'Gorenjcu'* s poudarkom »posebno za Gorenjce...« sicer ne vemo, toda marsikateri gorenjski izseljenec je spoznal ljubljansko Kolodvorsko ulico pri Južnem kolodvoru, kjer je bila poleg te in številnih drugih gostiln in hotelov, skoncentrirana večina izseljenskih pisarn in agencij.⁵¹

Slovo od domačega kraja ni bilo lahko. Antonija Likar iz Tržiča ga je naznanila celo med oglasi:

1913 »Pred odhodom v Ameriko pozdravljam vse tržiške Sokole in Sokolice, želeč jim obilo napredka ter jim kličem srčni Nazdar!«⁵²

Za mnogimi izseljenci se je izgubila sled v neznanem svetu. Ker so *'Gorenjca'* brali tudi v Ameriki — to nam potrjuje tudi dejstvo, da je bila v glavi glasila navedena tudi naročnina za Ameriko, je bila ena od možnosti, da se dobi informacijo o pogrešanem tudi oglas v časniku:

1909 »V Ameriko! Ako kdo ameriških Slovencev ve za JAKOBA VIDICA (čegar zadnji naslov je bil: *Lucerna, Nordamerika!*), ki že dve leti ni dal nobenega glasu od sebe, se dotičnik prosi, da naznani Vidičev sedanji naslov njegovi materi MARIJI VIDIC v Kranju števil. 12 (pri gospej Ani Mayrjevi) Avstrija. Vidič je oženjen in je njegova žena rojena Marija Strahovnik.«⁵³

D) »Kristan se bo v Ameriki še manice naučil...«

Predvideni ali dejanski odhod posameznikov v Ameriko so izkoriščali tudi v medsebojnih političnih sramotenjeh po časnikih, kot npr. liberalna *'Sava'* v članku *'Vinko Marinko gre v Ameriko!'*, ko je o t.i. *'politični ničli'*, klerikalnem predsedniku Meščanske zveze iz Kranja, zapisala:

1913 »Amerika je kaj čudna dežela, kjer novodošleca prav hitro 'pogruntaajo'. Saj se je pred kratkim bralo v časnikih, da so neko žensko poslali kot fanta nazaj v Evropo. Podaja se nam zla slutnja, da se utegne pripetiti našemu ljubljencu malheur, da ga na podlagi njegovih zadnjih doživljajev 'pogruntaajo' in pošljejo v Evropo kot strahopetno in sramežljivo punčko...«⁵⁴

Med številna sramotenja duhovščine v liberalnem *'Gorenjcu'* lahko uvrstimo tudi govorico — »kakor se govori« — o begu kaplana Zabreta iz Gorij v Ameriko, skupaj z denarjem za uniforme strelskega društva in 1500 kronami, ki jih je dobil od Zadrugne zveze.⁵⁵ V eni od naslednjih glasil so »novice« toliko dopolnili, da je bilo kaplanu ime Cepuder z opisom razpleta, češ:

1907 »Je pač 'neškodljivi' Gorenjec pripomogel, da je poslal škof hitro za njim ljudi, ki so ga srečno vjeli v Švici in odvedli domov.«⁵⁶

Tovrstne zamenjave priimka so lahko spretna taktika omadeževanja imen dveh ljudi, saj v našem primeru imenovani Zabret ni bil nek neznanec, ampak župnik v Št. Vidu nad Ljubljano, ki je bil trn v peti liberalnemu *'Gorenjcu'*.

Seveda klerikalna glasila niso molčala na te in podobne napade. *'Gorenjec'* v »novi« — klerikalni obleki po letu 1911, je priobčil novico iz Cerklj:

1913 »V Ameriko jo je pobrisal dne 9. junija Bolka Janez, po domače Kokalj iz Cerklj. Dvakrat je bil ta steber liberalne peščice v cerkljanski župniji...« kaznovan po 129. paragrafu kazenskega zakonika in »... tudi sedaj je bil ovađen na c.kr. orožništvo v Cerkljah v tem oziru dne 12. maja, a se mu je vendarle posrečilo ubežati roki pravice...«⁵⁷

Seveda je bil Gorenjcu nazorsko neljub tudi »rdeči« Etbin Kristan:

1912 »Novičar. Na Otok Solza so odpeljali Amerikanci rdečega vojvodo E. Kristana, ko je došel v new-yorško luko. Ko se je navžil američanske svobode in gospodo prepričal, da ni anarhist, ampak krotek socijalni demokrat, so ga izpustili in se je izkrcal. Kristan se bo v Ameriki še manice naučil in bo nehal pisati v Zarjo članke, ki zelo diše po anarhizmu.«⁵⁸

Ti »politično-nazorski« boji niso potekali samo po slovenskem časopisu v stari, temveč tudi v novi domovini. Niso pa bila redka tudi pisma iz Amerike, ki so podpirala uredniško politiko, v našem primeru *'Gorenjca'*, ali pa so izkoriščala časopišni prostor za napade na nazorske nasprotnike v stari domovini.

* * *

Kot smo že omenili je časopisje tedanje dobe pomemben vir za obogatitev našega vedenja o izseljevanju. Iz njih spoznamo raznolikosti tega procesa, ki jih zasledimo v vseh rubrikah, od uvodnih člankov do kriminalnih in oglasov. Največ informacij najdemo v t.i. »novicah«, svojevrstnih odmevih iz posameznih manjših okolij. Ravno te novice odsevajo vso pestrost pojavnih oblik izseljevanja in dopolnjujejo razmišljanja o tej hudi krizi slovenskega naroda.

OMEMBE GORENJSKIH IZSELJENCEV V TRUNKOVI KNJIGI 'AMERIKA IN AMERIKANCI'

Že prvi poljudni raziskovalec slovenskega izseljenstva Jurij Trunk je v knjigi, ki je izšla leta 1912, v poglavju o zgodovini slovenskih naselbin v ZDA večkrat navedel izvor priseljencev. Poglejmo si konkretne omembe Gorenjske ali njenih krajev, pri čemer moramo upoštevati, da avtor pogosto navaja le »iz vseh krajev Kranjske« oz. »Slovencev« ipd., ko pod temi splošnimi pojmi lahko predvidevamo tudi gorenjske priseljence. Upoštevati moramo tudi dejstvo, da se je avtor nekritično zanesel na gradivo, ki ga je dobil od posameznikov in ga kot takega delno ali v

celoti objavil v knjigi, kar pa ne zmanjšuje vrednosti zbranega gradiva in epohalnosti dela, ki v marsikaterem smislu še danes ni preseženo.⁴⁹

DRŽAVA/KRAJ PRISELITVE	ČAS PRISELITVE	POKRAJINA/KRAJ IZSELITVE	STRAN
Minnesota/Biwabik	1892—	tudi iz Gorenjske	(494)
/Brockway	1865—	Gorje, Dovje, ok. Bleda	(494)
Ohio/Cleveland	»zdaj«	»mnogo Gorenjcev«	(511)
Oregon/Oregon City	»zdaj«	»180 Slovencev, večidel Gorenjcev, med temi je 25 družin«	(516)
Pennsylvania/Burdine	1887—	Predoslje, Domžale	(518)
/Clarksville—			
Universal	ok. 1899	Oselica, Hotavlje	(519)
/Haser	1897—	tudi iz Poljanske doline	(522)
/Hermenie		tudi iz Gorenjske	(522)
/Luzerne	1886—	tudi iz Kamnika	(523)
/Negley	1903	300 Slovencev, tudi iz Stare in Nove Oselice in Poljanske doline	(524)
/West Newton	1882—	tudi iz Kamnika	(526)
/Willock	1894—	iz Gorenjske, Škofje Loke in Trate	(526)
Utah/Scotfield	ok. 1904—	iz Gorenjske	(529)
/Winterquarters	1903—	iz kamniškega okraja	(530)
Washington/Ridgefield	1880—	iz Gorenjske	(532)
/Valley	1888—	iz Gorenjske	(533)
Wyoming/Rock Springs	ok. 1890	iz Poljanske doline	(539)

Tudi v poglavju Seznam znamenitih Slovencev omenja Trunk od 190 imen kar 37 Gorenjcev. Večina jih je odšla na misijonarsko delo v Ameriko, mnogi so odšli še v dijaških letih in so končali bogoslovne študije npr. na St. Paul Seminary v Minnesoti ter nato kot duhovniki delovali po raznih krajih novega kontinenta.⁶⁰

Pogled v Trunkovo knjigo nam daje priložnost za razmišljanje o zgodnjem izseljevanju Gorenjcev v Ameriko na eni strani ter o relativno številnem odhajanju mladih duhovnikov, sprva kot misijonarjev, kasneje kot dijakov, ki so po dokončanih študijah opravljali versko službo med našimi izseljenci. Njihova vloga je bila toliko večja, ker so posamezni slovenski duhovniki, cerkve in društva predstavljali že zelo zgodaj oporišče za nove priseljence pri prilaganju v novem okolju.

IZSELJEVANJE IZ ŠKOFJE LOKE

Ugotavljanje števila izseljencev na nivoju občine ali celo kraja v avstrijski dobi je nemogoče z uporabo objavljenih uradnih statističnih podatkov. Sklepanje na njihovo število le na podlagi ugotovitev padanja števila prebivalstva pa je zelo pomanjkljivo. Kljub temu se v literaturi pojavljajo tovrstne primerjave in na njihovi podlagi trditve o moči izseljevanja.⁶¹ Kot smo že opozorili, so bile selitve prebivalcev s podeželja v mesta mnogo večje, kot se misli. Tudi iz manjših mest so se ljudje izseljevali v večja z željo, da najdejo boljši kos kruha. Za Škofjo Loko lahko trdimo, da je bila t.i. 'notranja migracija' mnogo močnejša od 'zunanjje'. Ločanke so kot služkinje in kuharice, Ločani pa kot rudarji, obrtni pomočniki ipd. službovali v Trstu, Pulju, na Reki in bližnji Opatiji, v Zagrebu, Gradcu, na Dunaju, v Leobnu, na Tirolskem, Češkem in dru-

god, marsikateri pa je našel delo tudi v bližnji Ljubljani, Beljaku in Celovcu. Marsikatera Ločanka je našla v novem okolju tudi življenjskega sopotnika. Mnogim je bilo delo v večjem mestu le izhodišče za pot naprej, tudi v daljno Ameriko, kot npr. za Franceta JAMNIKA, roj. 1848, ki je bil usnar na Dunaju, nato pa je odšel v Ameriko.⁶²

Rezultati štetij nam kažejo upad prebivalstva v tem koncu Gorenjske in sicer:

Krajni urad:	1869	1880	1890	1900	1910
ŠKOFJA LOKA	7337				7171
ŽELEZNIKI	7426				7068
GORENJA VAS	7973				7551
ŠKOFJA LOKA	2043	2484	2208	2210	2211 ⁶³

Loški zgodovinar France Štukl je vzroke za upadanje prebivalstva v Škofji Loki po 1880 pripisal izseljevanju.⁶⁴ Kako priti do okvirnega števila izseljencev iz Loke? Težko. Vse so lahko samo ocene in predvidevanja, saj tovrstnih sodobnih podatkov nimamo na pretek ali pa so viri nepopolno ohranjeni. Med pomembnejše vire za ugotavljanje števila izseljencev v času štetij prebivalstva (npr. 1880, 1890, 1900, 1910) uvrščamo popisnice prebivalstva, ki žal, za škofjeloško območje niso ohranjene v celoti in nam zaradi tega ne omogočajo primerjave o prisotnosti oz. nepri-
sotnosti prebivalstva med posameznimi desetletji.

Tudi vojaški sezname (npr. sezname nabornikov, rezervistov ipd.) so lahko pomembno dopolnilo k sliko o izseljevanju s posameznega območja. Dopolnilni vir so tudi 'status animarum', kjer se v opombah najdejo zapisi o kraju bivanja, v uradni rubriki tudi o kraju smrti. Vendar je njihova uporabnost odvisna od zapisovalčeve temeljitosti in nazornosti, ki sta marsikdaj šibki. Že daljnega leta 1913 je Ivan Mulaček zapisal: »Prezanimiva bi bila podrobnejša slika izseljevanja po občinah«⁶⁵ z utemeljitvijo, da bi taka raziskava zahtevala veliko časa in prostora. Škoda, da se ni lotil regijsko ožje raziskave takrat, ko so bili občinski arhivi še ohranjeni. Danes ugotavljamo, da nam ravno neohranjeno oz. pomanjkljivo ohranjeno arhivsko gradivo najnižjih upravnih, sodnih, vojaških in drugih organov preprečuje ali otežuje take raziskave.

Škofjeloški 'izkazi' izseljencev

V Zgodovinskem arhivu Ljubljana, Enoti v Škofji Loki se hranijo kopije uradnih poročil/'izkazov' o izseljevanju iz Škofje Loke v obdobju 1892 do 1916.⁶⁶ O namenu teh poročil je že izšel prispevek v Kroniki, zato ne bi ponavljal tam zapisanih splošnih dejstev, ki se nanašajo tudi na Škofjo Loko.⁶⁷ Navedimo le nekaj okvirnih podatkov.

Na zahtevo deželnega predsedstva za Kranjsko so morala posamezna okrajna glavarstva izdelati uradna poročila o izseljevanju s svojega območja. Tako tudi okrajno glavarstvo v Kranju, ki je 14. marca 1893

poslalo slovensko pisano okrožnico posameznim »županstvom« z zahtevo, da sestavijo sezname oseb:

1893 »... katere so dosedaj v občini redno stanovale, če tudi niso bile tje kaj pristojne in če se sploh izselijo v Ameriko, akoravno se niso odpovedale avstr. državljanstva... zato je bode treba, da bode županstvo vsako izselitev natančno zaznamovalo, tako da bode potem lahko napravilo dotični izkaz... Visoko c.kr. deželno predsedništvo je ukazalo, da se mora ozir jemati na izseljevanje v Ameriko, posebno pa v Brazilijo...«⁶⁸

Iz tega dopisa je razvidno, da so želeli pridobiti seznam vseh stanujočih oseb, ki so se izselile iz določene občine, neglede na njihovo domovinstvo. Dvomim, da so vključevali vse, predvsem pa ne t.i. nezakonitih izseljencev, ki so pobegnili brez urejenih potnih dovoljenj, brez katerih so pogosto potovale tudi mladoletne osebe. Zanimiva je omemba izseljevanja v Bra-

Dovoljenje
Podpisane županstvo izvoli Alojzja Leopolda Komataja, ki je njega veseli, da se sva dela iskati, kjer pravi da so rad in del, ki dela, in si tako svoj kruh stoji
Županstvo Medvode dne 20. III. 1915

Janez Star

Dovoljenje za izselitev, 1915

zilijo, pred katerim je avstrijska vlada svarila zaradi neugodnih življenjskih pogojev in dela v tej južno-ameriški državi.⁶⁹ Nihče od škofjeloških izseljencev, navedenih v 'izkazih', ni označil Brazilije za cilj svojega odhoda. Tudi odgovor okrajnemu glavarstvu o izseljevanju za leto 1892 posebej poudari:

1892 »Št. 498

Slavnemu ck.okr. glavarstvu v Kranju

Po ukazu z dne 14/3 št. 3914 čestitam se poročiti, da se v letu 1892 iz te občine ni nihče izselil v Ameriko ali pa Brazilijo, niti domačinov niti tukaj stanujočih tujcev.

Exped. 14/4

Sušnik mpx⁷⁰

Županstva so dobila tudi priložen formular 'izkaza', ki so ga morala najprej izpolniti za leto 1892, nato pa jih pošiljati vsake pol leta na okrajno glavarstvo. Rubrike in seveda dani podatki so bili bogatejši od rubrik v poročilih, ki so jih okrajna glavarstva pošiljala deželnemu predsedstvu za Kranjsko. Županstva niso bila ravno marljiva pri izpolnjevanju, saj so se ponavljala opozorila okrajnega glavarstva v Kranju, kot npr. z dne 16. 12. 1896:

1896 »... Opomni se, da nekatera županstva te izkaze jako pomanjkljivo sestavljajo ter ne pri-

stavijo imena izseljenca, posel s katerim se peča, ali je samec ali oženjen, kam in iz katerega vzroka se je izselil. Na to naj se sedaj pazi...«⁷¹

Delna sprememba rubrik je bila uvedena leta 1908 z izrecno zahtevo:

1908 »Obrazce /formularje/ za te izkaze uporabiti je le take, kakoršne je predpisano c.kr. okrajno glavarstvo županstvom razposlalo z razpisom z dne 6. 6. 1908 l. št. 13638«⁷²

Žal so ti občinski 'izkazi' le redko ohranjeni. Do sedaj sem jih pri občinskih fondih z območja Kranjske zasledil le pri Ljubljani in Škofji Loki; pričakujem pa jih v fondih ohranjenih okrajnih glavarstev, ki še niso urejeni.

Poročila so v tesni zvezi z izdajanjem potnih listov. Potne liste je izdajalo okrajno glavarstvo v Kranju na podlagi posebnih potrdil — 'vjerodajnic', ki so jih dobili prosilci na županstvih. Nedvomno zaradi vsakodnevnega prihajanja interesentov za potne liste je okrajno glavarstvo Kranj objavilo sporočilo dne 26. 7. 1913, da bo od 15. avgusta 1913:

1913 »... izdajalo vsa potna dovoljenja za Avstro-Ogrsko in inozemstvo kakor tudi vsa krošnjarska dovoljenja...«⁷³ le ob torkih in petkih med 8. in 12. uro. »Pozneje ali ob drugih dneh v teh zadevah oglašujoče se stranke, se ne bodo sprejemale,« je zapisal poročevalec v 'Gorenjcu'.⁷⁴

Tudi v Škofji Loki je vsak prosilec dobil t.i. 'vjerodajnico' kot npr. Amalija Omejc:

1909 »10. 9. 09./št. 1842

Amalija OMEJC, roj., 8/2, Trate 3, hči Lorenca Omejc, mizarja, pristojen S. Barbara, obč. Zminec, prosi za pot v Ameriko, kamor potuje k staršem. Vjerodajnica ddo 10/9 09 št. 1842, da si preskrbi sama pot pri okr. glavarstvu Kranj«⁷⁵

Na seznamu izseljencev iz Škofje Loke je ne najdemo. Ker se je ohranila 'vjerodajnica', ne vemo, ali je ponjo sploh prišla in zaprosila okrajno glavarstvo za potni list. Ohranjeni seznam oseb, ki so dobili 'vjerodajnico' v času od 1. 7. 1907 do 30. 6. 1912, v drugi polovici leta 1913 in prvi polovici leta 1914, se ujema jo s seznam izseljencev, razen na koncu leta 1914, ko je pripisan BOGATAJ, Karlovec 48, ki ga na seznam izseljencev ne najdemo.

Škofjeloški 'izkazi' so že v naslovu predvidevali le izseljenca, ki so bili namenjeni v Ameriko v prvem oz. drugem polletju posameznega leta. V njih je bila podrobno navedena stanovska sestava: samski, oženjeni ali omoženi s člani družine, ki so z izseljencem/izseljenko zapustili domovino (žena in otroci). Dopuščali so tudi navedbo drugih sorodnikov in svojcev, vendar je bilo v našem primeru izseljevanje omejeno le na člane ožje družine. Vseskozi so navajali priimek in ime, do leta 1908 tudi poklic, le pri nekaterih domovinstvo, pri večjem številu tudi kraj bivanja v Škofji Loki. Pestrost v niansah najdemo pri navajanju vzrokov izselitve, pri smeri oz. cilju pa so bili manj natančni.

Seznam izseljencev iz Škofje Loke 1893—1914⁷⁶

LETO	ŠT.	PRIIMEK IN IME	STAN	POKLIC	NASLOV	Z NJIM ODPOTOVALI	VZROK	SMER
1893	1.	JANEZ BRADEŠKA	oženjen	dninar		sam	PZ	East Palestine, O.
	2.	JAKOB JURJEVIČ	samski	hišar in dninar		sam	PZ	East Palestine, O.
	3.	IVANA BERLIČ	omožena	soproga delavca		1 otrok	S	Claridge, Wash.
	4.	ANDREJ HOSTNIK	oženjen	tovar. delavec		žena in 2 otroka	BZ	Charleroi, Wash.
	5.	FRANC AŽBE	samski	gimnazijec		»z misijonarjem«	»?»	Minnesota
1894	1.	ANTONIJA CERAR	omožena	soproga delavca		2 otroka	S	Illinois
1898	1.	MARIJA DEČMAN	omožena	soproga rudokopa		4 otroci	S	Forest City, N.Y.
1900	1.	JAN(EZ) VEHAR	oženjen	voznik		sam	BZ	Mineral/Cherokee, Kan.
	2.	JAN(EZ) HAFNER	oženjen	dninar	Š. Loka 19	sam	BZ	Iron Mountain, Mich.
	3.	FRAN BERNIK	oženjem	glavnikar		sam	BZ	Ottawa, Ill.
	4.	MARIJA HAFNER	omožena	soproga dninarja		sama	S	Iron Mountain, Mich.
1901	1.	ANDREJ HOSTNIK	oženjen	občin. stražnik		sam	BZ	Charleroi, Wash.
	2.	JAN KALAN	samski	hlapec		sam	BZ	
	3.	JAKOB STAJER	oženjen	glavnikar		sam	BZ	
	4.	KATARINA HOSTNIK	omožena	soproga tov. delavca		1 otrok	S	Charleroi, Wash.
	5.	FRANC OMEJC	samski	mizar	Mesto 64	sam	Z	
	6.	FRANC POGAČNIK	oženjen	mizar	Mesto 64	sam	Z	
	7.	FRANC MROVLJA	samski	mizar	Mesto 64	sam	BZ	
	8.	JOŽEF FISTER	oženjen	mizar	Mesto 64	sam	Z	
	9.	FRANC BURNIK	samski	mizar	Mesto 64	sam	Z	
	10.	FELIX DOLINAR	oženjen	odvet. pisar		sam	Z	
1902	1.	HELENA PREVC	samska	služkinja	Mesto 123	sama	Z	Chicago, Ill.
	2.	FRANČIŠKA JERNEJČIČ	samska	služkinja	Mesto 99	sama	Z	»tu neznano«
	3.	MARIJA OMEJC	omožena	soproga delavca	Trata 3	1 otrok	S	Letonia, O.
	4.	GAŠPER POKORN	oženjen	kovač	Karlovec 26	sam	BZ	Chicago, Ill.
	5.	ALOJZ RUČIGAJ	oženjen	mizar	Karlovec 23	sam	BZ	Chicago, Ill.
	6.	JANEZ JENKO	samski	hlapec pri »Krevs«		sam	Z	»Pitzburg«
	7.	FRANC OSREDKAR	samski	hlapec pri »Krevs«		sam	Z	»neznano«
1903	1.	IVANA BERNIK	omožena	soproga tesarja		1 otrok	S	
	2.	KAVČIČ BLAŽ iz Selc	oženjen	usnjar	Mesto 73	sam	BZ	Chicago, Ill.
	3.	FRANC PETERNEL	samski	mizar	Trata 1	sam	BZ	Chicago, Ill.
	4.	TOMAŽ PUC	oženjen	usnjar	Mesto 73	sam	BZ	Chicago, Ill.
	5.	FRANČIŠKA RUČIGAJ	omožena	soproga mizarja	Karlovec 23	2 otroka	S	Chicago, Ill.
1904	1.	JOŽEF RŽEN	samski	hlapec	Mesto 49	sam	BZ	Gardine Mout.
	2.	MARIJA FISTER	omožena	soproga mizarja		2 otroka	S	»?»
	3.	ANDREJ HOSTNIK	samski	komi			ZŠ	Pennsylvania
1905	1.	FRANC ZIHERL	samski	trg. pomočnik		sam	BZ	Lincoln Avenue ?
	2.	JANEZ BERNIK	samski	čevljar		sam	BZ	
	3.	JANEZ MIKLAVČIČ	oženjen	delavec		sam	BZ	East Palestine, O.
	4.	FRANČIŠKA MIKLAVČIČ	omožena	soproga kamnoseka		sama	RP	Cleveland, O.
	5.	JANEZ LUZNAR	samski	čevljar		sam	BZ	Chicago, Ill.
1906	1.	JOŽE MOLJ	samski	delavec		sam	BZ	New York
	2.	BARBARA NOTAR	omožena	soproga delavca		4 otroci	S	Rock Springs, Wyo.
	3.	FRANC LUZNER	samski	čevljar		sam	BZ	Rock Springs, Wyo.
	4.	ANA BIZJAK	samska	natakarica		sama	Z	Rock Springs, Wyo.
	5.	LEOPOLD POLJANEC	samski	poljedelec		sam	BZ	Cleveland, O.
	6.	JOŽEFA LAVRIČ	samska	kuharica		sama	SE	Cleveland, O.
	7.	FRANC KOB(AV)N	oženjen			sam	BZ	Chicago, Ill.
	8.	JANEZ JERAŠA	oženjen	delavec		sam	BZ	Mineral/Cherokee, Kan.
	9.	JANEZ ŠPEH	oženjen	klobučar		sam	BZ	Mineral/Cherokee, Kan.
	10.	JAKOB STAJER	oženjen	glavnikar		sam	BZ	Mineral, Kan.
	11.	FRANC KOŠENINA	samski	delavec		sam	BZ	
	12.	JANEZ MERZLIKAR	oženjen	kamnosek		sam	BZ	Forest City, N.Y.
	13.	RAFAELA MARGUČ	samska			sama	Z	Charleroi, Wash.
	14.	FRANČIŠKA ZIHERL	samska	dekla		sama	»?»	»?»
	15.	FRANC MIKLAVČIČ	samski			sam	Z	»?»
	16.	ANTONIJA KALAN	samska			sama	Z	»?»
	17.	JAKOB BALOH	samski	kamnosek		sam	BZ	»?»
1907	1.	MARIJA VEHAR	omožena	potovka		2 otroka	S	Kansas
	2.	FRANC RUPAR	samski	krojaški pomočnik		sam	BZ	
	3.	JURIJ MIKLAVČIČ	samski	delavec		sam		»ni odšel«
	4.	FRANC JEMC	oženjen	čevljar		sam	BZ	Rock Springs, Wyo.
	5.	MARIJA JEMC	omožena	soproga čevljarja		2 otroka	S	Rock Springs, Wyo.
	6.	MARIJA KOB(AV)N	roj. POGAČNIK			2 otroka	S	Chicago, Ill.
	7.	LEOPOLD MIKLAVČIČ	samski	delavec		sam		Calumet, Mich.
	8.	FRANC FOJKAR	oženjen	klobučar		sam	BZ	Mineral, Kan.
	9.	IVANA JERAŠA	samska	življa		sama	O	Mineral, Kan.
	10.	JANEZ SCHNEIDER	samski	mizarski pom.	Karlovec 18	sam	BZ	
	11.	VALENTIN BENEDIK	oženjen	čevljar	Mesto ?	sam	BZ	
	12.	FRANČIŠKA BENEDIK	samska	dekla		sama	Z	
				»pri gospej Flisovik«				
	13.	JOŽEF GROHAR	samski	usnjar	Vincarje ?	sam	BZ	Rock Springs, Wyo.
	14.	JAKOB OBLAK	oženjen	delavec		sam	BZ	East Palestine, O.

LETO	ŠT.	PRIIMEK IN IME	STAN	POKLIC	NASLOV	Z NJIM ODPOTOVALI	VZROK	SMER
1908	1.	JANEZ JENKO	oženjen	delavec	Karlovce 30	sam	PBZ	Rock Springs, Wyo.
	2.	JOŽEF HAFNER	oženjen	delavec	Karlovce 28	sam	PBZ	Rock Springs, Wyo.
	3.	MARIJA BRADEŠKO	samska		Karlovce 50	sama	O	Rock Springs, Wyo.
	4.	DAVORIN CVENK	oženjen	organist	Mesto 40	žena	OSŽ	Minnesota
1909	1.	MARIJA JERAŠA	omožena		Karlovce 32	sama	S	Rock Springs, Wyo.
	2.	MARIJA FERMENTIN	samska		Kapuc. pred. 20	sama	Z	Rock Springs, Wyo.
	3.	MARIJA ŽONTAR	samska		Karlovce 22	sama	PBZ	Cleveland, O.
	4.	ANTON GOSAR	samski		Mesto 61	sam	PBZ	Chicago, Ill.
1910	1.	LEOPOLD STREMPFL	samski			sam	PBZ	»?«
	2.	MARIJA FLORJANČIČ	samska			sama	PBZ	Chicago, Ill.
	3.	MARIJA LAPAJNE LABOHERJEVA	samska			sama	PBZ	Chicago, Ill.
1911	1.	FOJKAR MARIJA	omožena		Karlovce ?	1 otrok	S	
	2.	MARIJA HAFNER	omožena		Karlovce 28	3 otroci	S	
1912	1.	MARIJA PIVK	samska			sama	SO	Washington
	2.	FRANC JAMNIK PETERCOV	samski		Mesto 78 ?	sam	PBZ	Rock Springs, Wyo.
	3.	VALENTIN POTOČNIK	oženjen		Mesto 61	sam	PBZ	Chicago, Ill.
	4.	JOŽEF IRT	oženjen			sam	PBZ	Colorado
	5.	PETER KOŽUH	samski			sam	PBZ	Chicago, Ill.
	6.	JEDRT PREZELJ	samska			sama	O	Saferri, O.
	7.	LANGERHOLZ	samska		Mesto 36	sama	DZ	»?«
	8.	GREGOR KALAN	oženjen			sam	PBZ	Rock Springs, Wyo.
	9.	PAVLA MIKLAVČIČ	samska		Mesto 68	sama	DZ	East Palestine, O.
	10.	FRANČIŠKA ŠENK	samska		Mesto 107	1 otrok	Z	Cleveland, O.
	11.	FRANC FOJKAR	samski		Mesto 20	sam	PBZ	Pittsburg
1913	1.	JURIJ STAJER	oženjen		Karlovce 14	sam	PBZ	
	2.	ANTON SELAK	samski	kovač	Mesto 32	sam	PBZ	
	3.	MARIJA KOPRIVEC	samska		Studenec 3	sama	SE	
	4.	JANEZ GROHAR	samski		Vincarje 4	sam	PBZ	Rock Springs, Wyo.
	5.	ANTON GROHAR	samski		Vincarje	sam	PBZ	Rock Springs, Wyo.
	6.	MARIJANA IRT	omožena			2 otroka	S	Pueblo, Col.
	7.	JOŽEF OBLAK s Črnega vrha	samski		Kapuc. pred. 3	sam	O	East Palestine, O.
	8.	ANTON BURNIK iz Oselnice	samski		Trata 11	sam	ZD	Chicago, Ill.
	9.	FRANČIŠKA KOŽUH iz Zminca	omožena		Karlovce 14	1 otrok	S	Chicago, Ill.
	10.	IVANA ČADEŽ	samska		Studenec 11	sama	DZ	New York
	11.	ANDREJ HOSTNIK	oženjen		Mesto 126	žena	DZ	Charleroi, Wash.
	12.	BLAŽ GUZELJ	oženjen		Mesto 71	sam	ZD	Burdine, Pa.
	13.	JERNEJ JANŠA	samski		Vincarje 1	sam	ZD	Pittsburg, Pa.
	14.	MATIJA BOŽNAR s Trate	samski		Mesto 82	sam	ZD	Moon Run, Pa.
	15.	TOMAŽ OBLAK s Črnega vrha	samski		Mesto 116/17	sam	ZD	»?«
	16.	LEOPOLD POLJANC	samski		Vincarje 2	sam	ZD	Rock Springs, Wyo.
	17.	JANEZ JAMNIK	samski		Mesto 78	sam	PBZ	Millwaukee, Wisc.
	18.	TOMAŽ BRADEŠKO s Trate	samski		Mesto 88	sam	ZD	East Palestine, O.
1914	1.	GABRIELA REŽEN	samska		Mesto 49	sama	DZ	Montana

KRATICE

BZ zaradi boljšega zaslužka
 DZ »izselil se je zaradi drugih vzrokov« (brez konkretizacije)
 M »z misijonarjem«
 O »k očetu«
 OSŽ »kot organist na slovensko župnijo«
 PBZ »izselil se je zaradi pomanjkujočega zaslužka ozir. zaradi upanja na boljši prislužek«
 PZ zaradi pomanjkanja zaslužka
 RP »radi rodbinskih preprirov«
 S k soprogu

SE »k sestri«
 SO »k sorodnikom«
 ZŠ »za starši«
 Z zaradi zaslužka
 ZD »izselil se je zaradi zadolžitve ozir. zaradi slabega prislužka in slabih dohodkov«
 Ž »za ženino«, »k ženinu«, »radi možitve k ženinu«, »za svojem ljubem«, »da se omoži«
 »?« že v opombah narejen vprašaj

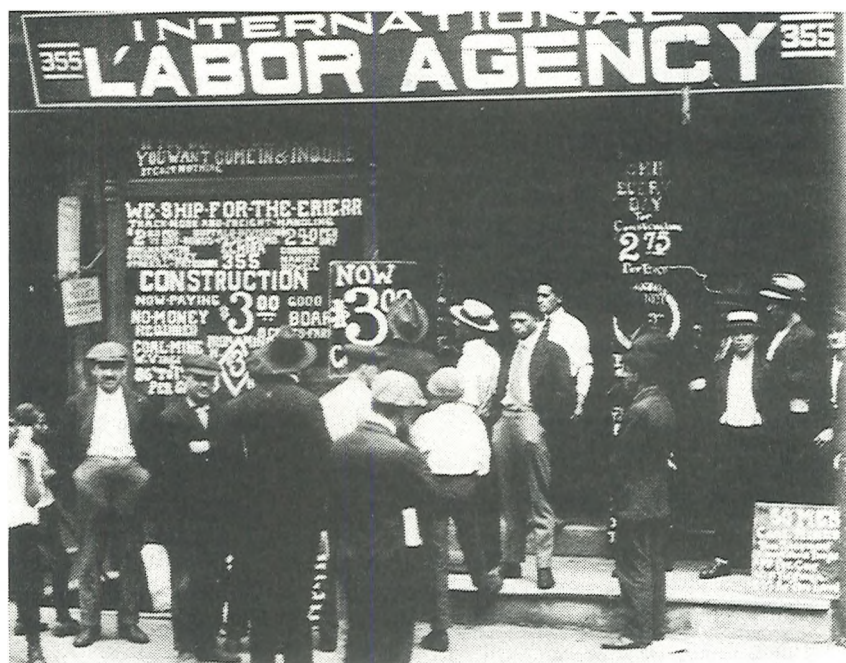
Skupno število vseh 'uradnih' izseljencev iz Škofje Loke je bilo v obdobju 1892 do poletja 1916 151, od tega 73 moških, 44 žensk in 34 otrok. V letih, ki so v seznamu izpuščena, se ni nihče 'uradno' izselil iz tega mesta. Po posameznih letih je bilo izseljevanje naslednje:

1893 (9), 1894 (3), 1898 (5), 1900 (4), 1901 (11), 1902 (8), 1903 (8), 1904 (5), 1905 (5), 1906 (21), 1907 (19),

1908 (5), 1909 (4), 1910 (3), 1911 (6), 1912 (12), 1913 (22) in 1914 (1).

Vzroki izselitve

V tej rubriki je uradnik do leta 1908 lahko navedel t.i. »kratke zapopadke ali morebitne vzroke

Posredovalnica za delo
v New Yorku, pred 1914

izselitve«, potem pa je imel rubriko bolj razdeljeno in sicer: »izselil se je zaradi — pomanjkujočega zaslužka ozir. zaradi upanja na boljši prislužek, zadolžitve, ozir. zaradi slabega prislužka in slabih dohodkov, — bojazni pred vojaško službo, — drugih vzrokov«. Preseneča nas predvsem omemba bojazni pred vojaško službo kot vzroka izselitve, kar nam potrjuje misel, da so sestavljenci formularjev še vedno upali, da bodo ti seznamili zajeli res vse, ki so se izselili iz določene občine, torej tudi t.i. nezakonite izseljence. Niti pri Ljubljani in tudi pri Škofji Loki ni navedena v tej rubriki bojazen pred služenjem vojske kot vzrok izselitve, čeprav lahko dvomimo, da ni nihče »ušel« v Ameriko iz obeh mest. Po pričakovanju so ekonomski vzroki najpogostejši in sicer:

- »zaradi boljšega zaslužka«: 35,
- »zaradi pomanjkujočega zaslužka ozir. zaradi upanja na boljši prislužek«: 18,
- »zaradi zaslužka«: 8,
- »zaradi zadolžitve ozir. slabega prislužka in slabih dohodkov«: 7
- »zaradi pomanjkanja zaslužka«: 2.

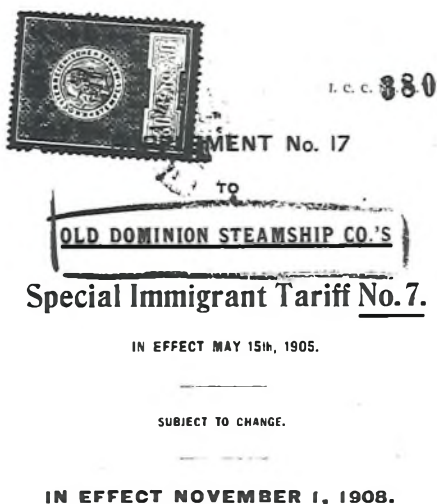
Skupaj je 70 izseljencev navedlo željo po boljšem kosu kruha kot vzroku odhoda v daljni svet.

Kar 18 žena je odšlo za možmi, 8 deklet za ženini, 4 k očetu, 2 k sestri, 1 k staršem, 1 k sorodnikom in Frančiška MIKLAVČIČ »radi rodbinskih prepirov«. Torej so sorodstvene vezi pritegnile 34 izseljencev.

Davorin CVENK je odšel »kot organist na slovensko župnijo«, Franc AŽBE kot misijonar, pri 5 je navedeno, da so izselili zaradi drugih vzrokov, ki zgoraj niso omenjeni, pri 3 ni nobene navedbe.

Smer izselitve

Pri izpolnjevanju te rubrike občinski uradnik ni bil dosleden. Mnoge rubrike so prazne, v marsikateri je vprašaj, kar nam dopušča le misel, da uradnik ali bodoči izseljenec nista vedela za končni cilj, marsikdaj je navedeno samo mesto, brez države (kar nam onemogoča določitev cilja v primerih kraja Pittsburg, ki ga imamo tako v državi Pensylvaniji kot v Illinoisu), nekajkrat sta mesto in država napačno povezana (npr. kot cilj je navedeno Leetonia v državi Ohio, čeprav je mesto s tem imenom v Minnesoti ali Forest City v New Yorku, čeprav ta kraj srečamo v Pensylvaniji itd.), da ne omenjamo fonetičnega in napačnega pisanja imen krajev, kar je razumljivo tako zaradi neznanja angleščine pri bodočem izseljencu kot tudi občinskem uradniku. V obrazcu po letu 1908 je pod opozorilom dan napotek glede pisanja smeri: »navesti se mora ameriška država, če je ta neznanja pa 'v Ameriko' oziroma 'država neznanja'«. Pri navajanju smeri so bila škofjeloška poročila dokaj natančna v primerjavi z ljubljanskimi, medtem ko so bila okrajna poročila deželnemu predsedstvu še bolj skopa (običajno so bile navedene le Severna in Južna Amerika ter Brazilija). Mulaček je dvomil, da se je večina izselila v Severno Ameriko, ko so pa bile velike naselbine 'Kranjcev' v Braziliji, Egiptu, južni Afriki in Novi Zelandiji.⁷⁷ Nedvomno je bilo izseljevanje, npr. v Egipt, bolj domena Primorcev kot pa Kranjcev. Preseneča nas, da je bil ves interes teh poročil usmerjen na prekomorsko izseljevanje. Le v primeru izseljenca Janeza BERNIKA (1905), kjer cilj ni bil oz-

New York, Sept. 12th, 1908.
Effective November 1st, 1908, the Immigrant fares shown in Special Immigrant Tariff No. 7 and Supplement No. 15 thereto to all destinations in the following territory will be canceled:

ARIZONA.	INDIAN TERRITORY	NEVADA.
ARKANSAS.	IOWA.	NEW MEXICO.
CALIFORNIA.	KANSAS.	NORTH DAKOTA.
COLORADO.	LOUISIANA.	OKLAHOMA.
IDAHO.	MEXICO.	OREGON (South of
ILLINOIS (West of	MICHIGAN (Northern	Portland).
line Chicago to Dan-	Peninsula.)	SOUTH DAKOTA.
ville, thence to	MINNESOTA.	UTAH.
Bloomington, and	MISSOURI.	WISCONSIN.
thence to Spring-	MONTANA.	WYOMING.
field.)	NEBRASKA.	

Cenik prevozov v Ameriki, 1905

načen, je v opombah zaznamke: »ni odpotoval dalje, je ostal v Westphalen«.⁷⁸

Kljub temu lahko glede smeri zaključimo, da je bil škofjeloški tok usmerjen predvsem v države Illinois, Wyoming, Ohio in Washington, od krajev pa najpogostejše v Chicago (Illinois), Rock Springs (Wyoming), Charleroi (Washington), Cleveland (Ohio) in East Palestine (Ohio).

Poklici izseljencev in njihova posest

Žal so v občinskih poročilih navedeni poklici le do leta 1908, medtem ko jih v okrajnih nikoli niso navedli.⁷⁹ Že bežen pogled skozi seznam nam potrjuje misel, da so škofjeloški izseljenci zastopali tiste poklice, ki so bili značilni za mestno okolje.

Posebej izstopa primer petih mizarjev: Franca OMEJCA, Franca POGAČNIKA, Franca MROVLE, Jožefa FISTRA in Franca BURNIKA, stanujočih ali prijavljenih na naslovu Mesto št. 64, ki so leta 1901 kolektivno zapustili Škofjo Loko. V hiši, današnji Spodnji trg 21, je bila v tem času mizarška delavnica Jakoba Okorna.⁸⁰ Če so bile rubrike o posestvu (prodano/neprodano) izpolnjene, večina ni prodala posestva, le v primeru izseljenca Janeza BRADEŠKA, dninarja, ki se je izselil 1893, je bilo navedeno,

da je posestvo prodal. Tudi okrajna poročila so bila glede izpolnjevanja te rubrike zelo površna; kljub temu je iz njih razvidno, da večina izseljencev ni prodala posestva, ampak so jih dali v najem.

Škofjeloški izseljenci

Čeprav v popisu prebivalstva leta 1890 za škofjeloško mesto ni naveden noben izseljenec, nam '*status animarum*' za drugo polovico 19. stoletja omenja vsaj dva: Marijo LAMPREHT, Mesto št. 15 (umrla 1883 v Škofji Loki) in Franca JAMNIKA, rojenega 1848, stanujočega v Mestu št. 53.⁸¹ Pri obeh je omenjeno, da sta bila v Ameriki. Zapisi v teh statusih so zanimivi tudi z vidika označevanja neprisotnosti z izrazi, npr.: »hodi po ptujem«, »se po svetu klati«, »se okoli vlačič« ipd.

Ohranjeni popis prebivalstva za loška predmestja v letu 1900, ki za mesto žal ni ohranjen, omenja 2 izseljenca v Ameriki in 4 v Vestfaliji.⁸²

V Ameriki sta bila:

- Franc BERNIK, roj. 1860 v Škofji Loki, stanujoč Studenec 11, ki je kot rudar živel v Iron Mountain, Mich. in
- Anton VEHAR, roj. 1871 v Logu, ki je tudi kot rudar živel v Kansasu.

V Vestfaliji so bili Janez DEBELAK, Gregor JUGOVEC, Franc ŠIVIC in Jakob JUGOVEC iz Karlovca, vsi rudarji po stroki in Lorenc OMEJC, posestnik, roj. 1868 pri Sv. Barbari, oženjen, ki je kot rudar delal v Oberhausnu v Vestfaliji. Nihče od tukaj naštetih izseljencev ni naveden v občinskih poročilih, kar potrjuje tezo, da so odšli v svet že pred letom 1892.

Čeprav so bili škofjeloški izseljenci maloštevilni, so za nas zanimivi z vidika posameznih življenjskih poti. Oglejmo si nekaj primerov:

Med škofjeloškimi izseljenci je presenetljivo veliko žensk, ki so v treh primerih odpotovale skupaj z možem, kar v osemnajstih so kasneje sledile možu oz. v osmih ženinu. Če so sledile možu, so šli z njimi tudi otroci. Le v primeru HOSTNIK (1893) je odpotovala skupaj cela družina. Pri klobučarju Francu FOJKARJU (1907), je občinski uradnik zapisal, da »žena ostane doma«; žal ne vemo ali je Marija FOJKAR, ki je z otrokom odpotovala leta 1911 njegova žena. Ustavimo se pri družini RUČIGAJ: oče Alojz, hišni posestnik in mizarški mojster, roj. 1860 v Trstu, z domovinsko pravico v Trzinu, je leta 1900 živel v Škofji Loki, Karlovec 23, kjer je bil zaposlen na »*stalnem obratovališču*«. Leta 1890 se je poročil s Frančiško Fister, gospodinjo, roj. 1965 na Prezrenjah, s katero je imel dva otroke: Ivano, roj. 1892, in Janeza, roj. 1897. V letu ženitve je kupil hišo na omenjenem naslovu. V drugi polovici 1902 se je Alojz izselil v Chicago, kamor mu je že 1903 sledila žena z otrokoma.⁸³ Po zaznamku v seznamu izseljencev posestva nista prodala; vemo pa, da je leta 1903 hišo kupila Marija Tratnik.⁸⁴

Usoda družine ŠTAJER je bila podobna usodi marsikatero slovenske družine, ki je iskala boljši kos kruha zunaj domačega kraja. Oče Jurij, roj. 1873, delavec, prvič oženjen z Jero Jelovčan, ki je umrla 1910, drugič z Marijo Jankovič, se je izselil v Ameriko, kamor so mu sledili sin Janez, roj. 1906, delavec, in hči Rozalija, roj. 1908, služkinja. Hčeri Marija, roj. 1897, in Barbara, roj. 1903, sta bili kot služkinji zaposleni, prva v Gorici in druga v Ljubljani. Po podatkih iz črnovojniškega seznama je sin Jožef, roj. 1905, delavec, služil vojsko 1925/26.⁸⁵ Ker so vojaške evidence nepopolne v navajanju odhoda v tujino, saj je bil njihov namen le evidentiranje stanja prisotnosti posameznega vojaškega obveznika ali rezervista ob evidentiranju, imamo le za Janeza, roj. 1906, podatek, da je odšel v Ameriko 24. 7. 1911 kot petletni otrok. S kom je odpotoval ne vemo, saj uradni seznam škofjeloških izseljencev za to leto navaja le dve: Marijo FOJKAR in Marijo HAFNER, ki sta z otroki sledili možema. Usodo mnogih lahko sledimo po kasnejših virih.

Verjetno v tridesetih letih je bil izdelan seznam z naslovom »Knjiga za vpis vojaških obveznikov in daljecev živine in komore, ki odidejo iz občine za dalj časa nego 30 dni — Amerika«, ki vsebuje 27 imen.⁸⁶ Dokument ni datiran, zato lahko le ocenjujem, da je nastal na začetku tridesetih let. Vsi naštetni so bili Ločani in so živeli v 'Ameriki'. Preseneča nas točnost navedenih datumov odhodov, ki so bili naknadno vpisani preko predhodno vpisanega zaznamka »za več let«. Poklici izseljencev so dodani iz drugih virov, saj je npr. Janez Stajer odpotoval v Ameriko kot petletni otrok, ko še ni mogel biti delavec!

IME IN PRIIMEK	LETNICA ROJSTVA	ČAS ODHODA	POKLIC
Janez Albreht	1875	15. 4. 1900	hlapec
Leopold Navoda	1875	18. 7. 1903	vrtnar
Jože Pokorn	1875	26. 9. 1905	delavec
Jože Franko	1875	7. 6. 1903	čevljar
Miha Košir	1876	28. 10. 1907	čevljar
Ivan Jamnik	1878	15. 4. 1904	poljedelec
Franc Košenina	1879	18. 3. 1902	dnevničar
Jože Kalan	1880	14. 5. 1905	ključavničar
Anton Sušnik	1881	28. 10. 1908	'oeconomie Beamter'
Franc Jamnik	1884	23. 6. 1909	klobučar
Anton Jemc	1885	28. 7. 1912	krojač
Anton Grohar	1888	28. 7. 1912	sedlar
Franc Jamnik	1888	28. 7. 1912	glavnikar
Franc Fojkar	1888	25. 10. 1913	tov. delavec
Valentin Pečnik	1889	25. 10. 1913	delavec
Ivan Grohar	1890	25. 10. 1913	kolar
Leopold Miklavčič	1890	25. 10. 1913	rudar
Ivan Jemc	1891	25. 10. 1913	delavec
Anton Gosar	1891	25. 10. 1913	tapetnik
Jernej Notar	1899	15. 4. 1908	—
Franc Završnik	1896	25. 5. 1920	—
Jože Notar	1897	8. 2. 1912	tov. delavec
Jože Oblak	1897	25. 6. 1913	hlapec
Ivan Ručigaj	1897	18. 9. 1913	hišar
Stanko Langerholz	1903	20. 6. 1906	—
Janez Fojkar	1905	18. 5. 1912	—
Janez Stajer	1906	24. 7. 1911	delavec

* * *

Kratek sprehod skozi izseljensko problematiko na Gorenjskem oz. v Škofji Loki pred prvo svetovno vojno, s poudarkom na prelomu stoletja, je le ilustra-

tiven. Celovita slika bo znana šele po evidentiranju vseh ohranjenih virov, tako doma kot v tujini, in po proučevanju izseljevanja v ostalih regijah slovenskega prostora, kar bo omogočilo tudi primerjalne študije. Šele takrat bo moč spoznati pomen in posebnosti izseljevanja iz Gorenjske.

OPOMBE

1. International encyclopedia of the social sciences, David L. Sills, 10 zvezek, 1968. — 2. Najbolj nazorno to vidimo v časnikih tedanje dobe, ki so v okviru rubrik pod skupnim naslovom, npr. Gorenjski novičar, prinašali novice iz teh krajev. — 3. Gorenjec (v nadaljevanju: G), št. 4, 3. 2. 1900, 'Z Dolenjskega'. — 4. G, št. 35, 27. 8. 1904, 'Podlistek: Škofja Loka. Po raznih virih sestavi Fr. K.'; G, št. 6, 7. 2. 1913, 'Naši obrtniki'. — 5. France Planina, Škofja Loka v začetku tega stoletja. Spomini iz otroških let. Loški razgledi (v nadaljevanju: LR), 1973, str. 157. — 6. Živko Šifrer, Statistični podatki o izseljevanju s slovenskega ozemlja, I. del: Doba od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne (tipkopis, 1965?) (v nadaljevanju: Ž. Šifrer), str. 19, 28, 46, 68, 92, 114. — 7. Ž. Šifrer n. d., str. 60, 81-82, 104, 128, 137. — 8. Ž. Šifrer, n. d., str. 60. — 9. Ž. Šifrer, n. d., str. 82. — 10. Ž. Šifrer, n. d., str. 91. — 11. Ž. Šifrer, n. d., str. 119-120. — 12. Ž. Šifrer, n. d., str. 128-129. — 13. Dušan Kermavner, Politični boji na Gorenjskem in delavsko gibanje na Jesenicah-Javorniku od začetkov do leta 1918 I, Ljubljana 1974, str. 126-127. — 14. Gre za statistiko, ki je izkazovala število 'dovoljenih' in 'nedovoljenih' izselitev na podlagi izdanih potnih dovoljenj. 15. Marjan Drnovšek, Nekatero evidence o izseljevanju v Ameriko pred prvo svetovno vojno, Kronika, 36, 1988 (v nadaljevanju: M. Drnovšek), str. 205-217. — 16. Preglednica temelji na podatkih iz razprav: Ivan Mulaček, Naše izseljevanje v številkah, Čas, zv. 4, 1913 (v nadaljevanju: I. Mulaček), str. 266; Ema Umek, Prispevki k zgodovini izseljevanja iz Kranjske v Ameriko v letih 1910-1913, Slovenski izseljenski koledar 1967, str. 202-204; uporabljeno je bilo tudi arhivsko gradivo iz Arhiva SR Slovenije (v nadaljevanju: AS), Deželno predsedstvo za Kranjsko, konvolut 5 ter Deželno predsedstvo za Kranjsko, Policijski oddelek, konvolut 4. — 17. J. Mulaček, n. d., str. 259. — 18. I. Mulaček, n. d., str. 258. — 19. Alojzij Kuhar, Naše izseljensko vprašanje, Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 526. — 20. Ž. Šifrer, n. d., str. 178-179. — 21. Ema Umek, Izseljenci z območja nekdanjih okrajev Kranj in Kamnik, SK 1979, str. 201-216. — 22. Isto, str. 202. — 23. Isto, str. 207. — 24. Janez Kos, Izseljevanje z območij nekdanjih okrajev Črnomelj in Kočevje, SK 1979, str. 209. — 25. Juro Adlešič, Organizacija slovenskega izseljenišva, Čas, zv. 4 in 5, 1909, str. 177. — 26. G, št. 4, 3. 2. 1900. — 27. G, št. 22, 9. 6. 1900, 'Gorenjska' in št. 47, 1. 12. 1900, 'Kmetijo pred očmi!'. — 28. G, št. 48, 30. 11. 1907. — 29. To je razumljivo, saj so te podatke črpali iz uradnih poročil o izseljevanju, objavljenih v raznih pregledih in statističnih publikacijah, ki jih lokalni vidik problema ni zanimal. — 30. Sava (v nadaljevanju: S), št. 4, 25. 1. 1913, 'V Ameriko'. — 31. Isto. — 32. G, št. 22, 9. 6. 1900. — 33. G, št. 28, 14. 7. 1906, 'Gospodarske razmere v krajih ob zgornji Savi in Soči'. — 34. G, št. 7, 16. 2. 1900, 'Letošnja ljudska štetev'. — 35. G, št. 15, 11. 4. 1913, 'Dopisi. Iz Trboja se nam poroča'. — 36. S, št. 18, 3. 5. 1913, 'Dnevne vesti'. — 37. G, št. 33, 14. 8. 1913. — 38. Ema Umek, Prispevki k zgodovini izseljevanja iz Kranjske v Ameriko

v letih 1910-1913, SIK 1967, str. 204. — 37. G, št. 19, 13. 5. 1905. 'Loške novice. Vojaški dolžnosti se je odtegnil'. — 40. G, št. 7, 16. 2. 1907, 'Novičar'. — 41. G, št. 20, 18. 5. 1907. 'Izpred deželne sodišča'. — 42. S, št. 46, 15. 11. 1913. 'Mesto v Ameriko v zapor'. — 43. S, št. 45, 8. 11. 1913. — 44. G, št. 23, 5. 6. 1914. 'Novičar'. — 45. S, št. 9, 28. 2. 1914, 'Surovina'. — 46. G, št. 42, 19. 10. 1912. — 47. G, št. 12, 22. 3. 1902. — 48. G, št. 44, 31. 10. 1913. — 49. G, št. 20, 18. 5. 1912. — 50. G, št. 19, 9. 5. 1903. — 51. G, št. 14, 8. 4. 1911. — 52. S, št. 26, 28. 6. 1913. — 53. G, št. 25, 19. 6. 1909. — 54. S, št. 53, 27. 12. 1913. — 55. G, št. 38, 21. 9. 1907. — 56. G, št. 40, 5. 10. 1907. — 57. G, št. 24, 13. 6. 1913. 'Dopisi. Cerklje'. — 58. G, št. 38, 21. 9. 1912. — 59. Jurij M. Trunk, Amerika in Amerikanci. Celovec 1912. — 60. Isti, str. 543—606. — 61. France Planina, Število prebivalstva v loški dolini skozi zadnjih sto let, Loški razgledi XIII, 1966, str. 145; France Planina, Naš ameriški rojak dr. F. J. Kerna, LR XIV, 1967, str. 198—200; Roman Savnik, Pomembni rojaki Poljanske doline, LR XIX, 1973, str. 222—235; Vincencij Demšar: Vas Osojnik pod Blegošem. LR XX, 1973, str. 177. — 62. Zgodovinski arhiv Ljubljana (v nadaljevanju: ZAL), Občina Škofja Loka (OŠL). Status animarum (Žup. V) 28a. —

63. France Štukl, Škofja Loka in njeno prebivalstvo, LR XIX, 1973, str. 135. — 64. Isto. — 65. Ivan Mulaček, Naše izseljevanje v številkah, Čas, zv. 4, 1913, str. 256—266. — 66. Nanje je opozoril mag. France Štukl, arhivist v omenjenem arhivu v članku: Škofja Loka in njeno prebivalstvo v preteklosti, LR XIX, 1973, str. 141. — 67. ZAL, OŠL, t.e. 98. — 68. Isto. — 69. Ema Umek, Brazilija v 'rožnatih' barvah, SK 1980, str. 213—214. — 70. ZAL, OŠL, t.e. 98. — 71. ZAL, OŠL, t.e. 98. — 72. Marjan Drnovšek, Nekatero evidence o izseljevanju v Ameriko pred prvo svetovno vojno, Kronika št. 3, 1988, str. 205-217. — 73. S, št. 32. 9. 8. 1913 'Potni listi in krošnjaška dovoljenja' — 74. G, št. 31, 1. 8. 1913. — 75. ZAL, OŠL, t.e. 98. — 76. Isto. — 77. Mulaček, n. d., str. 260. — 78. ZAL, OŠL, t.e. 98. — 79. Mulaček, n. d., str. 258. — 80. France Štukl, Knjiga hiš v Škofji Loki II., Gradivo in razprave ZAL, Škofja Loka 1984, str. 97-98. — 81. ZAL, OŠL, Status animarum. — 82. ZAL, OŠL, Popisi prebivalstva. — 83. ZAL, OŠL, Vojaške zadeve, fasc. 97, 119. — 84. France Štukl, Knjiga hiš v Škofji Loki I, Gradivo in razprave ZAL, Škofja Loka 1981, str. 31-32. — 85. ZAL, OŠL, Vojaške zadeve, fasc. 119. — 86. Isto. —

KOLESARSKI VOZNI RED ZA MESTO LJUBLJANO

MARKO KAMBIČ

PRVI LJUBLJANSKI »VELOCIPEDI«

Leta 1869, dve leti po svetovni razstavi v Parizu, je kolo (takrat imenovano velociped) prišlo tudi v Ljubljano. Časopis »Triglav« v številki dne 13. aprila 1869 poroča, da so se pojavili »velocipedi« tudi na promenadi ljubljanskega mesta. Opisal ga je kot »sedež z dvema, eden za drugim tekočima kolesoma«, ki doseže hitrost okoli eno miljo (7,5 km). Kolo je bilo brez gum, imelo pa je pedale. Zaradi visoke cene so si ga v začetku lahko privoščili le ljubljanski »imenitneži« in redki navdušenci.

Pri Ljubljančanih je pojav »velocipeda« zbudil različna občutja. Nekateri so ga imeli za modno muho in igračo »velikih otrok« ter ga hudomušno imenovali »epohalno iznajdbo, ki nikakor ne zaostaja za iznajdbo smodnika ali tiskarskega stroja«. Drugi so bili prepričani, da gre za izredno »iznajdbo novega veka«. Večina Ljubljančanov je v začetku »vozarjenje velocipedistov« po ulicah sprejela z negotovostjo. Predvsem so se čutili ogrožene, nekaj pa je bilo verjetno tudi zavisti. Olje na ogenj protikolesarsko razpoloženih prebivalcev je prilila prva kolesarska nezgoda, ki je imela obsežne posledice za takratne kolesarje. Prva žrtev »velocipedske manije« je bil

kočijaž zdravnika dr. Viljema Kovača. Kovač se je z družino odpeljal na sprehod. Vozu nasproti se je na »velocipedu« pripeljal ljubljanski trgovec Albert Zeschko. Ko je konj zagledal novo vozilo, se je splašil in skočil s poti. Zdravnik, žena in otrok so srečno skočili z voza, kočijaž Peter Cedeunig (= Cedilnik) pa je pri odskoku »zašel z nogo med drevo in voz«, tako da si jo je zlomil. Ob tem dogodku je časnik »Triglav« dramatično zapisal: »Ali naj mar pride tako daleč, da ne bodo ljudje, ki se za gibanje poslužujejo le svojih nog, na promenadah več varni življenja in da so celo kočije v nevarnosti, da se s svojo vsebino vred polomijo.«

Za magistrat je postala zadeva resna, ko je isti časopis v sedemindvajseti številki problematiko kolesarstva politično obarval: »Od strani magistrata še ni bilo — po naši vednosti — ničesar ukrenjenega, mogoče zato, ker je iz ustavnega tabora (vladajoče stranke na magistratu) izhajajoča "jeunesse dorée" tista, ki dela ceste nesigurne, ter ker odgovorna redakcija Tagblatta sama kot obsedena divja na velocipedih po najbolj obljudenih ulicah in promenadah, brez ozira na noge nedolžnih sprehajalcev, ki se ne morejo dovolj hitro umakniti. Če ustavna gospoda noče hoditi po lastnih nogah — potem naj ne vozi po tujih.« Ma-

gistrat je hitro ukrepal. Ugotovil je, da je »vožnja z velocipedi prikladna, da povzroči nesreče«. »Velociped vozi brez šuma, z veliko naglico. Pri padcu z nje ga se lahko poškoduje mimoidoči, plašijo se tudi konji.« Skladno s temi ugotovitvami je mestni svet na seji dne 24. aprila 1869 sprejel prepoved vožnje z »velocipedi« po cestah in ulicah mesta in predmestij, po vseh sprehajališčih znotraj mestnih linij, v številni Lattermannov drevored in park gradu Podturn (= Tivoli). Prepoved so trikrat objavili v časopisu »Laibacher Zeitung«.

Kolesarstvo se je hitro širilo po drugih avstrijskih mestih. Tudi v Ljubljani je imelo vedno več navdušenih »prijateljev«. Spomladi 1870 je skupina »lastnikov in prijateljev velocipedskega športa« poslala magistratu peticijo za »ponovno dovolitev voženj«. Podpisalo jo je osemnajst uglednih meščanov, med njimi baron Egon Zojs, Otmar Bamberg, Emmerich Mayer in Jožef Luckmann... Kot razlog za ukinitev prepovedi kolesarjenja so navedli: ...»da je v drugih mestih, na primer v Gradcu, Celovcu, Trstu, Zagrebu itd. tudi dovoljeno (kolesariti), ne da bi se do sedaj iz teh mest čulo o kakih nesrečah — telesno varnost sigurno ne ogroža to neskončno lahko grajeno in ravno tako lahko vodljivo vozilo niti najmanj. Razen tega nastaja zaradi gornje prepovedi, ki onemogoča tej genialni iznajdbi novega veka vsako razširjanje in izkoriščanje v Ljubljani — lastnikom velocipedov nemajhna škoda, ker so s tem vendar več ali manj onemogočeni uporabljati in izkoriščati svoja vozila.«

Policijski odsek je 3. maja 1890, glede na dejstvo, da je vožnja z »velocipedi« dovoljena v večini deželnih glavnih mest in celo na Dunaju, priporočil mestnemu svetu naj dovoli vožnjo tudi v Ljubljani, pod pogojem, da se hkrati zavaruje varnost pešcev. Mestni svet je na seji dne 21. maja 1890 sklenil, da se kolesarjem dovoli vožnja po cestah in ulicah mesta in predmestij na makadamskih delih z izjemo pločnikov, pešpotov, alej, v številni Lattermannov drevored in park gradu Podturn.¹

ZAČETEK NORMODAJNE DEJAVNOSTI ZA »BICIKLISTE« IN »BICIKLE«

»Kolesarski šport« se je v Ljubljani hitro razvil. Kolesa so se pocenila in privoščili so si jih lahko tudi manj premožni. Navdušenci so se začeli zbirati v prvih kolesarskih klubih.

Poleg zgoraj navedenih določb ljubljanskega mestnega sveta zasledimo prve norme za kolesarje in kolesa leta 1891 v »Službenem navodilu redarjem deželnega stolnega mesta Ljubljane.« Pod naslovom »Poulična policija« obravnava navodilo tudi »Bicikle«, celotna snov je urejena zelo skopo v nekaj kratkih stavkih: »Vožnja po biciklih in podobnih vozilih je dovoljena izključljivo le skušenim članom društvenim, ki nosijo društveno znamenje ali ki imajo kako drugo, mestnemu uradu naznanjeno izkazilo. Sicer je pa vožnja sploh prepovedana po ozkih ulicah, kakor

so npr. Špitalske, Gledališke itd. ... Po drugih ulicah, cestah in trgih se sme z omenjenimi pripravami le počasi voziti.«²

PRVI OSNUTEK »KOLESARSKEGA VOZNEGA REDA ZA MESTO LJUBLJANO«

Hkrati z naraščanjem števila »biciklistov« na ljubljanskih cestah in ulicah so se vse glasneje pritoževali tisti, ki so se čutili ogrožene zaradi »naglega in nepredvidnega dirjanja kolesarjev«. »Negodovali so ustno«, vedno več kritike pa se je pojavljalo tudi v časopisih. Magistrat je uvidel, da je potrebno nastale razmere, predvsem zaradi osebne varnosti prebivalcev, izdatneje normativno urediti. Odločil se je, da bo izdelal »posebni vozni red« za ljubljanske kolesarje.

Izdelavo osnutka »Kolesarskega voznega reda za mesto Ljubljano« so zaupali mestnemu policijskemu komisarju Francu Podgoršku.³ Ta je 25. januarja 1895 predložil kolesarski red občinskemu svetu »s prošnjo, da ga blagovoli pregledati in odobriti«. Red obsega dvaindvajset kratkih in jasnih paragrafov. Ureditev je sledeča:

Kolesarji morajo imeti posebno dovolilnico, ki jo izda magistrat za eno leto. »Nedoletniki« (osebe mlajše od štirinajst let) dobijo dovolilnice le na očetovo (oz. varuhovo) prošnjo (oče oz. varuh se mora protokolarno zavezati, da prevzame odgovornost za »nedoletnika« in podpisati njegovo dovolilnico). Dovolilnica se izda na podlagi »spričevala o vozni sposobnosti«. To prejme kolesar, če opravi »skušnjo pred načelništvom kakega v Ljubljani obstoječega kolesarskega društva«. Paragraf 4 določa, da je potrebno za vsako dovolilnico plačati 1 goldinar kolkovine in tiskovne stroške. Razen tega mora vsak kolesar plačati letno dva goldinarja pristojbine za uboge in povrniti stroške za tablico. Dovolilnico mora kolesar vedno imeti s seboj ter jo na zahtevo pokazati varstvenim organom. »Tudi mora vsak kolesar nepogojno pokoriti se varstvenim organom, ako ti s povzdignjeno roko zahtevajo da odskočijo s koles.«

Vsako kolo mora imeti zvonček, zavorno pripravo in na sprednjem delu tablico s številko. »Od pričetka javne ulične razsvetljave se mora kolo razsvetliti s svetilko, ki ima svitlo belo luč.« ... »Kolesarji se morajo držati leve strani ceste, ogibati se na levo in prehitevati na desno, ako je prehitevanje sploh mogoče, ne da bi se motil promet.« Pešce in voznike morajo, ko se približajo, opozoriti z zvonce. Ob hudi megli morajo voziti z veliko previdnostjo. Pri skupnih vožnjah se ne smejo voziti »vštric« ampak le zaporedoma ter morajo biti drug od drugega oddaljeni šest metrov. »Kolesar mora, kadar mu prihajajo nasproti vprežni vozovi ali jahači, strogo paziti na živino in se je ogibati. Ako zapazi, da se živina plaši ali kadar mu voznik ali jahač da znamenje, da se je bati splašenja, mora takoj razsesti s kolesa in kolo po možnosti skriti.« Po ulicah in trgih sredi mesta se mora vedno voziti počasi.

Prepovedana je vožnja po »pešpotih, hodnikih, promenadah in nasadih«. Voziti se ne sme po javnih cestah in trgih, kadar se po njih pomikajo večji vojaški oddelki, pogrebni sprevodi, cerkveni in drugi obhodi, kadar gredo otroci v šolo in iz nje ter kadar se na cesti zbira množica ljudi.

Kolesarji, ki ne stanujejo v mestu in se mudijo v njem nad tri dni, se morajo pokoriti mestnim kolesarskim predpisom. Prestopki predpisov se lahko kaznujejo tudi z odvzemom dovolilnice.

O kolesarskem redu se je posvetoval policijski odsek občinskega sveta. Nekatere določbe je malenkostno popravil (gre predvsem za stilistične popravke). Nato je magistrat poslal red »na vpogled« Nemškemu kolesarskemu klubu (»Laibacher Bicycle — Club«) in Klubu slovenskih biciklistov »Ljubljana«. Oba kluba sta kolesarski red pozorno preučila in s svojimi strokovnimi pripombami vrnila magistratu.⁴

Magistrat je pripombe 25. februarja 1896 izročil v posvetovanje policijskemu odseku. Iz dopisov se vidi, da sta se oba kluba družno sporazumela o predlogih za spremembo tistih paragrafov, ki se jima »niso videli popolnoma primerni, to je ne ustrezajoči vsestransko kolesarskemu športu.«⁵ Klub slovenskih biciklistov »Ljubljana« je priložil še svoja klubska pravila in tiskan vozni red kluba⁶ ter posebej poudaril: »Konečno še opozarjamo kot slovensko narodno društvo na našo iskreno željo, da se varuje pri nameravanem načrtu v vsakem oziru izključno slovenski značaj našega mesta, kar bode posebno pri morebitnih napisih upoštevati.«⁷ Kluba sta želela, da člani ne bi potrebovali posebnih dovolilnic. Svojo pravico do vožnje naj bi dokazovali kar z »društveno vsprejemnico«. S tem bi bili oproščeni predpisanega preizkusa znanja. Predlagala sta tudi oprostitev plačevanja pristojbin za člane: »Treba je strogo ločiti kolesarje-divjake in kolesarje, ki so člani kacega v Ljubljani obstoječega kluba. Kot taki morajo ti že tako plačevati klubu visoko pristojbino na leto, pri »Ljubljani« 12 goldinarjev, dočim kolesarju-divjaku tega ni treba... Opozarjamo tudi na okolnost, da obstoji največji kontingent članov iz mladih ljudij, ki se nahajajo v tistej dobi, ko večinoma še nimajo na razpolaganje znatnejših dohodkov, kar naj se izvoli tudi upoštevati.«⁸ Svetovali so še, naj bi se več pozornosti posvetilo vozovom in pešcem, saj se »le ti navadno kaj malo brigajo za kolesarja, dogodi se še celo pogostoma, da se mu nalašč zapre pot, tako da mora včasih v nevarnosti naglo skočiti s kolesa.« Glede na izkušnje so priporočili, naj se pri paragrafu dvajset, ki govori o zaporedni vožnji več koles, izpusti določitev razdalje šestih metrov, saj bi se pri doslednem upoštevanju določila motil promet na ulici. Policijski odsek občinskega sveta je pripombe upošteval ter skladno z njimi spremenil osnutek kolesarskega reda.⁹

RAZPRAVA O OSNUTKU

»Kolesarski vozni red za mesto v Ljubljano« je po-

licijski odsek predložil v sprejem na izredni seji občinskega sveta dne 16. junija 1896.¹⁰

Po uvodni besedi se je oglašil občinski svetovalec Pirc. Trdil je, da so v največji nevarnosti kolesarji sami. Po ulicah in cestah se vozijo le izkušeni biciklisti, »neizurjeni se itak na cesto ne upajo«. Od izurjenih pa se nesreče ne pričakujejo. Odločno je nasprotoval posebnemu voznemu redu za kolesarje. Zavzel se je za starejšo ureditev; določili naj bi le ulice in ceste, po katerih bi bila vožnja prepovedana ter način zaznamovanja koles. Podžupan dr. Bleiweis se je čudil nasprotovanju. Povedal je, da imajo kolesarske rede že dolgo tudi druga mesta in da namerava tak red sprejeti celo državna uprava. Podžupan je podprl sprejem kolesarskega reda. Bil je prepričan, da se bo kolesarski šport še bolj razširil in da bodo postale nesreče neizbežne. Kot močan argument je navedel, da tak red odobravajo tudi kolesarski klubi. Ostali občinski svetovalci so ugotovili, da je načrt kolesarskega voznega reda policijski odsek spremenil sam, ne da bi pri tem »zaslišal« magistratnega referenta (avtorja načrta) Franca Podgorška. Zato so sklenili, naj se osnutek vrne policijskemu odseku v novo posvetovanje, h kateremu naj povabi tudi magistratnega referenta.

POPRAVLJENI OSNUTEK

Policijski odsek in magistratni referent sta se posvetovala o osnutku kolesarskega reda. Nekatere paragrafe sta temeljito spremenila, druge komaj opazno stilistično popravila, večino sta ohranila nespremenjeno. Predvsem so iz osnutka črtali vse ugodnosti, ki naj bi jih imeli člani kolesarskih klubov.

O »popravljenem« osnutku kolesarskega reda so razpravljali na seji občinskega sveta dne 27. junija 1896.¹¹ Na sejo so tokrat povabili tudi magistratnega referenta Franca Podgorška. Poročevalec Zabukovec je povzel ugotovitve prejšnje seje in ponovno poudaril potrebo po sprejemu kolesarskega reda: »Take kolesarske rede imajo tudi v drugih mestih, kjer so določne pristojbine še večje, na Francoskem pa obstoji o tem že državni zakon. Pa tudi občinstvo našega mesta izraža željo po takem kolesarskem redu, kajti opetovano dogajajo se nesreče, dolžnost občinskega sveta pa je skrbeti za red v tem oziru ter varovati občinstvo pred vsako škodo.«¹²

Večina občinskih svetovalcev je pritrdila poročevalcu, vendar je že vnaprej ugovarjala posebni pristojbini, ki naj bi jo kolesarji letno plačevali v mestno blagajno. Najglasnejši je bil občinski svetovalec dr. Gregorič. Ni se strinjal, »da se hoče pobirati pristojbina od takega prometnega pripomočka, ki je k vsakdanjem kruhu nekaterih kolesarjev potreben npr. za obrtnike — kajti čas je denar. Čuditi se more, da se hočejo vedno le bolj ubožnemu prebivalstvu našega mesta nalagati doklade, medtem pa se popolnoma prezira premožno prebivalstvo npr. jahače in ekvipaže, kateri vzdržujejo te stvari le kot luksuz in v svojo zabavo. Le ti so tudi nevarni vsled svojega naglega ja-

hanja in hitre vožnje po mestu. Od teh se ne zahteva nobena preskušnja in tudi ne plačujejo mestu nobene posebne doklade. Obdavčili naj bi se tedaj ti tudi, meri naj se z enakim merilom.«¹³ Dr. Gregorič je v zanosu svojo kritiko usmeril še na pasji davek, ki se mu je zdel prenizek. Zahteval je zvišanje, »kar bi pripomoglo k temu, da se nekoliko zmanjša število te nadležne živali«.

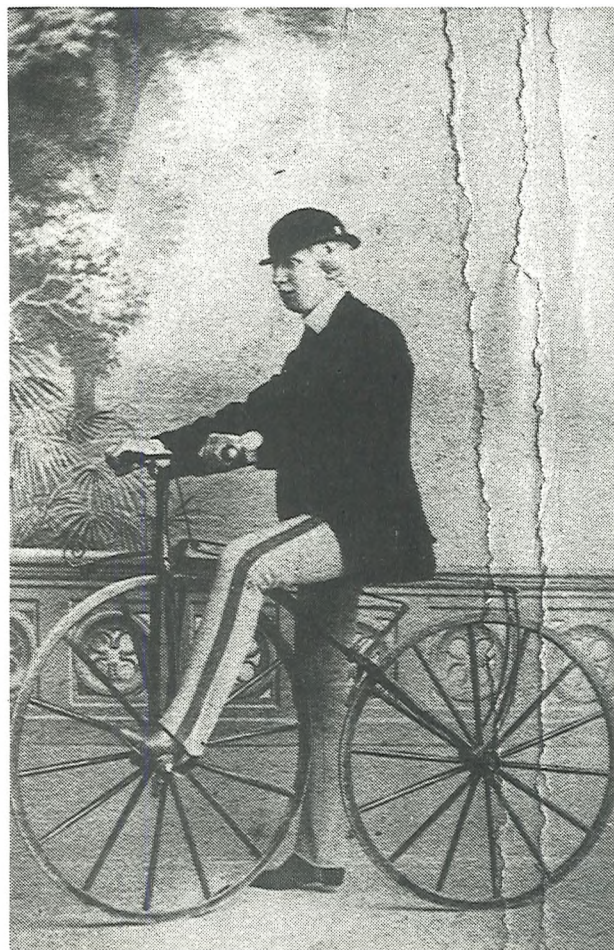
Gregorčičevo trenutno čustveno zanesenost je izrabil občinski svetnik dr. Tavčar. Zbodel ga je z besedami: »Občinski svetovalec dr. Gregorič je v tej stvari zajahal pač zopet katoliško-socialnega konja, ter govoril skozi okno.«¹⁴ Dr. Gregorčič mu je kratko odgovoril: »Debata bodi mirna, ne pa strankarska.«¹⁵ Poročevalec Zabukovec je ugotovil, da nihče ni dokazal »nepotrebe« kolesarskega reda ter zato predlagal obravnavanje posameznih paragrafov. Zaradi »pozne ure« so sprejeli samo prve tri paragrafe. Upoštevali so mnenje policijskega odseka, da se z vsemi kolesarji ravna enako. Tako so člani kolesarskih klubov izgubili ugodnosti, ki naj bi jih imeli po prvotnem osnutku.¹⁶ Pristojnost za preizkuse znanja se je prenesla s kolesarskih klubov na »oblastveno komisijo.«¹⁷

»KOLESARSKI VOZNI RED ZA MESTO LJUBLJANO«

Začeto delo je občinski svet nadaljeval na seji dne 7. julija 1896.¹⁸ Odločili so se, da bodo ponovno sklepali tudi o treh, v prejšnji seji odobrenih paragrafi.

Prvi paragraf so tak kot na zadnji seji brez pripomb ponovno odobrili.¹⁹ Pri drugem paragrafu se je občinski svetovalec dr. Požar zavzel za odpravo preizkusa znanja za kolesarje. Menil je, »da bi bila vsaka preskušnja iluzorična«. »Glavna stvar pri tej reči je dobra policija, katere nalog bode zabranjevati zlorabo kolesa.« Predlog so ugodno sprejeli in določbe o »skušnji« so iz drugega paragrafa izpustili. Največ pripomb je doživel predlog paragrafa štiri.²⁰ Občinski svetovalec Šubic je predlagal, naj od plačevanja pristojbine oprostitjo tiste, ki uporabljajo kolo »v obrtne namene«. Šubicu je nasprotoval občinski svetovalec Svetek, z mnenjem, da imajo ravno obrtniki »največji dobiček od kolesa« in bi bila oprostitve nepravilna. Predloga občinskega svetovalca Šubice niso sprejeli predvsem zaradi tega, ker bi bilo težavno ugotavljati, kdo potrebuje kolo v »obrtne namene«.

Magistratni referent Podgoršek je svetoval, da se določitev pristojbine iz reda izpusti, »ker občinski

Fotografski atelje J. Zalar ml. in A. Kneževič: tovarnar Albert Zeschko, okoli 1880; fotografija, 5,8 x 9 cm; last: Zgodovinski arhiv Ljubljana

svet ni opravičen določevati take takse, kaj takega obstoji le drugod, kjer se je že izposloval dotični zakon.« Nasprotno mnenje je zastopal občinski svetovalec dr. Majaron. Pritrdil je sicer ugotovitvi, da občinski svet ni upravičen določevati pristojbine, poudaril pa je, da pričakujejo deželni zakon, ki bo vseboval tudi določbe o pristojbini.²¹ Zato je predlagal, naj ostane paragraf štiri nespremenjen, »visoka vlada prenaresila ga bo že sama, ako bo videla, da je to potrebno.« Ostali paragrafi so bili sprejeti brez pomembnejših ugovorov.²²

Občinski svetovalec dr. Majaron je predlagal, naj se red takoj predloži v odobritev deželni vladi s pridržkom, da stopi paragraf 4 v veljavo šele, ko se bo izposloval v ta namen potrebni deželni zakon. Občinski svetovalec Gogala je dvomil, da bi vlada hotela pogojno odobriti red: »Prej bi kazalo izposlovati dotični deželni zakon.« Na koncu je prevladalo prepričanje, da »je potreba kolesarskega voznega reda nujna in na dotični deželni zakon čakati bi bilo predolgo, v moči vladi pa je dovoliti njegovo rabo brez paragrafa štiri do tle, ko izide deželni zakon.«²³

SPREMEMBA REDA

Ravno ko bi moral ljubljanski magistrat sprejeti kolesarski vozni red predložiti v potrditev deželni vladi, je bil deželnemu zboru predložen načrt zakona o vožnji s kolesi po javnih, nedržavnih cestah na Kranjskem. Zakon so kmalu sprejeli. Veljati je začel 6. novembra 1896.²⁴ Mestni kolesarski red se v nekaterih točkah ni ujemal z deželnim zakonom, zato ga je magistrat zopet prepustil policijskemu odseku, da se o njem posvetuje in ga ustrezno uskladi z višjo normo.²⁵

Policijski komisar Franc Podgoršek je izdelal nov osnutek kolesarskega voznega reda.²⁶ Glede na paragraf 10 deželnega zakona²⁷ je komisar zopet predlagal uvedbo preizkušnje za kolesarje ter pobiranje pristojbine za izdajo izkaznice v znesku pet goldinarjev. Ostale določbe so skoraj enake kot v prvotnem redu, le da so nekatere ponekod razširjene.²⁸ Nov osnutek kolesarskega reda je obravnaval še policijski odsek. Delno ga je dopolnil in stilistično popravil.²⁹ Bistveno je spremenil samo 4. paragraf.³⁰

O novem osnutku je razpravljala občinski svet na seji dne 16. februarja 1897.³¹ Že v začetku je prišlo do nesoglasja glede pristojbine, določene v 4. paragrafu. Poročevalec je zagovarjal pristojbino v znesku pet goldinarjev, medtem ko je policijski odsek vztrajal pri predlogu enega goldinarja. Občinski svet je sklenil, da se kolesarski vozni red vrne policijskemu odseku v novo posvetovanje. Policijski odsek je ponovno poročal o kolesarskem redu na seji občinskega sveta dne 6. aprila 1897.³² Pojasnil je, da je spremenil samo paragrafa 2 in 4 ter da je ostale pustil nespremenjene, take, kot jih je odobril občinski svet na seji dne 7. julija 1896, ker se popolnoma ujemajo z deželnim zakonom.³³

Občinskega svetovaleca Šubica je zanimalo, kako se bodo odvijale preizkušnje in po kakšnih merilih se bo ocenjevalo kolesarjevo znanje. Podžupan dr. Bleiweis mu je pojasnil, da tudi deželni zakon nima podrobnejših določil o »skušnji« in da je to interna stvar, ki ne spada v kolesarski red. Poročevalec Zabukovec je prepričeval občinske svetnike, da je potrebno določila o »skušnji« sprejeti v kolesarski red že zaradi dejstva, da »skušnjo« predpisuje deželni zakon. Brez take določbe vlada mestnega kolesarskega reda gotovo ne bi potrdila. Občinski svet je sprejel spremenjena paragrafa 2 in 4 ter tudi »Kolesarski vozni red za mesto Ljubljano« v celoti. Magistratu je naročil, naj red končno predloži v potrditev deželni vladi in deželnemu odboru.

ŽUPANOV DOPIS O REDU

Župan Ivan Hribar je 25. aprila 1897 poslal policijskemu odseku dopis, v katerem graja nekatere določbe »Kolesarskega voznega reda za mesto Ljubljano« (ki so ga že sprejeli na seji občinskega sveta dne 6. aprila 1897, ter naroča, naj se o redu policijski odsek ponovno posvetuje in poroča na prihodnji seji občinskega sveta.³⁴ Župan je trdil, da so določila paragrafa 19 nepotrebna:³⁵ »Določitev kolesarskega reda, da mora kolesar z zvonilom naznaniti svoj prihod vozniku, ima pomen, da voznik pazi na plašljivo žival, nikakor pa nima pomena, da bi se voznik moral kolesarju ogniti, kar mu posebno ni potreba storiti, če vozi na pravi strani ceste.« Dr. Hribar je očitil tudi neutemeljenost in neopravičenost paragrafa 21.³⁶ »Tuje kolesarje nikakor ne gre siliti, da bi se podvrgli temu kolesarskemu redu.«

Policijski odsek se je na svoji seji 1. maja 1897 posvetoval o županovem dopisu. Glede zahteve po ponovnem posvetovanju in poročanju o kolesarskem redu je sklenil: »Tega storiti policijski odsek ni pri volji, ker nasvetovane spremembe niso tako važne, da bi zaradi njih moral obravnavati še enkrat ta red občinski svet. Tudi se policijskemu odseku ne zdi pravilno, da bi po storjenem sklepu občinskega sveta katerikoli referent zahteval še enkratne obravnave, ker mu ta ali oni paragraf ne ugaja.«³⁷ Policijski odsek je opozoril magistrat, da se je na Nižjeavstrijskem sprejel izredno »liberalen« kolesarski red. Zato je odsek pričakoval, da se bodo tudi v Ljubljani pojavile zahteve po podobni ureditvi. V tem primeru bi kolesarski red upravičeno predložili v novo posvetovanje.

NOV NAČRT REDA, SESTAVLJEN NA PODLAGI »KOLESARKEGA REDA ZA KRANJSKO« IN OB UPOŠTEVANJU »KOLESARKEGA REDA ZA NIŽJE AVSTRIJSKO«

Mestni policijski komisar Franc Podgoršek je 3. maja 1897 na podlagi kolesarskega reda za Kranjsko in ob upoštevanju kolesarskega reda za »Nižje Avstrijsko«³⁸ sestavil nov načrt »Kolesarskega voznega

reda za deželno stolno mesto Ljubljano.«³⁹ V načrtu je izpustil določbe o »preskušnji in voznih izkaznicah«, prav tako določbe glede plačila pristojbine za uboge. Iz prejšnjega reda pa je obdržal določila glede zaznamovanja koles s številkami. Ostale določbe so v novem načrtu ostale večinoma nespremenjene, le da so jih oblikovno skrčili v nekaj daljših paragrafov.

Magistrat je utemeljil tako temeljite spremembe z naslednjimi besedami: »Oprostitev preskušnje se predlaga z ozirom na to, da bi ista le ne dokazala popolne spretnosti za vožnjo, da se za voznike ne zahteva nobena preskušnja in vendar so neprevidni in nagli vozniki večje nevarnosti, kakor kolesarji in slednjič, da bi se s preskušnjo nadlegovali tisti, ki rabijo svoje kolo v svojem obrtu ali svojem poklicu in ne za šport. Slednji razlog za odpravo preskušnje velja tudi za odpravo plačila pristojbine za uboge. Tudi za jezdne konje in druge luksus — konje se ne plačuje davka ali kake pristojbine niti za kolo, ki se večinoma le rabi za prihranjevanje časa, naj bi se ne plačevala pristojbina. Zaznamovanje koles s številkami naj bi se pa vsajeno pridržalo, ker je velikokrat le na ta način mogoče zaslediti neprevidnega kolesarja.«⁴⁰

»VOŽNJA NA BIKIKLIH« V »CESTNO-POLICIJSKEM REDU
ZA DEŽELNO STOLNO MESTO LJUBLJANO«

Novi načrt »Kolesarskega voznega reda za deželno stolno mesto Ljubljano« je magistrat predložil policijskemu odseku v trenutku, ko se je le-ta ukvarjal z osnutkom cestno-policijskega reda za Ljubljano. Od-

sek je ugotovil, da spadajo določbe o kolesarstvu stvarno in logično prav v cestno-policijski red, zato je »vožnjo na biciklih« uvrstil v omenjeni osnutek. Odsek se je odločil, da bo ostal pri opustitvi preizkušnje ter vozne izkaznice. O pristojbini za kolesarje pa se ni meritorno posvetoval, ker je bil prepričan, da se bo o njej razpravljalo posebej.

Na seji občinskega sveta dne 10. septembra 1897 so razveljavili sklep občinskega sveta z dne 6. aprila 1897 glede »Kolesarskega voznega reda za mesto Ljubljano«. Splošne določbe o kolesarjih so uvrstili v »Cestno-policijski red za deželno stolno mesto Ljubljano« v poglavje z naslovom »Vožnja na biciklih«. ⁴¹ Določbe so bile skupaj s cestno-policijskim redom na isti seji tudi sprejete. ⁴²

Tako so kolesarske norme končno našle svoje stalno mesto v pravnem redu ljubljanske mestne avtonomije.

»VOŽNJA NA KOLESIH« V »CESTNO-POLICIJSKEM REDU
ZA DEŽELNO STOLNO MESTO LJUBLJANO«⁴³

»par. 37

Za vožnjo s kolesi po ljubljanskih cestah, ulicah in trgih, veljajo sploh predpisi zakona z dne 6. novembra 1896 državnega zak. št. 50, posebno tudi naslednje varstvene naredbe.

S kolesom se sme voziti le tisti, ki je vožnje zadostno vešč in le po cestnem tiru. Prepovedana je vožnja po pešpotih, hodnikih, sprehajališčih med nasadi in sploh tudi tam, koder je tudi voznikom prepovedano.

Julij Müller: Klub slovenskih biciklistov Ljubljana; fotografija, 25 cm x 30 cm, last: Mestni muzej Ljubljana

Tudi se javne ulice, ceste in trgi ne smejo rabiti za dirkanje in vajo v vožnji.

par. 38
Oprema koles

Vsako kolo mora imeti zavorno pripravo, zvonilo, tablico s številko in pa svetilko. Tablico s številko je namestiti na sprednjem delu kolesa in je ni prepuščati drugi osebi. Obliko tablic določuje magistrat. Pravne stroške mora kolesar povrniti.

Od časa javne ulične razsvetljave ali pri hudi megli je dovoljeno voziti le s takimi kolesi, ki imajo svitlo, belo luč, svetečo v smer vožnje in vidno že iz dalje. Barvaste luči so brezpogojno prepovedane.

par. 39

Kolesar mora po vsem mestu voziti le počasi t.j. tako, kakor sme v malem diru voziti prevoznik. Nagla vožnja t.j. takšna, da kolesar ne zmore kolesa takoj ustaviti, je sploh prepovedana.

Prav počasi, t.j. tako, da ga pešec lahko dohaja, mora kolesar voziti v ozkih ulicah, na ovinkih in križpotih, potem tedaj, kadar se po ulicah in cestah pomikajo sprevodi, cerkveni obhodi ali kadar se zbira mnogo ljudstva.

par. 40
Ogibanje in prehitevanje kolesarjev

Kolesarji se morajo držati vedno leve strani ceste, ter se ogibati vedno na levo, prehitevati pa na desno, ako je prehitevanje sploh mogoče, ne da bi se motil promet.

C. in kr. vojski, pogrebom in drugim sprevodom mora se kolesar umakniti s ceste.

par. 41.
Posebna opreznost

Na ovinkih in križpotih ter pri prehitevanju mora kolesar še posebno paziti na pešce, jezdne konje in uprežne živali ter jih z zvonilom pravočasno opozarjati, da se bliža s kolesom.

Tudi, ako je kolesarju srečati vprežne vozove ali jahače, dolžan je paziti na živino in se je ogibati. Ako opazi, da se živina plaši ali kadar mu vodnik da znamenje, da se je bati plašenja, tedaj mora takoj razsesti s kolesa.

par. 42
Ogibanje pešcev

Pešci se morajo kolesarju na voznem tiru umakniti takisto, kakor kakemu drugemu vozu.

par. 43
Posebno nadzorstvo varnostnih organov

Vsak kolesar se mora brezpogojno pokoriti varnostnim organom, ako le ti s povzdignjeno roko zahtevajo, da naj skoči s kolesa.

Varstveni organi pa smejo le tedaj kolesarje zastavljati med vožnjo in zahtevati od njih izkazila, kadar le ti s svojim ravnanjem na kolesu ali sploh s svojim vedenjem dajo povod k temu.

Vsak ustavljen kolesar, ki ne more s potnim listom, izkaznico, delavsko knjižico i.t.d. izkazati svoje osebe, dolžan je za varstvenimi organi iti s kolesom k uradu, kjer mora, če treba, v varstvo kazenskega zneska, zastaviti kolo.«

OPOMBE

Članek je del diplomske naloge z naslovom »Normativna dejavnost ljubljanskega občinskega sveta od leta 1895 do leta 1900«, opravljene pri prof. dr. Sergiju Vilfanu na pravni fakulteti v Ljubljani junija 1989; 1. Za uvodno poglavje »Prvi ljubljanski velocipedi« sem temeljne podatke o zgodnji dobi kolesarstva v Ljubljani povzel po članku dr. Boža Otorepca — Božo Šenk (psevd.). Ne avto pač pa »velociped« (senzacija za Ljubljano pred manj kot 100 leti), Tedenska tribuna, leto III, št. 6, Ljubljana, 10. februar 1955, str. 3. — 2. Zgodovinski arhiv Ljubljana (v nadaljevanju: ZAL), Reg. I/1006, folio 82. — 3. Osnutek je ohranjen v rokopisu, na poli, ki šteje 6 listov. Najprej je napisan nemško, nato slovensko. — ZAL, Reg. I/1006, folio 84. Čistopisa osnutka (slovenski in nemški) sta vsak na svoji poli in se nahajata v ZAL, Reg. I/1055, folio 324 (osnutek v slovenščini, folio 388, osnutek v nemščini). Iz spisovnega gradiva ni razvidno, ali je kolesarski vozni red povzet po redu kakšnega drugega avstrijskega mesta ali je nastal popolnoma samostojno. — 4. ZAL, Reg. I/1055, folio 356 (dopis »Laibacher Bycicle — Club-a«), folio 358 (dopis kluba slovenskih biciklistov »Ljubljana«). — 5. V dopisu poudarjajo, da so nasvetovane spremembe rezultat »večletnega izkustva praktične vožnje na kolesu...« Te opazke so sestavljene povsem objektivno prilagajajoče se večletnemu opazovanju in priznani izkušnji. — 6. »Vozni red kluba slovenskih biciklistov »Ljubljana« (ZAL, Reg. I/1055, folio 364) vsebuje nekaj kratkih določb o delovanju društva, nekaj osnovnih pravil za vožnjo ter pravice in dolžnosti članov. Posebno zanimive so določbe o preizkusu znanja: »5) Člane, kateri se hočejo pričeti voziti zunaj dvorane mora kot izurjenec rednik po prejšnji skušnji priznati, in se mora- jo v ta namen pri njemu k skušnji oglašiti. Pri skušnji mora vsaki dokazati: a) Redno zasedanje na ravnih tleh, ravno tako na poševnih in sicer navzgor in navzdol. b) Redno odse- danje na ravnih in poševnih tleh, navzgor, navzdol; in sicer na stran in nazaj pri različnih voznih hitrostih. c) Obračanje po različno velikih kurvah, na desno in na levo. d) Vozenje navzdol s zavorom ali pa samo z proti stopanjem pedal. e) Skušnja pri nepričakovanih zaprekah, pri kojih je treba hitro ustaviti, odsedeti in kolo zadržati.« Zanimiva je tudi do- ločba, ki prepoveduje »nepotrebno vozarjenje po mestu«. — 7. ZAL, Reg. I/1055, folio 362. — 8. ZAL, Reg. I/1055, folio 359. — 9. ZAL, Reg. I/1055, folio 365 (spremenjeni osnutek). — 10. ZAL, Cod. III/46, folio 321—323. — 11. ZAL, Cod. III/46, folio 349—354: Popravljen osnutek kolesarskega voznega reda za mesto Ljubljana se nahaja v ZAL, Reg. I/1055, folio 369. — 12. ZAL, Cod. III/46, fo- lio 350. — 13. ZAL, Cod. III/46, folio 350. — 14. ZAL, Cod. III/46, folio 351. — 15. ZAL, Cod. III/46, folio 351. — 16. Izpustile so se določbe, da člani obeh kolesarskih klubov ne potrebujejo posebnih dovolilnic ter da so oproščeni »preskušnje pod olastvenim nadzorstvom«. — 17. Občinski

svetovalec Pirc je predlagal, da se v redu tudi podrobneje določi sestava komisije (magistratni uradnik ter dva kolesarja strokovnjaka). Predloga niso sprejeli. Hoteli so, da bi imel magistrat proste roke pri sestavi take komisije. — 18. ZAL, Cod. III/46, folio 369—375. — 19. Izpustili so osnutek 2. odstavka paragrafa 1, ki se je glasil: »Člani "Kluba slovenskih biciklistov Ljubljana" in "Laibacher Bicyclekluba" ne potrebujejo posebnih dovolilnic, temveč izkazujejo z društveno vsprejemnico dovolilno pravico varstvenim organom.«. — 20. Predlog paragrafa 4 se je glasil: »Za vsako dovolilnico plačati je po T.P. 7 hit. I. pristojbinskega zakona kolekvine 1 goldinar in tiskovne stroške. Vrh tega mora vsak kolesar 2 goldinarja pristojbine plačati za uboge na leto in povrniti napravne stroške za tablico.« — 21. Mišljen je deželni zakon o vožnji s kolesi. — 22. »Kolesarski vozni red za mesto Ljubljano«, sprejet na seji 7. julija 1896, se nahaja v ZAL, Cod. III/46, folio 369. — 23. ZAL, Cod. III/46, folio 375. — 24. Zakon o vožnji s kolesi po javnih, nedržavnih cestah (veljaven za vojvodino Kranjsko), 6. november 1896, Deželni zakonik 1896, št. 50. — 25. ZAL, Reg. I/105, folio 298. — 26. ZAL, Reg. I/1055, folio 377. — 27. Zakon o vožnji s kolesi po javnih, nedržavnih cestah, 6. nov. 1986, že cit., paragraf 1: »Za mesta, trge in zdravilišča sme občinski zastop vrhu tega dopustiti vožnjo po cestah in ulicah le proti vozni izkaznici, katero izda občina na podstavi izkušnje napravljene pri kakem kolesarskem društvu ali na sploh primeren način... Za izdajo izkaznic se sme pobirati do pet goldinarjev pristojbine, treba pa je, da pristojbino odobri deželni odbor...«. — 28. Gre predvsem za manj pomembne razširitve in stilistične spremembe. Npr.: »Stari« paragraf 8: »Kadar se javne ulice prično razsvetljevati, se mora tudi kolo razsvetliti s svetilko, ki ima svitlo belo luč;«. predlog »novega« paragrafa 8: »Od mraka pa do svita je dovoljeno voziti le s takimi kolesi, ki imajo svetlo, belo luč svetlečo v smer vožnje in vidno že iz dalje. Barvaste luči so brezpogojno prepovedane.« Pomembnejša je le še sprememba paragrafa 21, ki po novem določa, da morajo tudi kolesarji, ki se v mestu mude nad tri dni, poprositi za izkaznico, ter paragrafa 22, ki ureja kaznovanje prestopkov. »Novi« predlog paragrafa 22 se glasi: »Prestopki teh predpisov, kateri niso po občem kazenskem zakonu kaznivi, se kaznujejo z globami do 50 goldinarjev, ako se globa ne da izterjati, pa z zaporom enega dne za vsakih 5

goldinarjev. Globe se stekajo v mestni ubožni zaklad.« — 29. ZAL, Reg. I/1055, folio 387 (čistopis popravljenega osnutka). — 30. Namesto svetovane pristojbine za izdelavo izkaznice 5 goldinarjev je predlagal samo pristojbino enega goldinarja. — 31. ZAL, Cod. III/48, folio 74—75. — 32. ZAL, Cod. III/48, folio 179—180. — 33. Spremenjeni paragraf 2 se glasi: »Vozne izkaznice daje magistrat za jedno leto in redoma le osebam, ki so prestopile 14. leto. Nedoletniki dobivajo vozne izkaznice le na očetovo oziroma na varuhovo prošnjo in se le-ta more protokolarno zavezati, da prevzame vso odgovornost za nedoletnika in podpisati njegovo vozno izkaznico. Vozna izkaznica se izdaja le na podlagi spričevala o sposobnosti za vožnjo. Sposobnost za vožnjo se dokaže po preskušnji pred posebno komisijo. Komisija obstoji iz dveh kolesarjev in enega magistratnega zastopnika. Člane komisije imenuje magistrat sporazumno z načelnikštvu v Ljubljani obstoječih kolesarskih društev. Za preskušnjo je plačati pristojbino 3 goldinarje.« Spremenjeni paragraf 4 določa: »Za vsako vozno izkaznico je plačati kolekvinu 1 goldinar in tiskovne stroške. Vrh tega mora vsak kolesar plačati pristojbino za uboge na leto 2 goldinarja in povrniti napravne stroške za tablico.« — 34. Dopis magistrata z dne 25. aprila 1897, št. 12610; ZAL, Reg. I/1055, folio 394. — 35. Paragraf 19 »Kolesarskega voznege reda za mesto Ljubljano«: »Kakor je kolesar dolžan mimogredočim vozovom itd. z zvoncec naznanjati svoj prihod, so le-ti zavezani kolesarju napravljati prostor.« — 36. Paragraf 21 cit. reda določa: »Tuji kolesarji, ki nimajo nikake izkaznice ter bivajo vsaj tri dni v mestu, morajo za izkaznico poprositi...«. — 37. Odgovor policijskega odseka se nahaja na zadnji strani županovega dopisa, ZAL, Reg. I/1055, folio 395 (zadaj). — 38. Uradna naslova zakonov sta: — Zakon o vožnji po javnih, nedržavnih cestah (veljaven za vojvodino Kranjsko, 6. november 1896, Dež. zak. 1896, št. 50; — Verordnung der k.k. Statthalterei in Oesterreich unter der Enns, 13. April 1897, Z. 34114, L.G. und V.Bl. Nr. 23. — 39. ZAL, Reg. I/1055, folio 400. — 40. ZAL, Reg. I/1055, folio 396; Svobodnejši (milejši) odnos do kolesarjev je omogočil predvsem izredno »liberalni« kolesarski red za Nižje Avstrijsko (že citiran v opombi 38). — 41. ZAL, Cod. III/49, folio 61. — 42. ZAL, Cod. III/49, folio 62—63. — 43. ZAL, Cod. III/49, folio 74.

PRESKRBA BEGUNCEV IN VOJNIH UJETNIKOV V LJUBLJANI MED PRVO SVETOVNO VOJNO*

VILMA BRODNIK

BEGUNCI IZ GALICIJE IN BUKOVINE

Z nastankom in potekom vojnih operacij na vzhodni fronti so državne oblasti evakuirale prebivalce iz Galicije in Bukovine po posameznih deželah države Avstro-Ogrske. Državna uprava je prevzela stroške za nastanitev, prehrano in obleko ter verskih, kulturnih in zdravstvenih potreb. Z odlokom ministrstva za notranje zadeve 11. 8. 1914 je namreč beguncem pripadala posebna oskrbovalnina, za katero je stroške krila država.¹

Posameznim transportom evakuirancev je dajala zatočišče tudi mestna občina ljubljanska (MOL). Iz pregledanih dokumentov je razvidno, da je prvi znani transport sedmih oseb prispel v Ljubljano 16. 9. 1914 in ostal v mestu do 2. 10. 1914, ko je mestni magistrat oddal 5 oseb okrajnemu glavarstvu Ljubljana-okolica, ta pa na neko kmetijo v Zgornji Senici 23 pri Medvodah. Od teh sedmih oseb je bilo 6 članov družine Savjetski in neki deček brez staršev, ki je zbolel za tifusom in je bil napoten v bolnišnico, kakor tudi bolna članica družine Savjetski. Za vse dneve, ko so ti begunci bivali v Ljubljani, je mestni magistrat zaprosil deželno predsedstvo, naj mu izplača oskrbovalnino, kot je bilo določeno v odredbi ministrstva za notranje zadeve 11. 8. 1914.² Meseca septembra in oktobra 1914 so prišli v Ljubljano še naslednji transporti:

- Od 25. do 28. 9. je bolnišnica za silo prevzela 6 družin s 33 člani, ki so bili 29. 9. 1914 napoteni v Kranj.
- Od 26. do 28. 9. so bivali v Ljubljani 4 galicijski begunci.
- Dne 28. 9. je mestnemu magistratu oddala policija 18 beguncev, ki so bili 29. 9. napoteni v Logatec.
- Dne 29. 9. je prišel v Ljubljano še en begunec, ki je ostal v mestu do 30. 9.
- Dne 30. 9. je policija oddala mestnemu magistratu 2 begunca, ki sta bila 1. 10. napotena v Postojno.
- Od 29. 9. do 12. 10. pa je bivalo v Ljubljani še 16 beguncev, ki jih je po tem dnevu prevzelo okrajno glavarstvo v Ljubljani, del pa jih je bil napoten nazaj v Grosuplje, od koder je namreč priberačil v Ljubljano.³

Od 16. 9. do 12. 10. je torej dajala Ljubljana zatočišče 72 beguncem, ki jih je mestni magistrat napotil v druge kraje.

- Dne 17. 12. 1914 je bivalo v Ljubljani 33 beguncev. Med njimi sta bili tudi dve družini, ena od njiju z dvema in druga s tremi otroki in sestrično. V dveh primerih sta pribežali le brat in sestra in v enem primeru profesor s svakinjo-učenko. V največ primerih pa so pribežali posa-

mezniki. Tudi poklicna struktura beguncev je bila različna, kot npr.: kovaški in pekovski pomočnik, skladiščnik, graver, strojni ključavničar, kontrolor tvrdke Singer, davčni uradnik, profesor, učiteljica, v sedmih primerih tudi gimnazijski dijaki ter v treh primerih posestnikove hčere.

Mestni magistrat je organiziral nastanitev teh beguncev po raznih zavodih, npr. bolnega otroka je sprejela Elizabetna otroška bolnišnica ter pri raznih obrtnikih in drugih ljubljanskih prebivalcih. Obrtniki so sprejeli zlasti begunce, ki so bili izučeni določene obrti. Begunca-pekovskega pomočnika je npr. sprejel pek Žužek iz Florjanske ul. 8, kovaškega pomočnika so zaposlili kar pri mestnem magistratu, begunca-skladiščnika je sprejel trgovec M. Hermann iz Gradišča itd. Nekatere begunke je mestni magistrat napotil tudi na delovno pomoč v vojaške bolnišnice.⁴ Dne 25. 4. 1915 je bilo v Ljubljani 64 beguncev, od njih 50 Poljakov, 4 Rusini in 10 Židov. Izmed njih jih je 14 prejelo državno podporo, ki je znašala 70 vinarjev dnevno. Osem beguncev pa se je že vrnilo nazaj v Galicijo ali Bukovino, del pa se je preselil v druga mesta ali pa je bil del moških poklican k vojakom.⁵

Od maja 1915 in do januarja 1916 so števila v Ljubljani bivajočih beguncev naslednja:

— dne 25. 5. 1915:	39 Poljakov 5 Rusinov 11 Židov
skupaj:	55 in
— dne 20. 7. 1915:	18 Poljakov 2 Rusina 10 Židov
skupaj	30

Dne 25. 10. in 25. 11. 1915 je bivalo v Ljubljani še 26 beguncev, 25. 1. 1916 pa le še 15.⁶ Njihovo število se je zmanjševalo iz treh razlogov, nekateri so se namreč po 3. 8. 1915 že lahko vračali domov, del se jih je odselil v druge kraje države, del za vojsko sposobnih moških pa je bil mobiliziran.

Deželno predsedstvo je izdalo 18. 11. 1914 odlok glede poizvedovanja za pogrešanimi civilnimi osebami iz Galicije in Bukovine, saj je bil umik oz. evakuacija civilnega prebivalstva tako hitra, da so bile mnoge družine razbite in niso vedele, kje so njihovi posamezni člani. Mestni magistrat je izdal zato 21. 11. 1914 razglas, ki je bil objavljen v treh ljubljanskih dnevnikih (Slovenski narod, Slovenec, Laibacher Zeitung), razglašen na mestni deski in naznanjen vodstvom ljubljanskih vojaških in civilnih bolnišnic ter Odboru za poljske begunce na Kranjskem v katoliški

pisarni v Ljubljani. Dne 30. 1. 1915 pa je mestni magistrat še enkrat opozoril vodstva vojaških in civilnih bolnišnic, kjer so okrevali ranjenci in bolniki iz Galicije in Bukovine, naj begunci, ranjenci in bolniki iz Galicije in Bukovine izpolnijo posebne formularje z oznako »naznanilo pogrešancev«, če pogrešajo kakega svojca. Izpolnjene formularje so lahko oddali mestnemu magistratu ali deželnemu predsedstvu, onadva pa pristojnim državnim organom. Vendar se je na tak način lahko poizvedovalo le o pogrešanih civilnih osebah, ker so o pogrešanih vojaki poizvedovali posebne poizvedovalnice pri vojaški upravi.⁷ Število v Ljubljani bivaajočih beguncev iz Galicije in Bukovine je bilo po oceni župana dr. Ivana Tavčarja razmeroma majhno. Za njihovo oskrbovanje s hrano, obleko in obutvijo je mesto dobivalo posebno oskrbnino. Preživljanje beguncev, ki so dobili v Ljubljani zaposlitev, je bilo seveda olajšano, saj so dobili ustrezno plačilo in hrano. Glede na njihovo socialno in profesionalno strukturo jih je bil le manjši del dobro situiranih, mnogi pa so bili brez vsakih sredstev in so živeli ob državni podpori. Slednjim je MOL dajala v nujnih primerih tudi brezplačno zdravstveno pomoč in zdravila, v smrtnih primerih pa je mestni pogrebni zavod oskrbel tudi primeren pogreb.⁸

Mestni magistrat je moral preskrbeti tudi prenočišče in hrano beguncem, ki so bili v Ljubljani nastanjeni le tranzitno. Od 28. do 31. 5. 1915 je npr. po ukazu policijskega ravnateljstva v Ljubljani nastanil v cukrarni 87 galicijskih beguncev, ki jih je posredovalni urad za delo na Dunaju poslal iz Gmünda na Reko. V dijaški in ljudski kuhinji pa je mestni magistrat zagotovil beguncem hrano, ker je bila tod najcenejša, in sicer dnevno 1,20 krone za zajtrk, kosilo in večerjo na osebo.⁹

Avstroogrsko-nemška armada je v Galiciji prešla v ofenzivo že maja 1915 in je junija tega leta po 9 mesecih znova osvojila galicijsko prestolnico Lvov. Dne 3. 8. 1915 pa je ministrstvo za notranje zadeve izdalo oklic, da se lahko begunci vrnejo že v 20 galicijskih okrajev ter v posamezne kraje okrajev Krakow, Wiołiczka in Podgorce, ki niso spadali pod trdnjavsko ozemlje. Begunci, ki so se hoteli vrniti, so morali dobiti legitimacijo za vožnjo z vlaki od političnih okrajev ali policijskih oblasti, kamor so bili evakuirani. Osebe brez sredstev, ki so dobivale državno podporo za begunce, so se lahko peljale z vlaki brezplačno. Begunci so se morali vrniti domov najkasneje v 3 tednih po 3. 8. 1915 oz. se prijaviti domačim političnim okrajnim in policijskim oblastvom najpozneje 4 tedne po 3. 8. 1915, ker jim je le v tem primeru pripadala še 4 tedne po vrnitvi državna podpora za begunce.¹⁰

PRIMORSKI BEGUNCI

Z vstopom Italije v vojno maja leta 1915 na strani antantnih sil je nastala na meji z Italijo fronta ob Soči. Z območij bojov se je umikalo civilno prebivalstvo

in je tako mnogo Slovencev s Primorskega pribežalo tudi v Ljubljano. Za pomoč slovenskim beguncem je bil junija 1915 ustanovljen v Gorici »Odbor za pomoč slovenskim beguncem«, ki je obvestil vse slovenske časopise, naj pozovejo vse Slovence in druge slovanske narode za nakazovanje raznih darov temu odboru.¹¹

V Ljubljani pa je bil pri okrajnem glavarstvu ustanovljen poseben Urad za preskrbo beguncev.¹² Pri mestnem magistratu je urejal begunska vprašanja mag. referent dr. Janko Berce. Večji del beguncev je pribežal v Ljubljano brez sredstev za preživljanje oz. je vse svoje imetje pripeljal s seboj na voze. Manjši del beguncev pa je bilo tudi premožnih in so s seboj prinesli le denar. Proti tem je nastopil mestni magistrat iz bojazni, da bi Ljubljani že tako pičlo odmerjenim zalogam živil dvigovali cene, ker bi zanje pač ponujali večje vsote denarja, samo da bi se lahko oskrbeli s hrano. Mestni magistrat je zato hotel doseči naseljevalno prepoved premožnejših beguncev, kot je to menda uspelo nekaterim mestom, med drugim tudi Dunaju glede galicijskih beguncev. Pri tem naj bi se oziralo na evidence nastanjanja beguncev po hotelih in zasebnih hišah. Vendar je iz dokumentov razvidno, da do takšne prepovedi ni prišlo, saj je prihajalo v mesto vse več beguncev z območij, kjer so potekali boji na soški fronti.¹³

Septembra 1915 sta časopisa Slovenski narod in Slovenec objavila po naročilu mestnega magistrata, ta pa po odloku ministrstva za notranje zadeve, obvestilo primorskim beguncem, ki so bili brez sredstev za preživljanje in vezani zgolj na javno dobrodelnost, da morajo takoj odpotovati v Lipnico na Štajerskem, kjer bodo prejemali državno podporo. V Ljubljani te podpore niso mogli dobivati, ker je bila v etapnem prostoru jugozahodne armade.¹⁴

Izkazi števila primorskih beguncev, bivaajočih v Ljubljani, za leto 1915 so naslednji:

- junija je prišlo v Ljubljano 23 oseb,
- julija — 11 oseb,
- avgusta — 7 oseb,
- novembra — 2 osebi in

— decembra — 8 oseb, skupaj torej 51 oseb. Stroški, ki jih je imela MOL z oskrbo teh beguncev, so znašali 90,90 krone, in sicer 1 krono dnevno za zajtrk, kosilo in večerjo, za otroke, stare pod 2 leti, je celodnevna hrana stala 50 vinarjev, stanovanje pa je bilo brezplačno. Seveda so se ti stroški nanašali na begunce, ki so bili brez lastnih sredstev za preživljanje, tako da je bilo število vseh v Ljubljani živečih beguncev precej večje.¹⁵ Za pomoč goriškim beguncem so posamezni darovalci leta 1916 nakazali mestnemu magistratu 215 kron. Istega leta pa je MOL prispevala posredovalnici za goriške begunce v Gorici 1500 kron, Dvor Baraga, reda katoliških gozdarjev (slovenski oddelek) iz Clevelanda pa za najbolj revne goriške družine 760 kron, ki jih je mestni magistrat nakazal posredovalnici za goriške begunce. Uprava begunskega taborišča v Brucku ob Litvi se je MOL tudi zahvalila za darilo 400 kron, namenjenih slovenskim

birmancem — beguncem v tem taborišču.¹⁶

MOL pa je v času 1. svetovne vojne namenjala denarno pomoč tudi drugim beguncem, in sicer 1000 kron za erdeljske begunce ob vstopu Romunije v vojno 1916 na strani antante, za kar se je zahvalil ogrski ministrski predsednik grof Tisza, leta 1919 pa še 10.000 kron za koroške begunce.¹⁷

V letu 1917 so lahko begunci po odloku ministrstva za notranje zadeve in odredbi deželne vlade z dne 23. 7. prejeli begunske podpore tudi v Ljubljani, in sicer po »*ABC sistemu*«. Begunska podpora je znašala 2 kroni, kar je predstavljalo vsoto A. Dohodki članov družine so predstavljali vsoto B, vendar se tu niso upoštevale vojaške podpore, vojaške pokojnine itd. Če je bila vsota B večja od vsote A, se je slednja odštela od vsote B, razliko delilo z 2, dobljeni rezultat pa je predstavljal vsoto C. Vsota C se je odštela od vsote A in dobljeni rezultat je pomenil višino begunske podpore. Če je bila vsota B manjša ali enaka vsoti A, je dobila družina celo begunsko podporo, torej 2 kroni na člana.¹⁸

Zadeve v zvezi z begunskimi podporami je od mestnega magistrata prevzel Urad za preskrbo beguncev pri okrajnem glavarstvu v Ljubljani, saj mu je magistratni referent za begunce dr. Janko Berce izročil razvidnostne liste beguncev, ki so se v avgustu in septembru 1917 prijavili za begunske podpore pri mestnem magistratu. Za dobo od 1. 7. do 30. 9. 1917 je begunske podpore revnim beguncem preko poštne hranilnice nakazoval še mestni magistrat. Premožnejši begunci teh podpor niso dobivali. V dneh od 1. 10. do 10. 10. 1917 se je na mestnem magistratu prijavilo za begunske podpore 92 prosilcev, ki so prišli v Ljubljano že pred 1. 8. 1917, a jih mestni magistrat ni mogel preje evidentirati zaradi pomanjkanja ustreznih tiskovin. Poleg tega se je prijavilo za begunske podpore še 16 prosilcev, ki so prišli v Ljubljano po 1. 8. 1917, a jih mestni magistrat ni mogel preje evidentirati. Ti begunci tudi še niso imeli dovoljenja deželne vlade za bivanje v Ljubljani. Med prosilci za begunske podpore se omenjajo tudi begunci madžarske narodnosti. Podatki o številu vseh prosilcev pa iz pregledanih dokumentov niso znani.¹⁹

Leta 1917 je živel v Ljubljani tudi 21 vojnih invalidov iz Goriške in Gradiške, v glavnem kmetov in obrtnikov. Na dopis deželne vlade o kulturni in socialno-politični preskrbi beguncev — vojnih invalidov je dr. Janko Berce odpisal dne 29. 8. 1917, da se nameravajo ti begunci po vojni znova lotiti svojih prejšnjih poklicev, torej kmetovanja in rokodelstva, in da si ne žele izučitve kakšnega drugega poklica.²⁰ Na področju MOL živeči kmetje so lahko najemali begunce za žetvena dela, vendar so jih morali tudi oskrbeti s hrano. Za kurilno sezono 1917/18 pa se omenja, da je mestni magistrat najel begunce za sečenje drv za MOL, seveda za plačilo in hrano.

Begunske družine omenja tudi župan dr. Ivan Tavčar v 3. resoluciji, od šestih, ki jih je sprejel mestni občinski svet po t.i. »*demonstraciji lačnih*« 24. 4. 1918, ki so se je udeležile predvsem matere z otroki in

tudi revne begunske družine. Te so živele v slabih življenjskih razmerah, mnoge tudi v železniških vagonih, omenja pa se tudi lesena baraka ob Resljevi cesti, poleg nastanitev po zasebnih naslovih in tudi v Narodnem domu.²¹ Tudi begunci so tako kot domače prebivalstvo dobivali pičlo odmerjene količine hrane na živilske izkaznice, ravno tako tudi obleko. Begunci, ki so dobivali begunske podpore oz. so bili v državni oskrbi, so bili glede potrebe obleke podvrženi presojevalnici o potrebi obleke pri mestnem magistratu, ostali begunci pa takšni presojevalnici pri sodnem okraju ljubljanskem. Oblečila so dobivali iz zaloga posebne begunske oblačilne akcije pri vodstvu deželne zaloge pri deželni vladi in to brezplačno. Vendar je teh oblačil običajno primanjkovalo, tako da so bili premožnejši vezani na izkaznice B in izkaznice C pri mestnem magistratu, če so staro obleko za plačilo ali brezplačno oddali zbiralnici starih oblek. Ta oddaja je bila omejena le na tiste obleke, ki jih niso prejeli brezplačno iz zaloga begunske oblačilne akcije. Brezplačna oblečila so dobili najrevnejši begunci tudi na nakaznice, izdane pri mestnem magistratu 2-krat letno, izjeme pa so veljale v primerih selitve oz. vrnitve v kraje stalnih bivališč ter v primerih bolezni. Mestni magistrat je begunce pred vrnitvijo domov oskrbel tudi s čevlji v vrednosti 419,45 krome in je dne 8. 6. 1918 zaprosil deželno vlado za povrnitev stroškov.²³

Ministrstvo za notranje zadeve je 19. 1. 1918 dovolilo vrnitev beguncev na posamezna področja poknežene grofije Goriške in Gradiške do 1. 4., ter z odlokom 15. 3. rok podaljšalo do 1. 5., ker so begunci, ki so prejeli begunsko podporo, le v tem primeru le-to prejeli še 60 dni po vrnitvi. Po tem odloku je bila splošna vrnitev možna:

- 1) v političnem okraju Gorica (okolica) v:
 - a) občine Dornberk, Gorenja Tribuša in Prvačina sodnega okraja Gorica;
 - b) v ves sodni okraj Ajdovščina;
- 2) v političnem okraju Gradiška v:
 - a) občine Biljana, Brazzano, Chiopris-Viscone, Krmin, Kožbana, Dolenje, Medana, Medea in Moraro sodnega okraja Krmin;
 - b) občine Corona, Mariano, Romano, Versa in Milesse sodnega okraja Gradiška;
- 3) v političnem okraju Tržič v:
 - a) ves sodni okraj Červinjan;
 - b) v občino Turjak sodnega okraja Tržič;
- 4) v političnem okraju Sežana:
 - a) v občine Berje, Gabrovica, Štanjel, Šempolaj, Slivno in Veliki dol sodnega okraja Komen;
 - b) v občine Abber, Lokev, Dutovlje, Veliki Repen, Kopriva, Naklo, Povir, Rodik, Sežana, Skopo, Štjak, Štorje in Tomaj sodnega okraja Sežana;
- 5) v političnem okraju Tolmin:
 - a) v občine Breginj, Idrsko, Kobarid, Kred, Libušnje, Livek, Sedlo in Trnovo sodnega okraja Kobarid;
 - b) v ves sodni okraj Cerkno;

c) v občini Grahovo in Ponikve sodnega okraja Tolmin.

Vrnitev je bila možna, vendar še ne splošno dovoljena tudi v posamezna druga področja poknežene grofije Goriške in Gradiške.²⁴

Ministrstvo za notranje zadeve je z odlokom 23. 5. 1918 dovolilo splošno vračanje beguncev v mesto Trst in okolico. Begunci, ki so prejeli begunske podpore, so se morali najkasneje do 1. 8. 1918 zgledati pri policijskem ravnateljstvu v Trstu, ker jim je le v tem primeru pripadala podpora še 60 dni po vrnitvi. Enako je veljalo tudi za begunce iz Koroške, ki so se vrnili v vse politične okraje, razen v občine Lipalja vas, Naborjet, Pontabelj, Žabnice in Ukve v PO Beljak, za begunce iz Istre, ki se niso smeli vrniti še v PO Pulj, in za begunce iz Dalmacije. Tudi ti so prejeli begunsko podporo še 60 dni po vrnitvi, če so se vrnili najkasneje do 1. 8. 1918.²⁵ Vendar se begunce iz Koroške in Dalmacije v pregledanih dokumentih v Ljubljani ne omenja, omenjajo pa se še posamezni begunci iz Istre. V seji mestnega občinskega sveta dne 9. 7. 1918 je občinski svetnik Ivan Vrstošek iz kluba JDS predlagal resolucijo, naj župan posreduje pri državni vladi, da bi se begunci iz Trsta in Reke čimprej vrnili domov, ker v Ljubljani s plačevanjem živil prispevajo k večji draginji. Občinski svetnik Anton Rojina iz kluba SLS pa je v svoji resoluciji predlagal, naj se opozori deželna vlada na izvoz žita, ker so begunci na Dolenjskem mnogo žita že zaarali (predplačali ali naplačali). Obe resoluciji je občinski svet pri glasovanju sprejel.²⁶ Mestni magistrat je pozval primorske begunce dne 12. 11. 1918, naj se vrnejo domov, ker ni več vojne nevarnosti, pa tudi razmere glede prehrane so bile tedaj na Goriškem in v Trstu boljše, saj je bila oskrba zaradi italijanskega uvoza veliko boljše kot v Ljubljani, pa tudi cene živil so bile manjše.²⁷

Tako med delom občinskih svetnikov oz. magistratnih uradnikov kot med ljubljanskim prebivalstvom se je širilo nezadovoljstvo zaradi prisotnosti beguncev predvsem zato, ker so za mnogo višje cene od uradno dovoljenih kupovali v mestu samem kot tudi v okolici in na Dolenjskem velike količine živil in jih tihotapili v Trst in okolico in tam preprodajali. Seveda so se s tihotapljenjem ukvarjali premožnejši ali pa so najeli osebe, ki so opravljale zanje tovrstne nakupe. Revnejšim je mestni magistrat tudi izdajal izvoznice za manjše količine živil, ki so jih lahko odnesli s seboj, če pa so zalotili kakega revnega begunca pri tihotapljenju živil, ki so bila pod zaporo, so mu, ko so se prepričali o revnih družinskih razmerah, prekršek tudi spregledali.

VOJNI UJETNIKI

Mnogo slabše kot beguncem pa se je godilo vojnim ujetnikom, ki jih je deželna delavska izkazovalnica (LANS) odredila za delo mestnemu magistratu ali posameznim tovarnam in družbam. Imeli so omejeno

Italijanski vojni ujetniki v Ljubljani

svobodo gibanja ter bili zelo slabo hranjeni. Iz pregledanih dokumentov je razvidno, da so bili v Ljubljani nastanjeni ruski, italijanski in srbski vojni ujetniki, ki so jim morali posamezni delodajalci oskrbeti potrebno hrano, obleko in za delo tudi manjše plačilo.

Po naročilu deželne vlade 22. 11. 1916 je moral mestni magistrat vsakega prvega v mesecu poročati o številu ujetnikov v ljubljanskem okrožju. Vendar pa je mestni magistrat 16. 2. 1916 sporočil deželni vladi, da točnega poročila nima, vendar pa je v Ljubljani večje število vojnih ujetnikov. Tedaj je pri več ljubljanskih tvrdkah delalo večje število vojnih ujetnikov, in sicer:

1. pri Gospodarski zvezi — 10 vojnih ujetnikov,
2. v tovarni usnja Karol Pollak — 30 vojnih ujetnikov,
3. v livarni A. Samassa — neznano število vojnih ujetnikov,
4. v cukrarni je živelo večje število ruskih ujetnikov, ki so delali pri gradnji železnice,
5. v jahalnici ljubljanskega jahalnega društva je bivalo okrog 500 vojnih ujetnikov,
6. pri stavbnem podjetju Julij Glaser je tudi delalo več ruskih ujetnikov in

7. V Spodnji Šiški, kjer je večje število srbskih ujetnikov pomagalo pri polaganju telefonskih kablov.²⁸

Leta 1917 je deželna delavska izkazovalnica posredovala mestnemu magistratu za dela na polju 31 ruskih ujetnikov, in sicer 8 mož in 1 stražo iz vojno-ujetniškega tabora v Braunavu. Mestni magistrat je tem ruskim ujetnikom izplačeval dnevno doklado, in sicer 50 vinarjev na moža ter jih oskrbel s hrano. Glede na odredbe vojnega ministrstva je bil pogoj za najemanje vojnih ujetnikov tudi redni vsakomesečni zdravniški pregledi, ki jih je v Mestnem domu opravljal mestni fizik dr. Krajec.²⁹ Kot je bilo že omenjeno, je bila prehrana ujetnikov tako pomanjkljiva, da so bili telesno močno oslavljeni. Na posestvu poslovalnice za sočivje in sadje (GEOS) z Dunaja v Lipah na ljubljanskem barju je bilo pri delih na polju zaposlenih okrog 50 vojnih ujetnikov, ki so bili tako slabo hranjeni, da jih je zaradi nezadostne prehrane obležalo po 20 na dan. Šele potem je uprava posestva zaprosila Kranjsko aprovizacijsko družbo za nakazilo večje količine živil.³⁰

Ravnanje z ujetniki iz Rusije, Ukrajine in Finske je razvidno iz določil o uporabi vojnih ujetnikov iz omenjenih dežel za čas od 1. 5. 1918 do odhoda v domovino. Iz njih razberemo, da se kljub sklenitvi miru z mlado sovjetsko državo ujetniki zaradi gospodarskih koristi Avstro-Ogrske — saj so predstavljali ceno delovno silo — niso smeli svobodno vračati domov, ampak le po sklenitvi posebnih dogovorov. Njihova svoboda gibanja je bila omejena, saj po 9. uri zvečer niso smeli zapuščati stanovanj, ki so zanje predstavljale kasarne. Še vedno pa so lahko tudi po 9. uri zvečer opravljali delo za svoje gospodarje. Prepovedana jim je bila udeležba pri demonstracijah in na plesnih zabavah. V spremstvu pa so se lahko peljali z vlakom, obiskovali gledališča, kinematografe in gostilne, vendar ne po 9. zvečer. Prepovedano jim je bilo hoditi z ženskami, saj so takšne odposlali nazaj v taborišča. Delodajalci so lahko, kot je bilo že omenjeno, dobili ujetniško delovno silo s posredovanjem LANS. Oskrbeti so jih morali z zadostno in zdravo hrano, enako kot domače poljedelske delavce. Tudi potrebno obleko so morali delodajalci ujetnikom priskrbeti sami, vendar pa jim je niso smeli odvzeti, ko so ti ujetniki prenehali delati zanje. Delodajalci so

morali najeti ujetniški delovni sili dajati tudi stanovanje in za opravljeno delo izplačati minimalno delavsko mezdo v znesku 1 krone dnevno za kmetijska dela in 2 kroni za vsa ostala dela. Ujetnike, ki bi kršili vsa našeta pravila ali ki bi zbežali oz. ne bi hoteli delati, bi kaznovali z uvrstitvijo med zadnje za vrnitev v domovino. Za zlorabe ujetnikov so bile predpisane kazni tudi za delodajalce, saj bi slednjim, če bi zakrivali s svojimi dejanji pobege ujetnikov, ujetnike odvzeli, kavcije, ki so jih vplačali pri mestnem magistratu za najetje ujetnikov, pa bi jim zapadle. Ujetniki, ki so želeli ostati v Avstriji, pa so morali vložiti prošnje, niso se pa tedaj še urejale prošnje za dovolitev ženitve, pridobitve lastnine ipd.³¹

Kratice: MOL (mestna občina ljubljanska)
PO (politični okraj)
LANS (deželna delavska izkazovalnica)
A-O (Avstro-Ogrska)
GEOS (Poslovalnica za sočivje in sadje)

OPOMBE

* Članek je nastal na podlagi avtoričine diplomske naloge Preskrba Ljubljane z živili med prvo svetovno vojno na PZE za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, pod mentorstvom prof. dr. Petra Vodopivca. Za napotke pri nastanku diplomske naloge se zahvaljujem tudi arhivistu Marjanu Drnovšku.

1. Zgodovinski arhiv Ljubljana (v nadaljevanju: ZAL), Reg. I./2060, listi 337, 434. — 2. Isto, list 328. — 3. Isto, listi 328, 330-337. — 4. Isto, listi 398-399. — 5. Isto, listi 401-402, 465. — 6. Isto, listi 403-404, 406-408. — 7. Isto, listi 339, 325. — 8. Isto, list 428. — 9. Isto, listi 456-457. — 10. Isto, list 494 in Cod. III./73, listi 99-103. — 11. Isto, list 578. — 12. Isto, list 675. — 13. Isto, list 588. — 14. Isto, list 601. — 15. Isto, lista 607-608. — 16. ZAL, Cod. III./74, listi 23-30, 124-131. — 17. Isto, listi 124-131, 155-157, in Cod. III./77, listi 89-90. — 18. ZAL, Reg. I./2060, list 639. — 19. Isto, listi 675, 677-678. — 20. Isto, lista 653, 655. — 21. ZAL, Cod. III./76, listi 80-87 in Reg. I./2060, lista 677-678. — 22. ZAL, Reg. I./2060, listi 702-703 in 146. — 23. Isto, list 754. — 24. Isto, lista 714, 731. — 25. Isto, list 752. — 26. ZAL, Cod. III./76, lista 131-132. — 27. ZAL, Reg. I./2060, list 165. — 28. ZAL, Reg. I./2063, list 464. — 29. Isto, lista 458, 474. — 30. Isto, list 490 in Reg. I./1629-1630, list 526. — 31. Isto, lista 480-481.

ZADOLŽEVANJE KMETOV V KATASTRSKI OBČINI DOL PRI LJUBLJANI PO ZEMLJIŠKI KNJIGI V LETIH 1918—1941

ŽARKO LAZAREVIČ

Potek zadolževanja bomo spremljali po intabulacijah dolgov, to je knjiženju zastavnih pravic, v zemljiško knjigo. Zemljiška knjiga je register, ki so ga vodila okrajna oziroma srezska sodišča, danes temeljna sodišča, iz katerega so razvidne vse stvarne pravice na zemljiščih in tiste pravice, ki so enake le tem. Tako se v zemljiško knjigo vpisujejo stavbne in zemljiške parcele, lastniki, zastavne pravice, upniki ter pravice in omejitve lastnikov in upnikov.¹ Sestavljena je iz glavne knjige in zbirke listin. Glavna knjiga je vezana in ponavadi šteje več zvezkov, odvisno od velikosti katastrske občine in števila lastnikov v njej. V našem primeru je zemljiška knjiga imela približno sto lastnikov in je obsegala devet vezanih zvezkov. V zbirkah listin pa najdemo dokumente, na osnovi katerih so bile knjižene določene pravice. Glavna knjiga se deli na zemljiškoknjižne vložke (zkv), ki so sestavljeni iz treh listov, in sicer iz popisnega lista A, v katerega se vpisujejo parcele, lastninskega lista B, v katerem je naveden vsakokratni lastnik in iz bremenskega lista C, kjer so vpisovali obremenitve zemljišč.² V nadaljevanju teksta, ko bomo opisovali posamezne primere zadolženih kmetov bomo v oklepaju navedli tiste zemljiškoknjižne vložke, ki jih je imel v lasti obravnavani kmet. V drugih primerih pa podatkov ne bomo posebej citirali, saj so vsi plod avtorjevih preračunavanj iz navedb v zemljiški knjigi.

Podatke, ki smo jih dobili v zemljiški knjigi za katastrsko občino Dol, ki jo hranijo v zemljiškoknjižnem oddelku ljubljanskega temeljnega sodišča, smo morali zaradi lažje preglednosti grupirati. Tako smo kmete razdelili v pet kategorij in jih poimenovali v skladu z uveljavljeno razdelitvijo v literaturi. Tako smo ločili bajtarje z do 2 hektarjema zemlje, male kmete z do 10 hektarji zemlje in srednje kmete, ki so imeli od 10 do 20 hektarjev zemlje. Četrta kategorija so bili gruntarji, ki so imeli od 20 do 50 hektarjev velike posesti. Vse, katerih posesti so presegale 50 hektarjev pa smo poimenovali veleposestniki.³ Enako kot kmete smo morali grupirati tudi terjatve oziroma obremenitve, ki so jih le ti imeli. Tu smo ločili dedne terjatve, terjatve privatnih upnikov in denarnih zavodov. Pri privatnih upnikih smo ločili iste kategorije kakor se navajajo v zemljiški knjigi, pri denarnih zavodih pa banke in mestne hranilnice, kreditne zadruge in Državni zaklad Kraljevine SHS oziroma Jugoslavije, ki smo ga za naše potrebe preimenovali v davčno upravo.

POSESTNA STRUKTURA

Posestno strukturo v katastrski občini Dol si bomo ogledali na spodnji tabeli.

Posestna struktura v katastrski občini Dol pri Ljubljani 1918—1941

kmetija	število kmetij	v %	ima zemlje	v %
Bajtarji	51	54,25	39,64 ha	12,0
Mali kmetje	33	35,20	161,82 ha	48,5
Srednji kmetje	10	10,55	131,64 ha	39,5
skupaj:	94	100 %	333,10 ha	100 %

V tej katastrski občini imamo opravka s precej razdrobljeno posestjo, saj je kar dobra polovica kmetij bila bajtarskih. Povprečna bajtarija pa je bila velika le 0,77 hektarja. Kljub velikemu deležu bajtarjev pa so si ti lastili le dobro desetino dolske zemlje. Nekoliko obratno sliko pa srečamo pri malih kmetih, katerih je bilo za dobro tretjino, njihove kmetije pa so se raztezale na slabi polovici zemlje v tej katastrski občini. Povprečna mala kmetija je bila precej majhna in je obsegala nepolnih pet hektarjev. Srednjih kmetov je bilo v tej občini najmanj, komaj desetino. Nasprotno pa je površina njihovih kmetij obsegala skoraj 40% dolske. Povprečen srednji kmet je imel dobrih 13 hektarjev zemlje.

KNJIŽENJE DEDNIH TERJATEV

Pri bajtarjih je bilo intabuliranih 22 dedinskih terjatev pri enajstih obratih. Povprečno torej po dve na obrat. Predstavljale so precej veliko breme. Gibale so se od 150 dinarjev pa do 17.500 dinarjev (zkv 218 in 108). Samo trije obrati so bili obremenjeni z vsoto pod 1.000 dinarjev (zkv 36, 292, 218) in jih dedinske terjatve, kljub majhnosti, niso pretirano bremenile. Pet obratov (zkv 304, 238, 18, 251, 122) je bilo obremenjenih z vsotami do 5.000 dinarjev. Za te lahko trdimo, da so jih dedinske terjatve, glede na velikost, dokaj močno bremenile. Trije obrati pa so bili močno preobremenjeni (zkv 63, 108, 157). Dva sta obsegala manj kot 1 ha zemlje (zkv 63, 157), eden pa 1 ha (zkv 108). V prvih dveh primerih so vsote dedinskih terjatev znašale okoli 10.000 dinarjev (zkv 63, 157), v drugem primeru pa celo 17.500 dinarjev (zkv 108). Slednji je bil dejansko najbolj obremenjen obrat z dedinskimi terjatvami v k.o. Dol. Povprečna stopnja obremenjenosti 1 ha zemljišča je pri tej skupini bila 4.800 dinarjev. Najmanjša je bila 111 dinarjev (zkv 218), največ ja pa 17.500 dinarjev (zkv 108). Za primer si oglejmo kako je potekalo knjiženje dedinskih terjatev. Izbrali si bomo najbolj obremenjeno kmetijo, glede na obremenjenost hektarja zemljišča.

Kmetija vpisana v zkv 108, je imela kar za 17.500 dinarjev dedinskih terjatev. Tu sta bili knjiženi dve zastavni pravici. Obe leta 1926 za mladoletni osebi, na račun dednega odpravka po materi, v znesku 5.000 in 12.500 dinarjev. Poleg tega pa je bila za obe osebi knjižena tudi služnostna pravica stanovanja ter preživljanja do polnoletnosti, ko je bil tudi rok za izplačilo dedinske terjatve.

V katastrski občini Dol je imelo 8 malih kmetov intabuliranih 25 dedinskih terjatev. Kakor pri bajtarjih so bile tudi tu sila različne. Po višini dedinskih terjatev izstopajo trije obrati (zkv 27, 88, 22), ki so imeli terjatve okoli 20.000 dinarjev. Dva sta imela terjatev okoli 6.000 dinarjev (zkv 65, 4). Dva okoli 2.000 dinarjev (zkv 31, 107). En obrat pa je imel samo 690 dinarjev dedinskih terjatev (zkv 30). Hektar posesti je bil povprečno obremenjen z 1.532 dinarji. Največja obremenjenost je bila 4.946 dinarjev, pri obratu, ki je imel za 20.677 dinarjev dedinskih terjatev, sledi obrat, ki je imel hektar posesti obremenjen s 4.130 dinarji, dolžan pa je bil plačati 21.480 dinarjev (zkv 88). Najmanjšo obremenjenost, 154 dinarjev, najdemo pri obratu, na katerem je bila intabulirana terjatev za 690 dinarjev (zkv 30). Še dva mala kmeta sta bila z dedinskimi terjatvami malo obremenjena. Eden se je obvezal izplačati 2.660 dinarjev in tako obremenil hektar posesti s 373 dinarji (zkv 31). Drugi je moral za dedinske terjatve nameniti 400 dinarjev manj kot zgornji, tako da je tudi obremenjenost hektarja zemljišča nižja, 249 dinarjev namreč. Dva mala kmeta pa sta posest obremenila v mejah povprečja (zkv 65, 22).

Lastnik najbolj obremenjene male kmetije (zkv 27) je imel 4,2 ha zemljišč. Na njegovo posest sta bila intabulirani dve dedni terjatvi. Prva, v znesku 17.856 dinarjev, je izvirala iz leta 1933, ko je prišlo do spremembe lastništva. Namenjena je bila lastnikovi sestri, ki je tedaj že bivala v Franciji. Naslednje leto je obljubil materi, da ji bo dosmrtno dajal stanovanje, jo preživljal ter ji izplačal še 2.821 dinarjev. Vse to je obljubil že ob prevzemu posesti, a očitno svoje obljube ni izpolnjeval najbolj vestno. Mati se je zato zavarovala s knjiženjem zastavne pravice.

Trije dolski srednji kmetje so imeli intabulirane dedne terjatve. Največja vsota ne odstopa bistveno od največjih vsot pri bajtarjih in malih kmetih. Znašala je 20.000 dinarjev (zkv 95). Pri naslednjih dveh kmetih je na račun dedinskih terjatev bilo vpisanih 12.000 dinarjev (zkv 101) oziroma 1.825 dinarjev (zkv 14). Povprečna stopnja obremenjenosti hektarja zemljišča je bila 963 dinarjev. Najvišjo obremenjenost je imel kmet, ki se je zavezal plačati 20.000 dinarjev dedinskih terjatev (zkv 95), 1.886 dinarjev. Najmanj obremenjen je bil kmet z najmanj dedinskimi terjatvami, le 173 dinarjev (zkv 14). Pri tretji kmetiji se je obremenjenost približala povprečju, 857 dinarjev po hektarju (zkv 101).

Pri najbolj obremenjeni srednji kmetiji so imeli tri otroke, hčeri in sina. Leta 1937 je njihov oče umrl. Na kmetiji ga je nasledil sin, ki se je tedaj obvezal, da

bo sestrama brezobrestno plačal po 10.000 dinarjev dednega odpravka. Dolžnost je moral poravnati po njuni polnoletnosti ali v primeru možitve pred polnoletnostjo. Poleg tega pa jima je moral preskrbeti tudi »mehki les« za izdelavo dveh omar in dveh postelj. Zadnja obveznost mu ni smela delati preglavic, saj je bila slaba tretjina njegove posesti gozd. Že dve leti po vpisu terjatev je eni sestri izplačal odpravnino, ker se je očitno poročila pred nastopom polnoletnosti. Obe sta postali polnoletni v letu 1940. Terjatev druge sestre je bila izbrisana iz zemljiške knjige šele 1971. leta (zkv 95).

KNJIŽENJE DOLGOV PRI PRIVATNIH UPNIKIH

Pri privatnih upnikih so se zadolževali bajtarji in mali kmetje, srednji kmetje pa tovrstnega zadolževanja niso prakticirali. Tovrstne dogove so imeli samo trije bajtarji, ki so imeli intabulirane štiri dolgove. Vsote dolga so bile sila različne. Povprečna stopnja zadolženosti hektarja zemljišča je znašala kar 10.037 dinarjev. Tako visoka zadolženost gre na račun enega obrata (zkv 68), katerega lastnik se je zadolžil kar za 22.300 dinarejev, imel pa je le 1,03 ha veliko posest. Dolg je izviral iz leta 1933, ko se je zadolžil pri industrialcu iz Vira. Drugi obrat v tej skupini (zkv 18) je bil zadolžen za 4.385 dinarjev na hektar. Leta 1929 se je zadolžil pri odvetniku in posestniku v skupnem znesku 6.622 dinarjev. Tretji obrat je (zkv 67) bil za polovico manjši kot zgornji in je zato razumljivo, da je kljub nominalno manjšemu dolgu bil bolj obremenjen kot zgornji. Hektar posesti je bil obremenjen s 5.142 dinarji. Dolg je izviral iz leta 1936, ko je lastnik očitno nekaj gradil in tedaj ostal dolžan zidarju 3.600 dinarjev.

Pri privatnikih se je zadolžilo pet malih kmetov. Skupno so imeli 15 dolgov. Največji dolg je znašal kar 129.289 dinarjev (zkv 82). Pri ostalih kmetijah je bil bistveno manjši, pa kljub temu še vedno visok. Pri največji kmetiji v tej skupini je dosegel 16.522 dinarjev (zkv 22). Pri najmanjši, ki je merila le 2,3 ha in je bila s tem na spodnji meji te skupine, je dolg dosegal 12.500 dinarjev (zkv 76). Pri preostalih dveh kmetijah se je dolg gibal v že »razumnejših« mejah. Pri eni kmetiji je znašal 5.034 dinarjev (zkv 159), pri drugi pa 3.693 dinarjev (zkv 37). Povprečna zadolženost hektarja zemljišča je znašala 7.153 dinarjev. Kot so bile zgoraj razlike v višini dolga, so tudi tukaj v zadolžitvi na hektar posesti. Največjo zadolžitvev na hektar, kar 39.904 dinarjev, je seveda dosegla kmetija, ki je imela v zemljiško knjigo vpisano kar 129.289 dinarjev dolga (zkv 82). Ostale zadolžitve so seveda bistveno nižje. Še najbolj se povprečju približa najmanjša kmetija s 5.411 dinarji dolga na hektar (zkv 76). Preostale tri kmetije so bile zadolžene daleč pod povprečjem. Dve sta dosegale zadolženost okoli 1.600 dinarjev (zkv 159, 22), ena pa 763 dinarjev na hektar (zkv 37).

Največja mala kmetija je imela približno 16.500 dinarjev dolga. V letu 1933 sta bili po sodni odločitvi v

zemljiško knjigo vpisani dve zastavni pravici, ena za približno 500, druga za 900 dinarjev. Verjetno je lastnik ob pravdanju ostal dolžan še javnemu notarju, ki je čez dve leti knjižil zastavno pravico za približno 1.000 dinarjev za opravljeno delo. Na pomlad 1936 leta se je ponovno zadolžil. To pot pri posestniku iz Dola za približno 14.000 dinarjev. S tem je dosegel 1.730 dinarjev dolga na hektar (zkv 22). Dolski srednji kmetje se pri privatnih upnikih niso zadolževali.

KNJIŽENJE DOLGOV PRI DENARNIH ZAVODIH

Pri denarnih zavodih je bilo zadolženo 10 bajtarjev. Intabuliranih pa je bilo 15 dolgov. Povprečna obremenitev hektarja zemljišča je bila izredno velika, saj je znašala kar 21.926 dinarjev. Razlike med najvišjo in najmanjšo zadolženostjo je znašala kar dobrih 42.000 dinarjev. Tako beležimo najvišjo zadolženost na 1 ha zemljišča 66.666 dinarjev (zkv 167), najmanjšo pa 4.276 (zkv 282). Vsote za katere so se bajtarji zadolževali pri denarnih zavodih so sila različne. Tako so bili trije obrati zadolženi za več kot 40.000 dinarjev (zkv 63, 103, 167), dva za okoli 20.000 dinarjev (zkv 18, 64), eden za okoli 10.000 dinarjev (zkv 68).

Najbolj zadolžen bajtarski obrat (zkv 167) je meril malo manj kot 1 ha. Zadolžen je bil za 60.000 dinarjev. Dolg je izviral iz dveh zadolžitvev. Prvič se je zadolžil leta 1921 pri dolski Hranilnici in posojilnici za 40.000 kron oziroma 10.000 dinarjev. Čez šest let se je ponovno napotil po posojilo k istemu zavodu. To pot si je sposodil 50.000 dinarjev. S tem je zadolžil hektar posesti za celih 66.666 dinarjev.

Pri denarnih zavodih se je zadolžilo 11 malih kmetov, ki so skupaj najeli 27 posojil. Vsote dolgov so precej različne, izstopata pa dve kmetiji, ki sta imeli zelo veliko dolgov. Prva skoraj 200.000 dinarjev (zkv 277) in druga 100.000 dinarjev (zkv 12). Najnižji dolg je bil velik kar 10.000 dinarjev (zkv 76). Štiri kmetije so imele dolg približno 20.000 dinarjev (zkv 26, 106, 37, 22), dve okoli 30.000 dinarjev (zkv 82, 23) in ena 50.000 dinarjev. Skupno so dolski mali kmetje najeli za dobrega pol milijona kreditov. Povprečna stopnja zadolženosti hektarja zemljišča je znašala kar dobrih 11.000 dinarjev. Seveda je bila največja pri tistih dveh, ki sta imela največ dolga. Njuni kmetiji sta sodili med manjše v tej skupini. Prvi, z 3,6 ha veliko kmetijo, je zadolžil hektar posesti za dobrih 54.000 dinarjev, drugi, ki je imel malenkostno večjo kmetijo pa za slabih 27.000 dinarjev (zkv 277, 12). Povprečno vrednost beležimo v dveh primerih (zkv 82, 65). Pri vseh ostalih pa so velika odstopanja navzdol. Tako so bile štiri kmetije zadolžene s približno 4.000 dinarji na hektar (zkv 76, 159, 37, 23). Dve s približno 7000 dinarji na hektar (zkv 26, 206) in ena s približno 2.000 dinarji na hektar (zkv 22).

Med kmetije na katero je bilo knjiženo največ zastavnih pravic sodi srednje velika mala kmetija, ki je obsegala slabih 5 ha zemlje (zkv 37). Tu so se dogaja-

le sila zanimive reči. Lastnik se je skupno zadolžil za slabih 24.000 dinarjev in s tem zadolžil hektar posesti za slabih 5.000 dinarjev. V obravnavanem obdobju se je zadolžil kar šestkrat, štirikrat pri ljudski posojilnici v Ljubljani, enkrat pri Vzajemni posojilnici ravno tako v Ljubljani, enkrat pa ni uspel pravočasno poravnati obveznosti do davčne uprave. Prvič se je zadolžil pri Ljudski posojilnici leta 1921 za 10.000 kron ali 2.500 dinarjev. Tri leta kasneje ga ponovno srečamo pri isti inštituciji, kjer vzame kredit za 25.000 kron oziroma 6.250 dinarjev. Le tri mesece kasneje je zopet zastavil posest pri Ljudski posojilnici, to pot za 6.000 dinarjev. Očitno je bil v hudih finančnih težavah saj le mesec dni kasneje od najetja zadnjega posojila najame še eno. Sedaj se je odpravil h konkurenčni ustanovi. Vzajemna posojilnica mu je posodila 6.300 dinarjev. Slaba dva meseca kasneje po obisku Vzajemne posojilnice se je ponovno oglasil pri Ljudski posojilnici in najel posojilo za 2.500 dinarjev.

Kako pa je naš »junak« vračal posojila? Kredit Vzajemne posojilnice je odplačal že naslednje leto. Tu pa se uspešnost konča. Že leta 1928 ni uspel pravočasno poravnati davčnih obveznosti in to malenkostnih 100 dinarjev. Zaradi tega je davčna uprava predlagala uvedbo prisilne uprave in dražbeni postopek. Ta malenkostni dolg, v primerjavi z zgornjim, je bil poravnan že naslednje leto. Ob poravnavi sta bili izbrisani tudi zaznambi prisilne uprave in dražbenega postopka. Kako je odplačeval dolgove pri Ljudski posojilnici ne vemo. Leta 1935 je prodal večji del posesti, tako da mu je ostalo le še slaba 2 ha zemlje. Z izkupičkom je uspel poravnati obveznosti do Ljudske posojilnice. Zaradi takega načina poslovanja ga je verjetno kateri od svojcev naznanil sodišču. Sodišče je njegov primer pretehtalo ter presodilo, da ni sposoben samostojnega gospodarjenja in mu dodelilo začasnega pomočnika. V naslednjem letu je šlo sodišče še korak dlje in mu omejeno preklicalo lastniško pravico. To odločitev je utemeljilo z zapravljivostjo lastnika. Taka odločitev je najbrž pomenila, da lastnik ni mogel samostojno sklepati pogodb glede zemljišča, ne da bi se s tem strinjal tudi pomočnik, ki mu je bil sodno dodeljen.

Dolski srednji kmetje se niso zadolževali pri privatnih upnikih, saj so bili oni najbrž tisti, ki so posojali denar bajtarjem in malim kmetom. Pri denarnih zavodih se jih je zadolžilo 5. Višina dolga pri posameznem kmetu se tudi tukaj razlikuje. Dva sta se zadolžila za približno 30.000 dinarjev (zkv 20, 327), eden za dobro tretjino manj (zkv 101) in dva za približno 3.000 dinarjev (zkv 14, 110). Povprečna stopnja zadolženosti hektarja posesti je nizka, le 1.325 dinarjev. Najvišje zadolžen hektar sta imeli seveda kmetiji s približno 301.000 dinarjev dolga, 2.407 (zkv 20) oziroma 2.067 dinarjev (zkv 327). S 1.321 dinarji dolga na hektar se je povprečni zadolženosti najbolj približala kmetija z 20.000 dinarji dolga (zkv 101). Preostali kmetiji, prva z 291 (zkv 14), druga pa z 263 dinarji (zkv 110) dolga na hektar sta bili daleč od povprečne vrednosti.

Lastnik najmanjše kmetije v tej skupini (zkv 14) se je zadolžil samo enkrat. Dolg je bil vpisan v zemljiško knjigo leta 1939 v korist Privilegirane agrarne banke (PAB). Šlo je za likvidacijo kmečkih dolgov iz leta 1936.⁴ Kot vemo je ta uredba pooblastila PAB, da prevzame določene kmečke dolgove od drugih denarnih zavodov. Za ta dolg lahko zagotovo trdimo, da je nastal že pred letom 1936, vendar pa ni bil uveden v zemljiško knjigo. Znesek, vpisan na zahtevo PAB, je bil samo seštevek ostanka dolga in obresti, ki so se nabrale v tem času. Ta dolg je bil poravnan še isto leto, ko je bil knjižen. Kot smo omenili že zgoraj je bila ta kmetija, z 1291 dinarji dolga po hektarju, ena od najmanj zadolženih v tej skupini kmetij.

VRAČANJE DOLGOV IN IZPLAČEVANJE DEDNIH TERJATEV

O vračilu dolgov lahko samo sklepamo, saj brisanje zastavnih pravic ni potekalo tako ažurno kot intabuliranje. Od 22 dedinskih terjatev so bile v obravnavanem obdobju vrnjene oziroma izbrisane samo tri. Zanimivo je, da je dedinske terjatve izplačal lastnik najbolj obremenjenega obrata (zkv 108), ki je imel skupno kar 17.500 dinarjev obveznosti. Drugi (zkv 238), ki je izplačal dedinsko terjatev pa je imel za štirikrat manj obveznosti, 4.000 dinarjev namreč. Od štirih knjiženih dolgov pri privatnih upnikih so bili plačani trije. Dva dolga, ki sta bila knjižena na eno posest, sta bila plačana tako, da je bila kmetija prodana (zkv 18). Tretji poravnani dolg pa je bil plačan iz rednega poslovanja (zkv 67) že leto dni po knjiženju. Neporavnan je ostal največji dolg v tej skupini, v znesku 22.300 dinarjev (zkv 68). Pri denarnih zavodih je bilo najeto 15 dolgov. Plačanih je bilo osem. Zanimivo je, da dolgove niso plačali tisti, ki so imeli največ dolga (zkv 307, 63, 167, 103). Dva bajtarja, ki sta imela knjižena po dva dolga, sta uspela poravnati samo po enega (zkv 68, 18). Popolnoma pa so svoje obveznosti poravnali štirje bajtarji (zkv 239, 64, 282, 108). Vsi dolgovi so bili plačevani iz rednega poslovanja, le eden je prodal posest in takrat poravnal prevzete obveznosti (zkv 64). Dražb oziroma uvedbe dražbenega postopka pri bajtarjih ni bilo.

Mali kmetje so imeli intabuliranih 25 dedinskih terjatev. Do leta 1941 je bila izbrisana samo ena (zkv 31) in zanjo lahko trdimo, da je bila zagotovo izplačana. Pri ostalih lahko samo ugibamo ali so bile izplačane ali ne. Verjetno je bila izplačana še katera, le da ni knjiženih izbrisov. Izplačana dedinska terjatev je bila namenjena mladoletni osebi. V letu 1930 je nastopila polnoletnost in takrat ji je bilo izplačano 2.660 dinarjev s 4% obrestmi od leta 1925. Pri privatnih upnikih so se mali kmetje zadolžili štirinajstkrat. V obravnavanem času je bilo izbrisanih 5 dolgov. Svoje obveznosti je poravnal lastnik najbolj zadolžene kmetije pri privatnih upnikih (zkv 82), ki se je zadolžil trikrat. Dolgovi so bili poravnani na dražbi kmetije. Dražbo so sprožili privatni upniki, čeprav je dolgoval tudi de-

narnim zavodom in to štiri leta po najetju posojila. Lastnik ene manjših malih kmetij (zkv 76) se je pri privatnikih zadolžil samo enkrat. Dolg je nastal ob nakupu kmetije. Takrat je prejšnjemu lastniku ostal dolžan 12.500 dinarjev. Dolg je uspel poravnati po desetih letih. Pri največji kmetiji so bili knjiženi štirje dolgovi pri privatnih upnikih (zkv 22). Poravnan je bil le eden in to dolg pri javnem notarju za 1.000 dinarjev. Pri denarnih zavodih so mali kmetje najeli 27 posojil, plačali pa le 12. Svoje obveznosti je v celoti poravnalo 5 malih kmetov (zkv 23, 37, 65, 12, 82). Le deloma dva mala kmeta. Med njima tisti, ki je imel skoraj 200.000 dinarjev dolga (zkv 277). Za poravnanje dolga v višini 115.000 dinarjev je potreboval približno osem let. Drugi je imel bistveno manj dolga, 10.000 dinarjev (zkv 76) in je do 1941 poravnal približno polovico dolga. Svojih obveznosti pa niso poravnali štirje mali kmetje (zkv 22, 106, 159, 26).

Srednji kmetje so imeli intabuliranih 11 dedinskih terjatev. Od tega jih je bilo v celoti izplačanih 9, deloma pa ena. Izplačana ni bila samo ena dedinska terjatev za 10.000 dinarjev (zkv 95). Pri denarnih zavodih so se srednji kmetje zadolžili tudi 11-krat. Odplačali pa so tri dolgove. PAB je dobila povrnjeno posojilo v višini 3.047 dinarjev, katerega je prevzela leta 1937 (zkv 14). Tudi Mestna hranilnica ljubljanska je »imela poravnane račune« s svojo stranko, saj je bila edina njena terjatev v višini 30.000 dinarjev poravnan le leto dni po najetju posojila (zkv 327). Davčna uprava je uspela izterjati terjatev za 3.255. Dolg je bil knjižen 1936 leta, zaradi neporavnane davka. Istočasno z vpisom je bila knjižena tudi uvedba prisilne uprave. Leto dni kasneje je bil dolg poravnan in ukinjena prisilna uprava kmetije (zkv 110).

Po tem pregledu ugotovimo, da so bajtarji najeli 19 dolgov pri privatnikih in denarnih zavodih ter se obvezali, da bodo izplačali 22 dedinskih terjatev. Skupno torej 41 obveznosti. Do leta 1941 je bilo plačanih oziroma izbrisanih iz zemljiške knjige 13 terjatev. Najmanj je bilo izplačanih dedinskih terjatev, samo 13,65%. Denarni zavodi so uspeli izterjati 46,65% svojih posojil, privatni upniki pa kar 75%. Skupno pa je bilo plačano 31,7% dolgov in dedinskih terjatev. Mali kmetje so najslabše izplačevali dedinske terjatve, saj jih je bilo izplačanih le 4%. Privatni upniki so bili pri izterjavanju uspešnejši, saj so izterjali dobro tretjino (35,7%) svojih terjatev. Najuspešnejši so bili denarni zavodi, katerim je bilo vrnjeno malo manj kot polovica (44,45%) investiranih sredstev. Skupno so imeli mali kmetje 66 terjatev v vrednosti tri četrtine milijona dinarjev. Poravnati pa so jih uspeli 18 oziroma malo večjih kot četrtino (27,3%). Srednji kmetje so izplačali 80% dedinskih terjatev, pri denarnih zavodih pa so odplačali dobro četrtino (27,3%) najetih kreditov. V skupnem pa so bile odplačane štiri obveznosti od 22 oziroma slaba petina (18,2%).

POTEK ZADOLŽEVANJA V KATASTRSKI OBČINI DOL

Potek zadolževanja po zneskih in številu dolgov
v k.o. Dol 1918—1941

Proces zadolževanja bomo spremljali po številu novo ustvarjenih dolgov in po skupnih zneskih teh dolgov. Pri tem bomo izključili dedinske terjatve, ker jih ne uvrščemo med klasični dolg, saj so bile le-te lahko le vzrok zadolžitve, na katere pa kmet ni mogel vplivati. Diagram nam pokaže, da je zadolževanje kmetov v tej davčni občini do leta 1921 stabilno, do 1920 ni bilo najetega nobenega kredita. Tega leta so upniki odobrili 2 posojili v znesku 6.750 dinarjev. Tudi naslednje leto sta bila najeta dva kredita, v nekaj večjem znesku 11.000 dinarjev. Leta 1922 je bilo sicer najeto samo eno posojilo, vendar za 115.000 dinarjev, za nakup kmetije. Po tem letu sledi porast zadolževanja, tako da že leta 1924 beležimo šest dolgov, v skupnem znesku 57.000 dinarjev. Nato sledi padec za polovico po številu dolgov in slabe dve tretjine po višini zneskov. Na začetku druge polovice dvajsetih let pride ponovno do naraščanja zadolževanja, ki traja do leta 1930. Le leta 1929 beležimo rahel padec. 1927 pride do že omenjenega padca. Takrat so kmetje vzeli od upnikov štiri posojila, vendar pa v nižjih zneskih. Leta 1930 so kmetje najeli šest posojil ter tako ponovili do tedaj rekordno leto 1924 po številu dolgov. Dolgovi, ustvarjeni v tem letu so bili veliki, skupno so dosegali skoraj 300.000 dinarjev. To je bil največji dolg, ustvarjen v enem letu v celem obdobju v tej katastrski občini.

V prvi polovici tridesetih let se je zadolževanje ustalilo. Kmetje so najemali v teh letih približno enake vsote posojil, pa tudi število je približno izenačeno. Izjema je leto 1933, ko so bili ustvarjeni štirje dolgovi v skupnem znesku 27.000 dinarjev. V vseh ostalih letih sta letno povprečno nastala dva dolga v skupnem znesku okoli 15.000 dinarjev. V drugi polovici tridesetih let prične zadolževanje ponovno naraščati. Za to obdobje je značilno, da narašča število kmetov, ki potrebujejo dodatna finančna sredstva, vendar pa si ne sposojajo večjih vsot. Tako vidimo, da je število dolgov visoko, ne pa tudi sposojene vsote. Po vsotah izstopata leto 1936 in 1938, v prvem letu so se dolski kmetje zadolžili šestkrat za skoraj 160.000 dinarjev. V letu 1938 pa trikrat za 55.000 dinarjev. V letu 1937 je prišlo do močnega padca, a ne po številu dolgov temveč po vsoti. Dolski kmetje so se zadolžili sicer petkrat, a le za 17.000 dinarjev. V letu 1938 beležimo padec po številu dolgov, na drugi strani pa ponoven porast višine dolgov. Leto 1939 je rekordno po številu dolgov. Tega leta naj bi se kmetje zadolžili devetkrat za 36.000 dinarjev. Tako velik skok je posledica knjiženja dolgov, katere je prevzela PAB, pa niso bili intabulirani prejšnja leta, ko so nastali. V letu 1940 beležimo ponoven padec, tako po številu kot po vsotah. V letu 1941 pa ni bil intabuliran noben dolg.

STRUKTURA KMEČKIH DOLGOV V KATASTRSKI OBČINI DOL

Delež posameznih vrst dolgov v katastrski občini Dol je bil pri posameznih vrstah kmetov različen. Zaradi lažje primerjave si bomo stanje ogledali na tabeli:

Deleži posameznih vrst dolgov v skupnem znesku dolgov v k.o. Dol 1918—1941

vrsta kmetije	zadol- ženih	ded. terjatve	privatni upniki	denarni zavodi	skupni dolg
Bajtarji	35,30%	16,90%	10,20%	72,90%	26,50%
Mali kmetje	60,60%	9,75%	21,75%	68,50%	63,70%
Srednji kmetje	60,00%	28,65%	—	71,35%	9,80%
Skupaj:	46,80%	13,50%	16,55%	69,95%	100,00%

V tej občini se je zadolžila skoraj polovica kmetov. Najmanj se je zadolžilo bajtarjev, to je dobra tretjina. Pri malih in srednjih kmetih je ta % večji. Pri obeh približno slabi dve tretjini. Kot smo ugotavljali že zgoraj, so se največ zadolžili mali kmetje. Skupnemu dolgu v davčni občini so prispevali kar dve tretjini. Bajtarski dolgovi so predstavljali bistveno manjši delež. Njihovi dolgovi so predstavljali četrtno vseh dolgov v tej občini. Še najmanj so se zadolževali srednji kmetje, katerih dolgovi so bili le slaba desetina vseh. Največji delež dedinskih terjatev so imeli srednji kmetje, to pa zato ker se niso zadolževali pri privatnih upnikih. Pri njih je dosegal dobro četrtno. Najmanjši delež dedinskih terjatev je bil pri malih kmetih, predstavljal je komaj slabo desetino terjatev. Pri bajtarjih je delež približno na sredini med obema vrednostima in je znašal slabih 17%. Povprečni delež dedinskih terjatev terjatev v skupnem dolgu vseh kmetov je bil 13,5%. Povprečni delež dolgov pri privatnih upnikih je bil 16,5%, kar je srednja vrednost med desetinskim deležem privatnih upnikov pri bajtarskih dolgovih in petinskim deležem le-teh pri dolgovih malih kmetov. Kot že vemo, se srednji kmetje pri privatnih upnikih niso zadolževali. Največji delež so imeli dolgovi, ustvarjeni pri finančnih inštitucijah. V skupnem znesku dolga so zavzemali 70%. Razlike med posameznimi kmeti tu niso tako očitne kot pri dedinskih terjatah ali pri privatnih upnikih. Najvišji delež so imeli bajtarji, kjer se je približeval trem četrtinam. Pri malih kmetih je bil najnižji z dvema tretjinama. Pri srednjih kmetih pa je bil dobrih 71%.

Delež dolgov pri privatnih upnikih je bil v tej občini slabih 17%. Pri bajtarjih je ta delež pod povprečjem, znašal je desetino bajtarskih dolgov. Pri malih kmetih pa je nad povprečjem, dvajsetino njihovih dolgov. Razdelitev dolgov pri privatnih upnikih med posamezne upnike si bomo ogledali na naslednji tabeli.

Struktura dolgov pri privatnih upnikih v k.o. Dol 1918—1941

kmetje	upniki						
	posestnik	gostilničar	obrt-nik	trgo-vec	odvet-nik	javni notar	zdrav-nik
Bajtarji	25%	—	25%	25%	25%	—	—
Mali kmetje	28,6%	7,15%	—	35,7%	14,3%	7,1%	7,15%
Skupaj:	27,8%	5,55%	5,55%	33,3%	16,7%	5,55%	5,55%

Povprečno so se kmetje v katastrski občini Dol največ zadolževali pri trgovcih, kjer so ustvarili tretjino dolgov. Bajtarji so si pri njih sposodili za četrtno dolga, mali kmetje pa za tretjino. Naslednji večji upniki so bili posestniki, ki so v povprečju imeli dobro četrtno terjatev med kmeti v Dolu. Bajtarji so pri njih ustvarili točno četrtno dolga, mali kmetje pa slabih 29%. Izstopa še delež odvetnikov, ki so imeli v povprečju slabih 17% terjatev. Pri bajtarjih so imeli 25% delež, pri malih kmetih pa slabih 15%. Ostale kategorije upnikov niso bile pomembnejše. Tako so obrtniki v skupnem imeli za dobro dvajsetino terjatev, a le pri bajtarjih je bila to četrtna dolgov, medtem ko mali kmetje niso dolgovali obrtnikom. Pri javnih notarjih in zdravnikih so se zadolžili samo mali kmetje. Delež le-teh je bil v obeh primerih eno dvajsetino v skupnem oziroma dobrih 7% samo pri malih kmetih.

Delež denarnih zavodov v skupnem znesku dolga dolskih kmetov je bil 70%. Med seboj pa so si denarni zavodi te dolgove razdelili tako:

Struktura dolgov pri denarnih zavodih v k.o. Dol 1918—1941

vrsta kmetije	banke in mestne hranilnice	kreditne zadrage	davčna uprava	skupaj
Bajtarji	17,80%	74,75%	7,45%	100%
Mali kmetje	66,30%	29,10%	4,60%	100%
Srednji kmetje	74,15%	21,30%	3,85%	100%
Skupaj:	53,70%	41,00%	5,30%	100%

V povprečju so se dolski kmetje največ zadolževali pri bankah in mestnih hranilnicah, kjer so najeli malo več kot polovico vseh kreditov. Kreditne zadrage so prispevale 41%. Davčna uprava pa je imela na račun neplačanih davkov dobro dvajsetino terjatev. Pri bankah in mestnih hranilnicah so se najmanj zadolževali bajtarji. Pri njih so najeli slabih 18% kreditov. V nasprotju z njimi so se v bankah in mestnih hranilnicah pogostje ustavljali mali in srednji kmetje. Mali kmetje so tam najeli dve tretjine posojil, srednji pa kar tri četrtnine. Po posojilih pri kreditnih zadrugah so največ posegali bajtarji, saj so tam najeli tri četrtnine kreditov. Ta delež je pri malih in srednjih kmetih bistveno nižji. Mali kmetje so pri njih ustvarili slabih 30% dolga, srednji pa samo petino. Najbolj neredni plačniki davkov so bili bajtarji. Neplačani davki so

predstavljali slabo desetino njihovega dolga pri finančnih inštitucijah. Nekoliko boljši plačniki so bili mali kmetje. V skupni vsoti njihovega dolga pri denarnih zavodih je imela davčna uprava dvajsetino terjatev. Najmanj težav so davčni upravi povzročali srednji kmetje. Tu je bila davčna uprava udeležena s skromnimi 3%.

STOPNJA ZADOLŽENOSTI NA HEKTAR IN NA KMETIJO

Stopnje zadolženosti si bomo ogledali po posameznih vrstah dolgov in na koncu še skupno stopnjo zadolženosti. Najprej se bomo seznanili z dednimi terjatvami.

Obremenjenost z dednimi terjatvami v k.o. Dol 1918—1941 na hektar zemljišča

zadolžene kmetije	velikost v ha	vsota terjatev v din	zadolženost din/ha
Bajtarji	11,27	54.098	4.800
Mali kmetje	48,89	74.907	1.532
Srednji kmetje	35,10	33.825	963
Skupaj:	95,26	162.830	1.709

Povprečno je bil hektar posesti na račun dednih terjatev obremenjen s 1.709 dinarji. Tako so imeli bajtarji hektar posesti obremenjen s 4.800 dinarji, mali kmetje s 1.532 in srednji kmetje z 963 dinarji. Taka razlika je popolnoma razumljiva, saj so bajtarji volili svojim otrokom in drugim osebam zneskovno enake dedne odpravke kot mali oziroma srednji kmetje, imeli pa so manj zemlje. Zato so jih dedinske terjatve neprimerno bolj bremenile kot male in srednje kmete.

Obremenjenost z dolgovi pri privatnih upnikih na hektar zemljišča v k.o. Dol 1918—1941

zadolžene kmetije	velikost v ha	vsota terjatev v din	zadolženost din/ha
Bajtarji	3,24	32.522	10.037
Mali kmetje	23,35	167.028	7.153
Srednji kmetje	—	—	—
Skupaj:	26,59	199.550	7.504

Pri privatnih upnikih se srednji kmetje niso zadolževali. Zadolženi kmetje so s tovrstnimi dolgovi povprečno obremenili hektar s 7.504 dinarji. Seveda so tudi tu izstopali bajtarji, ki so se na tak način zadolžili za 10.037 dinarjev po hektarju. Mali kmetje pa so imeli nekoliko manjši znesek, 7.153 dinarjev na hektar. Naše ugotovitve, da so dejansko najbolj zadolženi bajtarji, ne bo spremenila niti primerjava zadolženosti po hektarju pri denarnih zavodih.

Obremenjenost z dolgovi pri denarnih zavodih
na hektar v k.o. Dol 1918—1941

zadolžene kmetije	velikost v ha	vsota terjatev v din	zadolženost din/ha
Bajtarji	10,63	233.074	21.926
Mali kmetje	47,24	526.304	11.141
Srednji kmetje	63,53	84.201	1.325
Skupaj:	121,40	843.579	6.948

Povprečno so zadolženi kmetje te občine imeli skoraj 7.000 dinarjev dolga po hektarju na račun najetih posojil pri denarnih zavodih. Drastično odstopajo bajtarji s skoraj 22.000 dinarjev dolga po hektarju. To breme je bilo pri malih kmetih za polovico lažje, saj so se zadolžili za 11.000 dinarjev manj na hektar. S 1.325 dinarji dolga na hektar so bili srednji kmetje prav malenkostno zadolženi, v primerjavi z zgornjimi številkami.

Če vse zgornje podatke združimo v enotno tabelo, dobimo sledečo sliko stopnje zadolženosti.

Skupna zadolženost hektarja zemljišč v k.o. Dol
1918—1941

zadolžene kmetije	velikost v ha	vsota terjatev v din	zadolženost din/ha
Bajtarji	19,31	319.694	16.555
Mali kmetje	82,65	768.239	9.295
Srednji kmetje	74,17	118.026	1.591
Skupaj:	176,13	1.205.959	6.846

Povprečno je bil hektar posesti v katastrski občini Dol zadolžen za 6.846 dinarjev. Najbolj so bili zadolženi bajtarji saj so imeli hektar zemljišča obremenjen s kar 16.555 dinarji. Za polovico nižji dolg so imeli mali kmetje, medtem ko je bil 1 ha pri srednjih kmetih zadolžen, v primerjavi z ostalimi, le za 1.591 dinarjev.

Zanimivi so tudi podatki o vsoti dolga na kmetijo, ki nam jih prikazuje spodnja tabela.

Vsota dolga na kmetijo v k.o. Dol 1918—1941

zadolžene kmetije	število zadol- ženih kmetij	skupna vsota dolga v din	vsota dolga na kmetijo v din
Bajtarji	18	319.694	17.760
Mali kmetje	20	768.239	38.411
Srednji kmetje	6	118.026	19.671
Skupaj:	44	1.205.959	27.408

Glede na zgornje podatke lahko upravičeno zapišemo, da so bili kmetje v tej katastrski občini močno prezadolženi. Seveda pa ti dolgovi niso bili enako veliko breme za vse kmete. V primerjavi dolga po hektarju smo ugotovili, da so najbolj bremenili bajtarje, kar je tudi razumljivo, če si priključimo v spomin podatke o posestni strukturi. Pri primerjavi dolga na kmetijo pa se izkaže, da imajo največjo vsoto dolga na kmetijo mali kmetje, ki so ustvarili skoraj dve tretjini dolgov vseh kmetov v tej občini. Presenetljivo jim sledijo srednji kmetje, čeprav bi pričakovali bajtarje, vendar pa med njihovimi vsotami ni tako velike razlike, kar pomeni, da so bajtarjem, glede na njihovo produkcijske zmogljivosti, dolgovi predstavljali neprimerno večje breme kot srednjim kmetom.

OPOMBE

1. dr. Nemo: Trgovsko gospodarski leksikon, Ljubljana 1935, geslo »Zemljiška knjiga«, str. 646; Anton Spende, Zemljiška knjiga, Ljubljana 1937, str. 9. — 2. Spende, nav. delo, str. 9-11. — 3. Fran Erjavec: Kmetiško vprašanje v Sloveniji, Ljubljana 1928, str. 13 in Janez Marentič: Slovenska vas pod kapitalističnim jarmom, Ljubljana 1957, str. 167-169. — 4. Uredba o likvidaciji kmečkih dolgov, Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, št. 79/1936, str. 752-760.

VLOGA IN ORGANIZACIJSKI RAZVOJ ZVEZE ABSOLVENTOV KMETIJSKIH ŠOL IN ZVEZE ABSOLVENTK KMETIJSKO-GOSPODINJSKIH ŠOL NA SLOVENSKEM V ZADNJEM DESETLETJU STARE JUGOSLAVIJE

ANKA VIDOVIČ-MIKLAVČIČ

I.

Zamisel o ustanovitvi društva Zveze absolventov kmetijskih šol (ZAKŠ) se je porodila med nekdanjimi učenci Kmetijske šole na Grmu pri Novem mestu. Znamenita kmetijska šola je stanovsko in strokovno vzgojila lepo število generacij kmečkih mladeničev. Omenjena ustanova je sicer poglajala prve korenine še na Slapu pri Vipavi in je imela slovenski značaj, po sklepu tedanjega deželnega odbora leta 1886 pa so jo premestili na grad Grm. Omenjeni grad je bil v nekdanji lasti graščaka A. V. Smoleta.¹ Mnogi »grmčani« so kasneje s pridobitvijo nadaljnje izobrazbe v kmetijski ali drugih strokah postali priznani strokovnjaki in zaslužni javni delavci. Med njimi nam omenimo le dr. Mihajla Rostoharja, sprva profesorja na filozofski fakulteti v Brnu in kmalu po drugi svetovni vojni tudi na ljubljanski univerzi.²

Uspešnost delovanja grmske kmetijske šole so beležile tudi izdane jubilejne publikacije, prva leta 1936 ob 50-letnici in druga leta 1986 ob njeni 100-letnici. Slednja je hkrati zabeležila tudi pomen prenove in razširitve kmetijske šole ter izbiri druge lokacije.³

Poleg vsestranskega pouka iz kmetijstva, je šola utrjevala tudi medsebojno tovarištvo »grmčanov«, ki se je pričelo še posebej razvijati v krogu dijaškega društva Borba, ustanovljenega sredi dvajsetih let in šolskega glasila *Brazde* s prvo številko v šolskem letu 1926/27, izhajalo je do 1931/32.⁴ Toda mladeniška zagnanost »kmečkih šolancev«, ki naj bi postali sčasoma napredni gospodarji na lastni kmetiji, je kmalu razbila preozek šolski okvir in zmagala je želja po trajnejši povezavi absolventov kmetijskih šol zunaj zavoda. Pobudniki novega društva, ki so izšli iz nekdanje Borbe in kot sodelavci prve *Brazde*, so si torej na moč prizadevali razširiti organizacijo po vsej Sloveniji in združiti prav vse absolvente.⁵ Ob iskreni želji po poglobljanju medsebojnega tovarištva so pobudniki novega društva ZAKŠ ves čas hkrati poudarjali, da mora biti organizacija urejena demokratično in delovati v duhu medsebojne strpnosti in zaupanja. To pa je pomenilo, da bo bodoče društvo pripravljeno združevati absolvente različnih idejnih nazorov in političnih opredelitev. Leta 1930 so izdali pobudniki društva okrožnico vsem absolventom kmetijskih šol, ki je pojasnjevala namen ustanovitve društva in ko se je nato nad sto navdušenih absolventov odzvalo vabilu, so leta 1931 sklicali sestanek, na katerem so sprejeli bodoča društvena pravila in izvolili pripravljalni odbor.⁶ Da bi se zavarovali pred napadi bodisi iz klerikalnega ali liberalnega tabora je že pripravljalni odbor izrecno poudarjal, da ZAKŠ »ni ustanovljena proti katerikoli do zdaj obstoječim kmetijskim stro-

kovnim organizacijam, ampak kot stanovska organizacija absolventov kmetijskih šol.«⁷

Pravila društva Zveze absolventov kmetijskih šol Dravske banovine je banska uprava odobrila 11. februarja 1933, nekoliko spremenjena pa 14. decembra 1934.⁸ Društvo je imelo svoj sedež v Ljubljani in je v pravilih poudarjalo, da je strogo nepolitično. Članstvo naj bi se organiziralo po okrajih v podružnicah oziroma po okrajnih poverjenikih, če bi bilo manj kot deset članov. Vsaka podružnica je samostojna pravna oseba, vendar je dolžna delovati po pravilih in navodilih Zveze. Glede na število absolventov more v enem kraju delovati tudi več podružnic. Četrtnina članarine naj ostane podružnici, ostalo pa dobi Zveza.

Med redne člane sodijo po pravilih absolventi kate-rekoli kmetijske šole, le da se dejansko praktično ukvarja s kmetijstvom, med izredne pa sodijo tisti absolventi, ki se v praksi niso pečali s kmetijstvom. Redni člani so imeli aktivno in pasivno volilno pravico, medtem ko so imeli izredni in častni člani vse pravice, razen glasovalne in aktivne volilne pravice.⁹

Zveza absolventov kmetijskih šol Dravske banovine, ki je imela področje delovanja v vseh krajih, kjer prebivajo absolventi kmetijskih šol, je v svojih pravilih poudarila predvsem naslednje: Namen društva je, naj bi ščitilo stanovske interese svojih članov, gojilo tovarištvo, po potrebi člane gmotno podpiralo in s skupnim delom ščitilo in dvigalo ugled ter gospodarsko-socialni položaj kmetijstva. Društvo naj bi pomagalo svojim članom predvsem pri strokovnem izpopolnjevanju in ščitilo svoje člane v njihovih zakonitih pravicah in nudilo pomoč pri iskanju zaposlitve. Te cilje pa je skušala ZAKŠ doseči z zborovanji, prijateljskimi sestanki, predavanji in poučnimi izleti, s pospeševanjem in širjenjem kmetijskega znanja, zlasti med kmetsko mladino, ki naj bi jo tudi pridobili za kmetijske šole in pa z izdajanjem lastnega glasila.¹⁰

Ustanovni občni zbor ZAKŠ je bil 2. aprila 1933 v dvorani Kmetijske družbe v Ljubljani na tedanjem Novem trgu. Kot je poročal Domoljub se je zbralo 70 absolventov, po sprejetju pravil so izvolili ožji in širši odbor.¹¹ Jedro pripravljalnega odbora in novega vodstva je bilo katoliško opredeljeno, ki je kasneje, kot je razbrati iz imen, tudi tesno sodelovalo s klerikalno kmečko stanovsko organizacijo Kmečko zvezo (1935—1941).

Na ustanovnem občnem zboru so člani širšega odbora dobili med drugimi tudi zadolžitev, naj zberejo v svojih okrajih vse absoltene kmetijskih šol in ustanovijo pripravljalne odbore, ki bodo poskrbeli za

Grad Grm (po Valvasorju)

ustanovitev podružnic. Da bi se Zveza razširila v okrajih na Dolenjskem, je bil prvi večji sestanek 25. maja 1933 na Kmetijski šoli na Grmu, obenem naj bi se zborovalci udeležili tudi vinarskega kongresa v Novem mestu in izleta v Belo krajino.¹²

Sredi junija 1933 je štela Zveza 150 članov, ki so imeli v tem času med drugim tudi zadolžitev, naj poskrbijo, da bo čimveč sposobnih kmečkih fantov pričelo v jeseni obiskovati kmetijske šole.¹³ Hude gospodarske razmere so namreč ovirale šolanje mladine, ki je izhajala zlasti iz manjših kmečkih obratov, saj večina manjših posestnikov ni premogla vzdrževalnine za kmetijske šole. ZAKŠ pa je opozarjala tudi na druga pereča vprašanja kmečke mladine. Zato je poleti 1933 poslala banski upravi in ustreznim ustanovam naslednja priporočila: 1. Kmečkim fantom, sinovom manjših kmečkih posestnikov naj znižajo ali celo ukinejo vzdrževalnino za šolanje na kmetijskih šolah in iz proračuna zagotovijo potrebna sredstva. 2. Banska uprava naj bi se tudi zavzela za nastavitev le domačih kmetijskih strokovnjakov in absolventov kmetijskih šol in to na veleposestvih in temu podobno. 3. Zbirajo naj se sredstva za ustanavljanje novih kmetijskih šol, 4. Skrb za kmečka posestva, ki so na prodaji zlasti v obmejnih in potujčenih krajih, naj bi prevzela država ali pa bi omogočila prodajo na podlagi dolgoročnega odplačila absolventom kmetijskih šol, s čemer bi jih zadržala na zemlji in v poklicu, za katerega so se izšolali. Odvračala pa naj bi vse tiste interesente, ki so zlasti prekupčevalci kot tudi nekmetje tuje narodnosti.¹⁴

Pozno poleti, 10. septembra 1933, je bila v Beli dvorani v Unionu v Ljubljani prva skupščina ZAKŠ. Iz poročila o skupščini je razvidno, da je štela ZAKŠ tedaj 215 članov, v teku pa so bile tudi priprave za ustanovitev podružnic po okrajih. Od ustanovitve dalje pa do prve skupščine je imela Zveza 846 dopisov,

Zadružna zveza v Ljubljani ji je dala v svojih prostorih na tedanji Tyrševi 29 v brezplačno uporabo sobo za društveno delo. V tem prostoru so si uredili tudi društveno strokovno knjižico, ki je bila na voljo članom ZAKŠ. Podpirale pa so društvo bodisi z denarnimi prispevki ali s popustom pri nakupu tudi nekateri tedanja podjetja, tako npr. Tvoronica dušika v Rušah, Agrikulturni kemički ured za kalijevo gnojenje v Zagrebu, Sever in Co. Ljubljana, Chemotechna, Kmetijska družba, nekateri drevesničarji in nekatere katoliške založbe in knjigarne, tako Mohorjeva družba v Celju, Nova založba v Ljubljani, Cirilova knjigarna v Mariboru. Vodstvo ZAKŠ se je na skupščini zahvalilo vsem tistim uredništvom glasil, ki so objavljali njena organizacijska obvestila.¹⁵

Jeseni 1933 so se pričele ustanavljati prve podružnice ZAKŠ. V okraju Ptuj sta bili ustanovljeni dve, in sicer 17. oktobra 1933 za sodni okraj Ormož in 26. novembra 1933 za sodni okraj Ptuj.¹⁶ Ko je Brazda v začetku leta 1934 objavila zapisnik ustanovnega občnega zbora podružnice Ormož je z zadovoljstvom zapisala, da je to »prvi korak na poti podrobnega organiziranja slovenskih absolventov kmetijskih šol za skupno delo v korist slovenskega kmečkega stanu«.¹⁷ Za podružnico Ptuj pa je Brazda navedla, da je štela 17 članov, deset članov se je tudi zavezalo pristopiti h konzorciju novega glasila Brazda (1934—1937).¹⁸

Dne 22. oktobra 1933 je bila ustanovljena podružnica Novo mesto za novomeški okraj na Kmetijski šoli na Grmu v navzočnosti ravnatelja ing. Iva Zupaniča in tajnika ZAKŠ T. Bantana.¹⁹ V pretežno delavskem okraju v Laškem je bil ustanovni zbor podružnice ZAKŠ 5. novembra 1933, in sicer na Dolu pri Hrastniku.²⁰ V Št. Juriju ob južni železnici so za okraj Celje in šmarski okoliši ustanovili podružnico 19. novembra 1933,²¹ ustanovni občni zbor je potekal na Banovinski kmetijski šoli, prisotnih je bilo 63 ab-

solventov. Tokrat je ravnatelj ing. Valentin Petkovšek razložil sprva smernice banske uprave za pospeševanje kmetijskih panog, ing. Fr. Kropivšek načrt za pospeševanje živinoreje, tajnik Tone Bantan pa področje dela in pomen stanovskega organiziranja. Na zboru je spregovoril tudi tamkajšnji predsednik Društva kmečkih fantov in deklet in poudaril velik pomen ustanovitve podružnice predvsem z gospodarske in splošne prosvetne plati.²²

Kot zadnja podružnica v letu 1933 je bila ustanovljena v Ljubljani za ljubljanski okraj, ustanovni občni zbor je bil 17. decembra v dvorani Kmetijske družbe ob prisotnosti okrog 30 absolventov. Člane v odbor podružnice so izvolili iz bližnje in daljne okolice Ljubljane.²³ Februarja 1934 so na rednem članskem sestanku ugotovili, da ima podružnica že 58 članov, razpravljali pa so predvsem o kmetijskem šolstvu in izobrazbi kmečke mladine.²⁴

Prvim podružnicam je dala temeljno programsko usmeritev od začetka 1934. leta izhajajoča Brazda, s podnaslovom Kmečko stanovski list in glasilo absolventov kmetijskih šol. *Brazda*, ki je izhajala kot mesečnik v letih 1934—1937, je že v prvi številki prvega letnika zapisala, da se hoče ukvarjati predvsem »z vprašanji, ki zadevajo kmečki stan in kmečke ljudi, njih gospodarsko, družabno in privatno stanje in življenje«. ²⁵ ZAKŠ in *Brazda* bosta skušali po svojih najboljših močeh združiti »vse resne in dobromisleče kmečke ljudi, mlade in stare za pošteno, složno in nesebično delo v korist slovenskemu kmečkemu ljudstvu«. ²⁶ Kot ZAKŠ je tudi *Brazda* poudarjala, da njihovo delo in gibanje ni vezano na nobeno politično stranko in da hoče gibanje ohraniti svojo samostojnost. Hkrati so se zavzemali, naj izključno kmetje sami vodijo nastajajoče kmečko gibanje in pa kmečki list *Brazdo*. S tem se je že kmalu pokazala težnja ZAKŠ in *Brazde* po preseiganju zgolj društvenega okvira in za cilj sta si postavili poleg pospešenega izobraževanja kmetov in zlasti kmečke mladine združitve prav vseh slovenskih kmečkih ljudi v »enotno in složno kmečko stanovsko organizacijo« in doseči »enotno kmečko stanovsko zastopstvo Kmečko zbornico«. Izobrazba, sloga in vztrajno delo — na teh geslih sta gradili ZAKŠ in *Brazda*.

Dne 4. marca 1934 je bila v Mariboru ustanovljena podružnica ZAKŠ, pri Gambrinu se je zbralo 25 absolventov. Udeleženci so po sprejemu smernic za delo društva soglasno izvolili odbor. Podružnica Maribor je teritorialno obsegala mesto in okolico in je kmalu štela 46 članov.²⁷

Za kočevski okraj so ustanovili podružnico v Sodražici 15. aprila 1934 v gostilni Jakoba Kozine »pri Rokici« v Žlebiču. Kot je poročal Domoljub, naj bi podružnica delovala v okviru sodnih okrajev Ribnica, Sodražica in Velike Lašče.²⁸

Občni zbor podružnice Litija s sedežem v Javorju nad Litijo je bil 6. maja 1934.²⁹ Prisotnih je bilo 18 absolventov in drugih kmečkih ljudi. Dopisnik v *Brazdi* je poročal o tem občnem zboru, da so se ga udeležili kot opazovalci tudi mnogi kmečki gospodar-

ji, naročniki *Brazde*, in v razgovoru s tamkajšnjim odborom so obljubili, da bodo še v večjem številu pošiljali svoje sinove v kmetijske šole.³⁰ V Izlakah pri Zagorju se je ustanovila podružnica ZAKŠ 8. julija 1934, tako sta začeli v istem letu delovati v litijskem okraju dve podružnici. Po pisanju *Brazde* naj bi bilo v tem okraju kar 40 absolventov, ki se pa v tem času še niso vsi pridružili ZAKŠ.³¹

Istega dne kot za podružnico Litija, 6. maja 1934, je bil ustanovni občni zbor ZAKŠ za konjiški okraj v Konjicah ob navzočnosti 18 absolventov.³² Tudi tokrat, kot na drugih ustanovnih občnih zboreh, je spregovoril o nalogah in ciljih tajnik Zveze Tone Bantan.

Ko je vodstvo ZAKŠ na sejah razpravljalo o organizacijskem stanju svojih podružnic, je večkrat naglašalo, da ima za svoje delo premalo finančnih sredstev, javnosti pa so prek resolucij posredovali različne zahteve. Tako npr. so na seji ožjega odbora 5. avgusta 1934, ko so med drugim govorili tudi o pripravi na redni letni občni zbor, dan za tem poslali naslednjo resolucijo banski upravi: 1. da se določi v prihodnje iz banovinskega proračuna večji odstotek za kmetijsko šolstvo in kmetijski pouk, 2. da se usmeri vse sile v prizadevanje, da tudi kmetje dobijo svojo stanovsko zbornico, 3. da se da učencem kmetijskih šol več osebne svobode, sicer tudi te kmetijske šole ne bodo polno zasedene, zlasti ob visoki oskrbnini, 4. kmetijski pouk mora biti dostopen vseh kmečki mladini, zato naj se v ta namen zviša število kmetijskih šol, 5. banska uprava naj skuša izboljšati nevzdržne gospodarske razmere kmečkega stanu v dravski banovini, kjer je večina kmetov na robu propada, 6. poskrbi naj se za eksistenco kmečke mladine, ki je brez zaslužka in v večini izročena počasnemu propadanju, 7. vsi načrti zakonov, ki zadevajo kmečki stan, naj se pošljejo v presojo tudi ZAKŠ, saj predstavlja 500 kmečkih izobražencev. Slednje je Zveza ponovno zahtevala, ker na zadnjo vlogo, kot je poročala *Brazda*, banska uprava ni poslala še nobenega odgovora.³³

Druga redna letna skupščina ZAKŠ je bila 8. septembra 1934 na Vinarski in sadjarski šoli v Mariboru ob prisotnosti 150 od 540 članov Zveze in ravnatelja profesorja Josipa Priola, ki je v nagovoru pozival članstvo k tovariškemu in složnemu sodelovanju. Skupščino so spremljali tudi zastopniki okrajnih oblasti, okrajni kmetijski referent Kuret in zastopnik dnevnika *Slovenec* v Mariboru ing. Lambert Muri. O dejavnosti je na kratko poročal predsednik ZAKŠ. Pojasnil je, kako je vodstvo skušalo pri oblasteh s prošnjami in resolucijami preskrbeti svojim članom razne ugodnosti in pa s poučnimi tečaji in izleti članstvu poglobiti zanimanje za strokovno izobrazbo. Pri svojem delu pa je naletelo tako vodstvo kot podružnice na neštete ovire in nasprotovanja »raznih sil«, ki so želeli ZAKŠ spraviti pod svoj vpliv. Toda v tem boju za neodvisnost ZAKŠ ni bila osamljena, moralno so jo podprli predvsem ravnatelji vseh kmetijskih šol in pa nekatera uredništva glasil, ki so bila pripravljena in so tudi objavljala vesti ZAKŠ. Pred-

sednik je še poudaril, da je delo ZAKŠ ovirala tudi razkropljenost vodstvenega odbora kakor tudi članstva v podružnicah in pa predvsem pomanjkanje finančnih sredstev. Zlasti so imeli velike zadrege pri izdajanju svojega glasila *Brazda*.³⁴

V tajniškem poročilu T. Bantana je rečeno, da je ZAKŠ imela tedaj 540 članov in 15 izrednih članov, ki so delovali v 11 podružnicah in od zadnje skupščine so sprejeli ali odposlali 1.185 dopisov.³⁵

L. Miklavc je v blagajniškem poročilu uvodoma poudaril, da je ZAKŠ poslala prošnje za podporo vsem ustanovam, »ki nosijo kmečko ime ali ki od kmečkega denarja živijo«,³⁶ ni pa dobila ničesar, le od Tvornice dušika v Rušah je ponovno dobila 500 din in Agr. kem. urada v Zagrebu 100 din. Blagajniško poročilo je prikazalo, da je bilo skupnih dohodkov Zveze do 1. septembra 1934 10.186,32 din in skupnih izdatkov 9.565,32 din, gotovine je v blagajni 621 din. Sicer je celotna aktiva znašala 1.641, vključujoč neplačano članarino, pasiva pa 1.065, pri čemer je samo 100 naročnikov *Brazde* dolgovalo 1.000 din.³⁷ Obenem je vodstvo ZAKŠ pozivalo vse člane Zveze, naj skušajo po svojih močeh zbrati nova denarna sredstva v obliki podpor pri raznih podjetjih in ustanovah pa tudi sami člani, naj bi več prispevali po svojih možnostih.

Navkljub finančnim težavam, ki so peklile društvo ves čas, so na že omenjeni skupščini ponovno sprejeli sklep, naj bo tudi članarina v prihodnje za stare člane ZAKŠ 20 din in za nove člane 25 din. Ko je bilo nato še govora, kdo sodi v članstvo ZAKŠ, je skupščina sklenila, naj se vključijo tudi absolventi gozdarskih šol, pod pgojem, da se ukvarjajo s kmetijstvom. Razpravljali so tudi o tem ali naj bi se v prihodnje ustanovil pri ZAKŠ še odsek za absolvente kmetijsko-nadaljevalnih šol. Potem ko je dal predsednik ZAKŠ kratka navodila za delo v podružnicah, je okrajni kmetijski referent Kuret pozival člane Zveze, naj bodo v vaseh širitelji napredka in naj složno s sosedi delajo v združništvu, »da bodo lažje klubovali gospodarskim težavam sedanjih dni«.³⁸

Dne 31. maja je bil ustanovni občni zbor ZAKŠ podružnice Braslovče, ki je tedaj štela 23 članov. To je bila druga podružnica v celjskem okraju in je bila precej delavna.³⁹ Podružnica Kamnik za kamniški okraj je imela ustanovni občni zbor 7. oktobra 1934 v Hrašah pri Smledniku,⁴⁰ v krškem okraju pa je bila ustanovljena podružnica 23. decembra 1934 v Mokronogu.⁴¹

Po ustanovitvi že omenjene podružnice za kamniški okraj je bilo istega dne še zborovanje absolventov kmetijskih šol iz vse Gorenjske, ki se ga je udeležilo nad 50 absolventov. Na zborovanju so sprejeli številne resolucije: prva je ponovno poudarila, da je ZAKŠ popolnoma nestrankarska in napolitična organizacija in da zvezini člani sodijo ZAKŠ kot »edino točasno pravo kmetijsko-stanovsko zastopnico slovenskega kmeta, ker samo v tej organizaciji se praktično izvaja načelo: Kmetje naj sami vodijo kmečke organizacije!«. V resoluciji je pozivala ZAKŠ vso kmečko jav-

nost, naj jo moralno podpirajo v delu za blaginjo kmečkega stanu.

Pojasniti velja, da je bila Zvezi absolventov kmetijskih šol tedaj tekmeč jeseni 1932 ustanovljena Zveza slovenskih kmetov, katere ustanovitelji so bili nekateri člani iz vodstva Zveze kmetijskih fantov in deklet in nekateri člani iz vodstva razpuščene Pucljeve Slovenske kmetijske stranke. Tudi Zveza slovenskih kmetov je zavračala strankarstvo in skušala zajeti vse slovenske kmete v enotno in složno stanovsko kmečko organizacijo, vendar je dejansko bila le privesek unitaristične Jugoslovanske radikalne kmečke demokracije (JRKD), kasneje Jugoslovanske nacionalne stranke (JNS).

V drugi resoluciji, sprejeti na že omenjenem zborovanju ZAKŠ v Kamniku, so bile podane zahteve po ustanovitvi kmetijsko živinorejske šole na Gorenjskem, pri čemer se naj ne ozira na osebne ali skupinske interese. Zavzemali so se tudi za nadaljnji obstoj mlekarške šole v banovini in za kritje vzdrževalnih stroškov. Tretja resolucija je zahtevala večje vsote v državnem in banovinskem proračunu za kritje in pospeševanje kmetijstva. V četrti je govora o združnem zakonu, ZAKŠ je zahtevala, da mora biti tak, da bo »jamčil združništvu svobodo združevanja, nevtralnost udejstvovanja in neodvisnost od dnevnih vprašanj.« Na podlagi že sprejetega stališča, na seji odbora ZAKŠ z dne 4. oktobra 1934 o kmečkih zbornicah, so na že omenjenem gorenjskem zborovanju v resoluciji poudarili predvsem naslednje: kmečke zbornice naj bodo kmečko stanovske ne pa kmetijsko strokovne ustanove. Kmečki zastopniki z občin naj bi bili voljeni na podlagi neposredne, tajne in enake volilne pravice, zbornice naj bi bile v delovanju avtonomne. Aktivno in pasivno volilno pravico naj bi imeli le tisti, ki so izključno le kmetje na podlagi zakonske odredbe o zaščiti kmetov, samo posvetovalno pravico pa naj bi imeli kmetijski uradi in kmetijske šole. Zadnji dve resoluciji govorita še o nastavitvi učiteljev na podeželskih šolah iz vrst kmečkega rodu in zaščiti kmetov pred uvozom divjačine.⁴²

Ker ni točnih podatkov, kdaj je bil ustanovni občni zbor podružnice ZAKŠ za kranjski okraj, ki je tedaj obsegal tudi škofjeloški okoliš, je možno, da je bila podružnica v Kranju ustanovljena še v letu 1934, bolj verjetno pa je, da je nastala v letu 1935.⁴³ V začetku pomladi, 24. marca 1935, so ustanovili absolventi v Beli krajini svojo podružnico v Črnomlju,⁴⁴ v začetku poletja, 23. junija, pa v Št. Ilju pri Velenju⁴⁵ za okraj Slovenj Gradec. Dne 25. avgusta so ustanovili podružnico v Kapli⁴⁶ v dravogradskem okraju, jeseni, 20. oktobra, pa še drugo podružnico s sedežem v Prevaljah.⁴⁷

V okraju Maribor desni breg se je ustanovila podružnica ZAKŠ 3. novembra 1935 s sedežem v Slovenski Bistrici. Ustanovni občni zbor je bil v hotelu Beograd, med izredno številnimi udeleženci so bili tudi zastopniki iz sosednjih podružnic in pa Zveze.⁴⁸

Za okraj Ljutomer je bil ustanovni občni zbor podružnice 17. novembra 1935⁴⁹ v gostilni Sever, pri-

sotni so bili absolventi iz ljutomerskega in radgonskega sodnega okraja. V logaškem okraju je bila ustanovljena podružnica 15. decembra 1935 v Logatcu.⁵⁰

Organizacijsko dokaj okrepljena je imela ZAKŠ tretjo redno letno skupščino 1. septembra 1935 v Kmetijski šoli v Št. Juriju, obenem so tedaj proslavili tudi 25-letnico obstoja šole. Po uvodnih slovesnostih je imel predsednik J. Ovsenik predavanje o pomenu kmetijskih šol, Ivan Košan pa je v govoru postavil zahtevo o ustanavljanju kmetijskih šol v vsakem okraju, s čimer bi prispevali k boljši strokovni usposobljenosti kmečkih ljudi, zlasti mladine. T. Bantan je v tajniškem poročilu prikazal pospešeno organizacijsko rast v poslovnem letu 1934—1935, saj je članstvo naraslo za 222 članov, tako šteje ZAKŠ 777 članov, od teh je 20 izrednih. Sicer pa je oštevilčeni poimenski seznam članov sproti prinašala Brazda, prav tako tudi seznam podpornikov Brazde. Do skupščine je bilo ustanovljeno 16 podružnic, nad deset pa se jih je še pripravljalo na ustanovitev. Tajništvo društva je v pretečenem letu sprejelo in odposlalo 1.149 dopisov in zaradi večjega poslovanja so sprejeli še dodatno pisarniško pomoč. V blagajniškem poročilu je F. Dovč navedel, da je imela ZAKŠ 1. septembra 1934 le 460,93 din, skupnih prejemkov 12.154,63 din in 10.087,82 din izdatkov, stanje blagajne je bilo 2.527,74 din. Nadalje je v imenu preglednikov poročal Ivo Žolnir, prisotne je seznanil, da so blagajniške knjige in računi v redu, blagajniško delo pa oteženo, ker ni stalne moči. Tudi na tej skupščini so ugotavljali pereče vprašanje vzdrževanja ZAKŠ in glasila Brazda. K temu je prispevalo kot doslej tudi neredno plačevanje članarine in naročnine.⁵¹

Po skupščini se je sestal še širši odbor ZAKŠ, ki je znova dal zaupnico ožjemu odboru, zato je bil soglasno izvoljen⁵² za naslednje poslovno obdobje.

Sočasno z organizacijsko rastjo podružnic ZAKŠ in članstva je stanovska organizacija s svojimi pogledi, stališči in zahtevami, ki so zadevale najbolj pereča kmečka vprašanja, polagoma prodirala v slovensko agrarno življenje in se hkrati demokratično odpirala javnosti, s čimer si je ZAKŠ kmalu utrdila ugled in veljavo. Večji preizkusni kamen zanj je bilo organiziranje in vodenje kmečkega zborovanja, ki je potekalo dan pred že omenjeno tretjo letno skupščino ZAKŠ v Št. Juriju. Dne 31. avgusta 1935 naj bi bilo po pisanju Brazde 'prvo res kmečko zborovanje slovenskih kmetov', ki so ga sklicali in ga tudi vodili le kmečki ljudje.⁵³ Na tem zborovanju naj bi kmetje sami razpravljali o pomembnih kmečkih vprašanjih. Udeležili so se ga najzavednejši kmetje in to iz vseh delov Slovenije, zato naj bi veljalo za vseslovensko kmečko zborovanje, kot je pisala Brazda. Med okrog 200 udeleženci je bilo največ članov ZAKŠ, ostali pa kmetje, ki so »vplivni in znani tudi v slovenski javnosti«. Kljub temu, da so bili vabljeni samo kmetje, so se zborovanja udeležili tudi načelnik kmetijskega oddelka banske uprave dravske banovine ing. Zidanšek, ravnatelj kmetijske šole v Št. Juriju ing. V. Petkovšek, urednik lista *Slovenec* v Mariboru ing. L. Muri in

zastopnik lista *Slovenska zemlja* L. Dolenc in še nekaj uglednih delavcev v kmečkem združenstvu. Brazda je še posebej poudarila, da je najbolj razveseljiva ugotovitev ta, da so se tega zborovanja prvič udeležili kmetje iz različnih političnih skupin in da je zborovanje potekalo »v duhu kmečkega tovarištva in složnosti«. Ob otvoritvi zborovanja je predsednik J. Ovsenik, kmet iz Predoselj, sprva poudaril, da je kmečka stiska že postala neznosna, da propadajo kmečki domovi in ljudje, kar terja, da vsi slovenski kmetje združeno in enotno nastopamo za izboljšanje nevdržnih kmečkih gospodarskih razmer.

Na zborovanju so kot prvo točko pretresali vprašanje o kmečki zbornici, kar je bilo pričakovati ob *Brazdini* anketi in njeni objavi načrta o kmečki zbornici. V razpravi, v kateri je sodelovalo veliko kmetov, so bili vsi enotnega mnenja, kdo se ima pravico imenovati kmet. Poudarili so, da le tisti, »ki se izkaže z od kmečkega dela žuljavimi rokami«. ⁵⁴ Veliko so nadalje razpravljali o tem, kako doseči ustanovitev kmečke (in ne kmetijske) zbornice in o njenem namenu in pomenu, pri čemer so ugotavljali, da je tudi kmečka stanovska neosveščenost precej pripomogla k zavlačevanju izida okvirnega zakona o kmetijskih zbornicah. Drugo pereče vprašanje, o katerem so se razvneli zborovalci, je bilo vprašanje o zaščiti kmečkih dolgov. Prevladalo je mnenje, ki ga je zastopal Misita iz Maribora, namreč, da je treba za vse kmečke dolgove izvesti revalorizacijo, kar pomeni sorazmerno znižati na raven tedanjih cen kmečkih pridelkov, posebej je bilo govora o zaščiti kmečkih posestev in v zadnji točki dnevnega reda so obravnavali vprašanja stanovske kmečke organizacije, dokler ne prične delovati kmečka zbornica.⁵⁵ Na podlagi razprave so zborovalci soglasno sprejeli sklep, naj bo bodoča stanovska kmečka organizacija nepolitična in enotna za vse slovensko ozemlje, poleg tega so zaupali odboru ZAKŠ, naj bo sklicatelj sestanka, na katerem naj bi skušali doseči sporazum »med vsemi snovatelji raznih kmečkih zvez«, pri čemer pa svobodnega političnega udejstvovanja svojim članom stanovska organizacija ne bi omejevala. *Brazda* je ob koncu poročila še pristavila, da je bilo zborovanje, ki je potekalo od pol petih popoldne pa preko polnoči dostojno in stvarno in »v dokaz, da je vsaj del slovenskih kmečkih ljudi že zmožen sodelovati sam pri reševanju kmečki stan zadevajočih vprašanj«. Tudi namen zborovanja je bil dosežen, zastopnike oblasti in tiska so uspeli prepričati, da so pravi kmetje v skupnih zahtevah enotni in složni, »četu del raznih političnih nazorov in iz raznih pokrajin«. ⁵⁶

Slovenska zemlja, glasilo slovenskega kmečkolavstva (slovenskih mačkoncev, torej še predno se je združila s tednikom *Stara Pravda*), je zborovanje ZAKŠ v Št. Juriju ocenila s simpatijo in zapisala, da je na tem pomembnem zborovanju bilo opaziti »predvsem mlajšo generacijo, ki je s priznanja vredno zrelostjo in resnostjo razpravljala« o vrsti perečih vprašanj današnjega kmeta. *Slovenska zemlja* je še poudarila, da je največji moralni uspeh tega zbo-

rovanja v tem, da so bili vsi sklepi soglasno sprejeti, »čepprav zborovalci niso bili vsi istega političnega prepričanja«. »Tako se je,« pravi dalje, »najbolj naprednemu delu slovenskih kmetov — absolventom kmetijskih šol — posrečilo, da so zborovalci pokazali enotne poglede na nekatera aktualna vprašanja«. ⁵⁷

Politične spremembe po petomajskih volitvah leta 1935, Koroščev vstop v Stojadinovićevo vladu in snovanje nove politične stranke Jugoslovanske radikalne zajednice (JRZ) ter obnovitev Kmečke zveze v katoliškem oziroma klerikalnem taboru, začetek gibanja slovenskih mačkovcev okoli glasila *Slovenska zemlja* (1935—1937) so postavljali katoliško orientirano vodstvo ZAKŠ pred nove preizkušnje in opredeljevanja. Omenili smo pravkar njeno uspešno poslanstvo v okviru kmečkega zborovanja v Št. Juriju. Na trd oreh pa je ZAKŠ naletela ob obnovljeni klerikalni Kmečki zvezi konec decembra 1935, ko si je postavila v skladu s svojim programom zajeti čimveč slovenskih kmetov v kmečko stanovsko organizacijo pod svojim vodstvom, kar je pomenilo hkrati pod okriljem nove politične stranke JRZ. ZAKŠ, ki si je kot smo videli, tudi močno prizadevala združiti vse slovenske kmete v enotno kmečko stanovsko organizacijo, je ob povezovalni vlogi želela biti vendarle samostojna tudi v prihodnje. Zato se razumljivo ni hotela organizacijsko podrediti klerikalni Kmečki zvezi, s čimer bi poslej postal ZAKŠ le odsek Kmečke zveze, marveč si je ZAKŠ tudi še nadalje ohranila svojo organizacijsko samostojnost, kar je pomenilo, da so ostale podružnice ZAKŠ še nadalje samostojne pravne osebe.

V okraju Maribor levi breg se je ustanovila podružnica ZAKŠ 26. januarja 1936 v Jarenini, ⁵⁸ v okraju Ljubljana okolica pa 15. marca na Vrhnikih. ⁵⁹ Spomladi 1936 se je ustanovila podružnica v Mozirju za okraj Gornji Grad. ⁶⁰ Dne 25. marca istega leta so ustanovili podružnico še na Bledu v radovljiskem okraju. ⁶¹ Skoraj čez leto dni, 28. februarja 1937, so ustanovili v tem okraju še podružnico v Bohinju. ⁶²

Po zbranih arhivskih in časopisnih podatkih je moč ugotoviti, da je društvo ZAKŠ z letom 1937 organizacijsko več ali manj zastalo in poslej ni zaslediti večje organizacijske rasti. Pri tem velja poudariti, da je zaradi finančnih težav, raznih nesporazumov tudi glasilo ZAKŠ — *Brazda* konec leta 1937 prenehalo izhajati. Kaže, da v letu 1938 ni bilo ustanovljene nobene nove podružnice in da se tudi članstvo v že ustanovljenih podružnicah ni pretirano povečalo. To ugotovitev potrjuje tudi poročilo z občnega zbora z dne 11. septembra 1938, ki ga je objavilo Jutro 12. septembra 1938. Med drugim je poročalo, da je od 2.000 absolventov kmetijskih šol organiziranih v ZAKŠ le nad 1.000 članov v 26 podružnicah, te pa delujejo po vseh večjih kmetijsko pomembnejših krajih. Na občnem zboru so ob tem sklenili, da bo Zveza zaradi učinkovitejšega poslovanja uvedla posamezna okrožja, ki naj bi glede na krajevne razmere zajela po 10 podružnic. ⁶³ Kot je poročalo Jutro, so člani ZAKŠ zelo živahno razpravljali tudi o vnovični izdaji svoje-

ga skupnega glasila. Vendar so menili, da bo zaradi pomanjkanja denarnih sredstev slednje še nadalje ostalo odprto vprašanje. Ugotavljali so tudi, da je do lani izhajajoča *Brazda* »pomenila krepko oporo mlademu gibanju« in tožili, da so izdajatelji glasila npr. zaman pričakovali podpore pri oblasteh, kakor tudi pri ustreznih ustanovah. Toda kljub temu so enodušno sklenili, da mora glasilo čimprej znova izhajati, saj predstavlja »list najkrepkejšo notranjo vez in najuspešnejše orožje« v boju za interese kmetijskih strokovnjakov in pa za napredek kmetijstva. ⁶⁴

Sodeč po podatkih, ki so nam bili doslej na voljo, sta se poslednji dve podružnici ustanovili na Štajerskem in v Prekmurju. V letu 1939 se je ustanovila v Sv. Lenartu ⁶⁵ v okraju Maribor - levi breg in zadnja podružnica s sedežem v Murski Soboti leta 1940, ⁶⁶ ki je zajemala absolvente tako v murskosoboškem kot lendavskem okraju. Vzrok za tako pozno ustanovitev podružnice v Prekmurju je bil predvsem v tem, kot je razbrati iz dopisa banske uprave Kmetijski zbornici 6. maja 1938, da so tudi tamkajšnji absolventi kmetijskih šol, ⁶⁷ ne le poljedelski delavci, hodili na sezonsko delo bodisi na tuje ali v nekatere kraje v državi. Šele zaradi znižanja števila sezonskih delavcev, ki so odhajali na tuje (naše oblasti so po začetku druge svetovne vojne dovoljevale odhod le najbolj socialno ogroženim) na eni strani in na drugi ob prihodu prve generacije absolventov iz Banovinske kmetijske šole v Rakičanu, začela je redno delovati šele jeseni 1938, so bile dane večje možnosti za ustanovitev podružnice tudi v Prekmurju.

Ko je konec leta 1937 prenehala izhajati *Brazda*, je vodstvo ZAKŠ dobilo svojo rubriko v *Oraču*, v glasilu Kmečke zveze, medtem ko so podružnice v štajerskih okrajih imele svojo prilogo *Kmečko delo* v *Slovenskem gospodarju*. Ožjemu odboru ZAKŠ je sicer uspelo v letu 1939 znova izdajati svoje glasilo zdaj z naslovom *Mlada Brazda* z močno željo, da bi trdneje povezovala svoje članstvo med podružnicami in vodstvom. Prispevki v *Mladi Brazdi* so skušali ostati zvesti načelu medsebojnega tovarištva in so pozivali člane k strpnosti, predvsem pa je glasilo prinašalo informacijske in pa organizacijske vesti o kmečkem gibanju, kmečkih organizacijah in ustanovah. Toda februarja 1940 je *Mlada Brazda* zaradi finančnih težav nehala izhajati.

Vodstvo ZAKŠ si je ves čas prizadevalo strukturo organizacije prilagoditi trenutnim potrebam, predvsem pa v smislu utrjevanja osrednjih organov stanovske organizacije. Ko je ugotavljalo, da so podružnice premalo delovne tudi zaradi preobsežnega organizacijskega območja, je priporočalo preosnovanje velikih podružnic v več manjših. ⁶⁸

Poleg že delujočega mariborskega okrožja je vodstvo ZAKŠ v letu 1939 znova načrtovalo ustanovitev več okrožij, ki pa naj bi imela položaj le »posve-tovalne ustanove« za določen okoliš z več podružnicami. Ko so zgoraj omenjeno še posebej obravnavali na seji širšega odbora ZAKŠ 8. januarja 1939, so že imeli izkušnjo z delom mariborskega okrožnega od-

bora, ki je po mnenju nekaterih članov širšega odbora ZAKŠ, vse preveč posegalo v pristojnost osrednjih teles ZAKŠ. Okrožje ZAKŠ namreč ni imelo položaja pravne osebe, zato so sprejeli sklep, da mora biti prisoten pri vseh okrožnih sejah bodisi predsednik Zveze ali pa njegov pooblaščen zastopnik, sicer pa sklepe okrožij izpolnjuje ožji odbor Zveze.⁶⁹ Določnejša navodila za delo okrožja ZAKŠ pa je prinesel pravilnik, ki so ga sprejeli na občnem zboru 15. oktobra istega leta v Št. Juriju. Tedaj so soglasno sprejeli tudi manjše spremembe pravil društva, tako npr. se je odslej imenovala Zveza absolventov kmetijskih šol Slovenije, kar je bržkone povezano z načrtovano banovino Slovenijo. V pravilih je posebej določeno, da morejo biti člani ZAKŠ vsi absolventi kmetijskih šol, ki so po narodnosti Slovenci pa tudi neslovenci, če so le končali katerokoli kmetijsko šolo v Sloveniji.⁷⁰

Na že omenjenem občnem zboru so med drugimi stanovskimi vprašanji tudi tokrat obravnavali že ves čas pereče vprašanje, to je redno vplačevanje članarine. Tudi za leto 1940 je bilo določeno 20 din za redne člane, medtem ko naj podružnicam še nadalje ostane 5 din in Zvezi 15 din. Blagajniško poročilo je navajalo, da je še za leto 1938 zaostanka v neplačani članarini skupno 5.820 din, za tekoče leto 1939 pa že kar 10.705 din. Zaostanek članarine je precej oteževal delo društva in pa tudi izdajo *Mlade Brazde*. V letu 1939 je imelo društvo 22.056 din prejemkov in izdatkov 21.117 din, preostanek v blagajni je bil 939 din.⁷¹

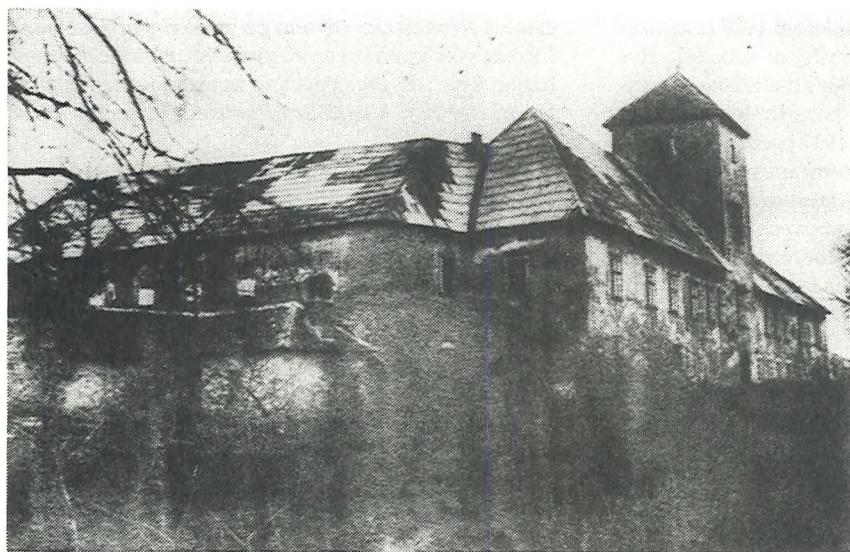
Ožji odbor ZAKŠ je bil po volitvah na občnem zboru 15. oktobra 1939 takole sestavljen: predsednik je postal Franc Lipar, prvi podpredsednik Tit Doberšek, drugi Janez Ovsenik, tajnik Ivo Žolnir, blagajnik Lojze Prijatelj in odbornika Stanko Lah in Franc Stropnik.⁷²

Ker je ena od pomembnih nalog vodstva ZAKŠ varovati »popolno neodvisnost organizacije«, so se v sprejetih sklepih na omenjeni januarski seji in oktobrskem občnem zboru znova obračali na članstvo

ZAKŠ in ga pozivali naj ohrani tudi poslej enotno organizacijo za vso Slovenijo. Stanovska organizacija ZAKŠ naj bi bila tudi v prihodnje »vzor vsem drugim organizacijam kmečkega stanu«. Sicer pa je bilo v sklepih še rečeno, da naj sodeluje zastopstvo ZAKŠ še nadalje pri Kmečki zvezi, prav tako naj sodeluje pri Oraču. V prihodnje naj se navežejo ožji stiki tudi s Kmetijsko zbornico in kmetijskim oddelkom banke uprave. Nasploh naj bi se, tako vodstvo kot posamezni člani ZAKŠ, polno udeleževali v javnosti, predvsem v kmečkih stanovskih organizacijah in v zadružnem gibanju.⁷³

II.

Vprašanje, kako naj se organizirajo absolventke kmetijsko-gospodinskih šol ali v samostojni organizaciji ali le kot odsek ZAKŠ, so rešile na svojem zborovanju na kmetijsko-gospodinski šoli 8. septembra 1934 v Mariboru. Ob prisotnosti 35 absolventk in zastopnikov ZAKŠ so se odločile za samostojno organizacijo in hkrati izvolile pripravljalni širši in ožji odbor, katerega predsednica je postala Bogomila Sagaj iz Selnice ob Dravi. Na zborovanju so sprejele tudi osnutek pravil Zveze absolventk kmetijsko-gospodinskih šol (ZAKGŠ) in določile članarino v višini 25 din za vse leto, pri čemer je bila plačana tudi naročnina za *Brazdo*.⁷⁴ Ko je banska uprava odobrila pravila ZAKGŠ za dravsko banovino s sedežem v Ljubljani,⁷⁵ je bil januarja 1935 v Mariboru ustanovni občni zbor ob prisotnosti zastopnice kmetijsko-gospodinskih šol in urednika Slovenca v Mariboru ing. L. Murija. Po sprejetju pravil so absolventke izvolile 18 članski odbor, mesto predsednice društva pa je prevzela po izvolitvi že prej omenjena B. Sagaj. V govoru je poudarila med drugim potrebo po skupnem delu v organizaciji, saj je kot samostojna »prva ženska kmečka organizacija« dolžna zbrati vse absolventke kmetijsko-gospodinskih šol za organizirano delo.⁷⁶

Grad Grm iz prvih let
Kmetijske šole

ZAKGŠ je svoje organizacijske vesti objavljala v rubriki *Vestnik ZAKGŠ* v Brazdi in tudi poimenski seznam svojih članic, ki jih je našela spomladi 1935 114.⁷⁷ Nekatere od teh so pristopile na povabilo Brazde med izdajateljice tega glasila z deležem 100 din.⁷⁸ Poleg tega je vodstvo *Brazde* vabilo članice, da bi sodelovale s pisanjem prispevkov.

Po društvenih pravilih, odobrenih dne 22. januarja 1935, je bilo področje delovanja ZAKGŠ v vseh krajih dravske banovine, kjer delujejo absolventke in je strogo nepolitično. Namen društva je gojiti in ohraniti tovarištvo in prijateljstvo med članicami in ohraniti vezi med absolventkami in kmetijsko-gospodinjstvi šolami, zastopanje in varovanje koristi njenih članic, kakor tudi kmečkih žena in nasploh kmečkega stanu.

Med redne članice sodijo le tiste absolventke kmetijsko-gospodinjstvi šol, ki se dejansko bavijo s kmečkim gospodinjstvom. Med izredne članice so prišlevali tiste absolventke omenjenih šol, ki so zaposlene v drugih poklicih. Častne članice morejo postati vzgojiteljice in učiteljice kmetijsko-gospodinjstvi šol, če pristopijo k društvu in pa osebe, ki jim društveni občni zbor podeli častno članstvo. Samo redne članice imajo aktivno in pasivno volilno pravico, medtem ko imajo ostale posvetovalno pravico. V primeru razpusta ZAKGŠ je po pravilih z dne 22. januarja 1935 pripadalo njeno premoženje Društvu za varstvo deklet v Ljubljani.⁷⁹ Nekoliko pozneje preosnovana pravila, odobrena z dne 20. julija 1939, pa so določala, da po razpustu ZAKGŠ dobi premoženje Kmečka zveza, natančneje njen odsek Ženska kmečka zveza.⁸⁰

Prva seja osrednjega odbora ZAKGŠ je bila 1. marca 1935 v Marijanišču v Ljubljani na kmetijsko-gospodinjstvi šoli, kjer je bil odslej dalje tudi sedež osrednjega društva ZAKGŠ z lastno upravo.⁸¹

S potrditvijo osrednjega društvenega odbora in na podlagi pravil so imele članice pravico ustanavljati krajevne skupine, imenovane podružnice, ki pa so seveda imele položaj samostojne pravne osebe. Delovanje podružnic je v skladu z društvenimi pravili obsegalo bodisi samo okraj ali pa so zajemale tudi kraje v sosednjih okrajih, s ciljem, da bi zajeli v organizacijo prav vse absolventke kmetijsko-gospodinjstvi šol.⁸²

Po doslej znanih podatkih so se ustanovile le tri podružnice, vendar so obsegale po več okrajev. Po odobritvi pravil 29. decembra 1936⁸³ se je 11. aprila 1937 ustanovila podružnica s sedežem v Mariboru. Ustanovni občni zbor je bil v prostorih Zadružne gospodarske banke. Podružnica ZAKGŠ v Mariboru je obsegala okraj Maribor levi in desni breg in Ptuj.⁸⁴ Večkrat pa se je tudi naglašalo, da obsega podružnica Maribor področje delovanja prav vso slovensko Štajersko.

Hkrati velja zapisati, da je bilo pred ustanovnim občnim zborom podružnice v Mariboru še isti dan tudi zborovanje kmečkih žena in deklet, na katerem so govornice poudarile sicer velik pomen stanovske in

strokovne organizacije ZAKGŠ, toda to zborovanje naj bi hkrati postavilo »močne temelje, na katerih bo nadaljnje delo zidala Ženska kmečka zveza, ki naj bo vedno vodnica pristne kmečke miselnosti in vodnica k lepšemu kmečkemu življenju.«⁸⁵

Za podružnico ZAKGŠ s sedežem v Kranju so bila pravila potrjena 27. oktobra 1936.⁸⁶ Področje kmalu nato ustanovljene podružnice je obsegalo okraj Kranj, Radovljico in Kamnik.⁸⁷ Za okraje Litija, Novo mesto, Krško, Črnomelj in Kočevje so bila potrjena pravila 20. avgusta 1937,⁸⁸ ustanovni občni zbor pa je bil 8. septembra 1937 ob prisotnosti 47 absolventk. Podružnica s tako širokim okolišem je imela svoj sedež na banovinski kmetijski šoli v Mali Loki.⁸⁹ Pred omenjenim ustanovnim občnim zborom je bil istega dne prav tako v Mali Loki letni občni zbor, ki se ga je udeležilo okrog 150 »absolventk raznih kmetijsko-gospodinjstvi šol v Sloveniji«. Ob prisotnosti načelnika kmetijskega oddelka banske uprave ing. Podgornika, člana vodstva Kmečke zveze in predsednika Mladinske kmečke zveze L. Puša in drugih, je tajnica ZAKGŠ B. Sagaj poročala, da se je članstvo Zveze povečalo od prejšnjih 190 na 230 in da sta ustanovljeni dve podružnici, in sicer v Mariboru in Kranju. V letu 1937 je bilo delo vodstva ZAKGŠ osredotočeno predvsem v priprave na izid novega glasila *Kmečka žena*. Na občnem zboru so znova izvolili odbor ZAKGŠ, predsednica je bila F. Brodar, podpredsednica M. Kranjc, tajnica B. Sagaj, blagajničarka A. Platajs, urednica *Kmečke žene* M. Antončič in preglednici računov M. Zajc in Z. Snoj. Poleg teh je bilo izvoljenih še deset odbornic. Članarina je ostala v isti višini, kot prejšnja leta so stare članice ZAKGŠ plačevale tudi v prihodnje 20 din in nove članice 25 din, vse pa so brezplačno prejemale glasilo *Kmečka žena*.⁹⁰ Takoj zatem je bilo še zborovanje kmečkih žena in deklet za Dolenjsko, tudi na tem zborovanju so F. Brodar in za njo ing. Podgornik ter L. Puš poudarjali, da je mesto kmečkih žena in deklet v Kmečki zvezi.⁹¹

Z letom 1937 je pričela izdajati ZAKGŠ svoje lastno glasilo *Kmečka žena*, strokovno glasilo za kmečko gospodinjstvo, ki je izhajalo kot mesečnik do marca 1941. Leta 1938 je postalo hrati tudi glasilo *Ženske kmečke zveze*. Podatkov o nadaljnjem organizacijskem razvoju podružnic ZAKGŠ v naslednjih letih ni zaslediti. Potrebno pa je zapisati, da je ZAKGŠ, kot je razbrati iz nekaterih ocen o njenem razvoju, precej zaostajala za organizacijsko rastjo ZAKŠ. Po drugi plati pa je postala organizacijsko jedro *Ženske kmečke zveze*. Na podlagi sklepa na občnem zboru Kmečke zveze 20. februarja 1938 v Celju naj bi se namreč priključila ZAKGŠ *Ženski kmečki zvezi* oziroma Kmečki zvezi in naj bi v njenem okviru pričela organizirati ženske odseke pri krajevnih odborih Kmečkih zvez. Zato je bil na podlagi omenjenega sklepa sklican 26. februarja 1939 v posvetovalnici Kmetijske zbornice v Ljubljani izredni občni zbor ZAKGŠ, na katerem so sprejele manjše spremembe pravil v smislu razpusta društva in prenosa društvenega premoženja.

Ko je nato glasilo *Kmečka žena* poročalo o poteku omenjenega izrednega občnega zbora, je med drugim zapisalo, da so tedaj članice »soglasno sklenile in ukrenila vse potrebno, da se društvo razpusti«. ⁹²

Organizacijsko delo članic prejšnjega društva ZAKGŠ pa ni rodilo v okviru Ženske kmečke zveze zaželenega uspeha. Še vse preveč se je sukalo okoli organizacijskih priprav, kar je razvidno s tretjega rednega občnega zbora Kmečke zveze 5. marca 1939 v Celju. Tedaj je v poročilu rečeno, da so ustanovili le osrednji odbor Ženske kmečke zveze, medtem ko se njeni odseki v krajevnih odborih niso razvili. ⁹³

Zveza absolventov kmetijskih šol (ZAKŠ) in Zveza absolventk kmetijsko-gospodinskih šol (ZAKGŠ) sta bili stanovski organizaciji pretežno mladih kmečkih ljudi. Med obema organizacijama je bila razlika zlasti v tem, da je bila ZAKGŠ že od vsega pričetka enovita in se je tudi kasneje, ko je pričela delovati obnovljena Kmečka zveza z njo brez pridržka povezovala. Ko se je leta 1939 ZAKGŠ kot društvo razpustilo, je njeno vodstvo sklenilo, da članice v celoti pristopijo k Ženski kmečki zvezi. ⁹⁴

Nova generacija »školane kmečke mladine«, organizirane v ZAKŠ je skušala, ne le v obdobju hude gospodarske krize, marveč v vsem obdobju svojega delovanja vzbuditi stanovsko zavest slovenskih kmečkih ljudi in jih združiti za skupno delo v stanovsko kmečko organizacijo. V okviru glasila *Brazda*, katerega programske smernice so izhajale predvsem iz Krekovega krščanskosocialnega gibanja, je ZAKŠ v primerjavi z Zvezo absolventk kmetijsko-gospodinskih šol odločneje odpirala vsa pereča vprašanja slovenskega kmeta in ga hkrati izobraževala, zlasti v okviru rubrike *Naša kmečka zbornica*. Poleg delovanja za dosego stanovskih pravic društva ZAKŠ, je bilo njeno vodstvo in pa članstvo osrednje žarišče vseh pomembnejših akcij, ki so zadevale kmeta. Pri tem naj predvsem poudarimo akcije za dosego kmečko stanovskega zastopstva — kmečke zbornice, socialnega zavarovanja kmečkega ljudstva, preosnove kmetijsko-nadaljevalnega šolstva, dokončanje agrarne reforme, zaščite kmečkih domov itd. Ne da bi posebej natančno prikazali njeno dejavnost, saj bi s tem presegli okvir tega prispevka, moramo resnici na ljubo ob sklepnih besedah zapisati, da je imela ZAKŠ pomembno vlogo pri reševanju vseh poglobitvenih socialno-gospodarskih vprašanj v okviru kmečko stanovskih organizacij na Slovenskem, ki so se ustanovljale v zadnjem desetletju stare Jugoslavije.

OPOMBE

1. Brazda, III/1936, št. 9, str. 81. — 2. Primerjaj Brazda, III/1936, št. 10-11, str. 139, Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani. Ljubljana 1969, str. 217. — 3. Primerjaj Petdeset let Kmetijske šole na Grmu 1886-1936. Novo mesto 1936 in Sio let Kmetijske šole Grm (1886-1986) Novo mesto 1986. — 4. Petdest let Kmetijske šole na Grmu 1886-1936, Novo mesto 1936, str. 99, 101, 102; primerjaj še Janko Šlebingar, Slovenski časniki in časopisi. Bibliografski pregled od

1797-1936, v: Razstava slovenskega novinarstva v Ljubljani 1937. Ljubljana 1937, str. 152; Brazda, III/1936, št. 10-11; 12, nep. strani. — 5. Primerjaj Petdeset let Kmetijske šole na Grmu 1886-1936. Novo mesto 1986, str. 101-102; Brazda, III/1936, št. 10-11, nep. str. — 6. Kmetijski list, 29. marca 1933, št. 12, članek Absolventom kmetijskih šol — Priljubljeni odbor. — 7. Ibid. — 8. Arhiv SR Slovenije (AS), fond Društvena pravila, (D P), fasc. 6501-6600, št. spisa 6531; Pravila društva Zveze absolventov kmetijskih šol Dravske banovine. — 9. Ibid. — 10. Ibid. — 11. Domoljub, 12. aprila 1933, št. 15. Predsednik je postal Janez Ovsenik, kmet iz Predoselj pri Kranju. V ožji odbor so bili še pritegnjeni M. Puklavec iz Ormoža, L. Miklavec iz Podmolnika pri Ljubljani, J. Jerala iz Vodice, V. Šonc iz Novega mesta in Tone Bantan iz Dola pri Hrastniku. Ker ZAKŠ kot osrednje društvo v Ljubljani še ni imelo svojih prostorov, je začasno opravljal tajniško delo Tone Bantan kar na domu v Dolu pri Hrastniku. (Ibidem); Brazda, I/1934, št. 2, str. 27. — 12. Domoljub, 24. maja 1933, št. 21. — 13. Domoljub, 21. junija 1933, št. 25. — 14. Ibid. — 15. Domoljub, 13. septembra 1933, št. 37. — 16. AS, fond DP, fasc. 6501-6600; fond Društva, fasc. 20.701/1933; Pravila za podružnico Ormož so bila potrjena 19. julija 1933 in za Ptuj 4. novembra 1933; Brazda I/1934 št. 2, str. 30, 31. — 17. Brazda, I/1934, št. 2, str. 30. — 18. Ibid., str. 31. — 19. AS, fond DP, fasc. 6501-6600; fond Društva, fasc. 26.501-28.800/1937, pravila podružnice so bila potrjena 19. septembra 1933; Brazda, I/1934, št. 2, str. 30. — 20. AS, fond DP, fasc. 6501-6600; fond Društva, fasc. 20.701-0/1933, pravila podružnice so bila potrjena 30. septembra 1933; Brazda, I/1934, št. 2, str. 30. — 21. AS, fond DP, fasc. 6501-6600; fond Društva, fasc. 1001-2200/1934, pravila so bila potrjena 25. septembra 1933; Brazda, I/1934, št. 2, str. 31. — 22. Brazda, I/1934, št. 2, str. 31. — 23. AS, fond DP, fasc. 6501-6600; fond Društva, fasc. 20701-0/1933, pravila so bila potrjena 6. novembra 1933; Brazda, I/1934, št. 2, str. 31. — 24. Brazda št. 3, str. 54. — 25. Ibid., št. 1, str. 1. — 26. Ibid., št. 1, str. 3. — 27. AS, fond DP, fasc. 6501-6600; fond Društva, fasc. 1001-2200/1934, društvena pravila so bila potrjena 23. januarja 1934; Brazda, I/1934, št. 3, str. 54. — 28. Ibid. pravila so bila potrjena 26. januarja 1934; Fond Društva, fasc. 1-1000/1934; Domoljub, 25. aprila 1934, št. 17; Brazda, I/1934, št. 3, str. 54; št. 4, str. 72. — 29. Ibid., fasc. 6501-6600, pravila so bila potrjena 1. marca 1934; fond Društva, fasc. 5001-5800/1934; Brazda, I/1934, št. 4, str. 71. — 30. Brazda, I/1934, št. 4, str. 71. — 31. AS, fond DP, fasc. 6501-6600, pravila so bila potrjena 7. junija 1934, fond Društva, fasc. 13501-15500/1934; Brazda, I/1934, št. 5. — 32. Ibid., pravila so bila potrjena 14. marca 1934; fond Društva, fasc. 2201-3000/1934; Brazda I/1934, št. 4, str. 72. — 33. Brazda, I/1934, št. 5, str. 88. — 34. Brazda, I/1934, št. 6, str. 104 in št. 7, str. 120-121. — 35. Ibid. — 36. Ibid. — 37. Ibid. — 38. Brazda, I/1934, št. 7, str. 120-121. — 39. Ibid. fasc. 6501-6600, pravila so bila potrjena 1. marca 1934; fond DP, fasc. 1-1000/1934; Brazda, I/1934, št. 4, str. 71; št. 5, nep. str. — 40. AS, fond DP, fasc. 6501-6600, društvena pravila so bila potrjena 17. maja 1934; Brazda, I/1934, št. 6, str. 102. — 41. Ibid., DP, so bila potrjena 11. decembra 1934; Brazda, I/1934, št. 7, str. 118. — 42. Brazda I/1934, št. 6, str. 103. — 43. V tem, ko je Brazda naštevala delovanje drugih podružnic ZAKŠ v letu 1934, je hkrati tožila, da še niso odobrena pravila za podružnico Kranj. Ob zelo kratki notici, da je bil v Kranju 3. februarja »sestanek članov ZAKŠ« za kranjski okraj je prvič omenjena »kranjska podružnica« ZAKŠ šele v septembrski številki Brazde, kjer poroča o podružničnem sestanku 8. septembra 1935. Med poročilom

o sklepih tega sestanka je tudi omenjeno, da bodo na novo vložili pravila za podružnico Kranj in še posebej za Škofjo Loko glede na to, da bo v bližnji prihodnosti postala Škofja Loka samostojen okraj. Res je kmalu zatem, kot je iz arhivskih podatkov razvidno, banska uprava 21. decembra odobrila pravila podružnici Kranj, medtem ko za Škofjo Loko ni niti podatkov o ustanovitvi podružnice v Brazdi niti ne arhivskega podatka o odobritvi društvenih pravil. Brazda, II/1935, št. 3, nep. str.; št. 9, nep. str.; AS, fond DP, fasc. 6501-6500. — 44. AS, fond Društva, fasc. 5001-6500/1935; fond DP, fasc. 6501-6600, pravila so bila potrjena 20. februarja 1935. Brazda, II/1935, št. 5, nep. str. — 45. AS, fond DP, fasc. 6501-6600; pravila potrjena 29. aprila 1935; fond Društva, fasc. 1501-6500/1935; Brazda, II/1935, št. 6, nep. str. — 46. Ibid., fasc. 6501-6600, pravila so bila potrjena 3. julija 1935; fond Društva, fasc. 17001-19000/1935; Brazda, II/1935, št. 9, nep. str. — 47. AS, fond DP, fasc. 6501-6600; pravila so bila potrjena 19. avgusta 1935; fond Društva, fasc. 9501-11.000/1935; Brazda, II/1935, št. 9, nep. str. — 48. AS, fond DP, fasc. 6501-6600, pravila so bila potrjena 6. avgusta 1935; fond Društva, fasc. 11001-13000/1935; Brazda, II/1935, št. 11, nep. str. — 49. Ibid., pravila so bila potrjena 1. avgusta 1935; fond Društva, fasc. 19001-21400/1935; Brazda, II/1935, št. 11, nep. str. — 50. Ibid., pravila so bila potrjena 17. septembra 1935; fond Društva, fasc. 21401-27100/1935; Brazda, II/1935, št. 12, nep. str. — 51. Brazda, II/1935, št. 9, nep. str. — 52. Ibid., str. 124-126. — 53. Brazda, II/1935, št. 9, str. 124-126. — 54. Ibid. — 55. Ibid. — 56. Ibid. — 57. Slovenska zemlja, 17. oktobra 1935, št. 4. — 58. AS, fond Društva, fasc. 1-2000/1936; fond DP, fasc. 6501-6600, pravila so bila potrjena 7. januarja 1936; fond Društva, fasc. 1-2000/1936. — 59. Ibid., fasc. 6501-6600, pravila so bila potrjena 10. februarja 1936; Brazda, II/1935, št. 6, nep. str.; III/1936, št. 1, str. 13. — 60. AS, fond DP, fasc. 6501-6600, pravila so bila potrjena 19. februarja 1936; fond Društva, fasc. 5301-7400/1936; 61. Ibid., pravila so bila potrjena 26. februarja 1936; fond Društva, fasc. 5301-7400/1936; Primerjaj Brazda, II/1934, št. 5, nep. str. — 62. Ibid., pravila so bila potrjena 25. januarja 1937; fond Društva, fasc. 1201-2400/1937. — 63. Jutro, 12. septembra 1938, št. 37 (ponedeljsko). — 64. Ibid. — 65. AS, fond DP,

fasc. 6501-6600, pravila so bila potrjena 4. maja 1939; Primerjaj Slovenski gospodar, 30. avgusta 1939, št. 35. Notica Podružnice ZAKŠ pri Sv. Lenartu v Slovenskih goricah. — 66. AS, fond DP, fasc. 6501-6600, pravila so bila potrjena 18. aprila 1940; Primerjaj Murska krajina, 23. junija 1940, št. 25 (vabilo na sestanek članov podružnice ZAKŠ). — 67. AS, fond Kmetijska zbornica, fasc. 1-600/1938, štev. spisa 589. — 68. Mlada Brazda, 1939, št. 2, str. 8. — 69. Ibid., str. 7 in 8. — 70. Ibid., št. 10, str. 37, 38. — 71. Ibid. — 72. Ibid. — 73. Ibid. — 74. Brazda, I/1934, št. 6, str. 103, 104. — 75. AS, fond DP, fasc. 6501-6600, št. spisa 6557. — 76. Brazda, II/1935, št. 2, str. 42, 43. — 77. Brazda, II/1935, št. 5, nep. str. — 78. Primerjaj Brazda, II/1935, št. 1, rubrika Vestnik ZAKGŠ; Brazda, II/1935, št. 2, vest o Novih izdajateljih »Brazde«, nep. str. — 79. AS, fond DP, fasc. 6501-6600, št. spisa 6557. — 80. Ibid. — 81. Brazda, II/1935, št. 4, nep. str. — 82. Ibid. — 83. AS, fond DP, fasc. 6501-6600. — 84. Kmečka žena, marec 1937, št. 2, nep. str. Vabilo k zborovanju kmečkih žen in deklet; št. 3, april 1937, str. 54, 55. — 85. Ibid., št. 3, april 1937, str. 54. — 86. AS, fond DP, fasc. 6501-6600. — 87. Ibid., podatka oziroma poročila o ustanovnem občnem zboru podružnice Kranj nismo našli, je pa bilo o njenem delovanju večkrat govora. — 88. AS, fond DP, fasc. 6501-6600. — 89. Kmečka žena, september-oktober 1937, št. 8-9, str. 148, 149. — 90. Ibid., str. 144-146; mesečnik Kmečka žena, s podnaslovom Strokovni list za kmečko gospodinjstvo, glasilo Zveze absolventk kmetijsko-gospodinjstvih šol je izhajal v Mariboru 1937-1941. Od leta 1938 tudi glasilo Ženske kmečke zveze in jo je izdajal konzorcij Kmečke žene. Glasilo je svoje poslanstvo predvsem videlo v utrjevanju kmečke stanovske zavesti kmečkih žena in deklet, oživljalo je katoliško tradicijo med kmečkim ljudstvom in vzgajalo k modernemu kmečkemu gospodinjstvu. — 91. Kmečka žena, september-oktober 1937, št. 8-9, str. 146-149. — 92. Primerjaj preosnovana pravila ZAKGŠ z dne 20. julija 1939 — AS fond Društva, fasc. 16001-19000/1940, št. spisa 18617; Kmečka žena, april 1939, št. 4, str. 126. — 93. Orač, april 1939, št. 4, str. 51; Primerjaj Vestnik za organizacijska vprašanja, april 1940, št. 4, str. 14; september 1940, št. 9, str. 35; februar 1941, št. 2, str. 2. — 94. Kmečka žena, april 1939, št. 4, str. 126.

ORJUNAŠI NA SODIŠČU

JELKA MELIK

Letos mineva 65 let od znanih dogodkov v Trbovljah, ko je 1. junija 1924 prišlo do spopada članov Orjune in rudarjev.

Orjuna, skrajšano od Organizacija Jugoslovenskih Nacionalista, je delovala najprej kot Jugoslovanska Napredna Nacionalna Omladina katere prvi sestanek je bil 23. 3. 1921 v Splitu.¹ Njen program, objavljen v »Pobedi« 15. 10. 1921 in kasneje priključen statutu Orjune², je v 3. in 4. odstavku prve točke določal:

»Doktrina nacionalizma vsebuje predvsem kult rase, zato podreja vse funkcije življenju posameznika in naroda, ustvarjanju posebnega organizma, ki naj izvrši etično narodovo poslanstvo. — Vsled tega propagira napredna nacionalistična omladina integralni nacionalizem v prosvetnem, pravnem, gospodarskem in socialnem življenju naroda, ki je predpogoj, da se dviga in manifestira duševna kultura naroda, ki ima svoje jedro že v svoji narodni psihi.«

Po podatkih, ki jih je navedel v svoji brošuri N. Bartulović je bila organizacija ustanovljena v Ljubljani 7. 4. 1922.³ Imela je težave pri potrditvi pravil, ker jih je takratni pokrajinski namestnik I. Hribar kar štirikrat zavrnil.⁴ Organizacije so nato ustanavljali ob italijanski meji z namenom zavarovati mejo proti Italiji, nato proti Avstriji in Madžarski in nazadnje v notranjosti Slovenije.⁵

Ime Orjuna je dobila organizacija s sprejetjem statuta 1. 11. 1922 v Splitu. Statut je potrdilo ministrstvo za notranje zadeve 28. 11. 1922, kljub temu, da je bila v 2. čl. dovoljena uporaba fizične sile.⁶ Ta člen je namreč določal: »Namen organizaciji je s pomočjo vseh moralnih, intelektualnih, po potrebi pa tudi fizičnih moči svojih članov stati na braniku vseh političnih, kulturnih in gospodarskih uspehov, ki jih je jugoslovanski narod dosegel s svojim ujedinjenjem; — s svojim delovanjem izven vseh strankarskih, razrednih in verskih interesov kakršnekoli grupacije v državi dvigati in širiti v narodu jugoslovansko misel enotnosti in zavest dolžnosti napram zajednici, narodu in državi; — energično nastopati proti vsakemu delovanju, ki bi moglo ogrožati temeljne pogoje narodne bodočnosti — edinstva naroda in države; — boriti se proti vsej pojavom, ki izražajo stremeljenje za separatizmom, plemenskim ali verskim; — pomagati pri zgraditvi edinstvenega rasno-nacionalnega jugoslovanskega tipa in izrazite jugoslovanske nacije itd.«

Tako kot so dokaj nejasni začetki organizacije je nejasen tudi njen konec. Orjuna je bila razpuščena 28. 6. 1926 na ozemlju ljubljanske oblasti.⁷ V celoti pa organizacija verjetno ni bila razpuščena pred ukinitvijo ustave in proglasitvijo diktature 6. 1. 1929.

V tem prispevku ne nameravam obravnavati delovanja Orjuna v celoti temveč opozoriti le na nekatere primere njenega delovanja, ki so razvidni iz spisov Deželnega sodišča v Ljubljani.

Prvi kazenski spis,⁸ ki ga bom opisala se začenja na območju Okrajnega sodišča Cerknica torej ob italijanski meji. 3. januarja 1922 so orožniki iz Rakeka, zaradi suma »ovaduštva«, aretirali Josipa Urha iz Postojne in ga v večernih urah istega dne oddali v zapore sodišča v Cerknici. Ponoči, v zgodnjih jutranjih urah naslednjega dne pa sta se pri sodnem slugi Gašperju Jesenovcu oglasila dva moška, ki sta se izdajala za uradnika obmejne komisariata na Rakeku. Trdila sta, da morata zapornika odpeljati nazaj na Rakek na zaslišanje. Sodni sluga jima je, kot je razvidno iz njegove izpovedi, po krajšem prerekanju, češ, da mora zapornik po odredbi sodnika zjutraj v Ljubljano, izročil jetnika. Sodnik je za nočni dogodek zvedel šele zjutraj in nekaj ur za tem, ko se je prepričal, da na obmejnem komisariatu v Rakeku o tem nič ne vedo, tudi ugotovil, da je šlo za prevaro. Sklepal je, da je zaprti s prijatelji-osvoboditelji ušel čez mejo domov.

»Tako je ostala stvar do sobote 7. januarja« je napisal sodnik v uradni zaznambi, ki jo je kasneje poslal na Deželno pravdnitvo v Ljubljano in nadaljeval: »v

soboto dopoldne pa pove sodni sluga Jesenovec v uradu, da je bil Urh najden blizu meje na italijanski strani s prestreljeno glavo. Sedaj je prišel sum, da Urha niso odpeljali prijatelji... Sodnik je bil v težavnem položaju, kajti Urh je bil ubit na italijanski strani, z druge strani je bilo pa sodišče prizadeto, ker je bil Urh vzet iz sodnih zaporov.«

Kljub temu je začel sodnik še isti dan, 7. 1., kazenski pregon proti »neznanim storilcem« in zaslišal najprej nekaj oseb: komandirja obmejne straže iz Unca, obmejne komisarja z Rakeka ter fotografa iz Unca. Prvi dve priči naj bi razjasnili okoliščine po umoru, tretja je bil očividec. Od komandirja obmejne straže je izvedel, da sta truplo našla dva ruska vojaka obmejne straže v Uncu in da je na kraju kaznivega dejanja opravila ogled italijanska sodna komisija. Prisoten je bil tudi obmejni komisar z Rakeka. Na zaslišanju je povedal med drugim, da ljudje slovenske narodnosti onstran meje govorijo, da je bil Urh »velik lump, ki je veliko škodoval našim ljudem... da je bil fašist in da se je udeleževal kot pomočnik Petrolinija, voditelja fašistov v Postojni, vseh fašistovskih pohodov proti našim ljudem... Bil je tudi italijanski vo-hun.« Povedal je tudi, da je od maršala karabinjerjev, ki je prisostvoval ogledu izvedel, da so tudi pri Idriji našli mrtvega fašista, ubitega na isti način, le nekaj korakov od meje. Tretja in najpomembnejša priča, fotograf iz Unca, se je sodišču sam javil. V noči, ko se je zgodil zločin je spremljal dve ženski, ki sta hoteli čez mejo prenesti nekaj tobaka. Videl je lep voz v katerega sta bila vprežena dva prav tako izredno lepa konja, kakršnih niso imeli kmetje. Videl je kako se je voz ustavil, kako je nekaj moških skočilo z voza in odšlo v gozd prav tja kjer je bil kasneje najden mrlič, slišal je iz gozda prepir in nato tri strele.

Ta izpoved je iskanje storilcev usmerila na Planino, na Windischgraetzovo graščino, saj je bilo znano, da je imelo posestvo⁹ zelo lepe konje. V ponedeljek 9. januarja so orožniki žandarmarijske postaje na Rakeku aretirali in pripeljali v zapore okrajnega sodišča na Cerknici štiri osebe. V ovadbi beremo, da so: »Vladislav Arko, rojen 6. 1. 1898 v Postojni, carinik IV klase, Miha Čop, rojen 10. 10. 1888 na Blejski Dobravi, glavni revizor centralne blagajne na Rakeku, Josip Kukec, rojen 27. 2. 1894 v Postojni, delavski nadzornik pri upravi državnih veleposestev,¹⁰ osumljeni umora Josipa Urha.« Po »Opisu dejanja«, ki je sestavni del ovadbe pa povzamemo na kratko:

Dne 3. 1. 1922 okrog 23. ure so prišli osumljeni v hlev kneza Windischgraetza pri Planini, zahtevali od hlapca in kočijaža, da vprežeta konja v voz ker se bodo odpeljali na Rakek. Kočijaž se je ponudil peljati voz a so ga zavrnil in se sami odpeljali. To so osumljeni tudi priznali, odločno pa so zanikali, da so kakorkoli sodelovali pri umoru. Pri hišni preiskavi so orožniki našli pri Arku nabit browning in ugotovili, da je bilo iz njega pred kratkim streljano, sabljo in vojaško bluzo, pri Kukcu vojaško puško, pri Žnidaršiču pa so našli nabit browning v njegovem žepu. Še istega dne 9. 1., so prišli na sodišče v Cerknici major,

Del slovenskih udeležencev kongresa Orjune 1925. leta v Beogradu na izletu v Zemunu. Skrajno levi je Josip Kukec

poročnik in dva vojaka. Z besedami: »Zakaj vi naše ljudi zapirate, odmah ven z njimi« in grožnjami z karabinko so zahtevali od sluga, da izpusti Arka, Čopa, Kukca in Žnidaršiča. Sluga sam ni upal več ukrepati in je poiskal sodnika, ki je po tem dogodku napisal že zgoraj omenjeno uradno zaznambo v kateri na koncu navaja: »V Cerknici je major posredoval pri sodniku in sodnik je izpustil jetnike proti pismeni izjavi majorjevi, da bodo jetniki na zahtevo sodišča na razpolago in ker je bila stvar sodniku tako naslikana, kakor da gre za vojaško zvezo ali morda za vojaško krivdo in tako je moral sodnik smatrati, da ni pristojen za uradovanje, posebno ker se je sodniku tudi namignilo, da je bil očrnjen, namreč sodnik, kot državi nevaren ali vsaj nenaroden in zato se je sodnik še posebej bal, da ne bi, čeprav po krivem zatožen, škodil državi s svojim postopanjem in zato je jetnike izpustil. Sodniku se je reklo, da bode stvar hitro urejena in zato je čakal do danes s predložitvijo spisov. Ker se pa zdi, da gre za organizacijo, morda celo za državno organizacijo, proti kateri sodišče ne sme postopati, sklene sodnik da predloži spise pristojni oblasti namreč državnemu pravdnstvu posebno tudi radi tega, da bi se vedel ravnati za naprej v podobnih slučajih.«

Deželno sodišče v Ljubljani je 28. 1. 1922 prejelo predlog Državnega pravdnstva Ljubljana, da se uvede uvodna preiskava zoper Arka, Čopa, Žnidaršiča in Kukca zaradi suma hudodelstva navadnega umora ter zoper Jesenovca zaradi suma hudodelstva sokrivde pri umoru in da se proti vsem petim odredi preiskovalni zapor. Sodišče je torej odprlo kazenski spis, vanj vključilo vse dokumente okrajnega sodišča in

začelo z iskanjem dokazov. Predvsem je zaslišalo vse obdolžene in preko deset prič. Obdolženci so vztrajali pri svojem prvem zagovoru, da so namreč Arko, Čop in Žnidaršič kritičnega večera popivali v gostilni Kiauta na Planini, da je Žnidaršič obljubil Arku in Čopu prevoz domov na Rakek in obljubo izpolnil tako, da je na Windischgraetsovem posestvu, kjer je bil v službi, ukazal pripraviti voz. Skupaj s Kuckem, prav tako uslužbencem posestva, sta odpeljala Arka in Čopa do Rakeka in se vrnila na posestvo, kjer sta tudi stanovala. Zanimiva pa je izjava ene priče, žene fotografa, že omenjenega očividca zločina. Povedal je, da je njen mož sedaj v Linzu, kjer ima službo kot mehanik. V noči od 12. na 13. januar sta namreč vdrla v njuno hišo dva moška. Eden je bil Arko, drugega ni poznala. Moža sta napadla in tepla s puško, mu grozila z ubojem, češ kaj je imel opraviti ponoči zunaj. Pol ure za tem, ko sta napadalca odšla se je oblekel in odšel čez mejo.

Med dokumenti v spisu pa moram omeniti še dopis Okrajnega sodišča v Postojni v katerem je to sodišče prosilo Okrajno sodišče v Cerknici za zaslišanje določenih oseb in za informacijo o rezultatih poizvedb za storilci zločina ter mu obenem poslalo obdukcijski izvid iz katerega je razvidno, da je Urh umrl zaradi dveh strellov v glavo in enega v prsi. Zadet je bil še z enim strelom v nogo ter poškodovan na zatilniku z nekim ostrim orožjem. Ugotovljeno je bilo tudi, da so bili trije strelji izstreljeni iz samokresa kalibra 9 mm in eden iz puške. Na predlog državnega pravdnika temu dopisu ni bilo odgovorjeno in prav tako na njegov predlog je deželno sodišče izdalo 29. 3. sklep, da

se preiskava ustavi in obdolženci takoj izpusto na prosto. Opisana kazenska zadeva je uvrščena v prispevek zaradi domneve, da gre za začetke delovanja Orjune oziroma njene predhodnice. Trditev temelji deloma na samem značaju delikta, deloma na opazkah sodnika okrajnega sodišča in končno na enem izmed osumljenih storilcev kaznivega dejanja, ki se kasneje pojavi kot storilec novega kaznivega dejanja, tokrat že izrečno označen kot član Orjune.

Kazenski spisi Deželnega sodišča v Ljubljani v letih 1923 in 1924 kažejo, kako se je dejavnost Orjune razmahnila. Kazala se je pred vsem na ulicah in v gostilnah kjer so orjunaši izzivali, grozili, se pretepali in tudi streljali. O njihovih izgrelih je dnevno poročal Slovenec vendar vedno povdarjajoč, da policija ni smela nastopati, da je oblast to početje ne le trpela temveč ga celo podpirala.¹¹ Na sodišču se je vendarle nabralo nekaj spisov. Nekateri postopki so bili zaradi pomanjkanja dokazov ustavljeni, nekateri so se končali z oprostitvijo, padle so tudi obsodbe.

Med sodnimi spisi je zopet kazenska zadeva z območja Okrajnega sodišča v Cerknici,¹² kamor je 12. julija 1923 prispela ovadba žandarmerijske postaje Rakek. Iz ovadbe in kasnejšega postopka pred zgoraj omenjenim sodiščem razberemo, da je 8. julija 1923 priredilo gasilsko društvo letno veselico v gostilni na Rakeku. Istega dne je imelo veselico tudi društvo »Orjuna Rakek« v gostilni na Uncu. Po zaključku te druge veselice je nekaj orjunašev prišlo na veselico na Rakek, med njimi: Josip Kukec, ki ga že poznamo, Evgen Lutman lesni manipulant, rojen 26. 6. 1899 v Velikih Laščah ter Egidij Peric uradnik, rojen 1. 9. 1896 v Trstu. Peric je nekega gosta začel zmerjati, da je »švaba« nato pa sta ga skupaj z Kukcem napadla, »ga tolkla s pestmi po glavi in obrazu ter mu prizadejala glasom priloženega zdravniškega spričevala lahke telesne poškodbe. Na ta napad nastalo je med množico vznemirjenje in morali so člani gasilnega društva narediti red in mir.« Lutman je začel groziti s samokresom, Kukec pa je tekel po karabinko in z njo ustrašoval nekaj ljudi pred gostilno. Prestrašeni gostje so poklicali na pomoč orožnika, ki je bil slučajno v gostilni. Tudi proti njemu je Kukec naperil puško in mu grozil, da ga bo ubil. Kasneje pri hišni preiskavi so orožniki pri Kukcu zasegli dve karabinki in samokres, pri Lutmanu pa primitivni browning. Na zaslišanju je edino Peric priznal dejanje, Kukec je zanikal, da je sodeloval v pretepu, glede puške pa je trdil, da se je z njo branil pred množico, ki je, ko je Peric ušel, navalila nanj in na Lutmana. Prav tako se je zagovarjal tudi Lutman in trdil tudi, da ni imel samokresa temveč le cigaretno dozo. V nadaljnjem postopku je Deželno pravdnništvo vložilo pri Deželnem sodišču obtožbo zoper Kukca in Lutmana, da sta zakrivila: »Hudodelstvo javne posilnosti z nevarnim pretenjem« po čl. 99 kazenskega zakona,¹³ prestopok »nalaščne poškodbe na telesu ali pa take, ki se primeri pri tepežih« po čl. 411 kazenskega zakona ter prestopok zoper zakon o posesti in noši orožja z dne 28. 2. 1922. Glede Perica pa je predlagalo Okrajnemu so-

dišču v Cerknici, da ga kaznuje za prestopok po 411 čl. kazenskega zakona. Kako je postopalo cerkniško sodišče iz spisa ni razvidno, ljubljansko sodišče pa je Lutmana v celoti oprostilo obtožbe, češ, da se je pri njem res našla cigaretna doza podobna samokresu in je zaradi pomanjkanja protidokazov sodišče verjelo njegovemu zagovoru. Prav tako tudi ni bilo dokazov, da je Lutman sodeloval pri pretepanju in tudi ne, da bi imel orožje za katerega bi potreboval dovoljenje. Tudi Kukca je sodišče oprostilo obtožbe hudodelstva po čl. 99 kazenskega zakona ker je po izrečni grožnji zbežal in je smatralo sodišče, da je bilo iz njegovega obnašanja razvidno, da »da ni imel namena resno ogrožati oseb, ki so mu prišle nasproti.« Obsodilo ga je le za oba zgoraj navedena prestopka in to na 200 din denarne kazni oziroma v primeru neizterljivosti na 4 dni zapore.

Kazenski spisi, ki so nastajali ob kazenskih postopkih proti orjunašem so navadno zelo zajetni. Iste osebe so bile prisotne pri večih orjunaških akcijah, ki so si sledile v majhnih časovnih intervalih in zato je sodišče obravnavalo več storilcev in več kaznivih dejanj skupaj, dostikrat pa je nato združilo še več kazenskih zadev.

Tako je bila 26. 1. 1924 izdana sodba deželnega sodišča, s katero so bili obsojeni: Anton Hrovatin, rojen 16. 2. 1899 na Opčinah pri Trstu, trgovski pomočnik v Ljubljani; Pavel Arzenič, rojen 28. 8. 1892 v Iloku, carinski uradnik v Ljubljani; Ivan Omerza, rojen 15. 4. 1903 v Novem mestu, trgovski pomočnik v Ljubljani; Franc Gerbec, rojen 27. 12. 1902 v Trstu, trgovski pomočnik v Ljubljani ter Miha Sviličič, rojen v Konoši, star 27 let, delavec v Konoši, vsi za »hudodelstvo javne posilnosti s silovitim napadom na tuje nepremakljivo blago« po čl. 83 kazenskega zakonika, Anton Hrovatin tudi za »prestopok hudobne poškode tuje lastnine« po 468 čl. kazenskega zakonika in Pavel Arzenič tudi za »prestopok nalaščne poškodbe na telesu ali pa take, ki se primeri pri tepežih« po čl. 411 kazenskega zakonika in sicer Antona Hrovatina na 2 meseca, Pavla Arzeniča na 6 tednov, ostale pa na 1 mesec »navadne ječe«. ¹⁴ V obrazložitvi obsodbe glede je zapisano: »Ker je Franc Erklavc v kavarni "Merkur" vzel Antonu Hrovatinu orjunaški znak, kakor navaja obtožba, se je dne 7. 5. 1923 A. Hrovatin s soobtoženci napotil v gostilno "Pri Trnovskem zvonu", da bi tam od Erklavca izsilil vrnitev odvzete-ga znaka. V gostilni so obtoženci obstopili F. Erklavca, mu nastavili na prsa samokrese, pri čemer mu je P. Arzenič zapovedal, da dvigne roke ter zahteval vrnitev znaka. Nekdo je pri tem preiskal Erklavcu žepe in Arzenič mu je zapredil, da mu bodo razbili hišo in stojnico, ako ne vrne znaka. Obtoženi Jeremič¹⁵ je še dostavil, da ga bodo umorili. Nato je Arzenič rekel Hrovatinu, naj da Erklavcu zausnico, kar ta tudi storil, kakor tudi ostala obtoženca Arzenič in Jeremič. Ko je gostilničar Grajzer hotel napraviti red, mu je Arzenič zavrnil, da so danes oni gospodarji v gostilni in da bo naslednjega dne mrtev. Prestrašeni gostje so odšli v drugo sobo in zaklenili vrata, pa so

obtoženci zopet navalili in vrgli vrata s tečajev.«

V dokaznem postopku je sodišče zaslišalo obdolžene in več prič. Vsi obtoženci so dejanje le deloma priznavali, tajili so predvsem, da so bili oboroženi. Trdili so namreč, da samokresi niso bili pravi temveč, da so bili le tintniki v obliki samokresa oziroma doza za očala v obliki samokresa. Vendar je sodišče smatralo dejanje za dokazano na podlagi izjav prič in policijske ovadbe.

V končnem postopku je sodišče zgoraj opisano kazensko zadevo združilo še z dvema v začetku samostojno obravnavanimi zadevama. Pri prvi¹⁶ je bil uveden kazenski postopek na podlagi ovadbe ravnatelja I. delavskega konzumnega društva Alojzija Kocmurja, ki navaja: »Dne 6. septembra t.l. je porabila "Orjuna" s petkrat večjimi črkami kakor ostalo besedilo, kar da sklepam, da je bil glavni smoter cele prireditve-agitacija za "Orjuno" ... Popoldne med 4 in 5 uro je prišel Pavel Arzenič ... v prodajalno I. delavskega konzumnega društva v Ljubljani na Kongresnem trgu št. 2. in zahteval od našega osebja, da mora obesiti te letake v izložbo. Naši uslužbenci so to ovadenčevo zahtevo odklonili, ker bi razobešanje reklame za "Orjuno" glede na značaj naše zadruge vsekakor pomenilo smešenje zadruge. Ker so naši uslužbenci ovadenčevo zahtevo zavrnil, se je ovadenec razljutil in grozil v naši trgovini, da nam bodo Orjunaši vse izložbe razbili. Pri tem sta sekundirala ovadencu Arzeniču tudi še dva njegova tovariša ... Ko je ovadenec videl, da se mu tudi z grožnjami ne posreči pripraviti naših uslužbencev do tega, da bi dotične letake nalepili v izložbo ... je sam pritrdil letak na naša vrata ... Ko je eden izmed naših uslužbencev letak snel, je ovadenec planil takoj v družbi nekaj svojih tovarišev za dotičnim našim uslužbencem v našo vežo in ga preganjal v gostilniške prostore v podprtiličju, nato pa napravil na stopnišču, ki vodijo v našo gostilno velik hrup in krik ... Ko sem proti 7^h hotel zapustiti prostore Konzumnega društva — vsled hrupa se namreč načelstvena seja ni mogla vršiti, sem zagledal ovadence stati na cesti in se prerekati s policijsko stražo. Stopil sem k policijskemu stražniku ... ter mu rekel kazaje na ovadence "To je dotični gospod, ki je prej v naših prostorih razgrajal in grozil z napadom." ... V istem hipu me je ovadenec udaril čez levo uho, sence in oko s tako silo, da se mi je pred očmi zatemnilo in da sem hipno izgubil vid. Opotekel sem se in so me navzoči moji prijatelji prestregli, da nisem padel ... Po izvršenem dejanju je skušal ovadenec junaško ubežati. Med begom je še enako kakor mene udaril tudi člana nadzorstva I. del. konz. društva g. Ivana Krvina in tudi njega po obrazu poškodoval.« Po izvedenem dokaznem postopku je na podlagi delnega priznanja obdolženca, izjave prič Ivana Krvine in Alojzija Kocmurja ter zdravniškega spričevala smatralo sodišče tudi to dejanje za dokazano ter ga označilo kot prestopok po čl. 411 kazenskega zakona, čeprav je po mnenju izvedenca-zdravnika Arzenič povzročil Kocmurju težko telesno poškodbo.

Pri drugi kazenski zadevi¹⁷ pa je bil kazenski po-

stopok sprožen s policijsko ovadbo Antona Hrovatina, ki naj bi storil več deliktov. V zapisniku, ki ga je sestavilo Kr. policijsko ravnanstvo ob aretaciji je zapisano, da je bil Hrovatin »ustavljen v Prešernovi ulici in predveden na policijsko ravnanstvo od policijskega stražnika Anton Sojer-ja o priliki demonstracij po protestnem shodu v prilog koroškim in primorskim Slovencem. Navedeni je bil v Knafljevi ulici aretovan radi vmešavanja v službo, s tem, da je hotel rešiti enega aretovanca iz rok nadstražnika Franc Lupinca ... Ko mu je stražnik Sojer napovedal aretacijo, se mu je iztrgal iz rok in stekel; pozneje ga je aretoval nadstražnik Gradišek. Ko je na stražnici odložil suknjo in čepico na klop, je pregledal nadstražnik Josip Luin suknjo in čepico, ter našel v čepici priloženi samokres s 6 naboji, od katerih so trije izstreljeni. Ker se je pri nocojšnjih demonstracijah streljalo med demonstranti, se sumi, da je streljal Hrovatin. Ta sum je tembolj opravičen, ker so bili od strani demonstrantov ravno trije strelji, od istih prvi na Poljanski cesti, drugi na Vodnikovem trgu in tretji v Prešernovi ulici; vsi trije neposredno pred aretacijo Hrovatina.

Nadstražnik Luin spozna Hrovatina za tistega, ki je dne 27. t.m. okrog 21.1/2 ure splezal po žljepu pred Jadransko zavarovalnico Pod Trančo, št. 2 in tam odtrgal en del droga, ki rabi za senčenje. Ko je bil nato prejet od višjega nadz. Slanovca, se mu je iztrgal, ter zbežal med druge demonstrante.« Hrovatina je sodišče obsodilo le za zgoraj že omenjeni prestopok po čl. 468 kazenskega zakona. To dejanje je obdolženec tudi priznal, glede ostalih deliktov pa ga je sodišče oprostilo obtožbe z utemeljitvijo: »Da bi obtoženi Anton Hrovatin oddal ob priliki demonstracij 3 strele in da bi nosil, oziroma posedoval neprijavljeno orožje-samokres, se sodišče ni moglo prepričati, ker je povsem podana možnost, da je v veliki množici tudi drug streljal in je verjetno, da bi pri številnih aretacijah ob dogodku kak drug položil samokres v čepico obtožencu.« Vidimo torej, da je sodišče z obtoženci postopalo zelo milo tako pri obsodbi kot pri izreku kazni. Po zakonu bi morale sodišče odmeriti kazen v mejah, ki jih določa kazenski zakon za najtežje kaznivo dejanje, ki ga je storil obsojenec in za hudodelstvo po čl. 83 kazenskega zakona je bila predvidena kazen od 1—5 let težke ječe. Kazenski zakon je tako izredno omilitev kazni, ko sodišče določi lažjo vrsto zapor in skrajša kazen pod 6 mesecev, dovoljeval v primerih kadar je sodišče iz več olajševalnih okoliščin lahko trdno upalo v poboljšanje zločinca (54. čl. k.z.). Kljub tej, lahko rečemo celo ugodni obsodbi, so se vsi obsojeni pritožili. Stol sedmorice, oddelek B v Zagrebu kot kasacijsko sodišče je 25. 11. 1925 zavrnilo pritožbe Arzeniča, Omerze in Gerbca a razveljavilo obsodbo glede Sviličiča in vrnilo zadevo deželnemu sodišču v ponovno razpravo, češ, da ugotovitve razsodbe ne razodevajo s čim in kako je bil ta obtoženec dejansko udeležen na izvršitvi kaznivega dejanja. Kakšna je bila nova razsodba iz spisa ni razvidno. Ugotoviti je možno le, da so Omerza, Gerbec in Hrovatin kazen prestali, Arzenič pa se

je obrnil še na kralja s prošnjo, da bi mu spregledal naloženo kazen in utemeljitvijo, da je imela zadeva »zgolj politično ozadje in gre za navadno politično demonstracijo proti političnemu nasprotniku iz nacionalnih motivov«. Prošnjo je kralj deloma uslišal in mu kazen zapora zamenjal za denarno kazen v znesku 420 din.

V letu 1924 je dejavnost Orjune dosegla vrhunec. Navajam nekaj podatkov iz kazenskega spisa, ki je nastal na podlagi policijske ovadbe, katere sestavni del je zajeten zapisnik številnih poročil stražnikov in policijskih detektivov, naznanil institucij in posameznikov, neposredno po trboveljskih dogodkih v Ljubljani.¹⁸ V tej ovadbi beremo: »Državnemu pravdnistvu se naznanja, da so po trboveljskih dogodkih, oziroma pred pogrebom žrtev Orjune hodili nekateri Orjunaši po hišah v Ljubljani ter od raznih oseb z nevarno grožnjo zahtevali, da se razobesijo žalne zastave... Kakor so tuuradne poizvedbe dognale prihaja kot glavni krivec v poštev: Ignacij Oblak, roj. 30. 3. 1900 v Ljubljani, oženjen, bivši ključavničar tobačne tovarne, stanujoč v Florjanski ulici šte. 19.« Iz poročila varnostne stražnice je razvidno, da je Oblak istega dne 2. 6. 1924 zvečer z gomijevko surovo pretepel nekega Krašovca. V policijskem zapisniku najdemo tudi prijavo (brez datuma) Franca Žarna, ravnatelja Gospodarske zveze na Dunajski cesti 29: »Pred 1/4 ure je prišel k meni Oblak, se predstavil kot zastopnik Oblastne orjune ter v njenem imenu zahteval, da moram takoj pustiti raz poslopje obesiti žalno zastavo sicer bodo Orjunaši tekom 1 ure razbili poslopje. Pri tej priliki je orjunaš Oblak segel v zadnji hlačni žep in iz njega na polovico izvil revolver, nato pa ga zopet pustil pasti nazaj v žep... Ker se vsled te grožnje bojim, da bodo Orjunaši svojo grožnjo res izvršili prosim za primerno zaščito in pomoč od strani policije.« Poročilo policijskega detektiva z dne 11. 6. še dodaja, da je med tem, ko je šel Žaren na policijo prijaviti zadevo, prišlo še deset orjunašev v poslopje Gospodarske zveze kjer so »strašno vpili in razgrajali, češ, da bodo vse razbili s čimer so potem prisilili Žarna, da je razobesil zastavo. Kdo so bili ti orjunaši se ni moglo ugotoviti.« V omenjenem policijskem zapisniku je tudi dopis Uprave Slovenca, Domoljuba in Bogoljuba z dne 4. 6. 1924: »Usojamo se vljudno javiti, da se nam godi velika krivica pri razpečevanju dnevnika "Slovenca" po Ljubljani. V dokaz navajamo naslednja dejstva: Včeraj dne 3. t.m. dopoldne je nek neznan nasprotnik kljub protestu odvzel 30 izvodov "Slovenca" invalidu Leopoldu Šlajpahu in Frančiškanskemu mostu, danes dopoldne med 8. in 9. uro je bilo pa 18 izvodov "Slovenca" odvzetih in raztrganih v trafiki Šterkovič na Dunajski cesti, ter približno enako število trafiki Blaž tudi na Dunajski cesti. Enako se je zgodilo trafiki Sitar na Florjanski ulici št. 22 kateri je danes dopoldne neznanec odvzel 13 izvodov "Slovenca". Pripeljal se je tja na kolesu. Od drugod doslej še nimamo poročil, a ljudje, ki prihajajo po Slovenca v upravo pripovedujejo, da ga po celem mestu ni več dobiti. — Ker trpi podpisana uprava

vsled tega veliko škodo in ker je treba, da se proti takim, doslej v kulturnem svetu nepoznanim dogodkom takoj v pričetku temeljito nastopi, prosimo ugledno ravnateljstvo, da izvoli nemudoma ukreniti vse potrebne korake.« Končno najdemo v policijskem zapisniku še prepis prošnje Društva tiskarnarjev velikemu županu, da ukrepa v smislu zaščite svobode grafičnih podjetij, kjer navaja: »Dne 2. 6. t.l. se je zglasila v ljubljanski tiskarni Merkur deputacija organizacije Jugoslovanskih nacionalistov in zahtevala, da se v tej tiskarni takoj preneha s tiskanjem lista "Glas svobode" in "Strokovna borba", če se hoče tiskarna izogniti morebitnim neprijetnim posledicam in temu, da bi sicer zletela v zrak.« Na podlagi obravnavane policijske ovadbe ter preiskave v kateri je preiskovalni sodnik zaslišal preko deset prič je moglo državno pravdnistvo vložiti obtožbo pri Deželnem sodišču v Ljubljani le zoper že omenjenega Ignacija Oblaka. Drugih storilcev ni bilo mogoče ugotoviti. Oblak je dejanje v glavnem priznal, tajil pa je, da je bil oborožen.

Istočasno je pri deželnem sodišču tekel še eden kazenski postopek zoper Oblaka, katerega predmet je dejanje, ki se je zgodilo 30. 6. istega leta zvečer v gostilni pri Zupanu na Krakovskem nasipu.¹⁹ Prišla je skupina orjunašev, obstopila J. Malina, J. Turšiča in F. Jerino, jim z vzklikom »roke v vis« namerila samokrese na čelo, jim preiskala žepe in dva tudi telesno poškodovala. Državno pravdnistvo je vložilo obtožnico le za I. Oblaka ker ga je J. Malin spoznal. V obtožnici je pravdnistvo tudi predlagalo združitve obeh opisanih kazenskih zadev. Po opravljeni glavni obravnavi je sodišče razsodilo, da je Oblak zakrivil: 1. »hudodelstvo javne nasilnosti z izseljevanjem« po 98. čl. k.z. z dejanjem v Zupanovi gostilni in ko je z grožnjami hotel izsiliti izobešanje žalnih zastav, 2. poskus prestopka lahke telesne poškodbe po čl. 441 k.z., ko je pretepel Rudolfa Krašovca, 3. prestopok zoper varnost lastnine po 468 čl. k.z., ko je po trafikah uničeval časopis Slovenec in 4. prestopok po 2. in 4. členu zakona o posesti orožja ker je nosil strelno orožje brez dovoljenja pristojnega organa.²⁰ Obsodilo ga je na »5 mesecev težke ječe dopolnjene in poostrene z enkratnim samotnim zaprtjem v temnici, enim postenjem in enim trdim ležiščem vsak mesec.« Po zakonu bi moral biti Oblak obsojen na težko ječo od šestih mesecev do enega leta a mu je sodišče »z ozirom na obtoženčevo ženo in tri otroke kazen izreklo pod najnižjo zakonito mero zato pa poostrilo«. Državno pravdnistvo ni bilo zadovoljno z izrekom kazni in je kot utemeljitev navedlo, da je iz poizvedb, ki jih je opravilo sodišče razvidno, da je I. Oblak »na glasu kot pretepač, podvržen pijači, da zanemarja svojo družino ter se klati naokoli z drugimi ženskami«, da torej izredna omilitev kazni ni utemeljena. Višje deželno sodišče v Ljubljani je kazen zvišalo na šest mesecev težke ječe, dopolnjene in poostrene kakor je določila prvostopna sodba.

Navedeni primeri, kot je bilo že omenjeno, seveda ne prikazujejo celote delovanja Orjune vendar ilustrirajo

rajo v določeni meri njen razvoj. V začetku organizacija zlorabi prizadetost zaradi meje in delovanja fašistov ter ob tem uživa določeno podoro države. Z leti narodno obrambna dejavnost stopi v ozadje, v ospredje pa napadalnost proti nasprotnikom unitaristične oblasti. V borbi za red v državi postane Orjuna glavna nosilka nereda in tudi podpora države, kot nam kaže zadnji primer, slabi.

OPOMBE

1. Niko Bartulović, *Od Revolucionarne Omladine do Orjuna*, Split 1925, str. 81 (v nadaljevanju Bartulović). — 2. Statut in program organizacije jugoslovenskih nacionalista, Ljubljana 1923, str. 31. — 3. Bartulović, str. 93. — 4. Bartulović, str. 101. — 5. Bartulović, str. 101. — 6. Ivan Hribar, *Moji spomini*, II. del, Ljubljana 1984, str. 456. — 7.

Boris Wider, *Naša kronika*, Kronika 3, 1936, str. 191. — 8. Vsi uporabljeni viri so v Arhivu SR Slovenije, fond Deželne sodišča v Ljubljani. Vr 124/22 (dalje citiram Deželno sodišče v Ljubljani). 9. Uradni naziv: Državni upravitelj veleposestva (zapuščine) Hugona Wer. Windischgrætza pri Planini in Cerknici. — 10. Isto kot pod opombo 9. — 11. Slovenec, 7. junij 1924, str. 2. — 12. Deželno sodišče v Ljubljani, Vr 1217/23. — 13. Kazenski zakon o hudodelstvih, pregreških in prestopkih z dne 27. maja 1852, št. 117 drž. zakona, zbirka avstrijskih zakonov v slovenskem jeziku, Ljubljana 1889, okrajšano k.z. Vse nadaljne omembe kazenskega zakona se nanašajo na ta zakon. — 14. Deželno sodišče v Ljubljani, Vr 805/23. — 15. Postopek proti S. Jeremiču se je na predlog državnega pravdnika prekinil, ker ga ni bilo mogoče izslediti. — 16. Deželno sodišče v Ljubljani, Vr 1314/23. — 17. Deželno sodišče v Ljubljani, Vr 1509/23. — 18. Deželno sodišče v Ljubljani, Vr 808/24. — 19. Deželno sodišče v Ljubljani, Vr 884/24. — 20. Pri poimenovanju kaznivih dejanj pod točkami 1—4 je upoštevana terminologija sodbe Vr 884/24 in ne kazenskega zakona.

GRADNJA KOPALIŠČA ŠPORTNEGA KLUBA ILIRIJE

BORIS ROZMAN

Številna društva kjer so se Ljubljanci ukvarjali z raznimi vrstami športa, so po prvi svetovni vojni zopet začela z delovanjem. Poleg popularnega nogometa so se tedaj začele uveljavljati tudi panoge, ki so bile prej v njegovi senci:¹ plavanje, atletika, zimski športi... Klubi,² ki so bili ustanovljeni izključno kot nogometni, so kmalu začeli spreminjati svoja imena. Postajali so športni,³ nogomet v njih pa le sekcija kluba.

PLAVANJE

Velik napredek je doživelo plavanje, ki so ga začeli gojiti v glavnem iz tekmovalnih namenov. Seveda se Ljubljanci niso zanimali samo za takšno obliko plavalne dejavnosti. Želeli so si rekreativnega plavanja, se pravi, namakanja v vodi in ležanja na soncu. Za svoje aktivnosti pa so razpolagali samo z rekami. Zlasti poleti so imeli dovolj priložnosti za kopanje in treniranje na Savi, Ljubljani in Gradaščici.⁴ Vsak klub je imel svoje ali najete prostore ob rekah, kjer so plavalci lahko trenirali, njihovi privrženci pa so se v bližini namakali. Pozabiti ne smemo tudi na kopališča, ki so jih nekateri Ljubljanci s pridom uporabljali (pri Črnuškem mostu, Medno, Špica).⁵ Veliko manj priložnosti so imeli za rekreativno plavanje tisti, ki zaradi službe popoldne niso mogli na oddaljena kopališča ob tekoči vodi.⁶

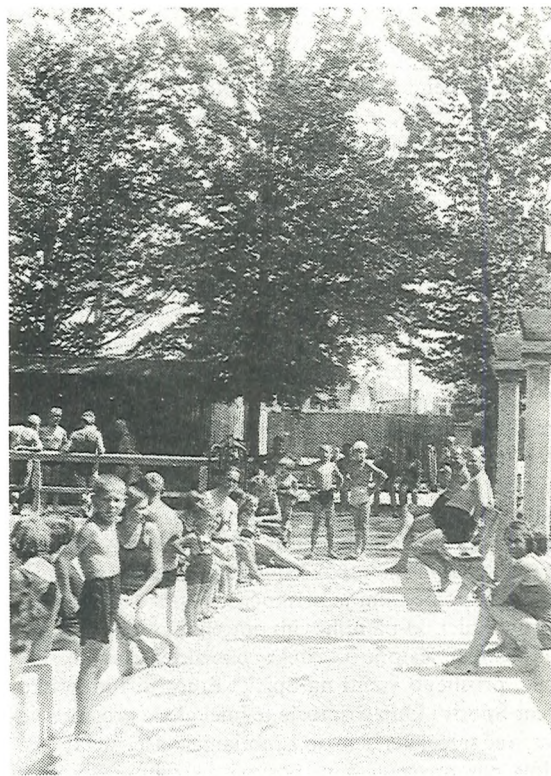
Najpomembnejši ljubljanski klub Športni klub Ilirija (ŠK Ilirija), je imel s svojo plavalno sekcijo, ki je bila ustanovljena že pred prvo svetovno vojno, neprestane težave. Člani kluba so želeli trenirati na Ljubljani, ki je bila zaradi počasnega toka edina primerena za treniranje. Vendar svojega prostora ob njej niso imeli. Inženir Stanko Bloudek,⁷ eden najpomembnejših mož takratne Ilirije, je neuspešno poskusil srečo pri občini in želel pridobiti za Ilirijo pravico do treniranja v sicer takrat še edinem in enostavnem bazenu na Koleziji. Tako so bili dolgo časa gostje ljubljanskega športnega kluba, ki je imel na voljo razmeroma dobre priprave za treniranje. Zaradi gradnje teniških igrišč pa jim je sodelovanje odpovedal. Klubski člani se namreč niso hoteli sprijazniti z gosti, ki so motili mir na kopališču, namenjen ekskluzivni družbi in mirnemu kopanju. Ilirija je smela za nekaj časa postaviti na kopališču skromno desko za skakanje. Na pomoč jim je priskočilo mestno kopališče na Ljubljani, ki pa njihovim potrebam v celoti ni moglo ustreči. Zato je bilo nekaj plavalcev, zlasti skakalcev, prisiljeno vaditi na Špici.⁸ Edini Ilirijin konkurent Športni klub Primorje je imel glede prostora nekaj več sreče, ker si je ob Ljubljani našel nekaj 10 m dolg pas brega in si tu postavil skromno kolibo za garderobo ter tako v tej panogi konkuriral Iliriji, ki je imela premoč edino v skokih.⁹

Veliko Ljubljančanov se je v prostem času namakalo na Špici (Zgodovinski arhiv Ljubljana, fototeka)

KOPALIŠČE

Probleme je bilo mogoče rešiti samo z gradnjo bazena. To bi bila sicer stvar oblasti, ki pa se je takim dolžnostim izogibala.¹⁰ Že leta 1925 pa je po zaslugi inženirja Stanka Bloudka prišlo med člani Ilirije do ideje o gradnji novega in modernega kopališča. Telo-

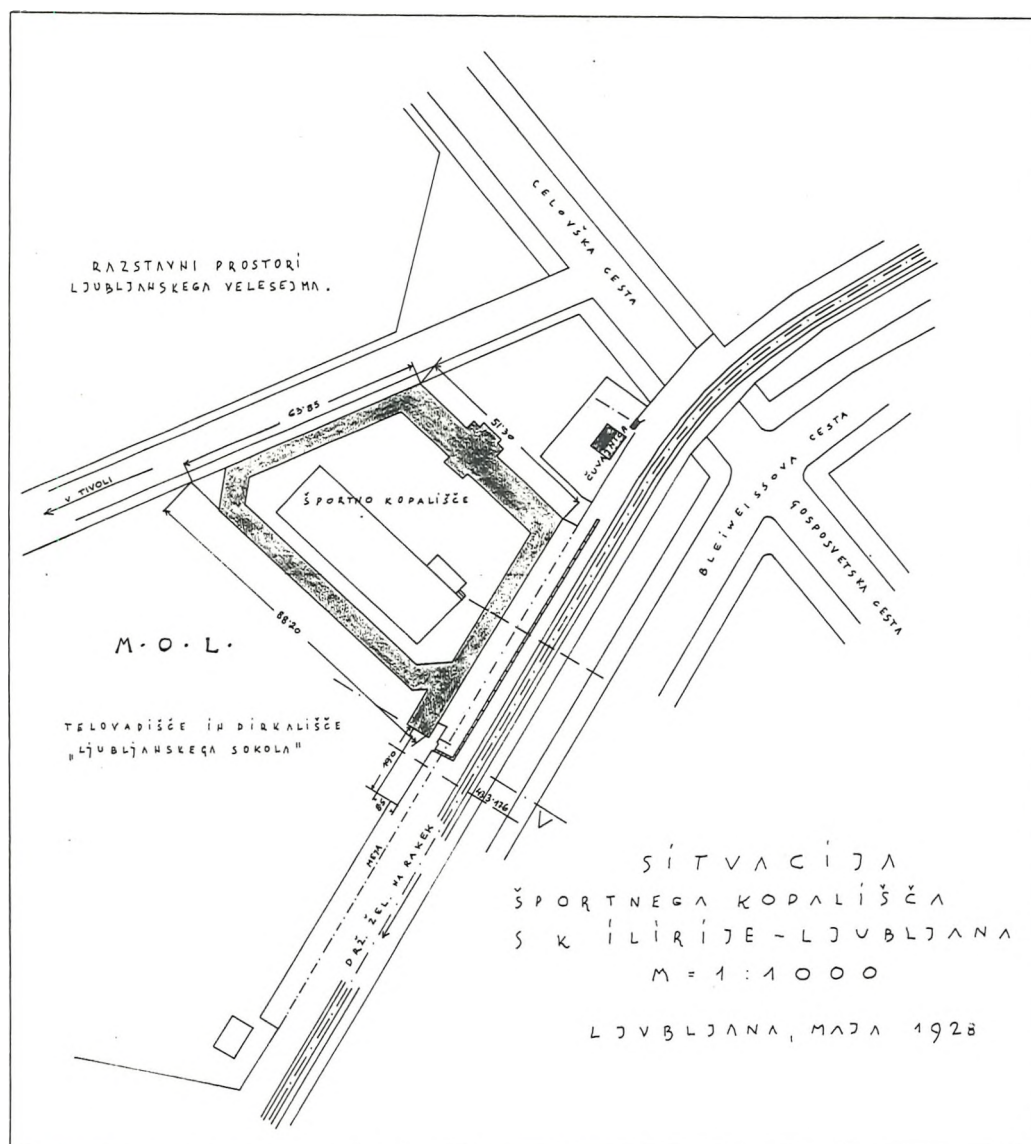
Najstarejši bazen Kolezija v Ljubljani — odprt že leta 1878 (Zgodovinski arhiv Ljubljana, fototeka)

vadno društvo Sokol Ljubljana so zaprosili, »da odstopi od najemne pogodbe del dirkališča ob Gosposvetski cesti, ker nameravajo zgraditi plavalni bazen s kabinami.« Najprimernejše se jim je zdelo »dirkališče ob Gosposvetski cesti«. Prostor so želeli odkupiti od mestne občine.¹¹

Toda za takšne stvari je bilo očitno še premalu. Mnogi občinski možje so bili proti gradnji. Prepričani so bili, da gradnja kopališča ne bi bila dobra naložba predvsem iz gospodarskega stališča. Po njihovem mnenju bi to zapeljalo široke plasti mestnega prebivalstva k potratnosti ali vsaj prekomernim izdatkom.¹²

Preteči je moralo še nekaj let, da so občinski možje začeli na stvar gledati malo drugače. Ilirija je leta 1928 vložila prošnjo na mestni magistrat za zgraditev kopališča na letnem sokolskem telovadišču pod Tivolijem. To je bila v tistem letu že druga prošnja. Prvo so člani Ilirije takoj umaknili. Želeli so graditi bazen na obronkih tivolskega gozda za tedanjim velesejemom. Ker pa so se v »javnosti pojavili ugovori zlasti iz univerzitetnih krogov«, so jo umaknili.¹³ Glavni pobudnik projekta je bil zopet Stanko Bloudek, ki ga je gradnja bazena vse bolj navduševala. Sam jo je bil pripravljen celo financirati, saj je vedel, da v nasprotnem primeru Ilirija bazena nikoli ne bo imela. Pri tem je imel v mislih tako rekreativno kot tudi tekmovalno plavanje. Slednje ga je še bolj privlačevalo. Gradnja kopališča za širši krog ljudi, mu je bila le gospodarska osnova. Kopalci naj bi samo pomagali pri kritju stroškov za poslovanje bazena.

Zemljišče je bilo last mestne občine ljubljanske in ta ga je Iliriji nameravala prepustiti v trajno last. Ko pa se je izvedelo, da kopališča ne bo gradil klub, ampak posameznik (Bloudek), se je stvar nepričakovano zapletla. Banska uprava je imela namreč pomisleke, da bi kopališče, ki bi ga gradil zasebnik, nekoč lahko prišlo v njegovo last.¹⁴ To je bilo v nasprotju s pred-

pisi, ki so določali, da javno premoženje ne sme priti v zasebnikove roke.¹⁵

Na koncu so se le dogovorili. Gradbeni odsek pri mestnem svetu je predlagal, da se daje ŠK Iliriji v najem za 30 let del letnega telovadišča ljubljanskega Sokola in sicer pod naslednjimi pogoji:¹⁶

- ŠK Ilirija plačuje mestni občini za uporabo zemljišča 10 din letno,
- kopališče mora biti javno in dostopno vsakomur,
- kopališče mora služiti samo v javne namene.

Znesek, ki ga je občina določila za letno najemnino, je seveda simboličen. To pa zato, ker naj bi po preteku tridesetih let kopališče prišlo v njeno last.¹⁷

Ker se je Bloudek odločil tudi, da poleg odprtega letnega bazena zgradi še manjši pokriti zimski bazen, za katerega pa na mestnem zemljišču ni bilo več prostora, je Iliriji priskočil na pomoč ljubljanski Sokol, lastnik letnega telovadišča, in ji prepustil manjši pro-

stor, zopet samo za simbolično letno najemnino. Bloudka sta v njegovih željah podpirala in mu pomagala stavbenik Miro Zupan¹⁸ in takratni častni belgijski konzul dr. Milan Dular. Še preden se je začela gradnja, so ti ustanovili nekakšen »kopališki konzorcij«¹⁹ in 1. julija 1928 podpisali pogodbo s Športnim klubom Ilirijo o gradnji športnega kopališča. Ker je imela Ilirija premalo lastnih sredstev, so naknadno sklenili, da bodo za svoj denar zgradili športno kopališče, ki bo ustrezalo vsem predpisom mednarodnega športa. S tem so prevzeli oskrbo in upravo nad kopališčem. Istočasno so določili skupne pravice in dolžnosti družabnikov in Športnega kluba Ilirija do prostora za kopališče s posebno pogodbo, sklenjeno med Ilirijo in mestnim magistratom kot zakonodajalcem.²⁰ Ker bo kopališče ustrezalo vsem tekmovalnim predpisom, so sklenili, da ga bodo opremili tudi s skakalnimi deskami in skakalnim stolpom. Tako so

končno začeli z gradnjo. Bloudek in Zupan sta pred tem obiskala še Dunaj in si tam ogledala podobno kopališče Amalienbad: podobnega sta nameravala zgraditi v Ljubljani. Bloudka so posebno zanimala vprašanja strojne ureditve, dotok vode, njen odtok, naprave za ogrevanje, filtriranje, naprave, ki preprečujejo pljuskanje vode preko roba in podobno. Seveda je v Ljubljani želel napraviti še boljše in praktičnejše kopališče od dunajskega.²¹

Gradnja je potekala razmeroma hitro in brez zastojev. Veliko ljudi v Ljubljani o gradnji ni vedelo ničesar. Tu in tam pa so se na gradbišču pojavili tudi nasprotniki gradnje, ki so želeli narediti vse, da bi jo preprečili, vendar brez uspeha. Finančnih problemov praktično ni bilo, saj sta graditelja redno dovajala sredstva potrebna za gradnjo. Banka pa je dajala posojila. Krize, ki se je takrat začela v svetu, še ni bilo čutiti. Pa tudi osebna diktatura kralja Aleksandra 6. januarja 1929 ni vplivala na potek gradnje kopališča. Za gradnjo sta uporabila beton in opeko. Globina bazena je bila do 4,5 m, njegova površina pa 900 m². Napravljen je bil 10 m visok skakalni stolp. Plavalcem je bilo namenjenih 298 kabin, 500 omaric, prostor za sončenje in tople prhe. Tudi za zabavo je bilo poskrbljeno. Kopališče je imelo prostor za restavracijo, kavarno in brivnico.²² Končna cena, v kateri je upoštevan tudi zimski bazen,²³ ki je bil zgrajen nekaj mesecev kasneje, je znašala 3,118.000 din.²⁴ Takoj moramo napisati, da je bil delež Stanka Bloudka največji: 2,205.000 din (več kot dve tretjini), Miro Zupan je prispeval k temeljni glavni 127.246 din, Mestna hranilnica ljubljanska ter Kmetijska hranilnica in posojilnica pa vsaka po 300.000 din. Pri raznih obrtnikih se je nabralo 400.000 din dolga. Obe banki in obrtniki s svojimi terjatvami niso čakali. Za izplačilo bankam se je mudilo tudi zato, ker sta zahtevali po 8 in 9 odstotkov obresti, medtem ko sta se Zupan in Bloudek zadovoljila samo s petimi odstotki.

Ko so bili po nekaj letih vsi dolгови drugim dolžnikom izplačani in sta ostala smo Bloudek in Zupan, je bil Bloudek v resnici lastnik kopališča, njegov delež je bil sedemnajstkrat večji od Zupanovega, slednji pa je opravil vsa gradbena dela in dobil takojšnje plačilo, kar mu je v resnici pomenilo še poseben dobiček.²⁵

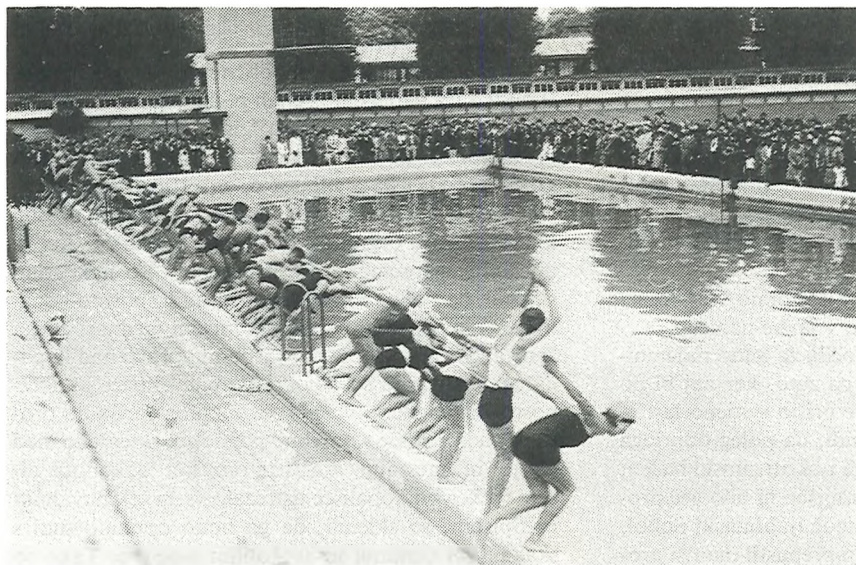
OTVORITEV KOPALIŠČA

Svečana otvoritev kopališča je bila 26. maja 1929.²⁶ Več kot 2000 ljudi,²⁷ prijateljev Ilirije, plavanja, Bloudka in radovednežev se je zbralo jutraj ob 10.30, da bi videli veliko Bloudkovo delo. Začuda, šele sedaj so se prav vsi začeli zavedati, kaj bo pomenilo kopališče.

Slovesnost je začel predsednik Ilirije dr. Dular, ki je pozdravil prisotno občinstvo in predstavnike oblasti. Še posebej je imenoval takratnega divizijskega generala Savo Tripkovića, zastopnika velikega župana vladnega svetnika Vladimirja Andrejko, oblastnega komisarja dr. Kovačiča in se mu javno zahvalil za podporo v višini 50.000 din. Omenil je tudi dvorno damo Franjo Tavčarjevo in župana dr. Dinka Puca, ki je prevzel tudi botrovstvo pri krstu kopališča.²⁸ Edinega zaslužnega za gradnjo kopališča, Bloudka, ni posebej omenil. Slednji namreč ni trpel javnih pohval in poudarjanja zaslug.²⁹

Ko je govoril o vrednotah in pomenu plavanja, je med drugim dejal tudi naslednje:

»Človek potrebuje hrane, sonca, zraka in vode. Zato je kopanje in plavanje gotovo najbolj zdravi sport, sport, ki krepi telo in jači živce. Sport je velike nacionalne, gospodarske in državne varnosti. On je tisti faktor, ki nam bo ohranil sedanjo in bodočo generacijo zdravo in duševno čilo, da bo zmožna uspešno tekrovati v današnjih težkih in mrzlično hitečih časih v gospodarstvu in kulturi drugim narodom, da

Potem ko je dr. Puc krstil kopališče, se je 24 plavalk in 24 plavalcev pognalo v vodo (Zgodovinski arhiv Ljubljana, fotoreka)

*bo zmožna v slučaju, da nas kliče naš mili vladar pod orožje, braniti našo domovino, nam tako sveto zemljo proti vsakemu sovražniku. Sport je prostovoljna disciplina, sport indirektno podpira in pospešuje materialni in kulturni dobrobit naroda in krepi narodno zavest in ponos.*³⁰

Svoj govor je Dular končal tako, da je prebral tri brzojavke, ki so jih Ilirjani namenili kraju, kraljici in ministru za narodno zdravje.

Sledil je govor dr. Puca, ki je govoril o pomenu objekta. Na koncu je članom Ilirije nazdravil s kozarcem vina in krstil kopališče tako, da je vino zlil v bazen. Enako so storili tudi ostali na tribuni. V istem trenutku je 24 plavalcev in plavalk skočilo v vodo in s tem so dejansko odprli kopališče. Po dogovoru starosti Ilirije so sledili plavalni skoki s 5 in 10 metrske skakalnice, ki so jih izvajali petkratna državna prvaka Grilc in Kordelič in Pretnarjeva.³¹ Gledalci so lahko uživali tudi ob tekmovalnem plavanju in vaterpolu.³² Kopališče »velika higienska pridobitev«,³³ je bilo odprto. Tekmovalci Ilirije so z njim dobili bazen, ki je bil takrat najmodernejši na Balkanu, plavalci-rekreativci možnost rekreacije, zabave in plavanja v centru mesta, Stanko Bloudek pa naročila za gradnjo novih bazenov širom po Sloveniji.³⁴ Ilirija je takoj postala eden najmočnejših klubov, ne samo v Sloveniji, ampak tudi v Jugoslaviji. Število njenih članov se je začelo povečevati pa tudi plavalcev za zabavo je bilo vedno več.³⁵ Že prve dni po otvoritvi se je v bazenu trlo ljudi. Številka je velikokrat preseгла 2000.³⁶

ZA KONEC

Šestdeset let po tem dogodku se kopališče s takimi številkami ne more več pohvaliti. Obiskovalcev je iz leta v leto manj. Eden izmed vzrokov je tudi, da je v centru mesta. Danes si ljudje želijo narave, zelenja, ki

ga v tem kopališču ne dobijo. Ja namreč (z majhnimi spremembami) še vedno takšno kot takrat, žal pa se čedalje težje najdejo sredstva za najnujnejše vzdrževanje.³⁷ Škoda, da objekt, ki ga je družbi (pomagal) zgradil posameznik, počasi zgublja svoj pomen.

OPOMBE

1. Pri tem ne smemo pozabiti na sokolska društva, ki so se ravno tako ukvarjala s telovadbo in to še veliko prej. Vedeti moramo, da so bile športne panoge kot npr. telovadba, planinstvo in kolesarstvo v Sloveniji veliko pred nogometom.
2. Vsa društva so se ustanavljala kot klubi.
3. Slovenski football klub Ilirija se je preimenoval v Sportni klub že julija 1913.
4. Drago Stepišnik, Stanko Bloudek, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1971, str. 83-92.
5. ZAL, ŠK Ilirija, a.e. 2, 17. redni občni zbor, 14. 12. 1928, poročilo plavalne sekcije.
6. Drago Stepišnik, Stanko Bloudek, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1971, str. 83-92.
7. O Stanku Bloudku je bilo že veliko napisanega. Drago Stepišnik je napisal tudi knjigo o njem, ki sem jo v referatu tudi uporabil. Njen naslov je naveden tudi v opombi 4.
8. ZAL, ŠK Ilirija, a.e. 2, 17. redni občni zbor, 14. 12. 1928, poročilo plavalne sekcije.
9. Drago Stepišnik, Stanko Bloudek, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1971, str. 83-92.
10. Drago Stepišnik, Stanko Bloudek, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1971, str. 83-92.
11. ZAL COD 83/1928, str. 314, zapisnik slavnostne javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 24. 4. 1928.
12. ZAL, COD 84/1929, str. 576, zapisnik 4. redne javne seje ljubljanske občinske uprave, 14. 5. 1929.
13. ZAL, COD III/83/1927-1928, str. 137, zapisnik slavnostne javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 24. 4. 1928.
14. Stanko Bloudek ni imel nikoli namena storiti česa takega. Šlo mu je le za bazen, ki ga je bil pripravljen tudi sam financirati. Pri tem pa tudi ni nikoli pomislil na to, da bi kdaj dobil vloženi denar nazaj.
15. Drago Stepišnik, Stanko Bloudek, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1971, str. 83-92.
16. V zapisniku je 16 pogojev. Navedel sem le nekaj zame pomembnejših in sicer v skrajšani obliki. Vsi so navedeni v zapisniku

Kopališče danes (marec 1989) pogled s hotela Lev (Zgod. arhiv Ljubljana, fototeka, foto Darinka Mladenovič)

javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 24. 4. 1928, ZAL, COD III/83/1927-1928, str. 315-317. — 17. Drago Stepišnik, Stanko Bloudek, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1971, str. 83-92. — 18. Stanko Bloudek je pomagal tudi pri risanju načrtov, ki jih je izdelala pisarna mestnega stavbenika Miroslava Zupana v Ljubljani. — 19. Gre za nekakšno družabništvo oziroma povezave med Bloudkom, Zupanom in Dularjem. — 20. Boris Leskovec, Marija Bergant, Alenka Hudobivnik, Stanko Bloudek — Projektant in graditelj, Prispevek k osvetlitvi lika Stanka Bloudka, kot oblikovalca telesnokulturnih centrov, objektov in naprav — iz gradiva, ki ga hrani knjižnica VŠTK (sedaj FTK) v Ljubljani, Ljubljana 1982. Del gradiva fond Športnega kluba Ilirija sedaj hrani ZAL. — 21. Drago Stepišnik, Stanko Bloudek, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1971, str. 83-92. — 22. ZAL, ŠK Ilirija, a.e. 40, govor. dr. Milana Dularja, častnega belgijskega konzula na otvoritvi kopališča ŠK Ilirije, 26. 5. 1929. — 23. Zimski bazen je bil zelo majhen. Dolg je bil 14 m, širok 4 m. Ljubljančani so ga imenovali tudi »korito«. Takšen bazen seveda ni mogel rešiti težav zimskega treninga. — 24. Kakšna je vrednost tega denarja si danes ob taki inflaciji težko predstavljamo. Mogoče bi ob tem znesku navedel vstopnino za kopanje takoj ob otvoritvi bazena. Lahko bomo vsaj primerjali. Cene so bile objavljene v Jutru, 26. 5. 1929, št. 121, str. 5. Vstopnina in slačilnica (omarica) za

mladino znaša 4, za odrasle 5 din; vstopnina in kabina pa 8 din na osebo. Vsak nadaljnji kopalec plača za isto kabino 5 din. Za člane je bil seveda popust. Vstopnina in slačilnica (omarica) za mladino je znašala 3 za odrasle 4 din. Vsako prekoračeno uro je bilo treba plačati 1 din. — 25. Drago Stepišnik, Stanko Bloudek, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1971, str. 83-92. — 26. Drago Stepišnik v svoji knjigi (glej op. 4) navaja, da je bila otvoritev junija 1929, kar je napačno. — 27. Različne informacije, različne številke. Časopisi pišejo o 1500, očitvidci govorijo o 2000. — 28. Slovenski list, 27. 5. 1929, št. 23, str. 2. — 29. Drago Stepišnik, Stanko Bloudek, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1971, str. 83-92. — 30. ZAL, ŠK Ilirija, a.e. 40, govor dr. Milana Dularja, častnega belgijskega konzula na otvoritvi kopališča SK Ilirije, 26. 5. 1929. — 31. Imen skakalcev v vodo nisem mogel dobiti. — 32. Slovenski list, 27. 5. 1929, št. 23, str. 2. Gre v bistvu za povzetek članka, objavljenega v časopisu. — 33. ZAL, ŠK Ilirija, a.e. 15, 17. redni občni zbor, 14. 12. 1928, govor predsednika. — 34. Kot nam je znano, je Stanko Bloudek konstruiral tudi letala, smučarske skakalnice, kar je vse opisal Drago Stepišnik v že večkrat omenjeni knjigi. — 35. Po razgovoru s še živječimi člani tudi do 2100. — 36. Bazen je imel program, po katerem je delal. — 37. V marcu 1989 sem se pogovarjal z upravnikom kopališča, ki mi je nakazal nekaj problemov v zvezi s kopališčem.

GRAFIČNA UPODOBITEV »ZERKVENO SHEGNANJE PER SVETIM ROKU NAD LJUBLANO«

FRANCE GOLOB

Likovna upodobitev žegnania v Dravljah,¹ ki ga je narisal Vincenc Dorfmeister in je narejen v grafični tehniki litografije, nam prikazuje tedanji način življenja in praznovanja cerkvenega praznika sv. Roka. Pred opisom te grafike bomo podali kratek zgodovinski oris o kraju samem in o vzroku za to cerkveno praznovanje.

Zgodovinski oris Dravelj in praznovanje sv. Roka

V Dravljah najdene arheološke ostaline iz obdobja Rimljanov² in Gotov³ nam izpričujejo bivanje ljudi na tedanjem ozemlju. Vas Dravlje (ali Draulach,⁴ Drawlach⁵) je bilo staro kmečko naselje s še danes delno ohranjenim najstarejšim jedrom, ki je ob današnji Draveljski cesti. Prva znana omemba kraja je iz leta 1136.⁶ Dravlje pa so bile imenovane tudi v urbarju nemškega viteškega reda iz Ljubljane.⁷ Urbanistično je bilo staro jedro Dravelj primer vrstne vasi s poljsko razdelitvijo na sklenjene proge. Vas Dravlje ni imela izrazito središčne dominante, temveč je bil njen poudarek na koncu vasi s cerkvijo sv. Roka,⁸ se-

zidano v baroku. Vzrok za postavitev cerkve v Dravljah je bil v izbruhu nalezljive bolezni (»črna kuga«).

O tej nadlogi piše Janez Vajkard Valvasor v svojem življenjskem delu »Slavi vojvodine Kranjske« med drugim naslednje: »*Ko je leta 1644 bila v tej vasi, v Dravljah, kuga in je v štirinajstih dneh nad sto ljudi padlo v grob, so se zaobljubili ljubljanski gospodje in draveljska soseska, da bodo sezidali cerkev sv. Roku. Kuga je takoj prenehala, tako da ni niti en človek več za to boleznijo umrl. Zidanje so še v tistem letu začeli.*⁹ Tu se vsako leto zberejo na dan sv. Roka¹⁰ cehi in bratovščina mesta Ljubljana. Sprevod gre od stolnice sv. Nikolaja.«¹¹ Nadalje Valvasor omenja tudi znamenito zahvalno procesijo k sv. Roku, ki je bila leta 1683.¹² O njej navaja med drugim: »*Procesija je šla od stolnice sv. Nikolaja do omenjene cerkvice sv. Roka v Dravljah, pol milje nad Ljubljano. Udeležila se je je vsa duhovščina, slavno deželno oblastvo, najimenitnejše plemstvo obojega spola v zelo velikem številu, deželno in drugo uradništvo, velika množica meščanov in prebivalcev ter vsi cehi s svojimi banderi; bilo jih je nekaj tisoč v veliki nenavadni pobožnosti in vsi so šli peš.*«¹³

Romarski shodi k sv. Roku

Številni Ljubljanci in okoličani so na dan sv. Roka, ki je 16. avgusta, kaj radi poleg znanih bližnjih božjepotnih poti (Dobrava, Šmarna gora) romali tudi v Dravljah. Tam so veselo praznovali žegnanje po procesiji in cerkvenem opravilu. Kasneje so procesijo obhajali skupaj z godovnim praznovanjem (tako je še danes) prvo nedeljo po godu sv. Roka.

Pri tem naj omenimo, da sta dve romarski znamenji stali od poti iz smeri od Ljubljane. Prvo znamenje, imenovano med drugim tudi »debelo znamenje«, je bilo na vogalu sedanje Celovške in Dražgoške ceste. Znamenje, ki je bilo visoko okoli 6 m, je imelo obliko širokega oglatega stebra s piramidalno streho. Obnovljeno je bilo leta 1874 na temelju starejšega znamenja iz leta 1645.¹⁴ Za obnovljeno znamenje iz leta 1874 so bili v delavnici Matije Tomca iz bližnjega Šentvida izklesani štirje kipi (moravški peščenec). Kipi so stali v nišah znamenja, in sicer v smeri proti Dravljam sv. Gregor Veliki, proti Ljubljani sv. Boštjan, proti Celovski cesti sv. Rok in proti Šentvidu kip Marije.¹⁵ Znamenje so podrli ob rekonstrukciji Celovške ceste leta 1956,¹⁶ plastike pa so se ohranile.

Drugo znamenje je bilo ob Vodnikovi cesti na zemljišču Lakotence, ob današnji hiši na Vodnikovi št. 182. Zidano znamenje je bilo visoko nekaj čez 4 m in je imelo nišo.¹⁷ V njej je bil kip sv. Roka.¹⁸ Znamenje so ob rekonstrukciji Vodnikove ceste podrli.

Božjepotne podobice sv. Roka iz Dravelj

Za romarsko pot k sv. Roku v Dravljah so bile na razpolago tudi božjepotne podobice. Romarji so jih kupovali za pobožen spomin. Hranili so jih (med drugim) v molitvenikih ali v predalih ženitovanjskih skrinj. Podobice so bile nalepljene tudi na notranji strani pokrovov teh skrinj.

V tem sestavku omenjamo štiri božjepotne podobice. Prve tri tiskane podobice so likovno skromne. Na vseh treh je upodobljen pred nevtralnimi ozadjem stoječi sv. Rok. Oblečen je v romarsko obleko. Svetnik ima v eni roki popotno palico. Z drugo si pridržuje oblačilo in s prstom kaže na kužni tvor, ki ga ima na stegnu. Ob nogi mu sedi njegov zvesti spremljevalec pes s koščkom kruha v gobcu.¹⁹ Na prvi podobici je upodobljen sv. Rok v ovalu. Podobica je iz druge polovice 19. stoletja in je velika 120 x 85 mm. Druga podobica je tiskana na rdeč prozoren papir. Poteka iz konca 19. stoletja in je velika 85 x 55 mm. Tretja podobica je iz prve polovice 19. stoletja in ima pod upodobitvijo svetnika napis: »S. ROK KTERIGA V DRAVLJAH FARE S. VIDA NAD LJUBLJANO ZHASTE.« Podobica je velika 110 x 65 mm.²⁰ Četrta božjepotna podobica je likovno bogatejša. Na njej je upodobljen sedeči sv. Rok. Oblečen je v romarsko oblačilo. V levici drži romarsko palico, z desnico pa kaže na kužni tvor, ki ga ima na desnem kolenu. Ob svetniku stoji pes s kosom kruha v gobcu. Sv. Rok se

z levo roko naslanja na del oltarne arhitekture (menzo). Na svetnikovi desnici zgoraj je v oblakih božje oko. Podobica je velika 88 x 62 mm in je iz prve polovice 19. stoletja. Narejena je v tehniki bakroreza in odtisnjena na platno.²¹

Grafična upodobitev cerkvenega žegnanja pri sv. Roku v Dravljah

Kot smo uvodoma omenili, je Cerkevno žegnanje v Dravljah upodobil Vincenc Dorfmeister. Rojen je bil na Dunaju (19. 11. 1774) in umrl v Ljubljani (7. 4. 1839). Bil je učitelj risanja na ljubljanskem liceju.²²

Dorfmeister je za svojo grafiko »Cerkveno žegnanje pri sv. Roku nad Ljubljano« uporabil risbo, ki jo je risal na današnji Pržanjski ulici v smeri proti cerkvi sv. Roka. Slikar je upodobil cerkev, mežnarijo, odprte pivnice in bližnjo okolico z žanrskimi prizori in množico romarjev. Kasneje je slikar prenesel to risbo na litografski kamen, s katerega so v tiskarni odtisnili črno-belo litografijo.²³

Velikost grafičnega lista litografije je 33 x 48 cm. Odtisnjeni prizor na tem listu pa je velik 20 x 32 cm.²⁴ Grafika je signirana z imenom slikarja in lastnika tiskarne. Pod signaturo sta napisala prizora in kraja v nemškem in slovenskem jeziku. Na listu je tudi podpis poznejšega lastnika te litografije iz leta 1897.

Na tej litografiji vidimo naslednje:

Slika I

1. Upodobljena je baročna cerkev sv. Roka z množico romarjev pri poslušanju pridige. Cerkev je bila obdana z nizkim zidom. Na cerkvenem pročelju pri glavnem vhodu v cerkev in na fasado zvonika je bila prislonjena zunanja »romarska« prižnica z nadstreškom. S te prižnice so duhovniki pridigali množici romarjev, ker je bila notranjost cerkve zaradi njihovega velikega števila premajhna, da bi lahko sprejela vse. Cerkev so kasneje obnavljali tako, da so povišali zvonik, odstranili cerkveni zid in zunanjo prižnico s strešnim nadstavkom. V bližini cerkve so odprli leta 1907 pokopališče.²⁵ Največja obnovitvena dela na cerkveni notranjščini in zunanjščini ter njeni najbližji okolici so bila opravljena v 70. in 80. letih 20. stoletja.²⁶

Slika II

2. Na litografiji je bila upodobljena mežnarija, enonadstropna stavba, ki je imela na levi strani manjši prizidek. Streha je bila krita s slamo na čop. Na pročelju mežnarije, orientiranem proti cerkvi in zunanji prižnici, je bil v višini prve etaže lesen »gank«. Ta je bil v času žegnanja, ko so bile pridige v zunanji »romarski« prižnici, nekaka loža

Grafična upodobitev »Zerkveno shegnanje per svetim Roku nad Ljublanu« (slika I)

za izbrane poslušalce. Da ta trditev ustreza resnici, potrjuje pričujoča Dorfmeisterova upodobitev »Žegnanja«. Slikar je na litografiji upodobil pet oseb, ki so na »ganku«.

3. Upodobljene so odprte točilnice, ki imajo poleg dvokapnih lesenih pretežno platnene piramidalne strehe. V teh pivnicah so romarji, sedeči na klopeh ob dolgih mizah, praznovali s pijačo in jedčo »žegnanje«. Verjetno so postavljali te enostavne pivnice samo v času cerkvenega praznika. Po končanem prazniku pa so jih odstranili.
4. Upodobljena je dolga miza, nad katero ni strehe. Pri mizi sede levo in desno na klopeh moški in ženske. Na plošči mize je posoda s hrano.
5. Ženska, ki kuha, sedi pod velikim hrastom. V desnici ima kuhalnico. Na njeni levi strani je

odprto ognjišče in dva velika lonca. Obleko ženske-kuharice sestavljajo: peča, rokavci, krilo z modrcem in predpasnik.

6. Stojęči moški, prodajalec, kaže z levico na pred seboj odprto leseno rezilo trlice za teritev lanu. Moški ima v desnici rokavico. Obleko sestavljajo: cilinder, kratek suknjič, telovnik in dolge oprijete hlače. Ob stojećem prodajalcu so na obronku livade postavljene štiri trlice za lan. Ob njih kleči mlada ženska in si ogleduje eno izmed njih. Obleko klečęče ženske sestavljajo: peča, rokavci, krilo z modrcem in predpasnik.
7. Dva jezdeca, verjetno plemića na konju.²⁷ Jezdec na desni strani kaže z jahalno palico v desnici proti cerkvi. Njegovo obleko sestavljajo: cilinder, frak, dolge hlače in verjetno nizki škornji.

(slika II)

Levi jezdec, kateremu zakriva desni jezdec spodnji del telesa, je oblečen enako.

8. Meščanska družina. To so mož, žena in otrok, ki so oblečeni v bidermajersko obleko. Obleko moža sestavljajo: cilindar, frak, dolge hlače in čevlji. Obleko žene sestavljajo: klobuk s širokimi obseščnimi okrajci (ki obdajajo obraz), dolga, v pasu stisnjena obleka in širok ovratnik. Meščanka ima v desnici dežnik. Obleko dečka sestavljajo: klobuk (otroški cilindar), suknjič s širokim srajčnim ovratnikom, dolge hlače in čevlji.
9. Kmečki par z vozom za dve osebi. Voz ima močno podvozje in kolesa, od katerih so prva manjša od zadnjih. Na podvozju je na močnem vzmetenju pritrjena sedežna košara za dve osebi. V košari sedi kmečki par v prazničnem oblačilu. Obleko žene sestavljajo: avba, rokavci in krilo z modrcem. Obleko moža sestavljajo: klobuk s širokimi okrajci, srajca, telovnik in hlače.

Slika III

- 10, 11. Kmečka para. Obleko mož sestavljajo: klobuk s širokimi okrajci, srajca, telovnik, ozke tesne dokolenske hlače, nogavice in visoki čevlji. Obleko žene sestavljajo: peča, rokavci, krilo z modrcem, predpasnik in obuvalo.
12. Dva berača. Moški kleči na levi nogi. V iztegnjeni desnici drži klobuk, s katerim prosi za denarne prispevke. Njegovo obleko sestavljajo: klobuk, srajca, telovnik in dokolenske hlače. V beračevi bližini sedi na tleh ženska in z izproženimi rokami prosi romarje »za ubogajme«. ²⁸ Pred seboj ima

na tleh berglo. Njeno obleko sestavljata: obleka s kratkimi rokavi in predpasnik.

13. Sedeči prodajalki in kupec. Na majhni vzpetini sedita na obronku travnika dve dekleti. Pred seboj imata košari z neznano vsebino. Ob desnem dekletu stoji moški kupec. Moški drži v levici pokrivalo, v katerega mu daje dekletu kupljeno blago, ki ga plačuje dekletu z desnico. Obleki deklet sestavljajo: peča, rokavci, krilo z modrcem in predpasnik. Obleko kupca sestavljajo: pokrivalo (ki ni klobuk), krajši suknjič, dolge široke hlače in nizki škornji. Po opisu sodeč ta obleka ni ne meščanska in ne kmečka. Verjetno je obleka možkega kupca uniforma?
14. Ženska pri kuhi. Pri odprtem ognjišču, ob katerem stojita dva velika lonca, kleči ženska z manjšim loncem v roki. Njeno obleko sestavljajo: peča, rokavci, krilo z modrcem in predpasnik.

A, slika II

Na levi strani grafike spodaj je signatura slikarja in pod njo napis v nemškem jeziku:

Signatura: aufg./enommen/ u./nd/
L i t h . / o g r a p h i e /

v./on/ V./incenc/ Dorfmeister

Napis: Das Kirchweihfest zu St. Rochus bei Laibach

B, slika III

Na desni strani grafike spodaj je signatura tiskarja in pod njo napis v slovenskem jeziku:

(Slika III)

Signatura: ged./ruckt/ bei Ros./alia/ Eger et Comp./anie/

Napis: Zerkveno shegnanje per svetim Roku nad Ljublano

Pod tem napisom je podpis nekdanjega lastnika grafike: Pirc, učitelj, Mengeš, 1897.

Verjetno je učitelj Pirc to Dorfmeistrovo črno-belo litografijo prizora »Žegnanja« uokviril. Zato jo je samorastniško pobarval, saj mu je bila kot črno-bela grafika z vso svojo mehko modelacijo risbe premalo privlačna in izrazita. Popravlil je tudi okvirno črto grafike.

Čas nastanka litografije

Kot smo omenili, je litografija prizora »Žegnanje v Dravljah« signirana z imenom in priimkom lastnika tiskarne: Ros./alia/ Eger et Comp./anie/.

Leta 1829 umre v Ljubljani lastnik tiskarne Janez Leopold Eger, ki ga še v istem letu (to je 1829) nasledi njegova žena Rozalija.²⁹ Avtor te litografije, slikar Vincenc Dorfmeister, pa umre v Ljubljani leta 1839.³⁰ Tako je čas nastanka grafike od prevzema tiskarne po Rozaliji Eger leta 1829 do smrti slikarja Dorfmeistera leta 1839. Torej med letoma 1829 in 1839.

Ker pa je na grafiki spodaj poleg signature tudi pripis et Comp./anie/, in ker je znano, da je vodila tiskarno od leta 1829 Rozalija Eger nekaj let sama,³¹ bomo datacijo popravili. Tako je čas nastanka te litografije nekaj let po letu 1829. To je takrat, ko nova lastnica Rozalija Eger združi tiskarno s svojim sinom Francem Ksaverjem, in pripiše k svojemu priimku še /et Companie/. Tako naj bi prišlo do nastanka te črno-bele litografije med letoma 1834 in 1839.

Na koncu tega sestavka naj opozorimo na nekaj naslednjih nadrobnosti:

Na litografiji so upodobljene samo odprte pivnice in ne stojnice (»štant«), kjer so prodajali tudi različne spominke. Verjetno je bila lokacija le-teh druge.

Zanimiv je tudi prikaz trgovine-kramarstva na sliki (II-6). S tega upodobljenega prizora je razvidno, da so na cerkvenem žegnanju prodajali med drugim potrebno orodje za domače tkalstvo — trlice za lan.

Iz grafične upodobitve je razvidno, da so poleg pijače prodajali tudi hrano. Tako lahko sklepamo po narisanih prizorih na slikah (II-5 in III-14), kjer so ob ognjišču narisani lonci, da so prodajali kuhano in ne pečeno hrano. Verjetno so prodajali, sodeč po prizoru na sliki (III-13), tudi sadje?

Na litografiji so zastopani vsi stanovi. To je, cerkveni in posvetni. Točneje, prikazana je socialna lestvica romarjev-obiskovalcev od berača do plemiča. Ob tem se razlikuje tudi način oblačenja. Tako imamo upodobljeno plemiško, meščansko in najštevilnejših romarjev-kmetov kmečka oblačila. Zanje ne moremo trditi, da so vsi upodobljeni v prazničnih oblačilih, čeprav je znano, da so jih v tem času imeli. Zanimivo je, da med ženskimi pokrivali prevladuje peča, saj je na celotnem prizoru litografije upodobljena sloven-

ska ženska kmečka krona »avba« samo enkrat (slika II-9).

Ravno tako nam ni znana po črno-beli kasneje nepravilno pobarvani litografiji barvna skala oblačil. Vendar to lahko določimo po ohranjenih slikah, zapiskih in posebno za kmečko nošo po knjigi akvarelov narodnih noš.³²

Naj sklenemo sestavek z besedami, ki jih je zapisal Francoz Jean Paul Brès v času ljubljanskega kongresa (1821) o tedanji ženski meščanski in kmečki noši: »da so ženske na splošno ljubke in da se nosijo tako kakor Parižanke. Vendar pa lepotice iz preprostega ljudstva ostajajo rajši pri stari KRANJSKI NOŠI, ki nikakor ni brez čara.«³³

OPOMBE

1. Cerkev na Slovenskem, Letopis 1971 omenja na strani 82, da je bila ustanovljena župnija sv. Roka leta 1961. Do tedaj pa so bile Dravljane s cerkvijo sv. Roka pod župnijo Šentvid.
2. Peter Hitzinger, Mitteilungen des historischen Vereins für Krain, 1854, str. 96.
3. Marjan Slabe, Draveljska nekropola in njen delež pri preučevanju vzhodnogotskega obdobja na Slovenskem, Doktorska disertacija (tipkopis), 1977.
4. Milko Kos, Gradivo za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do leta 1500), Ljubljana 1975, Inštitut za občo in narodno zgodovino, SAZU, A-M, str. 123.
5. Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku, XII. zvezek, Urbarji 1490—1527, Ljubljana 1968, str. 12.
6. Milko Kos, Gradivo... n.d., str. 123.
7. Gradivo za zgodovino Ljubljane... n.d., str. 12.
8. Matija Torkar, Življenje svetnikov in svetnic božjih, Drugi del, v Celovcu 1908, omenja med drugim na straneh 276 do 284, da se je rodil sv. Rok, ki je bil po narodnosti Francoz, leta 1295 v mestu Montpellierju kot otrok plemiških staršev. Ko je razdal svoje premoženje, je šel v Italijo, kjer je stregel kužnim bolnikom. Tudi sam je zbolel za kugo. Po legendi se je zatekel v kočjo sredi gozda. Tam naj bi mu lovski pes nosil v gobcu kose kruha. Po ozdravitvi se je vrnil iz Italije domov v Francijo. Doma so ga zaradi suma ovaduštva zaprli, kjer je v ječi umrl.
9. Johann Weichard Valvasor, Die Ehre des Hertzogthums Crain, II. Theil, Laybach—Nürnberg, Anno MDCLXXXIX, Faksimile, na strani 721 (pravilno 821), omenja, da je imela podružna cerkev sv. Roka (župna cerkev sv. Vida je bila v Šentvidu) dva oltarja: oltar sv. Roka in oltar Matere božje v nebo vzete. Naj omenimo, da so različne tudi letnice o začetku zidave cerkve sv. Roka. Valvasor v svojem življenjskem delu, Die Ehre... n.d., str. 822 navaja letnico zidave cerkve 1644. V knjigi Cerkev na Slovenskem, Letopis 1971, str. 82., pa je leto zidave 1645. Krajevni leksikon Slovenije, II. knjiga, Ljubljana 1971, navaja na strani 344, da je bila cerkev zidana leta 1646.
10. Sv. Roku, zaščiteniku proti kugi, so pripisovali tudi druge odlike. Tako omenja med drugim v svoji knjigi Niko Kuret, Praznično leto Slovencev, Drugi del, Poletje, Celje 1967 na straneh 254 do 255 naslednje: Sv. Roku so se ljudje v Beli krajini priporočali za zdrave ude. Svetnik naj bi bil zavetnik vseh, ki so imeli opravke z ostrim orodjem. Tako so se na Koroškem in Štajerskem priporočale svetniku žanjice (da bi jim obvaroval roke in noge pred ostrino srpa). Nekoč so na dan sv. Roka v Dravljane vozili starke in starce iz Polja pri Ljubljani. Tam so se mu priporočali zaradi starostnih tegob.
11. Mirko Rupel, Valvasorjevo berilo, Druga izpopolnjena iz-

daja, Uredil Branko Reisp, Ljubljana 1969, str. 295-296. — 12. Mirko Rupel, Valvasorjevo... n.d., str. 295. — 13. Mirko Rupel, Valvasorjevo... n.d., str. 296. — 14. Lojze Štrumbelj, Dravlje, Iz starih korenin novo drevo, Ljubljana 1961, str. 20. — 15. Lojze Štrumbelj, Dravlje... n.d., str. 20. — 16. Lojze Štrumbelj, Dravlje... n.d., str. 21. — 17. Videza »Debelega znamenja« in znamenja na Vodnikovih cestah se avtor tega sestavka še dobro spominja. — 18. Tako kot so v obdobju od leta 1941-1945 pogostoma neupravičeno in neodgovorno uničevali kulturne spomenike s tem, da so na Slovenskem požigali razne graščine z inventarjem vred, med drugim grad Križ pri Mostah, graščina v Volčjem potoku, graščina Križ pri Moravčah, grad Zalog pri Križatah, graščina Belnek pri Drtiji, graščina Spodnji Kolvec, grad v Planini... Tudi psihično moteni neznanec je verjetno nekaj časa po letu 1945 psihično moteni neznanec razbil tudi plastiko sv. Roka in jo odvrnil v potok Pržanec. O tem več Lojze Štrumbelj, Dravlje... n.d., str. 32. — 19. Ikonografsko je upodobljen sv. Rok v vseh slikarskih in kiparskih tehnikah z malenkostnimi različicami. Na vseh upodobitvah je svetnik oblečen v romarsko obleko s klobukom ali brez njega. Ob njem je njegov spremljevalec, pes. Ta mu stoji ali sedi ob njegovi desni ali levi nogi. Svetnik drži romarsko palico v levici ali desnici in ima kužni tvor na levi ali desni nogi. Prav tako z desnico ali levico pokazuje nanj. — 20. Vse tri podobice hrani Grafični kabinet Narodnega muzeja v Ljubljani. — 21. Gorazd Makarovič, Slovenska ljudska umetnost, sl. 544, str. 335. — 22. Enciklopedija likovnih umetnosti, 2, D-Im, Zagreb MCMLXII, Dorfmeister Vincenc, str. 81. — 23. Litografijo naredimo tako, da na zgleden litografski kamen narišemo risbo z mastno kreda ali mastnim tušem. Kasneje to risbo, ki je narisana na litografskem kamnu, po poprejšnjih grafičnih postopkih odtisnemo na papir. Več o tem, Das grosse Lexikon der Graphik, Techniken, Hinweise für Sammler, Autoren Rolf Agte..., Braunschweig, založba Westermann, 1984, str. 38, 39. — 24. Dorfmeisterovo litografijo hrani Narodna in univerzitetna knjižnica, Gradivo V., 30. — 25. Lojze Štrumbelj, Dravlje..., n.d., str. 63. — 26. Na cerkvi sv. Roka so naredili med drugim naslednja obnovitvena dela: pred cerkveno fasado in glavnim vhodom so postavili nekako novo

različico srednjeveškega pokopališkega svetilnika (glej, Lojze Štrumbelj, n.d., str. 92). Naj poudarimo, da je bila lokacija in s tem funkcija srednjeveških svetilnikov vedno farno pokopališče. O tem priča tudi to, da so v njih ob sobotah in praznikih prižigali večno luč v spomin na umrle svojce, znanke in farane. Nadalje so postavili na zunanja stropa prezbiterja štiri kamnite plastike, ki so bile v nekdanjem »debelem znamenju«. Naj na tem mestu opozorimo, da delajo nekateri naši arhitekti ob konservatorskih posegih spodrsaljaje. Tako je v našem primeru arhitekt projektiral za zaščito kamnitih plastik premajhno streho (krožni segment). Ta streha ne zaščiti plastik, ki zaradi tega na spodnjem delu nezadržno propadajo! Pogosti so tudi oblikovni spodrsaljaji naših arhitektov-konservatorjev pri načrtovanju novih krstilnic in pokonciljskih oltarjev. Ti so pogostoma popoln tujek v naših gotičnih in baročnih sakralnih notranjostih. Posebno boleč je pogled na stene prezbiterejev, ki so oblečene do višine okenskih polic (po načrtih arhitektov) v »domač material«, marmor iz Hotavelj. To daje posebno takrat, ko je njegova barvna skala v rjavih ali rjavotvijastih odtenkih, vtis mesarske hladilnice! — 27. Angelos Baš, Oblačilna kultura na Slovenskem v Prešernovem času, (1. polovica 19. stoletja), Državna založba Slovenije, Ljubljana 1987, str. 144. navaja, »Meščani in plemiči so se nosili v poglavitnem enako...« — 28. Žal je tudi danes pri nas v navadi prosjačenje. Tako je videl avtor tega sestavka v letu 1988 večkrat v Ljubljani na Tromostovju (v smeri proti Prešernovem spomeniku) dekle z juga Jugoslavije pri prosjačenju. »Beračica« je bila dekle, ki si je nogi skrila pod krilo, da bi s tem dala videz pohabljenosti. V naročju je držala izposojenega otroka. Z desnico je ob obrazni grimasi in čudnih glasovih »Daj novac« slepila in čustveno zavajala mimoidoče. Naj omenimo, da so ravno na jugoslovanskem jugu to žalostno »obrt« (nekateri zaradi svojega nedela) razvili do visoke strokovnosti. — 29. Slovenski biografski leksikon, n.d., str. 150. — 30. Enciklopedija likovnih umetnosti, n.d., str. 81. — 31. Slovenski biografski leksikon, n.d., str. 150. — 32. Goldenstein F.K., Akvareli nož za Korytkovo zbirko, album, Arhiv Slovenskega etnografskega muzeja v Ljubljani. — 33. Dr. Josip Mal, Stara Ljubljana in njeni ljudje, Ljubljana 1957, str. 129.

NOŠA NA DORNAVSKIH TAPETAH

ANDREJA VRIŠER

V baročni graščini Dornava pri Ptujju se združujejo arhitektura, slikarstvo in kiparstvo v izjemno celostno umetnino. O vsaki od teh panog je bilo doslej že precej napisanega, sorazmerno malo pa o delu, ki sodi prav tako k slikarskemu izrazu tega spomenika — poslikanih tapetah. Gre za na platno naslikano dekoracijo, ki je nekoč krasila stene treh dornavskih sob. O tapetah je leta 1942 kratko poročal konservator dr. France Mesesnel v Zborniku za umetnostno zgodovino, kjer je omenil, da so v prvi od treh sob na tapetah prizori z dvorjani in dvorjankami v parkih, v

drugi značilna šinoazerija in v tretji motivi, podobni onim iz prve sobe. Zapisal je, da je slikarija v tretji sobi izdelana z manj večjo roko kot v prvi, tam pa je zasledil tudi slikarjev podpis, ki se je glasil: »Heinrich Stadler pixit 1749«.

Po drugi vojni, ko so Dornavo preuredili za namen socialnega skrbstva, so tapete prenesli v muzej na ptujskem gradu. Ob tej priložnosti so jih v novih prostorih morali nekoliko prikrojiti in zdi se, da je razvrstitev prizorov nekoliko drugačna, kot je bila nekoč; nekateri deli iz nekdanjega kompleksa pa najbrž tudi

manjkajo. Vsekakor je Mesesnel poročal, da so bile tapete ob njegovem ogledu zelo dobro ohranjene.

Tapete so v glavnem še danes v sorazmerno dobrem stanju in v bistvu vsebinsko neokrnjene. V prvi sobi nam kažejo dogajanje v idilični, fantazijski pokrajini z drevjem in grmičevjem, antikizirajočimi arhitekturami in oddaljenim gorovjem. Sredi tega ambienta se giblje vesela družba: moški dvorijo mladenkam, pivci si nazdravljajo pri mizi, dva moška se preizkušata v streljanju z lokom, večja skupina pa opazuje ples harlekina. Pozornost pritegneta tudi dve figuralni skupini, kjer v eni kavalir izvoljenki poklanja šopek cvetja, v drugi pa stopata v ospredje kočarici z jesenskimi sadeži. Ali gre morda za simbolični upodobitvi poletja in jeseni? V tem primeru manjkata seveda prikaza pomladi in zime, ostale figuralne skupine namreč ne kažejo atributov, ki bi opozarjali na te letne čase.

Tapete v drugi dornavski sobi poživljajo chinoiserije tj. prizori iz življenja Kitajcev, kot so jih po kitajskih virih povzemali evropski, predvsem francoski umetniki v 18. stoletju. Dogajanje je razdeljeno na več figuralnih skupin, ki nam kažejo različne ljudske običaje, igre in izreze iz vsakdanjosti, vse to pa se dogaja na fantazijskih prizoriščih. Seveda je čutiti, da so sličice nastale v baroku: kitajske noše se ponekod prepletajo z evropsko modo, baročne pa so tudi nekatere izmišljene arhitekture. Tapete naj bi nastale okoli leta 1740, pripisujejo pa jih italijanskemu slikarju.

Na tapetah v tretji sobi se srečujemo s štirimi pari in dvema skupinama s po tremi figurami. Spet so upodobljeni prizori s plemiško družbo: ženske in moški so sredi pogovorov ali pa se sprehajajo med paviljonskimi arhitekturami. Prizore obdaja razgibana rokokoska ornamentika z volutami in školjkastimi motivi. Tudi ni videti, da bi prizori imeli še kak globlji, simbolični pomen.

Že France Mesesnel je ugotovil, da se slikarja na tapetah močno naslanja na francoske mojstre in je omenil Nicolasa Lancreta (1690—1745) in Jeana Baptista François Paterja (1695—1736). Oba sta se zgle dovala pri Antoniu Watteauju (1684—1721), vsem trem pa so sledili številni evropski slikarji. Med te smemo prišteti tudi Heinricha Stadlerja, ki je, če upoštevamo podpis, samo avtor slikarije v tretji sobi, saj se ta dovolj jasno razločuje od galantnih scen v prvem in kitajskih motivov v drugem prostoru. Ker se nisem nadrobneje posvetila slogovnim značilnostim dornavskih tapet in tudi ne osvetlitvi slikarja Stadlerja, ostajam samo pri zelo površnih umetnostnozgodovinskih opredelitvah.

Figuralika v prvi in tretji sobi je zelo sorodna prizorom pastirske idile in plemiškega kratkočasje na prostem, kot so ga znali upodabljati omenjeni francoski slikarji in njihovi posnemovalci. Zdi se verjetno, da so nekateri liki z dornavskih tapet prerisani po francoskih predlogah, čeprav pri vzporejanju s francoskimi deli nisem doslej naletela na konkretnije naslovnice. Še najbolj nas k iskanju v tej smeri vzpodbuja

Plemiška družba v sodobnih in fantazijskih oblačilih, sreda 18. stol.

lik plešočega harlekina; ta je slikarsko nedvomno najbolj dognan. V Zgodovini kostumov, ki sta jo napisala W. Bruhn in M. Tilke, najdemo med liki iz *commedie dell'arte* harlekina, ki je, tako piše, povzet po Watteauju, verjetno iz enega od prizorov, ki nosita naslov Ljubezen v italijanskem gledališču. Ta lik je podoben dornavskemu harlekinu, čeravno pri nas ne gre za neposredno ponovitev po Watteaujevem vzoru. Morda je dornavskemu slikarju rabil za predlogo kak drug harlekin iz repertoarja omenjenih francoskih slikarjev. Zadostnega dokaza za to trditev vsekakor nimamo.

Naj ob dornavskih tapetah omenim še stenske dekoracije v gradu Eggenberg pri Gradcu. S temi deli smo dornavske tapete večkrat primerjali. Njihov avtor je slikar Johann Baptist Raunacher, prikazujejo pa prizore iz *commedie dell'arte*, nadalje družbo pri igranju kart in različnih drugih igrach, pastirske in lovske prizore, plesalce in godce z ljudskimi glasbili ter pare dvorjanov sredi fantazijskih arhitektur, kot jih srečamo v Dornavi. O tesnejši povezavi med Raunacherjevimi deli in Dornavo zaenkrat ne bi mogli govoriti, očitno pa so bile tudi v Eggenbergu za motivno izhodišče predloge iz italijanske komedije in francoskega galantnega sveta.

Da so bili za takšne predloge dovzetni še številni drugi slikarji, govori po svoje tudi slikarija v dvorcu Miljana, nedaleč od Podčetrtna na hrvaški strani, nekoč v posesti grofa Ratkaya. Slikarija je delo štajerskega baročnega slikarja Antona Lerchingerja (1720–1787), prikazuje pa poleg drugih motivov vrsto simboličnih upodobitev in galantnih scen. V zvezi z Dornavo nas posebej pritegne figura mladeniča, ki trobi v lovski rog, ta zelo spominja na trobentača iz Dornave. Še bolj pa opozarja nase žena v značilnem ogrinjalu, ki jo vidimo s hrbtne strani v pogovoru z mlajšim moškim. Med Miljano in Dornavo so seveda očitne slogovne razlike, zdi pa se prav verjetno, da se je tudi Lerchinger posluževal predlog, ki smo jih že omenili.

Ali gre pri dornavskih slikarijah za avtentično nošo upodobljenec, takšno kot je bila v rabi tudi pri nas, ali pa samo za like, porojene iz slikarjeve domišljije?

Z upodabljanjem prizorov iz italijanske ljudske komedije so se v baročnem slikarstvu zasedrali značilni liki odrskih junakov in z njimi tudi njihova noša. Življenje te komedije se razteza kar prek treh stoletij, kostumi njenih poglobitnih likov, npr. Harlekina, Pantaloneja ali Kolombine pa so se v tem razdobju sorazmerno malo spreminjali. Tako torej v 18. stoletju, ko so v modi dolge, košate in napudrane lasulje, dolgi justaucorpsi in krinoline, na odru še vedno nastopajo moške v širokih dokolenskih hlačah, okrašenih s pentljami, v suknjičih z razporki in srajcah s širokimi in nabranimi ovratnicami ter v kratkih pelerinah, kot jih poznamo iz poznega 16. in zgodnjega 17. stoletja. Ta po svoje konservativni gledališki kostum je našel pot v pastirske in galantne prizore, ki so se pogosto prepletali z dogajanjem iz te komedije.

Z Watteaujem so se fantazijskemu kostumu na ši-

Harlekin

roko odprla vrata v svet baročnega slikarstva. Watteau je bil neprekosljiv mojster v upodabljanju oblačil in ni je kostumološke literature, ki se ne bi za zgodnje 18. stoletje opirala na njegove oblačilne študije. V Watteaujevih fantazijskih kostumih pa nastopajo skoraj dosledno samo moški, medtem ko nosijo ženske sodobne obleke s stezniki, krinolinami, ogrinjali itd. Prav to dejstvo, da gre pri ženskah za avtentična oblačila iz slikarjevega časa, je pripeljalo do vtisa, da so tudi moška oblačila z baretkami, kratkimi pelerinami in nagačenimi hlačami po vzorcu 16. in 17. stoletja avtentična noša 18. stoletja, le da gre za nekakšno »rekreacijsko« oblačilo, namenjeno oddihu in razvedrilu. Bolj verjetno pa je, da je slikar ob žensko oblačilo svojega časa postavil arhaično moško nošo, kot jo poznamo z odra in ki se pojavlja tudi pri maškadarah. Verjetno se je slikarju zdelo žensko oblačilo samo po sebi dovolj slikovito, da ni bilo potrebno poseči po starejših zgledih. Znano je, da je Watteau posebej skrbno študiral hrbtne strani ženskih oblačil. Po modi so ženske takrat namreč nosile prek oblačil široka ogrinjala, tako imenovano *adrienne* ali *contouche*, ki so se na hrbtu nabirala v bogate, do tal padajoče gube. Ta draperija je zaslovela kot »*watteaujevske gube*« in ostala kot poglobitni del oblek, ki so znane kot »*robe à dos flottant*« in »*robe à la française*«, v veljavi še vso drugo polovico 18. stoletja.

Galantna scena: Ženska v ogrinjalu tipa Adrienne in moški v fantazijskem kostumu

Če se povrnem k dornavskim slikarjem, bi se v zvezi s povedanim ustavila predvsem pri tapetah iz prve sobe. Omenila sem že harlekina v obleki iz barvitih rombov in z nabornico, ki je posnet po *commedii dell'arte*. Tudi več drugih moških nosi srajce z mehki nabranimi ovratniki. Zanimive so tudi široke baretke, kakršne zasledimo pri Watteauju in je morda tip tega pokrivala najbolj viden na portretu Mecetina (danes v Metropolitanskem muzeju v New Yorku). Na modo 17. stoletja nas opomni tudi noša dveh moških v domnevem prizoru Poletja. Kavalir s šopkom cvetja je značilna modna figura iz druge polovice 17. stoletja: ima pričesko z dolgimi valovitimi lasmi, suknjič in hlače imajo razporke in pentlje, čevlji z okrasnimi trakovi spominjajo na obdobje mladega Ludvika XIV. Zanimiv je prav tako moški, ki si je nadel kapuco. Zdi se, da nosi ogrinjalno, značilni beneški »domino«, ki so ga moški in ženske uporabljali pri maškarni noši, imenovani »bauta«. Zanimiva sta tudi lokostrelca: z jopičema, ali bolje, telovnikoma,

ozkimi dokolenskimi hlačami in trirogelnikoma sta sicer bližja modi 18. stoletja, pentlje in razporki pa so verjetno plod slikarjeve domišljije.

Tudi na dornavskih tapetah je dobro viden razloček med starinsko napravljenimi moškimi in sodobnejšo žensko nošo. Tesno oprijete obleke s štirioglatim izrezom steznika in bogatim krilom sovpadajo s kratkimi pričeskami, turbani in nizkimi avbami s perjanicami. Nekajkrat nastopa široko modno ogrinjalno »adrienne« ali »contouche«: pri ženski, ki gleda skozi kukalo, ga vidimo s prednje, odprte strani, v značilne »watteaujevske gube« pa je nabrano pri dami, ki je upodobljena s hrbtni strani. Podobno kot nošo s prvih tapet bi mogli opredeliti tudi stenske slike iz tretje dornavske sobe, ki so delo slikarja Stadlerja. Tudi tukaj so figure v stiliziranih oblačilih, predvsem moški: nosijo kratke suknjiče z nabornicami, prek suknjičev pa ogrinjalno »domino«.

Ob koncu bi rekla, da gre pri ženskah za nošo, kot je bila bolj ali manj v vsakdanji rabi, pri moških pa prej za fantazijske kostume, ki jih je navdihnili tradicija italijanskega gledališča in maškarnad. Prav gotovo je možno, da so ljudje 18. stoletja priložnostno, zelo verjetno ob maškarnadah, v takšnih oblačilih zares nastopali. O tem nas prepričuje Johann Josef Henrici (1737—1823), ki je okoli leta 1782 s precejšnjo dokumentarnostjo naslikal Ples v Benetkah, kjer udeleženci na plesu nastopajo v prav takšnih oblačilih in maskah po vzoru 16. in 17. stoletja, kot smo jih že omenili.

Dornavske tapete imajo poleg umetnostnega vsekakor tudi precejšen kostumološki pomen.

OPOMBE

Uporabljena je bila naslednja literatura:

Max v. Boehn, *Die Mode in XVIII. Jahrhundert*, München 1919. — François Boucher, *Histoire du Costume*, Paris 1965. — Wolfgang Bruhn — Max Tilke, *A pictorial History of Costume*, New York 1955. — Jože Curk, *Ptujski grad in njegove kulturnozgodovinske zbirke*, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Ljubljana 1975. — Maximilian Gautlicher, *Watteau*, Paris 1959. — Ingrid Loschek, *Mode und Künstlerlexikon*, Stuttgart 1987. — France Mesesnel (poročilo v *Varstvu spomenikov*), *ZUZ XVII*, Ljubljana 1941, str. 101. — Cesare Molinari, *Teatro*, Milano 1972. — Edwin Redslob, *Barock und Rokoko in den Schlössen in Berlin und Potsdam*, Berlin 1954. — A. Vrišer, *Noša na slovenskih likovnih delih 18. stoletja*, magistrsko delo na Filozofski fakulteti v Ljubljani, Ljubljana 1986. — A. Vrišer, *Noša na slovenskih likovnih delih 18. stoletja*, magistrsko delo na Filozofski fakulteti v Ljubljani, Ljubljana 1986. — A. Vrišer, *Dve sliki iz zbirke mariborskega Pokrajinskega muzeja*, ČZN, letnik 60, zvezek I, 1989.

PODOBA ŽIDA V SLOVENSKI LITERATURI

IGOR GRDINA

Naslov našega razpravljanja je zagotovo hudo ambiciozen, celo v tolikšni meri, da bi utegnil koga zavesti: nikakor nismo vzeli v pretres vse slovenske literature, temveč samo njen reprezentativnejši tok, ki smo ga razbrali na podlagi estetske vrednosti (Prešeren ipd.) ali tipičnosti za svoj čas, oz. za določeno vrsto pisanja (npr. Sket). Z Židi se poleg tu obravnavanih spisov in besedil ukvarja še marsikatero slovensko literarno prizadevanje, običajno precej obrobno in pogrošno (M. Malovrh, nekateri pasusi Vladimirja Levstika, literarni trud dr. Janeza Evangelista Kreka, prenekatera kmečka povest za široke ljudske množice itd., itd.), skratka trivialno, ki je s stališča zgodovine neke razsežnosti narodove zavesti in vesti sicer zanimivo in povedno, ne prinaša pa kaj novega v zadevno problematiko.

Če odštejemo prevajalski trud okoli svetopisemskih zgodb, se umetniško pomembna slovenska beseda prvič srečuje z Židi v delu Franceta Prešerna. Balada Judovsko dekle, objavljena v Ilirskem listu v začetku leta 1846, je z našega vidika gotovo najzanimivejša. Zgodba je preprosta: medtem ko »kristjane v cerkev hodijo, / po trgi se sprehajajo, / po ljubih se ozirajo«, »rodu Abrahamovega hči / dan na dan doma sedi« in ji je — prva vest o čem takem na naših tleh — od seje kar slabo. Toda neko soboto si od strogega očeta le izprosi sprehod v divnjak, kjer »lepe rožice cveto, / vesele tičice pojo«, »se plašne srnice paso«. V tem idiličnem okolju »mladenča najde kršenga«. Akcija sledi takoj:

»Za bele jo roke prijel,
na srce stisnil, jo objel,
je govoriti tak začel:

„De ljubiti moram vse ljudi,
tak vera moja me uči,
al ljubiš me, judovska hči?“

Odtegne bele mu roke,
v oči ji stopijo solze,
odreče mu besede te.

„Ak ravno mene ljubiti smeš,
jaz dobro vem, ti dobro veš,
de v zakon vzeti me ne smeš.“

In šla je žalostna domu,
tožila milemu Bogu,
de ni nje vere, nje rodu.

Al večkrat je nazaj prišla;
nje vera trden jez je bila,
ljubezni nje ni ustavila.«

»Mladenč kršen« torej prihaja na dan z visokimi ideali svoje vere, na njih celo zgradi izjavno strategijo, toda židovsko dekle njeno delovanje pri priči onemogoči: sam vendar dobro ve, da mu žena biti ne mo-

re. Njegovi podvigi tudi niso pripisani kakšnim človekovim notranjim vsebinam, temveč le kretnjam in besedam, ki pa izražajo voljo do nečesa izven mogočega, če jo razbiramo v spodobnih legah, kakor navorjenka. V takšni razpostavitvi dejstev se fant razkrije kot lahkoživec, čigar besede zlorablja etične zapovedi njegove vere za zapeljevanje deklet. Seveda takega razlaganja prva verzija besedila ne omogoča. Tam se poslednja strofa končuje takole: »Ljubezen jih združila je, / al vera jih ločila je«. ¹ Ljubezen je tod torej pripisana obema; v končni redakciji pa samo dekletu. Fant je bil prvotno samo lahkomišeln, ali morebiti točneje: romantičen človek, ki ne premisli do konca (ali pa na premisleke nič ne da), kaj dekletu s svojim početjem sporoča. Balada tako premore s svojima variantama nizko in višjo izdajo »mladenča kršenga« — odvisno od nje pa tudi pozitivnejšo in negativno razlago židovstva: to varuje zaljubljenko pred sleparstvom jezično spretnega kristjana, a zato tudi onemogoča udejanjenje etike njegove vere. Vprašanje o pozitivni ali negativni vlogi izraelitske vere tako nekako ostaja odprto, toda v vsakem primeru je ta za naslovno junakinjo vsaj do neke mere tragična: ona do fanta v nobeni varianti ni ravnodušna, o čemer pričajo solze, to tako klišejsko potrdilo pristnosti občutja v poeziji. Ne glede na to, da je v končni verziji balade on slepar. V prvotni verziji je seveda še huje: tamkajšnjo obojestransko ljubezen je ločila vera. Le ena, židovska, saj je krščanstvo, kakršno je predstavljeno v besedilu, zapovedujoče ljubezen do vseh ljudi brez omejitev in torej v pogledu združitve baladnih junakov ničesar ne onemogoča, celo nasprotno: vse omogoča. V primerjavi z židovsko stanovitnostjo v tej baladi je je mohamedanska vera, predstavljena od Prešerna v romanci Turjaška Rozamunda, kozarec vode — Lejla ob postavnem Ojstrovvrharju brž zavrže svojo vero, kar pahne naslovno junakinjo v nesrečo, toda tudi v svojevrstno odrešitev. Pri vsej stvari ni nepomenljivo dejstvo, da verska stanovitnost vodi v neodrešeno usodo baladnega značaja, medtem ko nestanovitnost v precej brezskrbno romanco vsaj dveh v ljubezenskem trikotniku. Tudi ni nezanimivo, da je židovskemu principu, oz. njegovemu udejanjevalcu, pripisana zmagovita moč nad krščanskim, kot temu nad mohamedanskim.

Pri Prešernu so Židje zapleteni še v ženitno razpravo ob čudesu tehnike tedanjih dni, ob železni cesti. Ker se dekle ne vda fantovemu sproščenemu projektu njunih bodočih odnosov, ji le-ta brž zagrozi:

»Jaz popeljem se tje v Brno
snubit Judnje kršene,
bom priženil z ženo črno
penezov na mernike.

/.../

Žene jaz ne bom zapiral,
bal se ne bom zanjo nič;
nje obresti bom pobiral,
živel brez skrbi kot tič.»
Toda ko dekle povzdigne glas:
»Judnja je ko satan zvita,
kadar boš z njo zavozlan,
privoščila skoporita
komej ti bo sok neslan,«

fant brž pristane na njene, precej trde pogoje. Pesnik je v dialog dveh preprostih mladih ljudi vgradil tradicionalno, ne le slovensko predstavo o Židih, ki si jih je ljudska fantazija slikala kot sila bogate, a tudi skope in nevarne ljudi, s katerimi ni dobro imeti opravka, saj so pravzaprav nesreča za tiste, ki se zvežejo z njimi. So pa od naših razmer in razmerij še precej oddaljeni: fant bi se moral po »ženo črno« odpeljati kar v »Brün, poglavitno Marsko mesto, kamor železna cesta pelja, in kjer veliko bogatih Judov prebiva«, kakor beremo v opombi prvega natisa besedila na prvi strani 16. številke tretjega letnika Kmetijskih in rokodelskih novic, na svitlobo danih od c. k. Kmetijske družbe v Ljubljani na dan 16. maliga travna. Tudi če se spreobrne h krščanstvu, in je torej goden še za drugovrstne, ne le poslovne odnose s kristjani, je Žid Žid: črn, skop in brezmejno denaren. Je grožnja, pravzaprav strašilo pravemu krščanskemu človeku. Slednjega tudi morebiten zakon z njim nikakor ne obvezuje k tolik(šn)i resnosti kot zveza z nekonvertirancem; pravzaprav ga lahko sklene zgolj iz koristiljublja: fant Židovke ne bo zapiral, bal se ne bo zanjo nič, saj bo le obresti nje pobiral, medtem ko bo zvesto Kranjico (je Židinja morda kar apriorno nezvesta?!) moral na ogled postaviti ne le doma, temveč tudi na Dunaju, v Gradcu, v Trstu..., seveda če ne bo na poti krst, torej ne le porojenje, marveč predvsem njegova posledica v okvirih krščanskega občestva kot nasledek udejanjenega bolj ali manj čistokrvnega krščanskega zakona. Takih vsebin pa pesnik Prešernovih razsežnosti in etike, konec koncev pa tudi izkušnje, seveda ne more izpovedovati kot svojih misli, temveč jih predstavi kot z razsvetlenskimi načeli neobremenjen dvogovor dveh tipičnih preprostih mladih Slovencev svojega časa.

Toda če so Židje v Prešernovi literaturi še daleč, na Moravskem, tudi kot grožnja ali strašilo, so v drugi polovici njegovega stoletja prostorsko že čisto blizu, pravzaprav so s svojo kramarijo že sredi nas samih. Samo čas minulosti jih še oddaljuje od tedanjih Slovencev. Sketova Miklova Zala kot najznamenitejša večerniška povest izpričuje tesnobno občutje ob tem dejstvu: v drugem poglavju ima stari Serajnik pravcati ekspozice o stvari:

»Za naš kraj je pač oni tujec na Knezovem posestvu prava nesreča. Prišel je pred nekimi leti z našo župnijo in privedel s seboj, kakor veš, staro žensko in mlado, začnelo (!) deklino.

Najprej je kramaril (!) v Podgradu ob nedeljah pri cerkvi (! — *kako brezsravno početje*). Nato je jel kmetom posojevati denar na velike obresti (!) Ker mu

pa niso mogli dolgov plačevati v gotovini (!), je od njih namesto denarja jemal žitnih pridelkov (! — *torej kar in samo vir kruha, tako simbolnega kot dejanjskega*), a seveda po najnižji ceni. Mojega mejaša in prijatelja Kneza je spravil ob hišo in kmetijo. Tako je postal naš sosed, o katerem pa ne vemo, ali je žid ali kristjan. V cerkev ne hodi nikdar; pa tudi njegovo hčer in njeno mater (*kakšno izogibanje oznaki žena!* — *židovsko skupno življenje je vsekakor izven svetosti zakonske zveze*) vidimo malokdaj pri službi božji. /.../ Ko je ta tujec došel v Podgrad, ni nihče vedel, kako se piše in od kod je. Prideli so mu ime Tresoglav. To znači pač njegovo kretanje pri kupčiji, potresa namreč vedno z glavo in zasluži res ta priimek.

Pravo svoje ime je zamolčal. Gotovo se boji, da bi po njem ne spoznali njegove vere in rodu (*kako temeljita neodkritosrčnost, ko še lastnega imena ne izda!*). Le toliko sem mogel zvedeti, da je prišel iz Benetk in da baje ni naše vere. Iz kramarja je postal velik kupec. Zdaj kupčuje sicer večidel zdoma, a naselil se je vendar v našem kraju. Jaz sem se sicer protivil temu, ali gosposki ni bilo mar mojih besed. In kakor se vidi, se že kesajo, da so mu dali pravico naseliti se med nami.

Mi sosedje smo živeli sprva z njim, kakor da ne bi poznali drug drugega. Pozneje se nam je jel približevati. Jako prijazen mož je, ali odkritosrčen ni. Govori sicer veliko in zaupno, toda v srcu misli drugače (*za to trditev kar ni treba navesti nobenega dokaza!*). Zdaj se nam dela jako prijaznega, a to je le gola hlimba. Koristil nam ne bo nikdar, naj še tako lepo govori. Navidezno nas ljudi, v resnici pa goji njegova duša le sovraštvo do nas.«

Nato preide še na intimno plat zadeve, ki ga najhuje žuli:

»Tudi tebi, moj Mirko, se je že prikupil ta Lah. Zdi se mi, da kaj rad zahajaš pod njegovo streho. Bojim se celo, da te v njegovo hišo bolj vlečeta dekle in mati kakor pa on sam. Vse to že dalj časa opazujem(!). A nocoj te moram posvariti, da se mi izogiblješ, kolikor mogoče (*torej vsaj pasivna rezistenca!*), te družbe, še posebej Almire. /.../ Ne taji, Mirko, tega, kar že dolgo opazujem/.../. Ti poznaš mojo željo in veš tudi, kaj nameravam. Zdaj nastopijo hudi časi. Treba je krepke roke pri gospodarstvu. Kmalu ti mislim izročiti svoje posestvo. Ali poiskati si moraš (!) družico, ki je tvojega stanu in naše vere. Ne denar, temveč pridne roke in zvesto srce (*Prešernovi ideali in skoraj tudi besede iz idilične Vrbe*) so najboljša dota vsakemu dekletu.

Dalje je treba tudi pomisliti, Mirko, na prihodnje čase. Kdo naj podeduje našo kmetijo, če bi ubili Turki mene ali tebe? Kdo naj gospodari na zemlji, katero so od nekdanj že obdelovale žuljave roke naših slovenskih pradedov in kjer še zdaj orjejo in sejejo roke kristjanske (*raznočasni vidik argumentacije: narodnost, vsečasni: vera*). Misliš, da bi naj prišla ta zemlja tujcem in nekrščanskim ljudem v roke? Le tega ne, Mirko!! Bog ne daj, da bi se šopirila kdaj laška glava pod mojo streho in rodili nekrščanski otroci! Ne mogel bi mirno počivati v hladnem grobu, dokler bi ne izumrl zadnji tvoj rod.«

Iz navedenih vrstic kar puhti sovražstvo do tujcev nasploh, še posebej pa do nekrščanskih tujcev, ki dosega v zadnjem stavku skoraj patološki obseg in glede na nekatere besede krščanstva tudi nekrščanske razsežnosti. Težko bi to sovražstvo naprtili najprej narodni ideji, čeprav ji je starec vdan tako zelo, da kliče kar božjo pomoč v preprečevanje grožnje šopirjenja laške glave pod slovensko streho in nad slovensko zemljo, kajti dejstvo, da starec še kot mrtvak ne bi mogel počivati v hladnem grobu, dokler bi ne izumrl Mirkov zarod, se veže na zgodbo nekrščanskih otrok v prejšnjem stavku, ne na zgodbo laške glave pod starosvetno domačo streho. Narodna ideja je sicer tudi pod avspicijami Boga, toda krščanska vera je pri njem vendar prva in zatorej tudi pri starem Serajniku. Tujec na slovenski zemlji bi bil tragedija, nekrstjan v domači hiši pa prekletstvo prav mitičnih razsežnosti, saj bi šlo tudi onstran groba. Serajnikovo sovražstvo do tujcev se najgloblje in odločilno napaja pri verskem fanatizmu, šele nato prihaja v tem asistiraajoča narodna ideja. Sovražstvo je upravičevano — kolikor je sploh potreba po čem takem — s tujčevo zahrbtnostjo in potuhnenostjo, tudi nekoristnostjo, kar vse je Serajnik spoznal tako intuitivno kakor izkustveno (k sreči ne na svoji koži): tujec je celo tako zakrknjen, da je kar nekaj Innominante. To seveda ne govori ravno za to, da je njegova zloba, kakor sploh karkoli pri njem, spoznano po poti zaznave dejstev. Bridka in prav didaktično svareča sosedova usoda je starčevemu načelnemu nezaupanju do tujih prihajačev samo še dodala novega zagona. Tujec je

navsezadnje tudi zoprni vsiljivec: on po Serajnikovi misli potrebuje domorodce, oni pa njega ne (je nekoristen!) — čeprav potemtakem ni jasno, zakaj se zadržujejo pri njem. Tudi se lahko vprašamo, kje je bil imoviti Serajnik tedaj, ko se je »mejaš in prijatelj Knez« moral zadolževati pri oderuškem Židu. Pri vsej stvari je najzanimivejša terminologija: velike obresti in gotovina gotovo niso najbolj vsakdanji pojmi kmečke in bogvekakšne še povesti za široke množice bogaboječega ljudstva, temveč so drobci iz slovarja meščana, ki tozadevno povest daje med zadevne ljudi, ne brez vzgojnih in voditeljskih namenov. Slovenska tipika pa je prisotna v ideologiji avantgardnosti nižjega sloja. Ta je tisti, ki uvideva prvi in najboljše, tudi v sovražstvu do tujcev. Gosposki Žida še ni mar, ko kmetstvu že dodobra preseda. Seveda se potem izkaže, kako prav je slednje imelo in na splošno zadovoljstvo nazadnje tudi oblast ukrepa s pozitivno, populistično naravnano zakonodajo: »Izdajstvo in lakomnost žida Tresoglava in njegove hčere Almire je imelo važne posledice za vso deželo. Gosposka je nekaj let pozneje zaradi cesarskega ukaza izgnala vse žide, naseljene na Koroškem. Tako je rešila sebe in ubogega kmeta brezvestnih oderuhov za sedaj in tudi za prihodnje čase. Ljudje pa so bili prepričani o resnici, da se vsako pregrešno dejanje kaznuje, bodisi na tem ali onem svetu.« Skratka: spet je vzpostavljena idilična harmonija na Koroškem šele, ko je odstranjen »notranji sovražnik«, Žid; kaj krivoverski Turek, ki je odkrit, zunanji sovrag, med nami samimi je večja nevarnost! V Sketovem besedilu doživi Žid prvič in zadnjič nekaj krščanskega sočutja, ko je že na poti izgnanca: šele tedaj je Almira »nesrečno dekle«. Prej je pač le »začrnela deklina«, ki nevedna, z nizkotnim spletkarjenjem, tekmuje za Mirkovo ljubezen s krepotno domorodkinjo Miklovo Zalo. Žid torej ni le črn, skop in denaren, temveč tudi potuhnen, nekoristen in zloben, prava napotnost in nesreča za našega človeka. Žid — tujec med nami! Žid — izdajalec med nami! Tresoglav se je namreč dal (ne samo pustil!) Turkom nalašč ujeti. Ti pa so mu zlasti »zavoljo tega prizanesli, ker je znal malo po turško, dobro pa laški govoriti,« kar je »kazalo, da je tujec v tem kraju in kot tak najbrž vdan Turkom«, temu popularnemu in tradicionalnemu sovragu Slovencev. Še dodatno je Tresoglav ogaben zato, ker je prišel z Laškega: tudi fobija do Italijanov je opazna značilnost Sketove povesti, ima pa socialno opravičilo, kar je razbrati iz drugega poglavja, kjer Serajnik še preden udari po Židih, beseduje čez laške kupce, ki vse kupijo »in ubogega kmeta ogoljufajo za njegovo blago«. Kot taki so Lahi objektivno turški zavezniki, saj trgovsko počenjajo isto, kar Osmani manj diplomatsko — ropajo dobrosrčno slovensko ljudstvo —, torej po logiki zgodbe ni čudno, da so Turki prijatelji laškega jezika (jezik ni le sredstvo sporazumevanja, temveč tudi simbol!) in da zavoljo njega tudi prizane-sejo Tresoglavu, čeprav mu sprva dosti ne zaupajo. Pri tem pa dobro vedo, da je Žid (začetek 12. poglavja). Židu torej še Turek, ta zglodno slovenski sovra-

nik, ne zaupa! Poanta je vsekakor zelo jasna. Toda poudarimo še enkrat, da je pri Sketu temelj vsega vera, narodnost pa kakor Bog dá (in sreča junaška). Obe pa potrebuje konkretnih in kar se da zakrknjenih sovražnikov, ki so krivi za to, da stvari ne gredo vedno prav. Murphyjevi zakoni in drugi razlogi, zakaj gredo stvari narobe, so bili odkriti šele v XX. stoletju, torej prepozno, da bi jih Sket in stari Serajnik mogli upoštevati. So pa Židje čisto dobro služili za polnitvi te praznine.

Zanimivo si je po povedanem ogledati še izvenliterarno besedilo dr. Josipa Vošnjaka, zaslužnega slovenskega politika, stoječega na čelu tistih neredkih ljudi svojih opravkov, ki so se trudili tudi z literaturo. Na Slovenskem se namreč niso samo literatje neverjetno mnogo ukvarjali s politiko, temveč tudi politiki skoraj v enakšnem obsegu, dasi z manjšo tehtnostjo, z literaturo. Takole pravi omenjeni Vošnjak v prvem delu svojih spominjanj na leta med 1840. in 1860. o Židih, ki jim namenja kar celo (XI.) poglavje:²

»Tisti rod, ki je Kristusa pribil na križ, bil je potem razpršen po vsem svetu in se je povsod vrival med druge narode, ki so ga sicer zaničevali, črtili in preganjali, izkoriščati in izsesavati pa so se dajali od nje — in se še dajo do današnjega dne. Mi Slovenci smo še srečni, da se niso tudi v naše kraje v večem številu vrinili, tem bolj čutijo oderuško silo židovstva naši bratje Hrvati in še huje Poljaki in pa Rusini. Saj je v Galiciji že skoraj vsak peti človek židovske rase in so že cela mesta požidovljena. Rusija se jih brani, kar le more, in med Velikorusi ne morejo kaj posebnega opraviti (*tedaj še ne!*), a v prejšnjih poljskih pokrajinah jih kar mrgoli in tam so tako predrzni, da se skoraj noben časnik ne upa proti njim pisati. Temu se ni čuditi, ker je, kakor povsod drugod, žurnalistika prava židovska domena in večina žurnalistov židovska. Židi imajo torej dve glavni sili v svojih rokah, kapital, ki si ga v neizmernih množinah kopičijo po izsesavanju ljudstva, in časnikarstvo, s katerim vplivajo sebi v prid na ljudsko, nerazsodno maso. Dokler nisem prišel na Dunaj, so mi židi bili neznani. Tam pa sem že na gimnaziji imel par židovskih sošolcev, toda nisem ž njimi prišel v nobeno dotiko. Huje pa je bilo potem v medicini, kjer je že precejšnji del dijakov bil židovske rase. In tu so mi kmalu začeli presedati po svojih zoprnih telesnih in duševnih lastnostih. Tisti židovski obrazi z nizkim čelom, zakrivljenim nosom in pohotno napetimi ustnicami, s krivim hrbtom in, kakor pri madžarskih huzarjih, zakrivljenimi nogami s ploščatimi stopali, z nekakšno posebno neprijetno vonjavo svojega izhlapevanja so nam krščanskim dijakom arijskega plemena bili tako zoprni, da še občevati z njimi nismo hoteli. In njihova govorica? — Tista popačena židovska nemščina. In njihov značaj? — Vsiljivost, vmes celo predrznost, brez vsakega čuta za čast. Za pravo vrednost jim ni bilo mar, medicina jim je bila »Geschäft« (posel), kakor vsako drugo kupčijsko podjetje.

Pri predavanju so rinili naprej na prva mesta, na klinikah so obstopali postelje bolnikov, da smo jih

morali s silo nazaj potiskati. Kakšnega barantaškega duha pa so bili, naj kaže naslednji slučaj.

Anatomijski sluga je prepariral kosti razteženih mrličev in jih potem nam dijakom prodaval. Nekoč, ko sem bil nekaj glavnih kosti jaz kupil, barantal je tudi židovski dijak s slugo in hotel po vsej sili odbiti par krajcarjev. Ko sluga ni odjenjal, bleknil je židov: »Gut ich zol, aber eine Rippen geben Sie mir drauf.« (Prav, pa plačam, ampak eno rebro mi pa dajte povrhu). Sluga se je z nami vred smejal in židovu dal povrh kos rebra.

Tačas sem postal antisemit in ostal dosihmal, prepričan, da so semitje prava pokora za vse narode in vredni, da bi se poslali nazaj v Palestino. Ko sem se torej v državnem zboru seznanil z dr. Luegerjem, mi je postal najsimpatičnejši med vsemi nemškimi poslanci.«

Tako je torej Slovenec tudi v pisani besedi prišel v stik z Židom že za svoje sodobnosti — dasi k sreči ne na domači zemlji — in na njem brž zapazil še kup novih ostudnosti, od kar groteskni telesni značilnosti do zaslužnjevanja celih, še posebej žalostno da slovenskih pokrajin s strani židovskega kapitala in tiska. Brez pomisleka se je vključil v sodrgo, ki jo je krščansko-socialna oligarhija pitala z antisemitizmom, kakor se je pozneje izrazil Ignaz Seipel. Nikakor mu ni bilo jasno, da Lueger sam odloča o tem, kdo je Žid. Je pa antisemitizem začel odločilno utemeljevati na lastnem izkustvu; ta ni bil več zgolj usledina tradicionalnega, do Židov zakrknjenega krščanstva, ki je vse bolj samo pomagalo, da se je nerazpokošenje od konkretnih ostudnih Izraelitov posplošilo na ves njihov rod. Kot vnetemu slovenskemu narodnjaku je Vošnjaku Žid gotovo pomenil tudi zgled uskoka: mnogo zelo vnetih političnih Nemcev v Avstriji (a tudi izven nje — primer g. Marxa) je bilo Židov (poturčenec je hujši kot Turek!). Bogat in vpliven židovski prebeg bi utegnil postati nevaren zgled tudi marsikateremu poslovnemu okretnemu Slovencu, ki med nami morebiti — saj je znano, kako Slovenci sovražnikov pravzaprav ne potrebujemo, ker smo sami sebi v tem povsem zadosti — ni uspeval, kot bi bilo treba. Aktiven je ta antisemitizem v toliko, kolikor je sam preprečeval židovsko voljo po integraciji, če že ne kar popolni asimilaciji v družbo — ker jo je pač štel za potuhnjeno vsiljivost z grdimi nameni požidovljenja. Ni pa bil aktiven v smislu kakšnih pogromov — tak na Slovenskem tudi ni mogel biti, saj je bilo Židov za tovrstne manifestacije le premalo. A pazilo se je nanje zelo: po prvi svetovni vojni jih je Deželna vlada v Ljubljani nemudoma dala pozapisati...³

V svoji znameniti baladi Judit postavi Anton Aškerc Žida v položaj, kakršnega v izvirni slovenski literarni tvornosti še ni imel, v položaj brezprizivno pozitivnega in odrešenega junaka.⁴ Nekoliko starejši Gregorčičev Jefe je kljub zglednemu domovinskemu čustvu in zmagovitosti hudo tragična oseba — pač zgolj še ena žrtev trde vere in svetosti Izraelcev. Res je, da je Aškerčeva zgodba — kot Gregorčičeva — vzeta iz Svetega pisma stare zaveze, ki je tudi sveta

knjiga kristjanov, ne le Židov, toda naš najmočnejši epik v 48 verzih besedila kar trikrat poudari, kako je Judit Židinja. To moremo imeti za zelo sproščujoč miselni preboj v slovenski literaturi, sicer res v zanj precej obrobem židovskem vprašanju, a vendarle gre za pomembno rušenje nekega negativnega in kar dobro ukoreninjenega stereotipa. Tudi pesmi okoli Ahasverja, večnega Žida, obsojenega v nekoliko neuradnem krščanskem mýth(os)u na stalno popotništvo spričo neusmiljenega ravnanja o uri preizkušnje Sinu Božjega, kažejo na tak, tradicije osvobojen pogled Antona Aškerca. Ahasver je pri njem prerasel iz simbola večnega prekleteža v simbol, če ne že kar alegorijo, nikoli zadovoljenega iskalca. Še natančneje: prerasel je v simbol nemirnega modernega humanista, ki po stoletju razuma in stoletju optimizma evropskih miselnih elit spet stoji pred zagonetno in surovo celoto človeškega bivanja. Takšen modernistični prevrat v simboliki močno opozarja na Aškerčevo izredno novatorstvo v z Židi ukvarjajoči se, a tudi siceršnji slovenski misli. Ahasver pod križem tako tudi izkušnje svoje usode pripoveduje Križanemu bridko zgodbo vere, ki jo je le-ta prinesel na svet:

»Razumeli niso tvojega duha,
polnega ljubezni tvojega srca.

Pa namesto sprave in miru, ljubezni
tvoji že učili verniki so jezni

često le sovraštvo, srd in slepi črt,
brate drugih misli pa gonili v smrt.

Zdavnaj sta umrla, zdavnaj pokopana
dva sodnika tvoja, Kajfež in pa Ana.

Ni pa izumrl še farizejev rod
in pismarjev dosti srečam še povsod.

In ko spet bi pošlal te na svet Jehôva,
sodili hinavci, veš, da bi te znova!

Farizejev zbor bi spet psoval te, vpil...
„Križaj ga!“ Pilatu bi s pestmi grozil.«

Od kristjanov obtoževani Ahasver se prelevi v tožnika, tudi kristjanov. Ob grmadi (knjig) povsem ne-
dvoumno pravi takole:

»Svet vrti se, svet vrti se!
Pomnim, svoje dni
so sežigali tirani
žive še ljudi!

Kaj grmad sem videl takih
strašnih sam povsod,
koder vodil po krščanskem
svetu me je pot!«

Podobno etično usmeritev — tudi zavzetost — izpovedujeta še pesmi Ahasverjeva himna noči in Ahasverjev tempelj, ki se ozirata v hotenje po brezmejni svobodnosti modernega človeka, seveda samo še v top(os)lih neke prvotne zgodbe o Židu. Toda pomembno je, da Židje niso — kakor ni nihče — izključeni iz vizij Aškerčevih poti svobode. Že že, da vsi ni-

so vedno tako visokih leg, kakor doslej omenjeni — v Iškarjotu se najde Ahasver, ki je proslulemu Judu brat, saj je Odrešenika izpred svoje čevljarske kramarije brezsrdno odgnal, kot ga je oni prodal, na kar meri cinični trgovec Levi, ko »pomane si roke:/ Čestitam ti na včerajšnji kupčiji,/ apostol, hé!« —, toda ljudje so pač povsod takšni in drugačni; tudi v tem Židje niso drugačni od drugih.

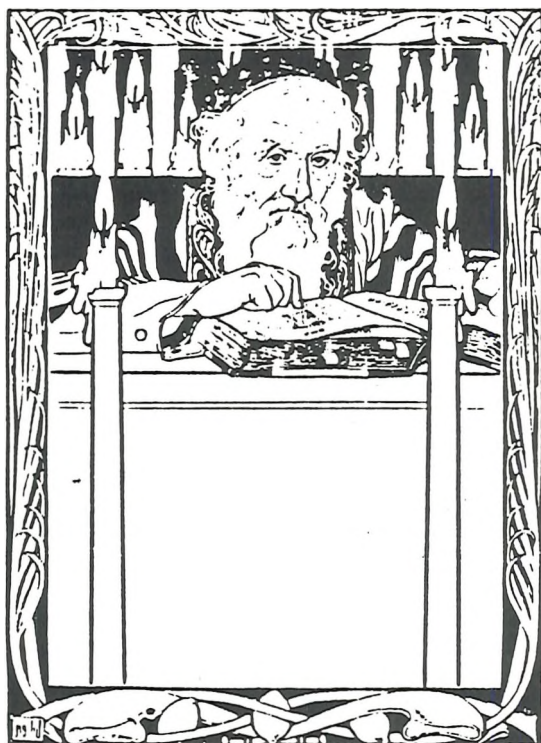
Pogled Ivana Cankarja na Žide je nedvomno manj sproščen kot Aškerčev. Kolerični izbruh ob nekem prevodnem šundu, za katerega so šli nekakšni židovski krajcarji našega najodličnejšega pisatelja vsekakor ne kaže v največjih trenutkih. Cankar v jezi nikakor ni pisal samo pomembnih stvari, dasi pa zmeraj pomenljive. Takole zastavi besedo pri kritiki Severjeve Žene:

»Pred nekaterimi leti je neki dunajski žid lovil študente, da bi mu prevajali v slovenščino tisti nesramni šund, zoper katerega so prav takrat začeli pošteni časopisi (*kot avantgarda vsake diferenciacije*) brezobzirni boj. Veliko se je trudil, preden je dobil siromaka, ki se je polakomil umazanih židovskih krajcarjev (*toda že od Vespazijanovih in Titovih časov vemo, da denar ne smrdi, četudi je pridobljen v kloakah*). Naših študentov je bilo sram takega dela, kajti kakor so bili lačni in žejni, so v tistih časih še vedeli, da je tiskan papir vsaj v daljni zvezi z narodovo kulturo ter da bi oskrnil (!) to kulturo, kdor bi vedoma in zaradi gole kupčije ponujal ljudem onesnažen papir, roman imenovan.⁵ Nato še zatrdi, nekoliko metaforično sicer, a povsem jasno, da dokler nas ni oblagodarił dunajski žid, ne le samoniklega, temveč šunda sploh nismo premgli v svojem jeziku. Po Cankarjevi misli je torej Žid s svojimi umazanimi krajcarji plačal uničevanje kulture slovenskega naroda. Toda: to niso židovi (*tistega konkretnega žida*), temveč židovski krajcarji, kar ni čisto nedolžno. Ni sicer gotovo, da bi bil Cankar prepričan o kakšni širše zasnovani zaroti židovskega rodu zoper evropske narode, kakor sicer ne le v tistih časih prenekateri Evropejec, toda če trdi, da Moriz Benedikt piše uvodnike za Neue Freie Presse, ki jo označuje v predavanju Kako sem postal socialist⁶ za glasilo dunajskih nemško govorečih židov in avstrijske inteligence vseh narodnosti in ver, v „palestinsko pojočem slogu“ in če te uvodnike šteje za avstrijski evangelij, potem mu misel o kakšnem odločilnem židovskem usmerjanju usode narodov Avstrije nikakor ni bila povsem tuja, pri čemer je avstrijska inteligenca vseh narodnosti in ver očitno prva podlegla zvenu „palestinsko pojočega sloga“ tujega evangelija, kakor se da razbrati iz nadaljnega besedovanja v preje omenjenem spisu, kjer se idejam iz Fichtegasse (sedež Neue Freie Presse) zoperstavljajo argumenti iz Schwarzschanierstrasse (sedež socialdemokratskega Arbeiter-Zeitung), ki niso nikakršen tuj evangelij (kakor avstrijski M. Benedikta očitno), temveč spoznanja, doživeta v mukah in dvomih lastne skušnje. Da bi Cankar kaj veliko nasedal Luegerjevi in sploh krščanskosocialni protizidovski kampaniji in tudi drugim nazorom te miselne smeri, ni dosti verjetno, saj o lju-

deh, ki so jih oznanjali, ni imel dobrega mnenja, kar dokazuje njegovo pisanje o Almanahovcih,⁷ kjer označi zapis gosp. Evalda Vračka za „zmes neumnosti, čisto navadne pocestne neumnosti in pa brutalnosti, zavite v prozorni plašč zlaganega krščanstva“. Sicer pa Vračkov spis toplo priporoči „krščanskim socializmom, da se pouče iz njega o namenih in nazorih svojih sedanjih in prihodnjih voditeljev“. Toda pri vsej stvari Cankarja niti malo ne moti, da bi Vračkovega izvajanja ne štel vrednega „Ekonomistu židovsko-liberalne Nove Preše“, kar je precej zmedeno metanje vseh nasprotnikov v en koš. Lueger je bil Cankarju dunajski kralj, čigar besede: „Die Leute, die am ersten Mai in den Prater ziehn, sind lauter Lumpen!“ označujejo na kratko vse, kar vedo nasprotniki socialne demokracije vseh barv povedati o socialdemokratih.⁸ Tudi v Dunajskem pismu Lueger ne stoji dosti bolje, omenjen je kot dozdevni pravi apostol svobode, enakosti in bratstva nasproti Šušteršiču in Kreku. Slednji se priklanja demokratizmu, „dokler se kaže demos v podobi petstoletnih farovžev“. S tem je o naših krščanskih socialcih, ki se preoblačijo v Robespierro, povedano vse — če bi bilo življenje v nevarnosti, bi bili Šuklje! Dunajski izvirnik je velik samo v primerjavi s svojo podeželsko izdajo (v primerjavi s Šušteršičem, ki nikoli ni bil kakšna miselna kapaciteta, temveč samo zelo pragmatičen mogotec tozadnevne razsežnosti javnega življenja, še toliko preje),⁹ čeprav je le-ta včasih prav dobro služila dunajskemu kralju za parlamentarno trobilo, kakor se kaže v sedaj širše dostopni državnozborski debati med dr.

Krekom in T. G. Masarykom.¹⁰ Seveda pa je nekaj čisto drugega Cankarjev odnos do Kreka v letih groze in strahot prve svetovne vojne, ko je tudi dr. Krek že nekaj precej drugega kot prej.¹¹ Cankar je v židovskem vprašanju, vsaj v nekaterih njegovih ozirih, pač bil na isti valovni dolžini kot Lueger, in to je morebiti tudi vse, kar sta moža imela skupnega.

V Cankarjevi literaturi tu in tam mimogrede nastopi kak Žid. Poleg tipičnih Židov kapitalistov (Krčmar Elija), ki jih je poznal že Vošnjak, na neki preprosti ravni pa tudi Sket, je morebiti najzanimivejša Pavla (skupaj s svojimi »bližnjimi«) iz Hiše Marije Pomočnice. Pripoved namreč večkrat govori o nji kot o Pavli, Židovki. Židovstvo je torej njena najpomembnejša razločevalna lastnost, drži se je kot nekaj priimek. V drugem poglavju je predstavljena takole: »Pavla je živela samotno, govorila ni z nikomer, edina Židovka je bila v sobi.« Kako se imajo konkretni Židje Pavline familije med seboj, pove tale stavek: »Dala je roko materi, sestrama in bratu; govorili so tiho, hladno, skoraj prisiljeno, kakor na posetih pri tujih ljudeh.« Edvard, Pavlin brat, premore v istem drugem poglavju črne, kodraste židovske lase. V petem poglavju je zdaj prijazen, zdaj pol prijazen, pol malomaren, nakar odide iz dogajanja s svojimi starejšimi sestrami, bujno razvitimi, kričeče oblečenimi Židovkami. Skratka: razen židovskih las, torej nekega objektivno prisotnega rasnega znamenja, ni nikakršnega posploševanja kakšnih lastnosti na vse Žide, kakor pri »palestinsko pojočem slogu«, na katerega prisega očitno kar vse dunajsko židovstvo nemškega jezika kot na evangelij, ali v Jakopičevem paviljonu,¹² kjer so nastanjeni ogrski židje, ki so v Miskolczu (! prav: Miskolcu) trgovali — očitno kar vsi, ukvarjajoči se z malo naprej opisanim poslom — s platnom, preden so prišli presojať avstrijsko-nemško umetnost, s čimer so postali učitelji naših frazerskih kritikov (bogve, če ne kar po svoji krivdi, oz. zaslugi!). Pisatelja nikakor ni mogoče obtožiti antisemitizma zgolj zato, če ustvari v konkretni umetnini takega ali drugačnega, tudi negativnega konkretnega Žida, povsem druga stvar pa je, če v svojih izvajanjih zaničljivo piše o iz Ogrske na Dunaj prišedših Židih umetnostnih kritikih kot o bivših kupčevalcih s platnom v Miskolczu! Toda tedanji antisemitizem, tudi Luegerjev krščanskosocialni, se je večidel izživljal le v zaničevanju Židov, ne pa še v akciji za njihovo uničenje. Izkušnja z njim je bila pozneje za marsikaterega Izraelita usodna — tudi za Hitlerja so mislili, da določenih meja vedenja ne bo prekoračil in da bo vse ostalo le pri v bistvu neškodljivem domišljavem »vedenju«, ki jim je bilo znano že izza dni dunajskega kralja in ki je kričavo oznanjalo, kako je Žid od nekdanjega parazit človeštva in kako ni mogel nikdar produktivno delati, temveč je vedno žil iz žuljev drugih, židovska pohlepnost pa da je »dedna... ali patologična«, kakor je v Slovenskem narodu leta 1900 zapisal celo z masarikovstvom razsvetljeni Ivan Žmavc.¹³ Židje so v ozračju Zweigovega včerajšnjega sveta (seveda zahodno od Vzhoda, Rusije) imeli prevelik ugled, da bi kdo v resnici nastopil zoper

njih. To je znala storiti šele naslednja generacija politikov, ki je imela v sebi brezobzirno izkušnjo surovega svetovnega spopada in ki je poskrbela, da je Srednja Evropa, ta metafora kulturnosti avstrijskega židovstva, postala čas, minuli čas, ni pa bila — ne več — prostor.

Reči moremo, da se s Cankarjem Židje na področju literature Slovencem nevarno približujejo, s svojimi umazanimi krajcarji že vzpostavljajo vpliv na našo kulturo — izrazito negativen — vendar jih med nami še ni. So pa vsaj do neke mere takšni in drugačni — Pavla se sicer res ograjuje od drugih (»govorila ni z nikomer«; toda naprej v zgodbi ni ravno tako zelo asocialen element), medtem ko zna biti Edvard tudi prijazen, celo z nežidovskimi nesrečnicami. Cankar vsaj v svoji literaturi ne pristaja vedno na stereotip, da je vsak žid trgovec ali kapitalist, izkoriščajoč vse okoli sebe, in pravljeno bogat (toda ponekod je prilično tega pogleda — Krčmar Elija!):¹⁴ Pavla s skoraj obveznim pridevkom Židovka izraža univerzalnost človeškega trpljenja, saj se ji kljub židovski zaznamovanosti z drugačnostjo ne godi nič bolje kot drugim dekletom iz hiše Marije Pomočnice.

Pri Otonu Župančiču in Antonu Novačanu so Židje zapleteni v dogodivščine njunih Celjskih. Tako v Veroniki Deseniški kakor v Hermanu Celjskem je Žid usoden za drugo soprogo kneza Friderika, pri Župančiču Bonaventura, pri Novačanu pa Aron Salobir. Obema dramama je skupna tudi sovražnost mogočnega grofa Hermana do Abrahamovega rodu in njegove vere, toda Židje so spretni in se temu navkljub vseskozi smukajo okoli nog velikega Celjana; tako vitez Ivan v Veroniki Deseniški ugotavlja: »Grof Herman je pokazal Judom vrata, / in vračajo se mu skoz mačji smuk,« »pri Novačanu pa pravi Aron: »Hermanova pest je udarila v nas in raztepli smo se po Italiji, po Ogrskem (*morebiti so ravno ti pozneje v Cankarjevem Miskolczu prodajali platno!*) in po nemških deželah (*torej je Celjan zaslužen za razdrobljenost židovske diaspole v Evropi!*). Od Drave do Bosne so zatrli njegovi Bošnjaki naš rod, pol nas pobili, pol izgnali, vse pa oplenili in slekli do nagega,« medtem ko njegovi soverci trdijo: »Jehova je s Celjem /.../ Božja previdnost vodi ta rod do najvišjih višav in Celje bo zibka kraljev. /.../ Pamet jim (= Celjskim) vlada. Razum jih vodi. To dvojje odtehta greh (*tudi nad izvoljenim ljudstvom*).« Toda medtem ko je Bonaventura zapleten v usodno dogajanje brez svoje volje, saj je zgolj trgovec, ki se ravna po načelu: »Jaz sem trgovec: kaj trgovec ve/ o večnosti? — Vatel je naša mera —/ vatel za robo in za svet še milja —/ s tem pa je konec naše večnosti,« ter vsakomur proda vse — celo bodočemu knezu Frideriku strup, čeprav meni, da se tolikšnemu imenitniku bolj poda meč za opravila, katerim služi strup —, je Aron maščevalec: »Moja glava je polna naklepov. Jaz pletem nove mreže.« Bonaventura je nekak angel smrti, dobri starček, ki daje smrt potrebnim in želečim jo. Pri Jelisavi ga spravi v ta položaj trgovski stan (»Mi gledamo, da vsem ustrežemo!«), pri Veroniki pa grof Herman, ki

ga zapre in mu nato ponuja svobodo:

Herman: Kako ti je, Bonaventura?

Bonaventura: Kako naj bo, komur je tako, kot drugi hočejo.

Herman: Drugače ni...

Herman:

Da, čuj, Bonaventura:
s teboj govoril bom po bližnjici.
Lahko si prost.

Bonaventura: Svetlost, po kaki ceni?

Zakaj v menjalnici tega sveta
če slišim »ná«, prašam takoj »po čem?« /.../
Kaj knez?

Herman: Ti si zaslužil smrt, to veš.

Bonaventura: Vsi smo jo zaslužili, in zato
nam jo je vsem odmeril Jahve, vsem:
prej ali slej se vsi zvrstimo.

Herman: Vraga!

Bonaventura: Tako mi vere Abrahamove:
nič nisem menil hudega, svetlost.

Herman: Jaz tudi nič. In jutri boš že visel.
Jaz tudi nič,

navsezadnje izreče možnost Židove rešitev: če zastupi nadležno snaho, ki medli v ječi. Bonaventura se sicer odpravi na pot grozljivega popravka, toda ko ga nesrečna Veronika vpraša: »Moram biti jaz?«, odgovori: »Ne vem. Do zdaj še nisem bil krvnik, / do zdaj še ne. In ti si mlada, lepa.« Stvar se nato rešilno, a nikakor ne odrešujoče za Žida razplete tako, da mu ni treba biti krvnik, saj Veronika v njem spozna klic mrtve grofice Jelisavete, klic smrti, ki upihne njeno življenje. Na Hermanove besede: »Sedaj si prost,« saj mogočnik misli, da je Žid deloval v smislu pogoja za rešitev svojega življenja. Bonaventura odvrne: »Kaj prostost, ko je porušen tak tempelj Gospodov!« Vse kdo drug je Aron Salobir, ki hoče nasuti v Hermanova oblastniška kolesja čimveč peska, pri čemer sleparsko govori kot Župančičev Žid, da je tudi z njim, kot drugi hočejo: za začetek organizira močno, danes bi rekli, negativno kampanijo (če ne že kar specialne vojne!); svojim »faktorjem« namreč pravi: »... vi se zopet razidite in po širnem svetu raztrosite o Celjskih slabe glase, da bodo Celjski črni v svojih ciljih in lastnostih.« Tudi je pomagal nedovoljeni ljubezni Friderika in Veronike, s čimer je mimogrede še zaslužil težko celjsko zlasto, ob tem, da je z asistenco družinski opoziciji grofa Hermana seveda zadovoljeval še svojo slo po maščevanju matere, ki so mu jo umorili Celjski, očitno v nekem pogromu proti Židom. Nato postane Aron pravi Veronikin zli duh: nagovori jo, da nasuje grofu Hermanu strupa v kupo, medtem ko se je ona preoblečena na celjski grad najprej infiltrirala gotovo samo zato, da bi iz očetove ječe rešila bolj ali manj idealnega soproga Friderika. Aron tako Veroniki podtakne kukavičje jajce — uresničitev svojega načrta: uničenja Celjskih, vsaj njihove največje glave, Hermana. To doseže z domnevnim Friderikovim naročilom Veroniki, naj v boju s Hermanom ne izbira sredstev (da Friderik ni izrazil takšne volje, postane

očitno v 7. prizoru III. dejanja): »V sili je samobramba /.../ dovoljena tudi pred očetom.« Aron pravi: »Njegova žrtev kliče tvojo žrtev,« kajti Veronika ni ravno navdušena nad Aronovim načrtom; celo ko ji Žid govori, kako je Herman na sledi njenemu sinu, ni pravega uspeha, tudi je ne pridobi z besedo o tem, da bo vsemogočna grofica Celjska, če ga bo poslušala, Friderik pa je zavoljo nje umoril celo svojo prvo soprogo... »Ljudje ubijajo za skorjo kruha in za slast ljubezni.« Šele na to se Veronika vda Židove, brez velikih prepričevanj celo nji gnusnemu načrtu, ki je zares peklenski: še prej je bil Aron nesrečno žensko izdal Hermanu, ki si je — kot vitalen možak — seveda požel... Tako bo zagotovo prišla do mogočnika. Žid še enkrat stopi k Hermanu, zdaj mu — o zvesti Aron! — pove, kako ga snaha kani zastrupiti... Zdaj bo Herman zagotovo pogubil Veroniko, sinovo nadvse ljubljeno ženo, s tem pa tudi zasejal trajen razdor v hišo Celjskih, kar bi Izraelcu neznansko šlo v račun... Toda stvar se ne izteče po Židovih željah: Herman je pač pod svojim žezlom edini mož in obvlada položaj. Veroniko kljub Aronovim spletkam — njegovi »faktorji« hujskajo množico proti Hermanu v času procesa zoper Friderikovo soprogo (*»Da potemnji danes celjske zvezde!«*) — odstrani s poti. Židu je tako najprej spodletela rafinirana spletko — Hermanova volja ukroti Friderikovo —, nato pa tudi ulična, z revolucijo (Herman: »To ljudstvo ima pravičico vstati šele na sodni dan!«). Na koncu si Aron preko Veronikinega trupla poda roko z Enejem Silvijem Piccolominijem, ki mu je pripisano sočutje do nesrečne druge soproge kneza Friderika, in od tod tudi sovraštvo do Celjskih. Žid pravi: »Zlo in dobro sta si odslej zaveznika, da se ohrani dobro. Bog je ravnovesje,« Enej Silvij pa doda: »Bog je čuječ.« Tako se izkaže, da je Herman samo obvladal situacijo, da pa se bo zarota zoper Celjske nadaljevala. Spletkarskemu Židu Salobirju, ki sam zoper mogočnike s sotočja Savinje in Voglajne ni bil uspešen, se zdaj pridružuje v trudu zoper njih še čisto čustvo Eneja Silvija Piccolominija.

Na celjskem dvoru vlada nasploh zelo slabo mnenje o Židih, tako vitez Jošt pravi: »Mi hodimo ljudje na desno in na levo, se nagnemo na dobro ali slabo, pri judih pa je nekaj, dejal bi, jud ima še neko tretjo pamet.« (Židje zanj torej niso ljudje!) Herman na to odvrne: »Da! Vsi jo imamo, tvojo tretjo pamet. In tudi psi, kadar pes reži za kost na psa. Izdal je Aron Deseniško, da bi prejel nagrado, in pohlep o zlatu je njegova tretja pamet.« Herman torej Žida ne podcenjuje, ne razumeva ga kot drugačnega od drugih ljudi, čeprav je žrtev stereotipa, da Izraelit vse dela zgolj za denar. To je Hermanova usodna zmota — pri življenju pusti spletkarja, ki mu je on sicer popolnoma kos, toda za manj zmožne naslednike velikega Celjana utegne biti to usodno, tako tudi za njegov celjski sen v celoti. Žid je vsekakor protiigralec visokemu stremljenju tistega, ki ima v svojem grbu zvezde in zato mora k zvezdam. Edini izmed navadnih ljudi je, ki je sposoben nasprotovati Hermanu — temu Kantor-

ju, bolj kantorskemu od svoje cankarjanske podobe —, kljub grozljivim ponižanjem: Jošt Arona celo prisili k poklonitvi proti Vojniku, rojstnemu kraju tega viteza, sicer voljnega orodja v rokah grofa Celjskega. Žid celo to brezbožno žrtev prenese, samo da ni treba njegovemu maščevanju poklekni pred samim Hermanom. Izraelitu je tako v Novačanovi drami odmerjena nadvse pomembna in zahtevna vloga. Toda s stališča ne le Hermanovega, temveč tudi Novačanovega celjskega sna do kraja negativna (kljub prav eksencialistično strastni volji človeka po obstoju — toda tega avtorjevo okolje za njegove sodobnosti še ni cenilo). Geslo Rim—Jeruzalem (*pravcata os!*), ki je večkrat izrečeno, simbolično napoveduje usodno zvezo Eneja Silvija in Arona Salobirja — zoper Celje, ta očitno najsimpatičnejši princip Antona Novačana, ki nosi v sebi avtorjev projekt neslutene popolnosti in veličine. Ko je bil Novačan v njegovo udejanjenje osnoval Slovensko zemljoradniško in nato republikansko stranko ter zahteval planetarno kmetijsko slogo¹⁵ (pravcati Kmetje vseh dežel, združite se! je to) in samostojno slovensko državnost, suvereno slovensko republiko v konfederativni zvezi z enakšnimi republikami Hrvatov, Srbov in Bolgarov,¹⁶ je zelo nasprotoval rimskemu klerikalizmu ter predlagal najlepše in najperspektivnejše slovensko mesto Celje za upravno središče Slovenije.¹⁷ Toda tudi Židom ni prizanašal, vsaj v svoji kričavi predvolilni kampaniji leta 1923 ne: potem ko se je razšel s hrupnim hrvaškim vodjem Radićem — sicer zelo protizidovsko usmerjenim (*leta 1906 je le-ta napisal besedilo Židovstvo kao negativni element kulture, 1937 pa je brošura z njim izšla v Zagrebu, vendar očitno ni šla v denar, zato je naklado prevzela firma Vodnik in Knez ter kamniška tiskarna Slatnar, ki je izdala spremenila platnice in nekaj uvodnih strani izločila ter stvar vrgla na trg pod spodobnejšim in nevtralnijšim naslovom O Židovima*¹⁸ — seveda je vsebina ostala enako strupena!) —, je zaupnika Hrvatov v Središču ob Dravi, trgovca Veldina, brž razglasil po celem slovenskem svetu kot juda, ki kupčuje z jajci. Novačanovci so tudi spesnili hudo-mušne verze:

»Verižnik Veldin iz Središča ob Dravi
se je pridružil hrvatski slavi:
pri Hrvatih se vedno nekaj kadi,
pa nikoli, nikoli pečenke ni,¹⁹

ob tem, da so Radićevo listo na Štajerskem imenovali kot »stranko zagrebškega judovskega kapitala in verižnikov iz Središča«²⁰ ter zatrjevali, da ljubijo Beograd brez Cincarjev (mednje so šli tudi Pašića, ki so ga sočno označili kot političnega komitaša srbstva) in Zagreb brez Judov. Novačanovo nerazpoloženje do Židov ni izginilo niti med palestinskimi dogodivščinami v drugi svetovni vojni, bržčas je spričo njegovih bridkih izkušenj dobilo še dodatnega hraniva.

Oton Župančič je v stiku z dejanskim Židom drugačen: pokloni mu (menda avgusta 1940) svoj prevod Carja Saltana:

»Sočen ves dehti sto let
Rusom Puškinov že cvet:

s strahom sem ga k nam prenesel —
sem mu dosti rose otrešel?»

nad čemer stoji posvetilo: Gospodu Eriku Šlomoviču v spomin.²¹ Seveda pa je to gospod iz čisto drugih krogov kot Novačanova izkušnja, verižnik Veldin, kupčevalec z jajci iz Središča ob Dravi.

Hitlerjeva vojna je nato odnesla tako gospoda Šlomoviča kot še šest milijonov njegovih sonarodnjakov. Žid pomeni Hitlerju — vsaj prvotno — vidnega sovražnika. Če ga ne bi bilo, bi ga moral iznajti, zato naj ne bi imel namena docela iztrebiti izraelitskega rodu. »Katoliška cerkev tudi ni videti zadovoljna s hudičem. Tudi ona potrebuje vidne sovražnike, da ne bi v boju zaspala. Jud zmeraj tiči v nas. Vendar ga je laže tolči v telesni podobi, kakor pa v podobi nevidnega demona. Jud je bil že sovražnik rimske države. Bil je celo sovražnik Egipčanov in Babiloncev (*razen grške, ki pa je nekako vtelesena v rimsko, torej praktično vseh velikih civilizacij starega sveta v bližini Evrope, oz. v nji sami!*). A šele jaz,« se hvali vodja Nemčije in Nemcev izpred petdesetih let, »sem naredil iz tega boja nekaj resnega. Sicer pa so bili Judje kar pripravljeni podpreti moj politični boj. Ob začetkih našega gibanja so mi celo nekateri Judje finančno pomagali. Treba bi mi bilo samo pomigniti z malim prstom, pa bi se kar trli okrog mene. So že vedeli, kje je bilo kaj novega in življenjskega. Jud je vendar postal to, kar je, ker je v gospodarstvu iznašel tisti trajni tek in vzpon, ki se imenuje kapitalizem, to je genialna stvaritev z rafiniranim, pa vendar samodejnim mehanizmom. Ni kaj reči, to je genialno, to je vražje genialno. Moderno gospodarstvo je stvaritev Judov. Oni ga docela obvladujejo. To je njihova naddržava, katere oblast so razpeli nad vse države sveta. A zdaj smo mi (nemški nacionalsocialisti) tisti, ki jim s svetovnim nazorom trajne revolucije delamo konkurenco.«²² »Dva svetova si stojita nasproti! Božanski in satanski človek. /.../ Ariječ in Jud si stojita nasproti in če enega imenuješ človek, moraš drugega imenovati drugače. Oba sta tako daleč drug od drugega kakor žival od človeka. Nočem Juda imenovati žival. Od živali je mnogo bolj oddaljen kakor mi Arije. On je neko naravi tuje in od narave oddaljeno bitje.«²³

Tako daleč naš dr. Vošnjak sicer, kot smo videli, ni šel, iz svojega antisemitizma še ni znal skovati učinkovitega političnega orožja kakor Hitler, ki je štel mednarodnega Žida za nekakšnega zlobnega Daperutta, stoječega za vsemi sovražniki nacionalsocialističnega nemškega projekta, za demokratičnimi »plutokracijami« in boljševiško marksistično diktaturo, torej za nadnacionalnim kapitalizmom in internacionalnim komunizmom, sicer pa je v sebi sodobni družbi uvideval, vsaj na določenih področjih in v določenih sferah, enako kvaren židovski vpliv, kar vladavino, kot ozloglašeni nemški vodja globalno. Je pa surova Vošnjakova misel, da bi Žide vrnil v njihovo prvotno domovino — kar se ujema s Herzlovim videnjem stvari, dasi iz povsem nasprotnega zornega kota — nasproti Hitlerjevemu reševanju židovskega vprašanja vsekakor še kar humana. Pri tem je zanimi-

vo to, da je vodja tretjega Reicha namenil edino še Slovencem poleg Židov takojšnjo popolno iztrebitev; potem ko je imel že dovolj drugih vidnih sovražnikov, se je odločil skuriti vse Žide in narediti Slovenijo nemško.

Morebiti si je ravno zavoljo tega Miško Kranjec lahko dovolil razkošje, zapisati nekaj odločno antisemitskih opazk, ki si jih spričo grozljive usode Židov v II. svetovni vojni na stari celini verjetno ne bi mogel privoščiti vsakdo, vsaj brez silovite reakcije in moralne obsodbe ne, kajti namesto stereotipa o Židu trgovcu, kapitalistu, se je vsaj v javnost Evrope naselilo vsesplošno sočutje z Izraeliti. To ni toleriralo — ne glede na morebitno utemeljenost — ravno mnogo kritičnih besed o njih. Mladost v močvirju je knjiga, kjer avtor piše o Židih brez omenjenega praktično obveznega evropskega filtra,²⁴ pač kakor misli o njih. Na podlagi lastne izkušnje. In če bi šlo zgolj za negativne sodbe o konkretnem Židu Reichu, bi Kranjcu antisemitizma niti ne mogli očitati, toda od Reicha in prekmurskih Židov — Žid je končno med nami, tu in zdaj je, a le za trenutek; Hitlerjeve vojna je njegov rod in njegovo kramarjijo med časom označevanega in časom označevanja izbrisala, in tako je Žid v naši literaturi ostal nekako neulovljiv v Slovenčevo sodobnost, neka oddaljena ali pa minula zgodba — se misel večkrat nategne kar do očitkov Židom nasploh. Takole se to zgodi na enem najdrastičnejših mest: »Ni sem vedel, da tudi mala Iluš ni vedela, in tragično, silno žalostno zanjo in ves njihov (= židovski) rod je bilo, da niso vedeli in tega tudi nikdar ne odkrili, da vsako ljudstvo, vsak narod, da, celo sleherni človek mora nekje na tej zemlji imeti svojo še tako borno, če še tako zamočvirjeno domovino. Tega od nas v močvirju ni nihče vedel, toda radi smo imeli to svoje močvirje, neločljivo smo bili povezani z njim, zrasli se na smrt z njim. Židje so zavzeli cel svet, toda domovine si niso ustvarili nikjer, ker so mogli brez nje bolje živeti. Niso vedeli, kako strašni časi prihajajo, kako krvav davek bodo nekoč plačevali ravno zaradi pomanjkanja še tako borne domovine: človek se bo boril na življenje in smrt za kaj le, kadar bo vedel, da brez tega ne more ne tako ne drugače živeti. Bili so izvoljeno ljudstvo, toda brez domovine, imeli so staro zgodovino, vse od prvega človeka so jo navezovali, toda dvakrat pregnani s svoje zemlje, si je tretjič niso znali poiskati, še tako zamočvirjenega močvirja, da bi zrasli z njim. Tolikokrat so se morali reševati v svoji zgodovini, toda na življenje in smrt za nekaj nikdar, vedno so našli kakšno drugačno možnost, drugačno rešitev. Ali pa so jih večni boji v davni že preveč izčrpali in niso spoznali, v kakšno usodno zmoto se zavijajo na svoji poti.«²⁵ Kranjec torej očita Židom tragično nenaravnost v človeškem smislu, saj ne vedo, da mora vsak človek imeti nekakšno domovino, da mora *zrasti* (nekaj naravnega!) z neko deželo. V tem so drugačni od drugih ljudi. Toda ta drugačnost, nenaravnost nima Hitlerjevih razsežnosti razumevanja Židov kot neljudi in aktivnega principa zla, temveč je kritika ravnanja in miselnosti neke vase zaver-

vane skupnosti ljudi, ki ni spoznala nekega aksioma človekovega bivanja. Pri Kranjcu tudi ne gre za kakršnokoli voljo Žide od koderkoli odstranjevati, le o njih si misli svoje. Seveda pa bi mogli do onemoglosti razpravljati o tem, ali Židje zares niso pogнали korenin pravzaprav vsepovsod po svetu (ki so ga po Kranjcu »zavzeli«!) in bi bil tako cel svet njihova domovina,²⁶ kakor umetnikova (Prešeren: Koder se ne bo razpenja, grad je pevca brez vratarja!) — to je pač stvar posameznikovega dožemanja zadeve. Kranjcu vsekakor niti malo ni pri srcu izven-zgolj-mnenjski, dejavnostni antisemitizem (kolikor seveda ni prekmurska revolucionarnost, kot bomo videli malo naprej), kajti takoj za prejle navedenimi vrsticami stoji: »Ta usodna pot bo nekoč pobrala tudi mojo zdaj tako malo Iluš. Navsezadnje človeške tragedije (!) niso odvisne zgolj (!) od takšne ali drugačne njegove (= človekove) opredeljenosti (tudi z židovstvom torej ne!), ki se je mala Iluš ni mogla zavedati (pri nekem konkretnem dejanju, v katerem se je po Kranjčevem mnenju izkazovala Židova vzvišenost nad drugimi, toda v resnici gre le za vzvišenost vsakršnega bogataša nasproti revežu!).« Kar je doletelo Žide, je po Kranjcu torej tragično, toda ni povsem neodvisno od njihovih opredelitev, seveda v ravnanjih in mislih, ki so v pisateljevi izkušnji zares nekaj nelepega, saj sta stara Reicha nanj v njegovih otroških letih gledala kot na igračo, ki jo je mogoče kupiti svojemu otroku.²⁷ Tudi je Žid brezvesten izkoriščevalec človeške stiske v hudih časih — je prekupečevalec, ne sicer z jajci, kakor prosluli Veldin iz Središča ob Dravi, pač pa s sladkorjem²⁸ —, toda tega najbrže ni mogoče očitati samo Židu, temveč vsakemu količjak okretnemu trgovcu. Poudarjanje Žida v tem položaju (ne njegovega trgovstva!) vsekakor pove svoje o pisateljevem pogledu na Izraelite. Ti menda poznajo zavest vzvišenega izvoljenega ljudstva, s čimer »sami nad seboj izrekajo sodbo, da bodo postali žrtev svoje zgodovine, žrtev nesmiselnosti (!) tradicij te (narodne) zgodovine in svoje miselnosti.«²⁹ Tu so si torej Židje že kar čisto sami krivi za svojo usodo, ki je, kolikor živi v narodu kot tradicija, zgodovina brez smisla! To je gotovo na moč skrajna in sporna misel. »Toliko let so živeli med nami, ostali pa so sami zase (Žid — tujec med nami!), sami nikogar med nami niso potrebovali (tu pa je razlika glede na Sketa!), če bi živeli sto let med nami, bi bili ostali tako zase (asocialni element!), zato ker nikdar nikogar niso potrebovali. Ali so Židje sploh koga potrebovali?«³⁰ »Ne, Žid ni znal plačevati, celo ne po opravljenem delu, po zaslugah.«³¹ Ti dve izjavi spet poudarjata židovskost Reichovih negativnih lastnosti, prva z retoričnim vprašanjem tudi izrecno razširja odnos konkretnega Žida na odnos vsega njegovega naroda. Tega nikakor ne moremo uvrstiti drugam kot v seznam antisemitskih izpadov Miška Kranjca, ki na nekem mestu tudi zanimivo trdi: »Ker dejstva so tu sirova (= surova): če je že do revolucije pri nas moralo priti (in v Mladosti v močvirju ni popisana kot nekaj nesimpatičnega!), je lahko bila le proti Židu Reichu.« Žid je pač edini bogataš daleč naokoli. Prek-

murske razmere so torej temeljito drugačne od vzhodnoevropskih, ruskih, kjer so ravno Židje izkoristili revolucijo in v nji uzurpirali oblast, dokler jih ni Stalin skrajšal za glavo, kar ga v očeh tamkajšnjih antisemitov nedvomno dela zelo popularnega. Žid je pri Kranjcu osrednji kontrarevolucionar, bela vojska je pravzaprav njegova, in je kot taka v besedilu tudi izrecno označena.³² Kakor je v nacistični in še kateri drugi rdeča armada označena za židovsko. Potemtakem je Kranjčev antisemitizem tudi razredna zadeva, do njega pride s posploševanjem nerazpoloženja od slabih izkušenj z Reichovimi na vse Žide, premore pa delno tudi svetovnonazorske razsežnosti (nenaravnost njihove miselnosti, brezsmiselnost tradicij njihove zgodovine), dasi je v tem kar sodobno oddaljen od tozadevnega Hitlerjevega patološkega, rasističnega in mitičnega antisemitizma, ki mu je seveda mrzek — so si pa Židje za svojo usodo (v najboljšem primeru: tudi, ne povsem) sami krivi.

V pred nekaj leti izšlem romanu Marpurgi, avtorice Zlate Vokačeve, je položaj čisto drugačen.

»O nebesa, zakaj smo slabši od drugih ljudstev.
Smo mar trdi kot kamen, ali so naša telesa iz bakra,
da lahko prenesemo vse naše nesreče.
O zemlja, ne skrivaj naše krvi in naj se vse prostranstvo
napolni z našim krikom.«³³

pravijo tamkajšnji Židje. Vseobsegajoči humanizem glavnega junaka, doktorja Hannesa, nezakonskega sinu Barbare Celjske in Eneja Silvija Piccolominijsa, se pred Židi seveda nikakor ne more ustavljati, kakor se tudi ne slepota fanatičnega Kapistrana in tovarišev, vnetih za domnevno sveto katoliško vero in enakšno cerkev. Delo etične zavzetosti in globine, kakršni sta redki v sodobni slovenski literaturi, je to, toda: Židje in njihov aktivni princip nasproti statistiki krščanskega sveta so spet neka davna zgodba. Resda v svoji sporočilnosti stvar ne more biti preteklost, toda Židje v nji, ki nas na tem mestu osrednje zanimajo, so. Ponovno so daleč, vsaj časovno, niso pa več strašilo ali celo grožnja ljubim Slovincem. »Zdi se mi, da nasploh trgovcev nikoli ni gnal po svetu samo zaslužek; nosili so jih tudi prividi, da bodo prinesli ljudem nekaj, kar imajo druge./.«³⁴ Ta knjiga premore celo zagovor trgovstva, te tradicionalne (zlasti v slovenski literaturi) židovske dejavnosti! Toda Židje v nji nastopajo tudi kot plemeniti zdravniki; v povezavi s pravkar navedeno mislijo je to gotovo vpis nadvse pomenljive vloge tega ljudstva v besedilo. Sicer pa »nestrpnost in sovraštvo izvirata iz neumnosti.«³⁵ Ta izjava se v Marpurgih brez pridržkov nanaša tudi na Žide, kakor Lessingove ideje izpred več kot dvestotih let, ki zaznamujejo vrhunec prvega razsvetljskega vala truda za tolerantnostjo do drugačnih, vsakršnih, celo izraelitskih drugačnih. Toda ta val žal še zdaleč ni odplaval nestrpnosti v teh rečeh. Videli smo to tudi v glavnem toku slovenske literature. Toda kakor je sčasoma naš katoliški človek z osebo Ivana Preglja že zmogel sočutje celo do Juda Iškarijota (baladi v prozi Eden izmed vas, Kerijočan), tako tudi nekateri tradicionalni antisemitski stereotipi, ki so se pojili pri različnih virih, kakor smo v tem tekstu, upam vsaj, na-

kazali, niso ostali edino, kar je zmogla naša misel v odnosu do židovskega naroda.³⁶

OPOMBE

1. A. Slodnjak, *Prešernovo življenje*, Ljubljana 1964, 268. — 2. J. Vošnjak, *Spomini*, Ljubljana 1982, 43, 44. Tudi drugi klasični slovenski spominopisci (Šuklje, Sernec) Židom niso ravno naklonjeni, vendar se nekako čutijo superiorne nad potomci Abrahamovimi. Potrebno je poudariti še to, da vsi poznajo več ali manj le rasnega Žida, ne žida kot tip človeka, kakor npr. Weininger v znamenitem *Spolu in značaju*. — 3. Glej o tem v tržaški *Jadranski koledar* za leto 1988, 191–197. — 4. Vsa Aškerčeva omenjena ali citirana besedila so dosegljiva v dosedaj izdanih (4) knjigah njegovega zbranega dela (zbirka *Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev*, izhajajoča pri DZS). — 5. I. Cankar, *Zbrano delo*, 24. knjiga, Ljubljana 1975, 151. Zanimivo vzporednico mnenju tega našega najodličnejšega književnega modernista predstavljajo misli o židovstvu v glasbi glasbenega modernista Antona Lajov(i)ca, o tem glej v: D. Cvetko, *Anton Lajovic (zbirka Znameniti Slovenci)*, Ljubljana 1987, 162, 163. — 6. I. Cankar, *Zbrano delo*, 25. knjiga, Ljubljana 1976, 114–121, zlasti 120 in 121. — 7. I. Cankar, *Zbrano delo*, 24. knjiga, 94–102, zlasti 100 in 101. — 8. I. Cankar, *Zbrano delo*, 25. knjiga, 120. — 9. I. Cankar, n. d., 52–54, zlasti 52 in 53. — 10. V: I. Gantar *Godina, Masaryk in masarykovstvo pri Slovencih*, Ljubljana 1987, 144–169. — 11. Glej Cankarjevo pisanje *Ob Krekovem pogrebu*, I. Cankar, *Zbrano delo*, 25. knjiga, 143, 144. — 12. I. Cankar, *Zbrano delo*, 24. knjiga, 214–220, zlasti 220. — 13. I. Gantar *Godina*, n. d., 141. — 14. Verjetno ni nepovedno, da je slovenska kritika, ki je Cankarju vztrajno očitala pomanjkanje idej, bila ob Krčmarju Eliji tozadevno prijetno presenečena; temu ustrezno je tudi reagirala: Cankarja je znala tudi pohvaliti (glej spremno besedo v 19. knjigi *Zbranega dela Ivana Cankarja*, Ljubljana 1974). — 15. Članek Antona Novačana na 1. strani 12. številke časnika *Naša vas* (II. letnik), Celje, 2. februar 1922. S kmečko internacionalo (Krestinterno) so nekaj slepomišili tudi v tedanji Sovjetiji, a tam je bila stvar le trojanski konj, ki bi kmeta spravljal v komunistično organiziranemu delavcu, oz. točneje njegovi stranki, podrejen, asistenčni položaj. — 16. O

tem zelo nedvoumno govorita oba Novačanova časnika, *Naša vas* (Celje, 1921–1922) — zlasti v svojem republikanskem obdobju — in *Republikanec* (Celje, 1922–1923). — 17. *Naša vas*, 5. številka, letnik I, Celje, 8. decembra 1921, 1, 2. — 18. Glej v: S. Radič, *Politički spisi*, priredil Z. Kulundžić, Zagreb 1971, 579, 580. — 19. *Republikanec*, 16. številka, letnik II, Celje, 15. marec 1923, 2; za Juda, kupčujočega z jajci, je Veldin označen v 14. številki imenovanega glasila, kjer je seveda opisan kot gromozanski bogataš s plačanimi agitatorji. — 20. *Republikanec*, 16. številka, 1. — 21. Oton Župančič, *Zbrano delo*, 4. zvezek, Ljubljana 1967, 56, 379, 380. G. Šlomovič je bil slovit in po svoje tudi zloglasen zbiralec umetnin z neverjetno bogato zbirko. — 22. H. Rauschning, *Pogovori s Hitlerjem*, Trst 1987, 193. — 23. H. Rauschning, n. d., 196. — 24. Zavedal se ga je tudi Kranjec, saj na nekem mestu *Mladosti* v močvirju pravi: »Teško je o Židih, celo po tej vojni pisati resnico, po šestih milijonih požganih, po v zaplombiranih vagonih zaprtih, tako ali drugače pobitih, po sentimentalnih dnevnikih in romanih in še bolj sentimentalnih filmih. Sleherno resnico pisati o njih nehote vrže nanj, ki si to drzne, mučno senco, lahko postane škodljivo v času, ko so še žive rasne zastrupitve. Toda vprašanje je, če ni bolj škodljivo resnico (!) zakriti? Edino orožje, ki so ga premogli in ki se bodo z njim poskušali reševati tudi v najbolj usodnih trenutkih svoje zgodovine, je bil denar, ne zgolj zato ker so sami največ verjeli vanj, temveč ker so mislili, da imamo vsi ljudje od vsega najraje denar.« (M. Kranjec, *Izbrano delo*, 5. knjiga, Ljubljana 1973, 588, 589). — 25. M. Kranjec, *Izbrano delo*, 5. knjiga, Ljubljana 1973 (zbirka *Naša beseda*), 334, 335. — 26. Takšnega mnenja je bil spričo dejstva, da so Židje najbogatejši na svetu in da jim vsi dolgujejo — a brez kakršnihkoli obtožb o izžemanju drugih narodov! — Anton Aškerc v pesmi *Natanova prikazen*. — 27. M. Kranjec, n. d., 363. — 28. M. Kranjec, n. d., 504. — 29. M. Kranjec, n. d., 331. — 30. M. Kranjec, n. d., 649. — 31. M. Kranjec, n. d., 643. — 32. M. Kranjec, n. d., 636. — 33. Z. Vokač Medic, *Marpurgi*, Maribor 1985, 32. — 34. Z. Vokač Medic, n. d., 10. — 35. Z. Vokač Medic, n. d., 22. 36. Izmed avtorjev, ki jih nismo omenili v glavnem toku našga razpravljanja, sta spričo zapisa filosemitskih izjav oz. situacij zlasti zanimiva dva, na katoliški strani Stanko Majcen, na svobodomiselnih pa Vladimir Bartol, ki je svojemu Klementu Jugu dal izgovoriti misel, naj si Izraelite Slovenci kar za zgled vzamemo spričo njihove odpornosti in vzdržljivosti (glej besedilo *Zadnji večer*, V. Bartol, *Demon in Eros*, Ljubljana 1974, 243, 244).

IZSELJENSKO VPRAŠANJE V KOLEDARJIH DRUŽBE SV. CIRILA IN METODA

ANDREJ VOVKO

Težišče dela narodnoobrambne organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda (z najpogostejše uporabljano kratico CMD), ki so jo ustanovili leta 1885 za obrambo pred nemškim raznarodovalnim delovanjem na slovenskem ozemlju, je bilo na šolskem področju z ustanavljanjem in vzdrževanjem lastnih zasebnih slovenskih osnovnih šol in vrtcev. O njenem delovanju je bilo tudi na straneh Kronike že nekaj napisanega, tako da se na tem mestu s tem ne bi ponovno ukvarjali.¹ Tokrat bo naše zanimanje posvečeno prispevkom o slovenskem izseljenstvu, ki so v obdobju 1885—1940 izšli v Koledarju Družbe sv. Cirila in Metoda.

Poleg šolskih so zbujala zanimanje CMD tudi nekatera druga narodnoobrambna in splošna slovenska vprašanja, med katere sta sodila tudi izseljensko in manjšinsko. CMD je vzdrževala stike s slovenskimi izseljenci, predvsem tistimi v ZDA, katerih finančna pomoč CMD ni bila zanemarljiva, prav tako ne število podružnic CMD in njihovih članov v ZDA. Tudi o tem je bilo v Kroniki že govora.² Zanimanje za izseljenska vprašanja se je v CMD zelo povečalo v drugi polovici tridesetih let, o čemer priča tudi število članov v koledarju CMD. Podoben je bilo v tem obdobju zelo naglašeno tudi spremljanje vprašanj pripadnikov slovenske manjšine v Italiji in Avstriji ter narodnoobrambna problematika na splošno.

Vestniki in od leta 1904 dalje Koledarji (Vestnik) Družbe sv. Cirila in Metoda niso samo dragocen in najpopolnejši vir za proučevanje njenega delovanja, pač pa kot omenjeno še za precej drugih vprašanj, obsegajo pa tudi zelo bogato bero pesmi in proznih prispevkov nekaterih vidnih slovenskih književnikov (Ksaverja Meška, Frana Maslja-Podlimbarskega, Antona Medveda, Frana S. Finžgarja, Manice Koman in drugih).

Prvi prispevek, ki v omenjenih koledarjih obravnava tudi izseljenska vprašanja je napisal Fran Maselj-Podlimbarski (1852 Sp. Lokve — 1917 Pulkava).³ V njem je strnil številne vtise s svojih službenih postaj častnika avstrijske vojske ter s svojih turističnih potovanj v predčasnem pokoju. Težišče njegovega prispevka o Slovencih na tujem je sicer *'notranje izseljenstvo'* v mejah habsburške monarhije in pri tem gre avtorju tako za mrtve kot žive Slovence: *'Mrtve sem iskal na italijanskih, ogrskih, čeških in bosenskih bojiščih...'*, spominja pa se *'tudi onih Slovencev, katerim se je še smehljala luč življenja, ko sem jih našel na tujem'*. Dalje avtor biča tiste Slovence, *'katerim je že ugasnila iskra domoljubja. Posebno nekateri visoki gospodje so zelo nizko posadili svojo prvotno domovino, kjer so se nekdaj šolali s pomočjo slovenskih dobrotnikov. O onih rojakih, ki se nam zgube samo na Dunaju, bi se dala napisati debela knjiga'*. Na podlagi lastnih osebnih izkušenj Podlimbarski opisuje svoje srečanje z vojaškim intendantskim uradnikom Hribarjem v takratnem Požunu, sedanji

Bratislavi, ki ga je raznežil šele pogled na slovenski časopis na Masljevi pisalni mizi, z Ribničanom Košmejem *'v nemški vasi ob Donavi'*, s slovenskimi inženirji, profesorji, uradniki, častniki in vojaškimi duhovniki, kot tudi s preprostimi slovenskimi ljudmi v Bosni, drvarji, ki so se vračali iz Romunije, težaki, ki so delali na Češkem pri železnici, slovenskimi tovarniškimi delavci na Moravskem. Ob ugotovitvi, da se je mnogo slovenskih upokojencev naselilo v 19. stoletju na Dunaju in Gradcu in da je slednji zanje veljal za *'Eldorado'*, Maselj vse Slovence zunaj slovenskega ozemlja poziva, naj se po upokojitvi naselijo v Sloveniji, zlasti v Ljubljani pa tudi v drugih krajih, kjer naj uživajo svojo zaslužno pokojnino in jo tudi porabijo v slovensko korist.⁴

Podoben poziv izseljencem, naj se na stara leta vrnejo domov in kupujejo slovensko zemljo, ki prehaja v tuje roke, je v svojem članku napisal tudi duhovnik, pisatelj in časnikar Franc Saleški Šegula (1860 Moškanjci — 1938 Maribor).⁵ Pri tem se je skliceval na vzore izseljenih libanonskih Maronitov in Slovakov, ki se vračajo nazaj v domače kraje s prigranim denarjem in ga tam koristno porabijo. Tistim izseljencem, ki se branijo vrnitve domov z ugovori, da so zdaj tujci v domači vasi, odgovarja, *'da to ne drži, da je svet isti, le mi smo se mu odtujili'*, kar je pokvarila doba dolgih let pa lahko popravi en sam javen nastop. Avtor svetuje izseljenskim povratnikom, naj se vključijo kot podporniki in mecenji pa tudi kot odborniki v podružnice CMD, v slovenska bralna, izobraževalna, pevka, gasilska in druga društva, v občinske in okrajne zastope pa kot svetovalci, volilci, častni občani itd. Poziva vse rojake na tujem, naj se *'od zahoda do izhoda, od juga in severa, čez pustinje in 'neskončno morje' vrnejo 'na pobrežje Mure, Drave, Save... na obali sinje Adrije slovenske'* ter zelo lirično zaključí članek s pisanjem o domovini, kjer se da *'v njenih hladnih gajih, tihih vaseh, ob potokih in po vinorodnih hribskih kraj belih cerkvic... zadovoljno prebivati in delovati'*.⁶

Po prvih dveh precej literarno zasnovanih člankih zasledimo naslednjo omembo izseljenskega vprašanja že v času stare Jugoslavije v prispevku vidne tržaške kulturno-prosvetne in narodne delavke ter primorske izseljenke v času med obema vojnama Marice Bartol-Nadlišek (1867 Trst — 1940 Ljubljana).⁷ Ta je sicer posvečen drugi temi: utrjevanju narodne zavesti med Slovenci v jugoslovanskem smislu *'troimenega naroda'*, med drugim z učenjem srbsčine in cirilice. Avtorica prispevka svari pred izseljevanjem iz nove jugoslovanske države, ki ga označi kot nesmisel, siliti v Ameriko za negotovim zaslužkom pa je zanj nespametno, *'ko se z delom tu v naši državi vsakdo lahko preživi'*, tudi v Ameriki pa je treba za življenje trdo delati. Zaključuje s pozivom, naj Slovenci ljubijo tako svojo zemljo, svojo grudo in ji ostanejo zvesti, kot

tudi »našo mlado Jugoslavijo«.⁸

Naslednji članki o izseljenski problematiki se pojavijo v začetku tridesetih let, nato pa skoraj v vseh naslednjih letih do konca izdajanja koledarja leta 1940. Pisani so po eni strani v značilnem jugoslovanskem centralističnem tonu, po drugi pa predstavljajo izseljence in njihove organizacije ter svarijo pred izseljevanjem, praviloma v bolj strokovnem in manj čustvenem jeziku.

Izseljenski komisar Fran Fink⁹ v duhu vseh omenjenih značilnosti objavlja dva svoja prispevka v dveh zaporednih koledarjih CMD. V prvem prispevku objavlja zelo podrobno izseljensko statistiko. Vzrokov za izseljevanje posebej ne analizira, pač pa govori o življenjskih razmerah, ki so bile pred šestdesetimi leti »še bolj neznosne kakor so danes«. Nato navaja število slovenskih izseljencev po posameznih državah: ZDA 250.000, Argentina 20.000, ostala Južna Amerika 5.800, Kanada 6.000, Avstralija 200, Nemčija 30.000, Francija 16.000, Belgija 3.000, Nizozemska 3.000, skupaj 334.000 oseb. Kot največjo slovensko naselbino zunaj matične domovine navaja Cleveland z okrog 60.000 slovenskimi izseljenci, tremi slovenskimi župnijami, dvema slovenskima šolama s 1.529 oziroma 670 otroki ter Slovenskim Sokolom. Nato navaja večje naselbine, v katerih so samostojne slovenske in mešane župnije, slovenska podporna društva, slovensko časopisje, slovenske narodne domove in dvorane po posameznih državah ter diplomatska in konzularna predstavništva Kraljevine Jugoslavije v ZDA. Za slovenska podporna društva navaja naslednje številke članstva: Kranjska Slovenska Katoliška Jednota 242 društev s 34.500 člani, Slovenska Narodna Podporna Jednota, ki so jo ustanovili rojaki večinoma delavskega stanu 732 včlanjenih društev s 63.500 člani, Jugoslovanska Katoliška Jednota 217 društev z 19.000 člani, Slovenska svobodomiselna podporna zveza z 222 društvi in 12.000 člani, Slovenska Dobrodelna zveza s 53 društvi in 10.000 člani, Zapadna Slovenska Zveza v Denverju z 41 društvi in 3.000 člani, Jugoslovanska podporna zveza Sloga z 18 društv in 3.000 člani, Slovenska Hrvatska Zveza v Calumetu s 26 društv in 2.000 člani, Družba sv. Družine v Jolietu s 17 društv in 1.900 člani ter Slovenska ženska zveza v Chicagu z 32 društv in 500 člani. Pri posameznih konzulatih v ZDA je verjetno iz praktičnih razlogov navedeno tudi, katere zvezne države spadajo v njihovo pristojnost. V delu prispevka, posvečenemu Argentini, navaja slovenska društva v Buenos Airesu (Slovensko Prosvetno Društvo I, Calle Segni, Slovensko Prosvetno društvo II, Calle Colonia, Društvo Slavia in Sokol Kraljevine Jugoslavije v La Paternal, v mestih Berisso pri La Plati (jugoslovansko društvo Kosovo) in Rosario (Slovensko delavsko društvo Triglav ter častnim konzulom Ivanom Kokičem) ter naglašajo dejstvo, da v tej državi ni slovenskih župnij in šol, razen privatnih tečajev pri prosvetnih društvih, ki jim je banska uprava iz Ljubljane poslala potrebne slovenske šolske knjige. Ponašnja je tudi članek iz argentinskega Slovenskega

tednika z dne 6. aprila 1929, v katerem so podane številke izseljencev iz Primorske, ki jih časnik samo iz Goriške beleži nad 10.000 in »to same mlade, krepke moči moškega in ženskega spola«. Po podatkih iz omenjenega članka je izseljevanje najbolj prizadelo bovško in srednjepavsko dolino. Tako naj bi se iz Kamne izselilo nad 200 ljudi (140 moških in 60 žensk), iz Črnice 169 (115 moških in 54 žensk), iz Dornberga 212 (108 moških in 104 ženske), iz Batuj 95 (56 moških in 39 žensk), iz Rihenberga (Branika) 108 (52 moških in 56 žensk), iz Prvačine 320 (70 moških in 250 žensk), z Vogrskega 52 (35 moških in 16 žensk), iz Oseka 115 (68 moških in 47 žensk), iz Renč 406 (272 moških in 134 žensk) ter iz Šempasa 118 (75 moških in 43 žensk). Zelo podobno je najbrž predvsem z uporabnim namenom naveden naslov Izseljenskega delegata Delegado de Emigracion del Reino Yugoslavo v Buenos Airesu. Glede ostale Južne Amerike avtor piše, da je največja kolonija slovenskih izseljencev v San Paulu, kjer sta Slovensko izobraževalno društvo Primorje in Jugoslovansko podporno udruženje. Opozarja, da je slednje v letu 1932 izdalo poseben Almanah, v katerem opisujejo razmere v Braziliji, naprodaj pa je pri Družbi sv. Rafaela v Ljubljani. Nadalje navaja, da so se v Urugvaj naselili zlasti prekmurški Slovenci, od tega v letih 1928–29 preko 300 deklet, ki so se večinoma zaposlile v Montevideu kot kuharice, sobarice in služkinje. Ostale Južne Amerike Fink ne obravnava. Kot značilnost razmer, v katerih so živeli slovenski izseljenci v Kanadi, navede avtor njihovo raztreseno naselitev brez pravih kolonij, izseljence kot farmerje ali poljedeljske delavce, večina pa so rudarji in gozdni delavci. Navaja tudi nadaljnjo značilnost ustanavljanja podružnic podpornih jedrot v ZDA v nekaterih večjih kanadskih mestih ter pregled društev Slovenske Narodne podporne Jednote (16), Kranjske Slovenske Katoliške jednote (8) in Jugoslovanske katoliške jednote (2).¹⁰ Zanimivo je, da razen ZDA, Kanade, Argentine, Brazilije in Urugvaja druge države s slovenskimi izseljenci niso omenjene. Podatki za praktično uporabo pa dajo sklepati, da je bil Koledar CMD očitno v določeni meri razširjen med slovenskimi izseljenci. Znano je, da so v času pred 1. svetovno vojno izseljenci v ZDA brali narodnoobrambni mesečnik Slovenski Branik, ter v času med obema vojnama tako v Južni kot Severni Ameriki glasilo slovenskih in hrvaških beguncev iz Julijske krajine časopis Istro. Razširjenost Koledarja CMD pa bi bilo potrebno še ugotoviti, seveda če obstajajo podatki o tem.

Medtem ko je bil prvi Finkov članek izrazito statistično pregleden, je drugi prava zbirka informacij, ki naj bi ljudi odvračale od izseljevanja, o čemer že dovolj priča njegov naslov Svarilo izseljencem. Avtor zelo naglašata takratno svetovno gospodarsko krizo, ki je imela po eni strani pozitivno lastnost, da je izseljevanje iz Jugoslavije skoraj povsem prenehalo in s tem naj bi bila tudi ozdravljena ta »raka našega naroda«, po drugi strani pa je bilo negativna posledica krize vračanje siromašnih in bednih izseljencev v do-

V enem največjih evropskih izseljenskih pristanišč Le Havru so vlaki pripeljali izseljence prav do pomolov

movino, kjer množijo vrste brezposelnih. Avtor nato razčleni gospodarske razmere v vseh najpomembnejših državah slovenskega izseljevanja. Ugotavlja, da so se Slovenci začeli v večjem obsegu izseljevati v ZDA pred 50 leti in so se tam »dobro razvili na delavskem trgu in trgovskem polju« ter da je le ameriška politika omejevanja priseljevanja preprečila, da »bi bilo danes več Slovencev v Ameriki, kakor v dravski banovini«, ob naglaševanju 10 milijonov brezposelnih v ZDA pa odsvetuje izseljevanje tja, »ker je zaposlitev tam skoraj izključena«. Za odvrčanje možnih kandidatov za izseljevanje uporabi tudi »silno strog zakon, ki so ga izdale za priseljence Zedinjene države«. Kot države, v katerih so delavske razmere za izseljence najbolj neugodne, navede Kanado, Argentino, Brazilijo, Urugvaj ter Avstralijo. V Kanado se tako smejo izseliti samo žene in otroci izseljencev, ki imajo zaposlitev ter dovoljenje kanadske vlade ter izseljenci povratniki, ki so bili zunaj Kanade manj kot eno leto. Z izjemo rudnikov v Ontariu označi razmere v Kanadi kot »v splošnem zelo neugodne«. Opozarja tudi, da je priseljevanje v Argentino, Brazilijo in Urugvaj vezano na sklenjeno pogodbo z delodajalcem ter da se je večji del izseljencev vrnil iz Avstralije, ponovnega izseljevanja tja pa ne priporoča. Glede Francije navaja, da ta država do leta 1924 sicer vabi na tisoče delavcev-izseljencev, toda zaradi krize se izseljenci vračajo, še bolj kočljive in neugod-

ne razmere za izseljence pa so v Belgiji in Luksemburgu, ki ju odsvetujejo še bolj kot Francijo: »Dokler ni skrajne potrebe, ne hodi v tujino, tvoja mati je domovina Jugoslavija«. Razmere v nizozemskih rudnikih, kjer »v zadnjih letih« rastejo kolonije slovenskih izseljencev v pokrajini Limurg, so sicer dobro urejene, vendar pa je »delo zelo naporno in zdravju škodljivo«, pojavljajo se gospodarske težave in izseljenci se tudi od tam vračajo v domovino. V sklepu prispevka brez kake posebne smiselne zveze s prejšnjim tekstom, razen praktičnega vidika informiranja izseljencev, navaja zakonske predpise za jugoslovanske izseljence-vojaške obveznike po 45. členu zakona o organizaciji vojske in mornarice. Tako se smejo izseljenci, ki še niso odslužili vojaškega roka, vsako tretje leto za šest mesecev vrniti v domovino, ne da bi jih v tem času smeli klicati na odgovornost ali celo v vojaško službo. Opozarja tudi na takrat novo interpretacijo tega člena, da ta olajšava velja samo za tiste izseljence, ki so se zaradi rekrutacije oglasili na jugoslovanskih konzulatih in to lahko dokažejo z ustreznim potrdilom. Olajšava pa velja tudi za tiste bivše jugoslovanske državljane, ki so dobili tuje, niso pa odložili jugoslovanskega državljanstva in za tiste, ki so »po pokolenju naši, po rojstvu pa tuji državljani«, če se v duhu 31. člena zakona o državljanstvu niso odpovedali jugoslovanskemu državljanstvu.¹¹

Z izseljevanjem Slovencev v Evropo zunaj habsbur-

ške monarhije se v Koledarjih CMD prvi ukvarja Rudolf Kresal v dolgem sestavku o westfalskih Slovencih. Celoten prispevek nekoliko spominja na ona izpred prve svetovne vojne zaradi določene čustvenosti in celo patetičnosti, čeprav za razliko od njiju navede tudi dragocene konkretne podatke. Kot osnovna rdeča nit se skozi prispevek vleče naglašanje velike tragedije v tujini izginjajočih westfalskih Slovencev, njihovi nadčloveški napori pri razvoju nemške industrije ter velika volja za ohranitev narodne zavesti. V začetku avtor zelo pesimistično ugotavlja, da bo prišel dan, »ko bo umrl v kakem oddaljenem mestu na nemškem severozapadu zadnji Slovenec, ki je pred davnimi leti šel po svetu iskat kruha in nove domovine«. Tja sta jih po avtorjevem mnenju pregnala avstrijska raznarodovalna politika in domača tesnoba. V Westfaliji so slovenski izseljenci v peklenskih razmerah pokazali »vso moč tistega majhnega, na severni meji Balkana bičanega naroda, za katerega je avstrijska aristokracija imela le psovko« ter pri hlapčevanju in trpljenju za tuj narod zmogli tudi oznanjevati slovensko ime in slovensko voljo. Ko naglašajo vlogo Slovencev kot pionirjev kasnejše mogočne nemške industrije, ugotavlja, da skoraj ni bilo slovenske vasi, trga ali mesta, ki ne bi dalo izseljencev v Westfalijo. Te je po letu 1871 zmagovita Nemčija potrebovala v svojem gospodarskem razvojnem zanosu. Število izseljencev avtor oceni na 80.000 »slovenskih sinov«, ki so se izselili »pod nasiljem velikega kapitala in avstrijske imperialistične politike«. Po letu 1930 naj bi bilo slovenskih izseljencev še okoli 50.000, izmed katerih je še vedno velika večina rudarjev, le redki so bili sinovi, ki ob bornih rudarskih plačah očetov niso prevzeli njihovega poklica in se uspeli povzpeli po socialni lestevici navzgor. Zanimiv je avtorjev podatek, da je med prvo svetovno vojno avstrijska oblast poklicala westfalske izseljence v avstrijsko vojsko. Ti so se odzvali, po končani vojni pa so se preživeli vrnili nazaj. V obdobju po prvi svetovni vojni po avtorjevem mnenju kljub socialni bedi zavest slovenskih izseljencev ni upadla, pač pa se je še okrepila in skupaj z rastjo kulturne dejavnosti prispevala k ohranjanju slovenske narodne zavesti. Podružnice izseljenskih društev ter slovenske šole vcepljajo to zavest že na pol pomemčeni mladini »z muko, ki je vredna svetniške gloriole«. Izseljenci naj bi še vedno upali, da bi se vsaj tretja generacija vrnila na slovensko zemljo. Boj slovenskih izseljencev za ohranitev njihovega narodnega bistva naj bi bil z razumevanjem sprejet pri Nemcih in ti so v začetku tridesetih let dovolili v Westfaliji in Porenju slovenske šole. Avtor se opravičuje s pomanjkanjem prostora, da ne more podrobneje prikazati uspešnega dela Zveze jugoslovanskih delavskih in podpornih društev ter Zveze katoliških društev sv. Barbare, rojake v Sloveniji pa poziva, naj pomagajo »tej naši krvi na nemškem severu, da ne usahne, in da nam zgodovina ne bo očitala, da je za westfalskega Slovenca napravil Nemec več kakor pa njegovi krvni bratje v domovini.«¹²

Rudolf Kresal v prispevku z zelo pomenljivim na-

slovom Deseta banovina razgrne vso izseljensko problematiko in to ne zgolj slovenske, pač pa zajame vse izseljevanje iz ozemelj, vključenih v novo jugoslovansko državo, pri čemer posega nazaj v zgodovino. Uvodoma prišteje jugoslovanske izseljence med najpomembnejše tvorce nove jugoslovanske države ter kritizira dejstvo, da jim je bilo vse do zadnjih let zaradi »raznih domačih trenj in bolj ali manj neurejenih domačih razmer« posvečeno premalo skrbi, in to v nacionalnem in ekonomsko-političnem smislu. Nad milijon jugoslovanskih izseljencev označi avtor duhovito za deseto banovino, v interesu »naroda in države« pa bi tej po vsem svetu raztreseni banovini ne smeli posvečati nič manj skrbi kot ostalim devetim v mejah jugoslovanske države. Ta deseta banovina je v borbi za osvoboditev »našega naroda« poleg borcev po evropskih bojiščih nudila »največjo pomoč« tudi v gospodarskem pogledu. Slednje utemeljuje s trditvijo, da so jugoslovanski izseljenci do leta 1931 na leto pošiljali v staro domovino do 1 milijarde din, kar je bilo zanjo v marsikaterem pogledu življenjskega pomena. Zlasti ameriški izseljenci so s svojim delom v Jugoslovanskem odboru toliko prispevali, »da smemo in moramo govoriti, da je današnja jugoslovanska država v zelo, zelo veliki meri delo jugoslovanskega izseljenca«. Ko avtor analizira sestavo in vzroke jugoslovanske emigracije, ugotavlja, da se je izseljevalo v glavnem kmečko prebivalstvo in to pod pritiskom avstrijskih in turških oblasti tudi zaradi njegove narodne pripadnosti, kajti »iztrebljanje našega naroda je bila ne le pobožna, temveč najsvetejša želja teh držav«. Kmetje so se izseljevali večji del le začasno, da so se lahko vrnili z nekaj prihranki, znova postavili zadolžene domove in bili z iz tujine prinešenimi izkušnjami pionirji gospodarskega napredka, nacionalno pa odločni nasprotniki avstrijske in turške oblasti. Avtor začne potem popisovati problem, ki smo ga že srečali pri Finku: negativne posledice svetovne gospodarske krize na izseljenstvo. Tako je zaradi nje začel naglo padati dohodek od izseljenskega kapitala in zdaj dosega na leto komaj 200 milijonov din. Število izseljencev iz Jugoslavije, ki je pred krizo znašalo na leto preko 12.000 izseljencev v prekomorske in dvakrat toliko v evropske države, se je zmanjšalo na skupno na leto številko 2.000, a tudi ti se kmalu obubožani vrnejo. Tako se je tok selitev obrnil in letno se krog 1.200 izseljencev iz Amerike vrne v domovino, med njimi pa je največ tistih, ki jih je gospodarska kriza uničila. Jugoslavija je zdaj pred zahtevno nalogo, kako rešiti tiste izseljence v tujini, ki nimajo denarja za vrnitev. To ni samo vprašanje socialne politike, ampak vse države, vsega naroda, kajti izseljence je treba ohraniti v nacionalnem, kulturnem in gospodarskem delu v korist domovine. Pri tem omenja, da so mednarodne pogodbe za zaščito izseljencev nezadostne ali pa jih sploh ni in to pogosto tudi z nekaterimi državami, ki so do Jugoslavije celo prijateljske. Ko ocenjuje število jugoslovanskih izseljencev, se avtor »opravičuje«, da je točne številke zelo težko navesti, »ker je izseljenska služba do zadnjih let bila silno po-

manjkljiva, pred vojno pa je sploh ni bilo«. Približne številke pa so naslednje: Kanada 18.000, ZDA 700.000, centralna Amerika 4.000, Argentina 120.000, Bolivija 1.500, Brazilija 40.000, Čile 12.000, Urugvaj 3.000, Paragvaj 1.500, ostala Južna Amerika 3.000, Avstralija 10.000, Nova Zelandija 3.000, južna Afrika 1.500, severna Afrika 2.000, Nemčija (sami Slovenci) 40.000, Luksemburg 2.500, Belgija 15.000, Francija 40.000, Nizozemska 3.000, v ostalih državah pa še 30.000. Potem avtor navaja nekaj tujih mnenj o dosežkih jugoslovanskih izseljencev, tako pohvalno pisanje Jacka Londona o Dalmatincih v Kaliforniji in njihovih kmetijskih, zlasti sadjarskih dosežkih, posebej pa naglasi delovanje Mihajla Pupina in Nikole Tesle, ki ga podkrepi z nekaj citati tujih piscev. Ob tem naglašja, da ta dva nista »edina velika sinova jugoslovanskega naroda, ki sta svetu dokazala silo našega duha in nas svetu pokazala kakor enako vreden narod z drugimi narodi.« Dalje govori o Slovencih, ki so se v Ameriki prvi začeli narodnostno organizirati na verski podlagi in imajo v začetku tridesetih let 43 slovenskih župnij ter svoje bogoslovje v Lemontu. Hrvatje imajo 31 župnij, Srbi 43 parohij, obstajata pa tudi dve grško-katoliški župniji. Ocení tudi vrednost cerkva jugoslovanskih izseljencev s pripadajočimi poslopji in posestvi in sicer na 5 milijonov \$. Ob tem pa navede, da je večina teh cerkva tako zadolženih, da bi kmalu utegnile priti v druge roke, kar bi bila velika škoda, še zlasti, ker so s cerkvami povezanekonfesionalne šole, ki s pomočjo šolskih sester in drugih redov učijo otroke izseljencev materinščine, zgodovine in zemljepisa stare domovine. Leta 1932 je bilo 40 takih šol, v katerih se je učilo okoli 12.000 slovenskih, hrvaških in srbskih otrok. Delovanje teh šol je toliko bolj pomembno, ker si ameriška javnost in njene institucije prizadevajo izseljence čimprej amerikanizirati, razen konfesionalnih pa niso dovoljene nobene druge šole z neangleškim učnim jezikom. Zaradi raztresenosti jugoslovanskih izseljencev je malo krajev, kjer so naseljeni v večjem številu in zato je o njihovem društvenem življenju po avtorjevem mnenju možno govoriti samo v Severni Ameriki in Westfaliji. Severnoameriške izseljenske organizacije štejejo 3.000 podpornih društev, od katerih jih je 2.700 združenih v petnajst centralnih zvezah s 270.000 člani, s premoženjem, ki znaša 19 milijonov 500.000 \$, zavarovalne vsote članstva pa 170 milijonov \$. Ta društva »vrše jugoslovansko nacionalno propagando in skušajo z vsemi silami naš rod ohraniti« pred asimilacijo, »ki gre že neizprosno zmagovito pot, ker v Ameriki ni več svežega, z zdravim nacionalizmom prežetega dotoka«. Zaradi krize je boj za ohranitev nacionalne identitete izseljencev vedno hujši. Avtor navaja dejstvo, da so se v Westfaliji vsa društva, tako katoliška kot druga združila v eno samo močno centralno zvezo, zato imajo lažje delo pri svojih naporih prikazati »našo državo in naš narod dostojno sodobni Nemčiji in ohraniti nacionalno zdrav rod.« Avtor se ponovno vrača k vprašanju dotoka izseljenskega denarja v staro domovino. V povojnih le-

tih naj bi ga bilo kar za 250 \$ (13 milijard takratnih din), kar je bilo za 32 milijonov \$ več, kot je znašala skupna vsota vseh zunanjih posojil Jugoslaviji. Ker je izseljenski kapital življenjskega pomena za jugoslovansko državo, bi z izginotjem desete banovine, ki se kaže zaradi trenutnih težkih svetovnih gospodarskih razmer, izginil tudi štirinajsti in najboga-tejši del »našega naroda«. V propadlih ameriških bankah je tudi velik del jugoslovanskih izseljencev izgubil svoje prihranke, podobno tudi v Evropi in v Jugoslaviji, kamor je del izseljencev naložil svoj denar. Mnogi izseljenci so se ob tem polomu spomnili stare domovine. Ob tem avtor razmišlja, da naj bi nacionalna zavest posameznika padala z naraščanjem njegovega premoženja in da siromašnejši izseljenci bolj mislijo na domači kraj ter meni, da bi bilo treba v nacionalnem in kulturnem pogledu to izkoristiti. Dalje navaja, da je podobno kot posameznike kriza načela tudi izseljenske organizacije, tako da jim je ponekod zmanjkalo sredstev za boj proti asimilaciji. Tako bo morala zdaj matična domovina pomagati izseljencem, da bi se jim vsaj malo oddolžila »za plodno delo v nacionalni borbi pred prevratom in po prevratu«. Izseljenci od stare domovine, po avtorjevih besedah, ne potrebujejo veliko kapitala, pač pa so veseli, če jim matična domovina pomaga v njihovem nacionalno-kulturnem boju ohraniti za bodočnost države izseljenca kot eno najmočnejših nacionalnih in gospodarskih sil.¹³

O slovenskih izseljencih v Belgiji piše izseljenski učitelj Svatopluk Stoviček. O izseljencih govori kot o Jugoslovanih brez nadaljnje narodnostne razčlenitve. Navaja podatke belgijskega ministrstva notranjih zadev, po katerem je bilo jugoslovanskih izseljencev v Belgiji 30. 6. 1937 skupaj 5.555, od tega 3.896 moških ter 1.659 žensk (nad 15 let 3.092 moških ter 956 žensk, pod 15 let 804 moški in 703 ženske) ter podatke o zaposlitvi izseljencev iz istega vira, po katerem je bilo od 4.048 zaposlenih 2.815 delavcev, 35 uradnikov, 95 »gospodarjev in najemnikov« ter 1.103 brez poklica (žene, privatniki, rentniki). Večina izseljencev je zaposlena v rudnikih in tovarnah, zlasti ženske pa po hotelih, kmetijah, trgovinah in kot gospodinjske pomočnice. Avtor naglasi, da je bila pred obdobjem krize Belgija Jugoslovanom »deveta dežela«, iz katere so lahko pošiljali domov del prihrankov, pa tudi domačini so s tujimi delavci zelo lepo ravnali. Kriza je stanje bistveno spremenila, izseljence silijo k delu, jih odpuščajo ali celo izženejo iz države. Težave, ki jih je prinesla kriza izseljencem, so pospešile njihovo združevanje v izseljenska društva, »stanovska in nacionalno kulturna društva, ki so postala pozneje še humanitarna-podpornak«. Avtor navaja Jugoslovansko delavsko podporno društvo, Jugoslovansko delavsko podporno društvo Sv. Barbare, Jugoslovansko društvo Slavček, Kolonijo jugoslovanskih radnika, Edinost, ter predstavi njihovo delovanje. Po njegovih besedah so bila ta društva odprta vsem. Politika v njih je bila prepovedana, razen mesečne članarine od 13 do 15 frankov pa so denar zbi-

rala s pevskimi koncerti, dramskimi prireditvami, tombolami, domačimi veseljami, vinskimi trgatvami, srečolovi in podobnim. Čisti dobiček teh prireditvev je šel podpornim blagajnam društev, iz katerih so izplačevali podpore bolnikom in delovnim invalidom, nekatera društva tudi posmrtnine in izredne podpore vdovam in sirotam. Izseljenski učitelj Stoviček je razumljivo pomemben del svojega prispevka posvetil šolstvu jugoslovanskih izseljencev v Belgiji in lastnim izkušnjam o tem vprašanju. V letu 1937 je že šesto leto poučeval otroke izseljencev, ki so bili razen nekaj Hrvatov po narodnosti v glavnem Slovenci. V šolskem letu 1936/37 je bilo v tri šolske tečaje vpisanih skupaj 210 otrok, od tega v Eysdeni St. Barbe 114 (58 dečkov in 56 deklic), v Waterscheiju 74 (10 dečkov in 12 deklic). Šolarje je v prvih dveh krajih poučeval ločeno po spolu, v Zwarteborgu pa skupaj. Ker so imeli normalno belgijsko šolo z deljenim dopoldanskim in popoldanskim poukom ter z vmesnim odmorom, je izseljenski učitelj z dovoljenjem belgijskih šolskih in rudniških direktij (šole so bile rudniške) poučeval med opoldanskim odmorom ter popoldne po koncu rednega pouka. Zelo nazorno je popisal svoje pedagoške metode dela z utrujenimi, lačnimi in oddiha potrebnimi učenci, ki jih ni hotel še sam mučiti, pač pa je z njimi zlasti kramljal, jim pripovedoval o domovini, krajih, od koder so njihovi starši ter vmes vpletal zgodovinsko pomembne dogodke. Pouk so popestrili z branjem pravljic in povesti iz mladinskih knjig, ki jih je podarila ljubljanska banska uprava. Peli so narodne pesmi v priredbi Janka Žirovnika, se pripravljali za dramske nastope, pisali nareke, proste spise in pisma. Učitelj je skupaj z učenci ponavljal tudi snov, ki so jo predelovali v redni belgijski šoli, pri čemer jih je učil tudi pravilnega izražanja ter slovenskih izrazov. Ko je vreme dopuščalo, je peljal učence tudi na sprehod v naravo ali celo na šolski izlet s kolesi. Svoj prispevek končuje Stoviček s prošnjo izseljencem, naj govorijo doma s svojimi otroki v materinem jeziku ter pošiljajo otroke v šolske tečaje materinščine, oblasti v matični domovini pa prosi, da bi za izseljenske otroke zbirale mladinske knjige, zemljevide Jugoslavije in dravske banovine ter denar za šolske potrebščine, izseljencev pa naj se spomnijo tudi za Miklavža in Božič, »ko je treba šolarčke in sploh vse mlade Jugoslovance obdariti«. ¹⁴

Z življenjem slovenskih izseljencev v Nemčiji se ukvarja pisatelj ter avtor romana o westfalskih Slovencih Tulipan Davorin Ravljen, ¹⁵ ki naglašja predvsem razvitje prapora Jugoslovanske osrednje delavske zveze v Marlu na praznik velikega šmarna 15. avgusta 1937. Omenjena zveza je bila ena od dveh glavnih organizacij slovenskih izseljencev v Nemčiji, ki je imela sedež v Essnu, vodil pa jo je Pavel Bolha. Druga izseljenska Zveza je bila zveza društev sv. Barbare, ki jo je vodil Ivan Lindič. Avtor članka naglašja, da sta v zadnjem času obe zvezi našli »kolikor toliko skupna pota in tako se je tudi razvitja prapora v Marlu udeležilo ... lepo število članov Sv. Barbare.« Jugoslovanska osrednja delavska zveza je bila očitno

dobro zapisana pri jugoslovanskih oblasteh, saj je kumstvo zastave prevzela kar kraljica Marija, ki jo je zastopal tajnik poslaništva v Berlinu Pandurovič, »ki je pripel v imenu kraljice krasno izvezen težak svilen trak.« Kot predstavnik narodnih organizacij iz Jugoslavije se je slovesnosti udeležil tudi poslanec Rudolf Pleskvič iz Trbovelj (velika večina izseljencev je bila rudarjev iz Zasavja), »ki je tudi v imenu Ciril-Metodove družbe sporočil pozdrave«. Zastopnik nemških oblasti dr. Ehrensberger, ki je označen kot »eden najvišjih uradnih činiteljev v vodotni pokrajini«, je »izredno pristržno pozdravil zborovalce in vzkliknil na čast našemu kralju in Jugoslaviji«. »Velika in pristržna« svečanost naj bi po Ravljenovih besedah pokazala, »kako se more v veliki nacionalni državi uveljaviti tudi majhna skupina tujih rojakov, ako vneta goji nacionalno idejo in ako se zadržuje taktično nasproti gostiteljem, ki ji skušajo za trdo delo nudit človeškega dostojanstva vreden obstanek.« Zelo tople pohvalne besede ima avtor tudi za Jugoslovansko osrednjo delavsko zvezo, ki je bila po njegovih besedah »prva naša izseljenska organizacija, ki je dvignila na ščit idejo jugoslovanske nacionalne zavesti« ter po navodilih dr. Gregorja Žerjava, enega najzaslužnejših za liberalni zasuk v CMD leta 1907, »takoj po vojni začela prevajati v svoj tabor narodno zavedne može in njihove družine v vsem Porurju«, ob tem pa se je morala hudo boriti »z avstrijakantskimi intriganti«. »Neoporečeno« njena zasluga naj bi torej bila, da se je zdramila in poglobila slovenska narodna zavest med izseljenci v Nemčiji, da so se utrdili stiki z uglednimi predstavniki nemškega javnega življenja in da je izseljenska kolonija dobila »lep sloves, učvrstila ... svoje postojanke v nacionalnem in socialnem pogledu, pripomogla ... mnogo k boljšemu spoznavanju Jugoslavije od strani Nemcev«. Ob tem ni idejno in organizacijsko, pač pa finančno prešibka, da bi se lotila posredovanja med Nemci in Jugoslavijo, pa tudi tisto, kar hoče v tem smislu izpeljati, trči navadno na ovire. Ravljen odločno kritizira postopke jugoslovanskih oblasti ob pripravi posebnega vlaka iz Essena v Jugoslavijo. Prvič so to storili v letu 1937, vendar pa jugoslovanske oblasti niso dovolile popusta za vožnjo tistim Nemcem, ki so šli skupaj z izseljenci na obisk v Jugoslavijo in nekateri od njih so bili »malce razočarani«. Avtor je mnenja, da bi moral v teh primerih »naš šimel popustiti, naša oblastva (pa) morajo na prireditve in manifestacije naših rojakov gledati skozi drugačna očala«. V zadnjem delu svojega prispevka avtor nekoliko opiše kulturne in šolske razmere izseljencev v Nemčiji. Tako navaja, da imajo »sto in sto« kulturnih potreb, njihovi prejemki pa jim dovoljujejo naročiti le kak slovenski tednik ali knjigo. Obstaja le ena sama slovenska zasebna šola in to v Gladecku v Westfaliji, potrebnih pa bi bilo vsaj deset. Tako stari kot mladi zelo potrebujejo slovenskih knjig, slovarjev pa tudi pripomočkov za glasbeno dejavnost, ki naj bi jim bila prirojena ter še spodbujena po nemškem vzgledu. Zelo koristno sredstvo narodne vzgoje je po avtorjevem mnenju letovanje

Jedilnica za izseljence na »Otoku solz« — Ellis Islandu v obdobju viška doseljavanja v ZDA

otrok izseljencev v stari domovini, ki že poteka. Ker mu je naklonjena tudi nemška oblast po avtorjevih besedah ni ovir, da se ne bi v naslednjih letih še povečalo. Glede vračanja upokoјencev v staro domovino je s konvencijami sicer urejeno, da tam prejemajo nemško rento, vendar nekateri ne zmorejo stroškov poti nazaj in ostajajo tam, kjer so pustili »svojo zdravo moč«. Glede brezposelnosti in revščine med izseljenci avtor navaja, da to obstaja, toda v glavnem je treba priznati, »da je nemško socialno skrbstvo dobro in da pač tudi našim ljudem nudi, kolikor jim v današnjih težavnih prilikah more nuditi.« Končuje z mislijo, da je pozornost države gostiteljice do izseljencev »tem večja, čim bolj bo domovina pokazala, kako se briga za svoje ljudi na tujem.«¹⁶

V okviru pregleda Slovencev v Jugoslaviji ter zunaj nje navaja dr. Svetozar Ilešič tudi 40.000 slovenskih izseljencev v Franciji ter predvsem v departmajih Nord in Pas de Calais ter Moselle in Meurthe Moselle v Loreni, okrog 6.000 Slovencev v krajih Eysden in Waterschee v pokrajini Limburg v Belgiji, okrog 3.000 Slovencev na jugu Nizozemske v Heerlenu ter 50.000 Slovencev v Porenju in Westfaliji (Dortmund, Essen) ter v Zelli in Wiesentalu ob severni švicarski meji. Brez številke navaja slovenske izseljence še v Španiji, Češkoslovaški, Poljski, Romuniji in Bolgariji, skupaj v Evropi 110.000 ljudi. Za ZDA postavi številko 250.000 ljudi, največ v državah Colorado, Illinois, Indiana, Kansas, Michigan, Minnesotta, Utah, Washington, West Virginia in Wisconsin ter Ohio s Clevelandom in Pennsylvanijo s Forest Cityjem, Johnstownom in Pittsburgom. V Kanadi navaja 20.000 slovenskih izseljencev, v Južni Ameriki, predvsem v Argentini 40.000, skupaj v obeh Amerikah 310.000. V Avstraliji naj bi jih bilo 700. V Aziji 1.200. V Afriki, predvsem v Egiptu pa 8.000. Izven Evrope naj bi bilo 320.000 Slovencev, vseh skupaj v matični domovini, v zamejstvu in izseljenstvu pa naj bi jih bilo 1,900.000.¹⁷

Izseljence omenjajo še v dveh krajših sestavkih v koledarju. Tako je navedeno predavanje dr. Lava Čermelja na tečaju za funkcionarje kulturnih društev na podeželju o nalogah teh društev na narodno-obrambnem področju. Med drugim je naglasil, da je naloga teh društev, da svoje člane in drugo prebivalstvo seznanjajo z usodo pripadnikov slovenske manjšine v sosednjih državah ter izseljencev, ki so odšli za kruhom v Nemčijo, Holandijo, Francijo, Belgijo in Ameriko ter vzbujati v njih zanimanje in ljubezen do rojakov v tujini z ustreznimi knjigami v društvenih knjižnicah, z razpravljanjem o manjšinskem in izseljenškem vprašanju, z ustreznimi predavanji in delovanjem v narodno-obrambnih društvih, »ki skušajo s svojim delom olajšati usodo naših bratov v tujini.«¹⁸ Svoj odklonilni odnos do izseljevanja izraža CMD tudi v kratkem nepodpisanem prispevku, kjer poziva k potovanju v tujino, »da vidiš, kako živijo drugi, da primerjaš, se učiš, tudi posnemaš, tam se izogiblješ«. Poziva k ogledu tako ožje domovine Slovenije (brez navedbe tega imena) kot širše domovine Jugoslavije, kjer naj bi si ogledali njeno pestro lepoto, ki jo hodi jo občudovat tudi tujci, se prepričali o še velikih neizrabljenih gospodarskih možnostih, spoznali pri prebivalcih, »pri njih vrlinah in slabostih prave svoje brate po krvi in jeziku, vzljubil boš domovino in ljudi in tvoje srce bo reklo: ostani doma!« Misel zaključuje z ugotovitvijo, da je v domovini najlažje najti kruh, čeprav marsikdaj trd in črn, medtem ko je tujina mačeha, ki bo izpila »tvoje življenjske sokove, nato pa te bo gnala domov — umirat.«¹⁹

Naj za sklep tega pregleda člankov v Koledarju CMD poudarimo, da nam njihovo proučevanje daje po eni strani podatke o stališčih, ki so predvsem v tridesetih letih 20. stoletja vladala v krogih CMD in blizu nje ter v liberalno usmerjenem delu slovenske javnosti, po drugi strani pa tudi koristne podatke za zgodovino našega izseljenstva, čeprav gre po večini za vi-

re iz druge roke ali pa za navajanje podatkov iz literature. Seveda pa naletimo tudi na dovolj nove podatke, če omenimo le pričevanje učitelja Stovička o pouku otrok slovenskih izseljencev v Belgiji ali nekatere podatke o westfalskih Slovencih. Zanimivo je ugotavljati, da pisci člankov visoko med vzroke izseljevanja postavljajo nacionalistično protislovansko in protislovensko politiko staroavstrijskih oblasti. Kot preizkus vrednotenja objavljenih podatkov se pomudimo nekoliko le pri primerjavi števila slovenskih izseljencev v posameznih državah izseljevanja, pri tem pa moramo upoštevati različne letnice nastanka člankov. Primerjali jih bomo s podatki iz članka Alojzija Kuharja iz leta 1939²⁰ ter Slave Lipoglavšek-Rakovec,²¹ pri čemer opozorimo na opombo v Kuharjevem prispevku, da je statistične podatke o slovenskih izseljencih zbrala prav Lipoglavškova in na dejstvo, da je slednja v svojem prispevku upoštevala stanje iz leta 1940. Ker navaja Kresal le skupne podatke o jugoslovanskih izseljencih, pride v poštev samo pri primerjanju izseljencev v Nemčiji, kjer izrecno navaja, da gre samo za Slovence. Tako Fink in Ilešič kot Kuhar in Lipoglavškova navajajo za Slovence v ZDA isto tradicionalno številko 250.000. Za slovenske izseljence v Kanadi postavi Fink v letu 1932 številko 6.000. Ilešič v letu 1938 20.000, Kuhar za obdobje od 1921 do 1936 4.281 oseb, Lipoglavškova pa 6.000. V Argentini jih je po Finkovih podatkih 20.000, po Ilešičevih 40.000, po Kuharjevih 25.000 in po Lipoglavškinih prav tako 25.000. Fink in Ilešič ne navajata posebej drugih latinskoameriških držav, skupno pa naj bi bilo po Finku v njih 5.800, pri Ilešiču pa 20.000 slovenskih izseljencev. Kuhar jih navaja 20.000 že samo za Brazilijo, Lipoglavškova pa za isto državo le 5.000. Fink navaja v Avstraliji 200, Ilešič pa 700 slovenskih izseljencev, medtem ko Kuhar in Lipoglavškova tega podatka nimata. Fink in Kuhar ne navajata izseljevanja v Afriko, predvsem v Egipt, medtem ko postavi Ilešič zanj številko 8.000, Lipoglavškova pa za Egipt številko 7.000. Kresal govori v svojem prispevku o Westfaliji o prvotnih 80.000 slovenskih izseljencih, ki naj bi jih bilo po letu 1930 še 50.000, medtem ko je v prispevku iz leta 1934 številko zmanjšal na 40.000. Za isto državo navaja Fink številko 30.000, Ilešič 50.000, Kuhar za čas pred 1. svetovno vojno 40.000 ter za čas pred 2. svetovno vojno 27.000 po jugoslovanskih ter 18.000 po nemških podatkih, medtem ko govori Lipoglavškova o 40.000 izseljencih po prvi svetovni vojni, obenem pa naglašja močno izseljevanje s tega območja v obdobju med obema vojnama. Po Finkovih podatkih je bilo v Franciji 16.000, po Ilešičevih 40.000, po Kuharjevih 16.000 ter Lipoglavškinih leta 1929 23.000 in pred drugo svetovno vojno 34.000 slovenskih izseljencev. V Belgiji navaja Stoviček uradno številko 5.555 jugoslovanskih izseljencev za leto 1937, Fink 3.000, Ilešič 6.000, medtem ko je za Kuharja od zgoraj omenjenih 5.555 Jugoslovancev polovica slovenskih izseljencev, ob tem pa opozarja tudi na izseljence s Primorske, ki jih vodijo kot italijanske državljane. Skupaj navaja števil-

ko 6.000 slovenskih izseljencev v Belgiji, Lipoglavškova pa za leto 1940 2.500, ob tem pa naglašja, da je bilo njihovo število v tej državi pred nekaj leti višje. Za Nizozemsko navajata Fink in Ilešič izjemoma enako številko 3.000, Kuhar številko 4.000 za leto 1929 in 1.000 za leto 1937 ter Lipoglavškova nekaj čez 2.000 slovenskih izseljencev. Pri teh primerjavah opazimo precejšnja razhajanja, ki jih kot rečeno lahko delno pojasnimo z različnimi letnicami prispevkov, saj je bilo n.pr. med Finkovim in Ilešičevim člankom obdobje najbolj živahnega izseljevanja v Evropo. Če bi dopuščal prostor, bi z medsebojnimi primerjavami po tej in drugi literaturi ter virih lahko preverili tudi vrsto ostalih podatkov, ki se pojavljajo v člankih. Omenimo le, da se da o seznamu slovenskih župnij v ZDA v Finkovem članku sklepati, da avtor zanj ni uporabil tekočih podatkov, objavljenih v ameriško-slovenskem Koledarju Ave Maria, pač pa tiste, ki so bili v omenjenem koledarju objavljeni nekaj let prej.

Videli smo, da se po člankih v avstrijskem obdobju ter prispevku Marice Bartol, ki ima predvsem jugoslovanske poudarke, članki z izseljensko tematiko pojavijo v Koledarju Družbe sv. Cirila in Metoda v tridesetih letih, predvsem pa v njihovi drugi polovici. Ti »pozni« članki imajo za razliko od prvih, ki imajo predvsem literarni značaj in so prežeti z veliko mero čustvenosti, svojo nedvomno strokovno in znanstveno težo, čeprav tudi sami niso brez čustvenih in narodnoobrambnih naglasov. Očitno je, da jih pišejo avtorji, ki ta vprašanja dovolj dobro poznajo, pa tudi, da so pretežno liberalno usmerjeni, kar med drugim razberemo iz naglašanja vdanosti do novonastale jugoslovanske države, jugoslovanskega »troedinega« naroda ter njegovih plemen. Viden »skupni imenovalec« teh prispevkov je svarjenje pred izseljevanjem in odvrčanje ljudi od njega, pogosto na zelo čustven način oziroma z naglašanjem dobrih možnosti za življenje in delo v novi jugoslovanski državi ter s poudarjanjem negativnih plati tujine, predvsem gospodarske krize, brezposelnosti in izkoriščanja izseljencev. V člankih so posebne pozornosti deležni Slovenci v Nemčiji, posebno tisti liberalne orientacije. Zanimive in preverjanja vredne so tudi pohvale, ki so jih bile pri avtorjih člankov, tako pri Kresalu kot še zlasti pri Ravljenu, deležne nemške oblasti za njihov odnos do slovenskih izseljencev.

Za konec velja naglasiti, da je vsekakor hvalevredna in posnemanja vredna zavzetost, ki jo je pokazala Družba sv. Cirila in Metoda za vprašanja slovenskih izseljencev, čeprav so bila po »opisu njenih del in nalog« ta zanjo obrobne pomena.

OPOMBE

1. Primerjaj: Andrej Vovko, Podružnice Družbe sv. Cirila in Metoda na Gorenjskem do 1918. Kronika, Ljubljana, 36/1988, št. 1-2, str. 34-40. — 2. Andrej Vovko, Severno-ameriške podružnice Družbe sv. Cirila in Metoda do prve

svetovne vojne. Kronika, Ljubljana, 35/1987, št. 1-2, str. 48-55. — 3. O Podlimbarskem: Ivan Vrhovnik, Iz življenja Podlimbarskega. Koledar Družbe sv. Cirila in Metoda (dalje KCMD) za 1919, str. 30-35; Josip Milavec, Kako sem se seznanil s Podlimbarskim. KCMD za 1923, str. 55-56. — 4. Fran Maselj-Podlimbarski, Slovincem na tujem. KCMD za 1907, str. 62-68. — 5. O Šeguli: Šegula Franc S, Slovenski biografski leksikon, Ljubljana 1971, 11. zvezek, str. 601-602. Šegula Fran, KCMD za 1939, str. 35. — 6. F. S. Šegula, Za rodno grudo. KCMD za 1914, str. 31-32. — 7. O Marici Bartol: Pavla Hočevanje, Marica Bartolova. KCMD za 1941, str. 62-63; Bartol-Nadlišek Marica, Primorski slovenski biografski leksikon, Goriška Mohorjeva Družba, Gorica 1975, 1. zvezek, str. 38-39. — 8. Marica Bartol, Narodni ponos. KCMD za 1922, str. 49-51. — 9. Fran Fink, Slovenski biografski leksikon, Ljubljana 1926, 2. zvezek, str. 178. — 10. Fran Fink, Nekaj o našem izseljevanju.

KCMD za 1933, str. 44-53. — 11. Fran Fink, Svarilo izseljencem. KCMD za 1934, str. 69-71. — 12. Rudolf Kresal, Westfalski Slovenci. KCMD za 1933, str. 36-41. — 13. Rudolf Kresal, Deseta banovina. KCMD za 1935, str. 54-63. — 14. Davorin Ravljen, Slovenski biografski leksikon, Ljubljana 1960, 9. zvezek, str. 39-40. — 15. Davorin Ravljen, Naši v Nemčiji. KCMD za 1938, str. 59-61. — 16. Svatopluk Stoviček, Naši v Belgiji. KCMD za 1938, str. 56-59. — 17. Svetozar Ilešič, Pregled Slovencev v Evropi in izven nje. KCMD za 1939, str. 50-51. — 18. Kulturna društva za narodno obrambno sodelovanje. KCMD za 1937, str. 58. — 19. Pojdi v tujino. KCMD za 1938, str. 43. — 20. Alojzij Kuhar, Naše izseljensko vprašanje. Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 524-536. — 21. Slava Lipoglavšek-Rakovec, Slovenski izseljenci. Geografski pregled predvojne stanja. Geografski vestnik, Ljubljana XXII/1950, str. 3-60.

ZAPISKI IN GRADIVO

ALBUCAN IN KORTE

NADA MORATO

Svet južno od Izole je za zgodovinarja in jezikoslovca kar zanimiv. Ločen je od večjega dela Šavrinov po rečici Drnici (Valdrnigi ali v domačem govoru Ruji). Desno od nje in od Sečoveljskega zaliva se svet strmo dvigne na 262 m nadmorske višine v Kašlerju¹ nad Kortami (Dvori nad Izolo). Ta je bil naseljen že v prazgodovini. Odigral je pomembno obrambno vlogo, saj je severno Istro branil z morske in celinske strani. V po vojnah in kugah izpraznjene kraje okoli njega so se v srednjem veku naseljevali Slovenci, ki so prišli v stik z romanskim svetom obmorskih mest. Izoblikovala se je narodnostna meja. Zato se tudi v toponimih, kot sta Albucan in Korte, čuti jezikovna interferenca.

ALBUCAN

*Albucan*² je staro ime za pobočje, ki ima svoje vznožje na desni strani Drnice na Bočanu³ (Bučanu) in vrh na Kašlerju. Pobočje ni enakomerno nagnjeno, pač pa razgibano. Na jugu prehaja med Staro vasjo in Krogom v obsežen plato (162—164 m n.v.). Ker je obrnjeno proti jugovzhodu in odprto, se nanj lepo razlije jutranje sonce — zora (albus). Od tega lahko izhaja ime Albucan (*Albucianum*⁴); v lasti so ga imeli različni fevdalci in so si ga od davno delile občine Izola, Koper in Piran.

Albucianum je bila antična naselbina najbrž na tistem delu Albucana, ki še danes nosi ime Bočan. V pozni antiki in pred 400 leti je poselitev dokazana čez žleb Frate na platoju Stare vasi.⁵

Kandele Frankov je prevod iz Q. u dilat'al infrangium, kakor imenuje arabski pisatelj Mohamed Idrisi naselje Albuzzani-Villa Franca v svojem potopisu po Karantaniji l. 1150.⁶

Albuzani je v seznamu vasi v koprskih statutih okoli l. 1300.⁷ »In villa de Albuzano« je spadala l. 1580⁸ cerkev sv. Onofrija v Krogu nad Sečovljami. Na tej cerkvi je še danes napis »S. Onofrio protettore di Villa Franca«. Na zemljevidih od l. 1525 do 1780⁹ je S. Onofrio označen kot naselje, potem ga nadomesti Villavecchia.

Orbizzano, Obizzan-Villavecchia (Običan — Stara vas) je uničila kuga v 14. in 17. stoletju.¹⁰ Po izročilu je bilo veliko mesto, saj se je v njej poročilo 14 parov naenkrat. Vas je imela faro, turen, pokopališče. Pred 400 ali 500 leti se je sem priženil iz Momjana kmet Jurjevič. Za ženo je vzel edino dekle, ki je preživelu kugo.¹¹ Na nasprotnem bregu Drnice je Nova vas,¹² a po eni verziji izročila je »Nova vas« Korte. »Villavecchia« je označena v literaturi leta 1775—76, oziroma

na zemljevidih po letu 1784.¹³ *Albuzzan* je v seznamu vasi v koprskih statutih l. 1647.¹⁴ Albuzzano ali Albuciano imenujejo moderni italijanski zgodovinarji Kašler nad Kortami (il castelliere di Albuciano).¹⁵

Izpeljanke iz besede Albucan so na robovih tega območja. Tako: Na vznožju je *Bočan*, ki ima v sosesčini Belo njivo (ali Velo njivo in Povelonjivo). Na sosednjem platoju je *Običan*. (Stari naziv za Medošje je Občanci.) Na severozahodnem robu je *Gocan*¹⁶ (*Narguzzan, Gucan, Arguzan*), ki je izumrl ob kugi l. 1349. Danes zaselek Čedelj v Kortah in Parecaga v piranski občini.

KORTE (DVORI NAD IZOLO)

so ime kraja na grebenu in robu pobočja, ob podaljšku obsežne Kortine, pod izolanskem delu Albucana. Kdaj je kraj nastal, od kdaj je njegovo ime? Strateški položaj, stare poti in rimska opeka, ki so jo tu našli, kažejo na staro poselitev. Toponomastika kaže na obstoj pridvornega gospodarstva^{16a} iz visokega srednjega veka (Korte, Kortina, Decema, Čedlje). V listinah imamo naslednje vesti: Leta 1165 se Izolani¹⁷ z oglejsko opatico pogodijo za preselitev na Albucan. Po mnenju P. Kandlerja pa so se naselili na Albuzan-Curtis in ne na Albuzan-Castelliere.¹⁸ Leta 1183 nastopa kot priča v sporu med goriškim grofom in poreškimi škofom Martinus *de Curte*, ki je bil verjetno iz teh Kurt.¹⁹ Leta 1331 naredi Gasparinus *de Curte* testament. Kot priča je bil Bonin iz Noseda²⁰ (Nožeda, Gužeda). Po letu 1300, zlasti med 1348 in 1360, se naseljujejo v Šavrinijo množično nova ljudstva od severa pa tudi od juga. Naselijo se skupaj s svojimi voditelji v po kugah izumrle vasi in sprejmejo stara imena krajev: Pomjan, Koštabona, Krkavče, Šmarje, Korte.²¹ Te imajo l. 1435—36 svobodno cerkev in volijo svojega župana.²² Dvaintrideset let kasneje dobijo glagolski napis.

V pisanih virih in na zemljevidih med 16. in 20. stoletjem je kraj zabeležen tako: *Corte villa, Cortinsulae, Lacorte, Corte o Curia*,²³ *Corte d'Isola*. V domačem govoru se uporablja *Kurte*. (Farne matične knjige v 18. stoletju uporabljajo italijanski črkopis, a v 19. slovenskega). V slovenskih pisanih virih 19. stoletja uporabljajo Korte. Nekateri, in to nedomačini, pa v obdobju boja proti italijanskemu iredentizmu skušajo uvajati *Dvor*. Tako je župnik Fran Ravnik v Zgodovinskih črticah ili kroniki ljudske šole v Kortah (1883) vzporedno s Kortami enkrat zapisal besedno zvezo Dvorska občina.²⁴ Mohorjeva družba iz Celovca je uporabljala v seznamu naročnikov Koledarja v

Pogled na Korte s Kortine (foto D. Benčič)

letih 1871—79, 1881 in 1895—96 ime Dvor. Ime *Dvor* (*Korte*) je napisano na monštranci iz l. 1917, ki jo je izdelal pasar Kregar²⁵ iz Ljubljane. Na nagrobnikih narodnih buditeljev je zapisano takole: Fran Ravnik (umrl l. 1883), parrocos curiae Insularum. Ludvik Sonc (umrl l. 1915), župni upravitelj v *Kortah*. Fran Orel, učitelj v *Kortah* od 3. X. 1892, umrl v *Kortah* dne 24. VI. 1919.²⁶ Hranilna knjižica tukajšnje posojilnice in hranilnice iz leta 1908 uporablja *Korte* v tisku, na žigu in v prostem pisanju.²⁷ Za časa Italije, v letih 1918—1945, se kraj uradno imenuje *Corte d'Isola*. V farni matični knjigi uporabljajo *Korte*. Tako tudi v Koledarju Mohorjeve družbe iz Gorice za leto 1931 in v času narodnoosvobodilne vojne in po njej do slovenizacije pred izidom Krajevnega leksikona Slovenije.²⁸ Osnovna šola v kraju nima nobene Kronike za *Korte*, čeprav so jo pisali, pač pa le Kroniko za *Dvori* (1960—64).²⁹ *Korte* so preimenovali v *Dvori nad Izolo* z odločbo o preimenovanju in združevanju naselij, 30. oktobra 1957. S to odločbo so združili vasi Čedlje, Medošji in *Korte* ter zaselka Morgani in Gocan v naselje *Dvori nad Izolo*,³⁰ češ da so *Korte* italijansko ime. Sestavni deli naselja so ostali brez imena. V letih 1983—88 so se domačini potegovali za to, da jim vrnejo izvirna imena. Dvorom je občinska skupščina Izole vrnila staro ime *Korte* 13. aprila 1988. Sestavni deli naselja pa bodo upoštevanji z uvedbo uličnega sistema.

Izvor besede

Beseda *korte* izhaja iz latinskega *cohors-hortis*, *curtis*, kar pomeni ograjen odkrit prostor.³¹ V prenesenem smislu se beseda uporablja zelo široko, vedno za nekaj zaključenega — omejenega. Tako je v Istri po mnenju italijanskih strokovnjakov svojevrsna vas. Pietro Naldini pravi (l. 1700) *Corte o Curia*, kar

je skupščina, na kateri se zbirajo prebivalci, da si izvolijo župana.³² Pietro Kandler (sredi 19. stoletja) trdi, da so *Korte* svojevrsna srednjeveška vas, v kateri so hiše nanizane okoli skupnega prostora, do katerega vodi en sam vhod.³³ Šavrinski slovenski govor je od prvotnih prebivalcev prevzel ime *Kurte*, italijanski pa *Corte*. Sicer so *kurte* balkansko-latinska beseda.³⁴

Korte kot geografski pojem

Običajno so vske *Korte* v odmaknjenem svetu, za prastarimi naselbinami — gradišči, kar bi kazalo na to, da so se vanje umaknili staroselci ob vdorih novih ljudstev.³⁵ Pomaknjene so ob gornji rob pobočij. Največje *Korte* na Slovenskem so izolske, saj so boljši pogoji za življenje in skrit ter strateško zanimiv položaj privlačevali ljudi v vseh zgodovinskih dobah. Druge po velikosti so *Korte* za *Železno Kaplo*, sicer so tako poimenovani zaselki ali samotne kmetije (*Kortnik nad Mozirjem*) ali nas samo še ime spominja na nekdanjo poselitev (*Korte nad Bočno*).

Razprostranjenost Kort

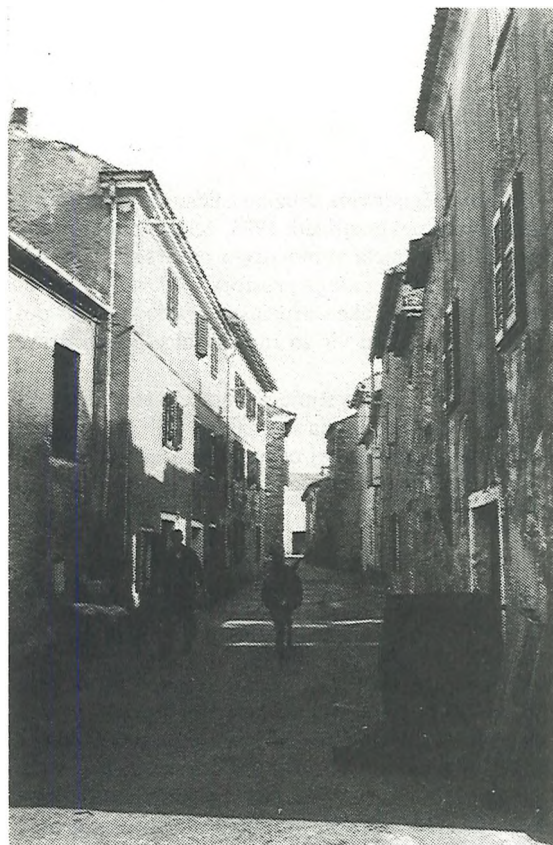
Prvo območje je med Karavankami in Kamniškimi Alpami. To je za *Železno Kaplo*, nad *Bočno*, in pri *Kozjem* (*Korte*), nad *Šmartnim ob Paki* in nad *Mozirjem* (*Kortnik*, *Kortner*), nad *Slovenj Gradcem* (*Kortel*). Drugo območje je severno in južno od *Čičarije*. To je: izolske in koprške *Korte* (nekoč *Corte di Capodistria* in še prej *S. Antonio della Corte*, zdaj *Pridvor*), *Korta* pri *Jelšanah*, *Novokračinah*, *Plavjah* in *Buzetu*, *Kortarji* pri *Podgradu*. Tudi *Korp* — je na Slovenskem več, praviloma so zunaj območij *Kort*.

Kortine, ki so svet nad robom pobočij ali prostor, kjer so pobirali srednjeveške dajatve, so ob istrskih

vaseh — v Šavriniji in na njenem južnem robu. Ob izolskih Kortah najdemo Kortino, Podkortino in še Kortinco. Kar nekaj toponimov, ki so že v davni preteklosti okarakterizirali površinske oblike in družbeno dogajanje.

OPOMBE

1. Kašler je krajevno ime za hrib z gradiščem. Nekateri ime po italijanskem vzgledu slovenijo s Kaštelir. — 2. P. Kandler, CDI, Trieste 1851-1864 in F. Kos, Gradivo, Ljubljana 1928 pod leti 1165, 1173, 1202. — 3. Pokrajinski arhiv Koper, risba Grisonijevih posesti v Vali Sv. Onofrija l. 1772, Vidacovich. — 4. P. Kandler, Indicazioni per conoscere le cose storiche del Litorale, Trieste 1855, str. 179; Strokovne osnove za razglasitev nepremičnih kulturnih in zgodovinskih spomenikov v občini Izola, Piran 1984, str. 43. — 5. E. Boltin-Tome, Stara vas, poročilo o izkopavanjih piranskega muzeja l. 1968, Koper 1970, muzej Koper. — 6. F. Kos, n.d., l. 1150. — 7. Seznami vasi iz koprskih statotov. Istrski zgodovinski zbornik, leto I., Zgod. društvo STO, Koper 1953, str. 20. — 8. A. Lavrič, Vizitacijsko poročilo A. Valiera o koprski škofiji iz l. 1579, SAZU, Ljubljana 1986, str. 108. — 9. L. Lago — C. Rossit, Descriptio Histriae, Trieste, zemljevidi. — 10. M. Pahor, Statuti srednjeveške občine Izola iz l. 1360, Kronika 1974, str. 79. — 11. A. Gregl, Stara vas. Izročilo, oktober 1983. — 12. G. Gravis, I nomi locali del comune di Isola, Parenzo 1922, str. 12. — 13. Catastico generale dei boschi (1775-76), Università di Trieste 1980, str. 48. L. Lago — C. Rossit, n.d. — 14. Seznami vasi iz koprskih statotov, n.d. — 15. G. Gravis, n.d., str. 9. — 16. G. Gravis, n.d., str. 11. Arguzan — v matični knjigi l. 1894. — 16.a P. Kandler pravi, da so desetino kmetje plačevali že od prihoda Rimljanov (L'Istria, 1848/12 str. 52). — 17. V domačem govoru Jizlani, slovenili so z Izolani in Izolčani. — 18. P. Kandler, CDI, n.d. pod 1165. — 19. F. Kos, n.d., pod 1183. — 20. Piranski arhiv, serija Testamenti l. 1331. — 21. M. Kos, Starejša slovenska kolonizacija v Istri, Razprave SAZU 1950. — 22. J. Kramar, Izola mesto ribičev in delavcev, Koper 1987, str. 75. — 23. L. Lago — C. Rossit, n.d.; P. Naldini, Corografia ecclesiastica, Venezia 1700, str. 120. — 24. Istrski zgodovinski zbornik l. I., n.d., str. 237. — 25. Izjava župnika D. Pegana, Korte 1984. — 26. Nagrobni spomeniki na pokopališču v Kortah. — 27. Zadruga in posojilna knjižica I. Kleva, Korte 8, l. 1908. — 28. Koledar Mohorjeve družbe, str. 65; Sovražne postojanke in partizanske poti v S. Istri, oktober 1944, tu; Istra v boju za svobodo, Koper 1976, str. 328; Leksikon LRS, Ljubljana 1954, Dodatek, str. 8. — 29. Šolsko kroniko Korte

Spodnji del vasi je na grebenu, kjer je prostora za niz hiš ob edini ulici (foto D. Benčič)

1945-60 je imela šola do sredine sedemdesetih let. Vanjo sem pisala tudi jaz l. 1955. — 30. Zavod LRS za statistiko, Ljubljana 1960, str. 50. — 31. Dizionario etimologico italiano, Battisti, geslo corte. — 32. P. Naldini, n.d. — 33. P. Kandler, CDI, n.d., pripombe k pogodbi iz l. 1165 o preselitvi Izolanov na Albucan. — 34. P. Skok, Etimologijski riječnik hrvatskog ili srbskog jezika, II., geslo korta. — 35. Izoli je pogostoma grozila nevarnost tudi iz morske strani. Zato so se meščani umaknili v svoje skrito zaledje. P. Kandler, CDI, n.d., opombe k listini iz l. 1165. — 36. G. Gravis, Città, castelli, ville e corti, 1927; Krajevni leksikon Slovenije, I./1968; Atlas Slovenije, Ljubljana 1985.

ZGODOVINA DRUŽINE LUCKMANN

Prevedla in pripravila za objavo

EVA HOLZ

Z objavo Zgodovine družine Luckman, ki jo je sestavil Josef Luckmann leta 1936, želimo opozoriti na družino, ki je imela vidno vlogo predvsem v gospodarskem življenju našega prostora v 19. in prvi polovici 20. stoletja. Take »družinske zgodovine« so pomemben dopolnilni vir za raziskovalce gospodarske zgodovine.

Uredništvo se zahvaljuje potomcem te družine in posebej Trauti Sežun, da so privolili v objavo, slednji tudi za njeno pomoč pri pripravi in prevodu teksta.

V dokumentih naše družine se pojavlja kot prvi nosilec priimka

Georg Luckman

Živel je v Kropi na Gorenjskem, tam naj bi bil žeb-ljar. Ni znan niti njegov rojstni datum niti datum njegove smrti, za gotovo vemo le, da je živel od sredine do konca 17. stoletja. Še danes vam v Kropi pokažejo hišo, ki naj bi pripadala našim prednikom.

Njegov sin **Matthäus L.**, katerega rojstni datum ni znan, umrl pa je v Kropi 24. avgusta 1767, se je 10. avgusta 1721 poročil z Apollonio Clemenz, rojeno 9. februarja 1703 v Kropi, ki je umrla kot vdova, prav tako v Kropi, 19. marca 1774.

(Tu naj omenim, da se družinsko drevo razteza po ženski liniji od Apollonie Luckmann nazaj preko družin Clemenz, Plautz in Triffrär, od **Matthiasa Mazola**. Ta je živel v Kropi v začetku 17. stoletja, možno, da že ob koncu 16. stoletja in je bil po svojem sinu in nato vnukinji, ki se je poročila z dr. Franzem Friedrichom Hofstetterjem, praded Katarine, zakonske žene **Jakoba Schella von Schellenburga**. Ta je bil rojen v Sterzingu na Tirolskem 24. julija 1652, osnoval je pomembne ustanove za študirajoče in je umrl v Ljubljani 1. februarja 1715 brez potomcev. Ustanovil je tudi uršulinski samostan v Ljubljani in je pokopan v njegovi kripti.)

Njun sin **Franz L.**, rojen 3. oktobra 1735 v Kropi, je bil v prvem zakonu poročen z **Johanno Grossel**, v drugem pa z **Margaretho Pappler**, umrl je v Kropi 31. maja 1768. Iz teh dveh zakonov sta izšla dva otroka: **Joseph**, rojen v Kropi 27. februarja 1760, umrl v Ljubljani 25. decembra 1803 in **Katharina**, rojena v Kropi 22. aprila 1762, umrla prav tam 15. oktobra 1817.

Joseph je užival Schellenburgovo ustanovo v Ljubljani (vsekakor zaradi sorodniških vezi z ustanoviteljem), doktoriral je na univerzi v Paviji 16. septembra 1784 in je 24. julija 1786 pri apelacijskem sodišču položil advokatsko prisego za Kranjsko. Kot advokat se je ustalil v Ljubljani.

2. julija 1792 se je poročil z gospo **Elisabetho roj. Rasinger**, vdovelo pl. Segalla.

S kupno pogodbo z dne 22. februarja 1793 je pri-

dobil za svojo ženo Elisabetho od dunajskega veletrgovca in menjalca Michaela Friedricha pl. Weittenhüllerja hišo pod vpisno številko 40, številka urbarja pa 45 (Slonova ulica 54)¹ za ceno 9500 gld dunajske veljave. To hišo sta takratna lastnika, vnuka Elisabethe Luckmann, Johann in Joseph Luckmann prodala 2. avgusta 1893 avstrijski državni pošti za 90000 gld avstrijske veljave. Stavbo so v letu 1893—94 podrli in na njenem mestu je zraslo glavno poštno poslopje na vogalu tedanje Prešernove in Šelenburgove ulice.²

Z Napoleonovim manifestom, ki je izšel v Celovcu 12. germinala v 5. letu vlade francoske Republike (to je 19. aprila 1797) je bil Joseph imenovan za člana vlade (Gouvernement) za deželo Kranjsko, vlada je imela 10 članov. Umrl je v Ljubljani in je pokopan v družinski grobnici pri Sv. Križu.³

Njegovi otroci: **Joseph Heraklius**, rojen v Ljubljani 10. marca 1793, umrl prav tam 8. aprila 1875, je bil poročen z Luiso Kuck, vdovelo Kreidel. Zakon je bil brez otrok. Rejenka Marija je umrla neporočena 24. julija 1874.

Joseph Heraklius je bil namestnik knjigovodje pri Kranjski hranilnici od 1830 do 1832 in knjigovodja od 1832 do 1844 in nato ponovno od 1859 do 1874. Od 1826 do 1829 je bil tudi član direktorija te ustanove.

Maria Elisabeth Luckmann, rojena 14. decembra 1794, poročena 1817 z dvornim svetnikom Johannom Baptistom von Luschinom, je umrla v Gradcu februarja 1879.

Lambert Carl Luckmann, rojen v Ljubljani, Slonova ulica 54, 17. septembra 1798, umrl prav tam 4. junija 1879, tudi Slonova ulica 54, se je posvetil trgovskemu poklicu in je po končanih študijah stopil v službo v špedicijsko podjetje I.B. Egger v Beljaku, kjer je ostal približno dve leti. Nato je odpotoval v Nemčijo v Nürnberg, kjer je stopil v službo pri veletrgovcu Nicolausu Paravisu in tam ostal od 1. decembra 1818 do 24. oktobra 1824, potem se je vrnil domov in je po okrožnici od 1. junija 1825 prevzel špecarijo in špedicijo, ki je delovala pod firmo Caspar Candutsch, se ustalil ter ustanovil podjetje **L.C. Luckmann v Ljubljani**.

5. avgusta 1832 se je poročil z Jeanette Meyer, rojeno 16. decembra 1804 v Nürnbergu, hčerko Johanna Friedricha Meyerja, prisednika trgovskega apelacijskega sodišča kraljevine Bavarske, lastnika veletrgovine Johann Zacharia Lotzbeck v Nürnbergu. (Rodovnik družine Meyer obstoja in seže nazaj v 17. stoletje. Predniki gospe Jeanette Luckmann rojene Meyer izvirajo iz Merseburga na Bavarske in so bili svetniki in prisedniki državnega sodišča v Weissenburgu i/Sand in lastniki tiskarne prav tam.)

Jeanette je prinesla doto 17026 gld dunajske velja-

ve po ženitni pogodbi iz 21. julija 1833 in popisu premoženja v avgustu istega leta.

27. aprila 1848 je bil Lambert Carl L. poklican v frankfurtski parlament kot zastopnik grofa Antona Auersperga (Anastasius Grün).

Od 1861 do 1866 je bil tudi poslanec v deželni zboru in prisednik v deželnem odboru. Od 1829 do smrti (1879) je bil član Društva Kranjske hranilnice, od 1851 do 1852 član njene direkcije in od 1863 do 1867 kurator te ustanove.

1851 je postal predsednik takrat ustanovljene Trgovsko-obrtne zbornice, tako je bil torej njen prvi predsednik.

Podjetje L.C. Luckmann se je na veliko ukvarjalo s prodajo domačega in kolonialnega blaga v lastni hiši, od leta 1860 pa tudi s podrobnimi posli v vogalnem lokalu iste hiše. V glavnem so trgovali s semenom detelje, slivami, fižolom, pepeliko, klejem i.dr.

Trgovina je vse bolj cvetela, vse pomembnejše je postajalo trgovanje s tujino, predvsem z južno Nemčijo in Italijo do Sicilije.

Prevzeli so tudi vzdrževanje poštnega hleva za Ljubljano in odsek do Višnje gore ter poštni urad v Grosupljem. Zdi se, da so bili doseženi rezultati zelo ugodni, da so ustvarjali finančni višek, s katerim so kupili nepremičnine kot Bavarski dvor v Ljubljani na Dunajski cesti⁴ (Tyrševa cesta) in posest Šmarje pri Grosupljem.

Poleg tega so denar vlagali tudi v hipoteke in menične posle. Seveda se je tudi zgodilo, da so hipoteke povzročale težave. Tako je leta 1870 pridobil sedanji hotel Toplice na Bledu, ki ga je prevzel sin Josef. Nekaj let ga je vodil pod imenom »Louisenbad«, leta 1873 ga je prodal grofu Camillu Aichelburgu za 45000 gld avstrijske veljave.

Po okrožnici od 1. decembra 1862 so podjetja L.C. Luckmann, Carl C. Holzer in V. Seunig von Pott-horn prevzela c.kr. priv. ljubljanski parni mlin v Ljubljani, vodja tega podjetja je postal Carl Luckmann, sin Lamberta Carla.

To je pomembno zato, ker je bila ta družba osnova **Kranjske industrijske družbe (KID)** v Ljubljani (sedaj Jesenice-Fužine). Ko so zgoraj našteje firme v letu 1869 ustanovile to družbo, je tja vključil tudi parni mlin. Ker je podjetje L.C. Luckmann s prevzemom večjega paketa delnic pri snovanju omenjene družbe in kasneje s privoljenjem velikih kreditov, bilo tako rekoč na življenje in smrt povezano z njo, je v nadaljevanju na kratko omenjena njena zgodovina.

Kranjska industrijska družba je bila ustanovljena 1869. Ustanovitelji so bili: dediči Carla Zoisa, Javor-nik,

	V. Seunig, Ljubljana
	L.C. Luckmann, Ljubljana in pa
	Johann, Josef in Carl Luckmann
ter	A. Dreo, Ljubljana in
	Leopold Bürger, za Carla C. Holzerja, Ljubljana
	Zois je vložil 340 delnic
	Luckmann " 320 "
	Seunig " 200 "

Dreo " 80 "

Holzer " 80 "

Družba je še isto leto prevzela c.kr.priv. parni mlin v Ljubljani in nadalje posesti in železarne, plavže in rudnike podjetij:

(v letu 1870)

dediči Carla Zoisa v Javorniku, Bistrici in Stari Fužini v Bohinju, Radovni in Mostah

(v letu 1871)

Viktor Ruard v Sava-Jesenicah in Mojstrani, Globoko pri Podnartu, Pri jamah, Vigušnica z gozdno posestjo gospostva Bled, Jelovica, Pokljuka, Belca Martuljek in Pišenca

(v letu 1873)

prej posest barona Dittricha, tedaj Josefa kneza Sulkowskega, gospostvo Tržič (sv. Katarina in sv. Ana na Ljubelju) z jeklarno in tovarno pil v Tržiču in jeklarno Stanislava von Jabornigg v Slapu

Kasneje so prevzeli še posamezne kukse⁵ ter železarno in plavž na Petrovi gori pri Topuskem. Skupna zemljiška posest družbe je bila takrat cca 70000 oralov.⁶

Od leta 1877 so bile delnice družbe zaradi pasivnosti podjetja brez dividend. Bili so časi, ko je družba L.C. Luckmann na račun lastne nelikvidnosti in s trdom KID dodeljevala nadaljnje kredite, da bi le-to obvarovala javne plačilne nezmožnosti. Kasneje se je poslovanje tako okrepilo, da so lahko delili 1—2 % dividende.

Pasivna podjetja so odrinili, tako sta tržiško podjetje prevzela Glanzmann in Gassner in ustanovila predilnico.

Mojstrano so prevzeli Aman, Hartmann in Beinkofer, ki so tu zgradili cementarno, ki se je spremenila v delniško družbo Cementarna Dovje (v letu 1934—35 je prenehala z delom in bila likvidirana).

V letu 1888 se je KID posrečilo pritegniti zanimanje podjetja Vogel & Noot, Wien-Wartberg i/Mürztal.

Na Sava-Jesenicah so zgradili sodobni obrat za oplemenitenje in iz razpoložljivih vodnih moči zgradili potrebni vodni pogon s 3000 konjskimi močmi. Kukse s Petrove gore so oddali družbi Ganz & Comp. v Budimpešti.

V letu 1891 so prodali baronu Juliusu Bornu iz Berlina gozdno posest gospostva Tržič (sv. Katarina in sv. Ana na Ljubelju) v izmeri približno 10000 oralov za 280.000 gld avstrijske veljave. Born je tudi osebno sodeloval pri KID, ko je prevzel precejšen del delnic.

Nato je ukrenil vse potrebno da se je banka njegovih dveh bratov (Sigismunda in Ludviga) Born & Busse v Berlinu finančno zainteresirala.

1895 so postavili plavž v Servoli pri Trstu, obenem pa prodali večino gozda, približno 40000 oralov avstrijskemu verskemu zakladu za 1,400.000 gld avstrijske veljave.

1901 so prodali tudi stavbo parnega mlina v Ljubljani, hišna št. 8 Šentpetersko predmestne,⁷ kongre-

gaciji Sv. Vincenca Pavlinskega.

S hitrim razvojem družbe in s povečanjem tovarn so bile tudi zahteve po denarju vse večje.

Zaradi tega so pristopili k c.kr. priv. Avstrijskem kreditnem zavodu (k.k.priv. Österreichische Bodencreditanstalt) na Dunaju, ki se je v letu 1906 zaradi prevzema delnic in kreditov zelo zanimal za družbo. Firmo L.C. Luckmann je v upravi zastopal Josef L. najprej kot član uprave, potem kot predsednik in pozneje kot podpredsednik do smrti (1906). Nadalje je to zastopstvo opravljal Carl Luckmann, ki je bil generalni direktor od ustanovitve do smrti (1906).

Od 1906 do prodaje večine delnic (Bodencreditanstalt, Born & Brusse, kot družina barona Borna in firma L.C. Luckmann in družina Luckmann) neki italijanski skupini v letu 1919, je bil v upravi Josef Luckmann ml. (takrat javni družabnik in šef podjetja Luckmann). Po uspeli prodaji delnic se je odpovedal mandatu.

Firma je participirala pri ustanavljanju drugih delniških družb in je prevzela večje število delnic za temeljno glavnico.

1863 so v družabništvu z L.A. Riedigerjem iz Augsburga, Andrejem Mallitschem, dr. Nikolajem Recherjem, V. Seunigom in Antonom Samasso iz Ljubljane ustanovili **Ljubljansko delniško družbo** za plinsko razsvetljavo.

Firma L.C. Luckmann se je udeležila ustanovitve s prevzemom delnic; Lambert Carl Luckmann je bil predsednik družbe in je to ostal do svoje smrti.

Sledil mu je sin Josef in je bil prav tako do svoje smrti (1906) predsednik družbe. Nato je vstopil v vodstvo družbe njegov sin Josef ml. V istem letu so bila dokončana petletna pogajanja o prodaji večine delnic Ljubljanski občini in nato je Josef Luckmann ml. odložil svoj mandat upravnega svetnika.

1861 je sin Lamberta Carla L., **Johann** in 1864 **Josef** postal podpisnik firme.

1876 je **Lambert Carl** predal posel sinovom **Johannu**, **Josefu**, **Carlu**, **Antonu** in **Theodorju**, podjetje so izbrisali iz registra posameznih podjetij in ga vpisali kot komanditno družbo,⁸ pri čemer sta **Johann** in **Josef** bila javna družabnika.

Vsak družabnik je položil 50000 gld avstrijske vrednosti, skupaj torej 250.000 gld.

31. marca 1876 je umrla **Jeanette** rojena **Meyer** in 4. junija 1879 **Lambert Carl L.**

1883 je izstopil iz firme javni družabnik **Johann L.** ter prevzel istočasno ločeno trgovino pod naslovom **Johann Luckmann**. Vodil jo je v velikem obsegu in z dobrim uspehom skoraj do svoje smrti. Ko je postalo gotovo, da se pogajanja, ki zadevajo njegovo polovico domače hiše (vogal Slonove ulice in Šelenburgove ulice), katere solastnik je bil do ene polovice in v kateri je bila trgovina, približujejo zaključku (1892), je začel z likvidacijo svoje trgovine.

Po njegovi smrti 16. septembra 1893 v Črnučah, je bila ta prodana Antonu Stackulu, ki jo je vse bolj vodil kot trgovino na drobno in končno le še kot delikateso. Leta 1935 so jo likvidirali.

Johann L. je bil rojen 12. junija 1836 v Ljubljani v Slonovi ulici 54 in se je po končani Mahrovi trgovski šoli zgodaj vključil v očetovo trgovino. Od 14. aprila 1864 je bil poročen s hčerko ljubljanskega odvetnika dr. Antona Racka in njegove žene Adele, rojene Kapretz, Adelo Rack, rojeno 31. oktobra 1843.

Johann L. je pridobil za svojo ženo njenim staršem pripadajoče posestvo Črnuče pri Ljubljani. Ta kraj je postal za dolga leta priljubljeno letovišče njegove številne družine. Tu se je tudi z veseljem ukvarjal z lovom in konjeništvom.

Johann L. je posedoval Pod Rožnikom velik travnik, ki so ga po njegovi smrti parcelirali in na katerem stoji danes precejšen del predmestja Rožna dolina.

Johann L. je umrl 16. septembra 1893 v Črnučah in zapustil vdovo, devet hčera in sina Hanna.

Adela L. je umrla prav tako v Črnučah 26. oktobra 1926. V letu 1929 so dediči prodali to posestvo razen ene stavbe, ki je še v njihovi lasti.

Zgoraj omenjene hčere pa so bile:

Antonija, poročena z Josefom Haufnom, višjim deželnim sodnim svetnikom v Ljubljani,

Adeline, poročena s Petrom Kozlerjem, bivšim solastnikom pivovarne, firma Kosler & Comp. (kasneje delniška družba Pivovarna Union) v Šiški.

Jeanette, poročena z Josefom Hudovernikom, trgovcem v Ljubljani,

Mathilde, poročena z vitezem Gustavom Banizzo, dvornim svetnikom v Celovcu,

Rosa, poročena z dr. Viktorjem Supanom, odvetnikom v Ljubljani, v drugem zakonu poročena s polkovnikom avstrijskega generalnega štaba Juliusom Larischem,

Frida, poročena z Antonom Galletom, notarjem v Ljubljani,

Sylva, poročena z Walterjem Trappnom, generalnim direktorjem Škode v Plznu, upokojenim v Honnefu ob Renu,

Paula, poročena z Leopoldom Bürgerjem, lastnikom podjetja Carl C. Holzer v Ljubljani,

Melanie, poročena s Pascalom Aidinayanom v Trstu.

Sin Hanno, rojen 20. januarja 1882, v Leobnu je končal rudarsko akademijo, kratek čas praktical v topilnici KID na Jesenicah. Nato je služboval v ladjedelnici v Newcastleu upon Tyne v Angliji, kasneje pri U.st. Steel Comp. v Duquesnu v ZDA. Tam je ostal približno šest let in se vrnil v Evropo v letu 1914. Tu je bil za krajši čas v službi pri firmi Poetter v Düsseldorfu, v letu 1915 so ga angažirali s strani KID na Jesenicah kot šefa valjarne.

1927 je zapustil to službo ter postal direktor železarne v Zenici (Industrija gvozdja d.d. Zenica) v Bosni. To podjetje je vodil do leta 1931. Potem se je umaknil v privatno življenje v Ljubljano. Tu je kupil od Franza Luckmanna hišo št. 4 na Erjavčevi cesti.⁹ 11. oktobra 1933 ga je zadela kap na lovu v revirju Podpeč-Tomišelj. Zgoraj imenovano hišo je zapustil gospodični Mariji Speer z Dunaja. Inženir Hanno L. je umrl neporočen.

Osnovni kapital podjetja L.C.L. se je z izstopom Johanna L. v letu 1883 skrčil na 200.000 gld avstrijske veljave.

V istem letu je v podjetje pristopil kot javni družabnik Anton L., ki se je bil dotlej v Trstu etabliral v podjetju Luckmann & Matheusche.

1886 je Anton L. izstopil kot javni družabnik iz podjetja in je skupaj z Ottomarjem Bambergom (lastnikom tiskarne Ig.v. Kleinmayr & Fed. Bamberg v Ljubljani) in Carlom Luckmannom prevzel tovarno kleja, ki je pripadala podjetju L.C. Luckmann.

Tovarna kleja. V letu 1883 sta na Ljubljanskem polju (Šmartinska cesta 60)¹⁰ Samuel Hirschsohn & Hermann Steinberg ustanovila tovarno kleja, kostne masti in produktov iz kosti. Istega leta je Hirschsohn zapustil tovarno, na njegovo mesto je vstopil Richard Handl.

Firma L.C.L. je odobrila tovarni zavarovan hipotekarni kredit za 20.000 gld avstrijske veljave. Leta 1884 je tovarna pogorela. Leto za tem je šla tovarna Handl & Steinberg v stečaj in prevzela jo je firma L.C.L. za 31.000 gld avstrijske veljave. Ponovno so jo zgradili in začela je obratovati.

1886 je tovarna ponovno pogorela; v istem letu je Anton L. izstopil iz podjetja kot javni družabnik in je ustanovil, kot je bilo že omenjeno, z Ottomarjem Bambergom (oba sta bila javna družabnika) in Carlom Luckmannom (generalnim direktorjem KID) kot komanditistom komanditno družbo Luckmann & Bamberg, ki je prevzela od firme L.C.L. tovarno kleja. Tovarno je trgovsko vodil Anton L., tehnično pa Herman Steinberg (ki so ga kasneje znova vzeli v tovarno) in je sijajno uspevala.

1903 sta Luckmann & Bamberg tovarno prodala Delniški družbi za kemično industrijo na Dunaju (Aktien-Gesellschaft für chemische Industrie in Wien) in Anton L. je vstopil v upravo te družbe. Cena, ki so jo plačali delno v gotovini, delno pa v delnicah, je bila videti zelo ugodna, v resnici pa ni bila, ker so zaradi prezasičenosti kapitala v družbi, ki je kupila praktično vse tovarne te vrste v monarhiji in jih neznansko preplačevala, bile delnice skoraj brez vrednosti.

Josef L. je ostal edini javni družabnik firme L.C.L. Firma se je ukvarjala z bančništvom in meničnimi posli.

1898 so v firmo sprejeli Josefa L. ml. kot javnega družabnika, vložil je 20.000 gld avstrijske veljave, komanditni kapital je bil istočasno zmanjšan za 20.000 gld avstrijske veljave in se je delil na:

4 deleže po 40.000 gld	
avstrijske veljave	= 160.000 gld avstrijske veljave
1 delež	= 20.000 gld avstrijske veljave
skupaj	180.000 gld avstrijske veljave

Nadalje so vplačali rezervne fonde v višini 4000 gld avstrijske veljave, kar je bilo javljeno davčnemu uradu.

Firma je uživala pri avstro-ogrski bančni podružnici kot edini v Ljubljani reeskontni posamični kredit

30.000 gld avstrijske veljave.

Josef Luckmann, drugi sin Lamberta Carla je bil rojen 7. februarja 1840 v Ljubljani, v hiši staršev, oziroma starih staršev, Slonova ulica 54, po končani Marhovi trgovski šoli je v letu 1856 vstopil kot pripravnik v znano banko J.H. Stammetz & Co. Dunaj, Dorotheergasse, tu je ostal do leta 1860. Po vrnitvi v Ljubljano se je zaposlil pri očetu Lambertu Carlu in postal leta 1864 podpisnik firme L.C.L.

Josef L. je bil, kot je že omenjeno v poglavju o KID, upravni svetnik te družbe od njene ustanovitve dalje, nato predsednik, kasneje podpredsednik do svoje smrti. Prav tako je bil predsednik (od smrti očeta Lamberta Carla 1879) Ljubljanske delniške družbe za plinsko razsvetljavo in to ostal do svojega konca.

Bil je upravni svetnik in kasneje likvidator Kranjske eskomptne banke, ki je izšla iz podružnice Štajerske eskomptne banke v Gradcu (1873), tudi tu je bil upravni svetnik.

Bil je cenzor Avstrijsko-ogrske banke od leta 1870 do smrti. Nato od 1868 član direktorija in od 1872 likvidator Ljubljanske obrtne banke. Prav tako prisodnik trgovskega sodišča pri c.kr. deželnem sodišču v Ljubljani in kasneje laični sodnik pri istem.

Dolgo vrsto let je bil tudi občinski svetnik mesta Ljubljane in se je v glavnem udeleževal pri akcijah za olepšavo mesta. Bil je edini Nemec, ki je bil leta 1882 pri novih volitvah ponovno izvoljen v občinski svet, po uspeli ponovni izvolitvi pa se je odrekel mandatu.

Najbolj izrazito se je Josef L. udeleževal v javnem življenju našega mesta kot član Društva Kranjske hranilnice v Ljubljani, kjer je bil od leta 1867, v letu 1872 je postal član direktorija, od 1886 je bil kurator in od 1889 do smrti (1906) pa njen predsednik. To je bil najvišji častni položaj, katerega so nemškimi meščanom našega mesta lahko podeljevali.

S to funkcijo je bilo povezano članstvo oziroma predsedništvo v vrsti dobrodelnih ustanov n.pr. v Elizabetini otroški bolnišnici, v organizaciji Rdečega križa in podobnem.

Po njegovi inicijativi je Kranjska hranilnica ustanovila Društvo za gradnjo delavskih stanovanj in je postavila prve delavske stanovanjske hiše za Bežigradom.

Po smrti Josefa L. je združenje, da bi počastilo svojega ustanovitelja zgradilo na Hranilniški ulici »Luckmannovo hišo« (Hranilniška ulica — vogal Einspielerjeve 10).¹¹

1898 je bil Josef L. odlikovan z redom Železne kro-
ne III razreda.¹² Potem ko je Josef L. 1893 prodal hišo, ki je pripadala njemu in starejšemu bratu Johannu v Slonovi ulici 54, je v istem letu kupil kot skrbnik sestre, ki je bila duševno neprištevna in je živela v neki dunajski ustanovi, Marije Paravich de Csubar, zanjo od zidarskega mojstra Wilhelma Treja hišo na Cesti Franca Jožefa št. 9 (Aleksandrova c. 9)¹³ za 33.500 gld avstrijske veljave.

Podjetje L.C.L. se je s pisarno preselilo v pritličje v levem delu te hiše, Josef L. pa je z družino stanoval v

prvem nadstropju. V kleti pod pisarno so vgradili tresor za zadeve, ki jih je bilo treba še posebej zaščititi in za zavarovanje lastnih vrednot firme.

Na dvorišču hiše so zgradili hlev.

Po smrti lastnice 23. maja 1900 je hiša po poti dedovanja pripadla bratom Josefu, Carlu in Antonu, ki so jo s pogodbo 18. oktobra 1901 prodali firmi L.C.L. za 72.000 zlatih kron.

Ko je firma prešla v roke Osterr. Credit Anstalt (Avstrijskega kreditnega zavoda) v letu 1907, je Josef L. ml. iz likvidacijske mase prevzel hišo v vrednosti 70.000 zlatih kron.

Ker je želel, da bi v nepremičnine vložil še več kot 300.000 gld avstrijske vrednosti obsegajoče premoženje svoje sestre Paravich, je Josef L. kupil po pogodbi 2. avgusta 1899 zanjo posestvo Loka pri Zidanem mostu od Maksa in Edine viteza Lommerja na Dunaju za 76.000 gld avstrijske veljave, posestvo je bilo vpisano v štajersko deželno desko.

Obsegalo je kompletno in dobro ohranjeno gosposko hišo, dve majhni vili in gospodarska poslopja; poleg tega približno 280 oralov ne preveč dobrih bukovih in pa dobrih toda mladih smrekovih gozdov in še 50 oralov obdelovalne površine.

Po smrti lastnice (1900) so posestvo podedovali bratje Josef, Carl in Anton.

V letu 1903 je Josef pridobil še Carlov in Antonov delež. Delež zadnjega na ta način, da mu je dal v zameno vrt v Gradišču¹⁴ (Erjavčeva cesta in vogal Igriške)¹⁵, ki je pripadal njegovi ženi.

Josef L. je bil poročen od 24. novembra 1863 z Louiso Mallner, rojeno 14. junija 1846 v Ljubljani, hčerko Andreja in Marije Mallner, roj. Merlak.

Andrej Mallner je bil rojen v Ljubljani 16. novembra 1799, posvetil se je trgovini z blagom in je bil najprej v podjetju Joh. Primica. 1832 je s Carlom Pachnerjem ustanovil podjetje Pachner & Mallner, 1835 je to podjetje prenehalo. Andrej Mallner pa je ustanovil lastno podjetje.

Kmalu se je združil z Jakobom C. Mayerjem v podjetje Mallner & Mayer, ki je obstajalo nekaj let. Ko je bilo to razmerje prekinjeno, je Andrej Mallner znova ustanovil lastno firmo, ki je obstajala še po njegovi smrti leta 1895 in je ostala do leta 1862, vodila pa jo je njegova vdova.

1839 je Andrej Mallner kupil vrt v Gradišču (sedaj pripada dr. Fritzu Luckmannu) za 4550 gld, tam je začel z zidavo hiše, katere temelji so še danes vidni. Gradnjo so ustavili. Ta nepremičnina je prešla po njegovi smrti na vdovo in v letu 1877 na njegovo sestro Antonijo Mallner, po njeni smrti (1888) pa je pripadla Louisi Luckmann roj. Mallner.

1850 je kupil Andrej Mallner na Bledu mlin ob jezeru iz katerega je s prezidavami nastal hotel Mallner, sedaj Park hotel. Ta je ostal v posesti družine Mallner do leta 1911.

Andrej Mallner je umrl 30. novembra 1859 v Ljubljani, njegova vdova Marija, rojena Merlak pa 20. maja 1897 na Bledu.

20. marca 1906 je umrl Josef Luckmann. Zapustil

je vdovo Louiso, pet hčera in sina Josefa. Po oporoki bi hčere prevzele posest Loka, sin Josef pa delež v podjetju L.C.L. Po dogovoru so posestvo Loka, ki je bilo cenjeno na 150.000 zlatih kron prevzeli:

Louisa Luckmann, ki je imela delež	50.000 zlatih kron
hči Gisela Trappen roj. Luckmann	50.000 zlatih kron
hči Marija Luckmann	20.000 zlatih kron
in sin Josef z deležem	30.000 zlatih kron
skupaj	150.000 zlatih kron

pri čemer sta bili v zemljiški knjigi 2/3 prepisani na Josefa Luckmanna, 1/3 na Giselo Trappen rojeno Luckmann. Josef L. je posestvo zvesto vodil v imenu zgoraj navedenih solastnikov. Ostale tri hčere, ki so prav tako imele pravico dedovanja, so izplačali v efektih in v gotovini.

Že leta 1908 so posest Loka prodali Alojzu Dremlju iz Boštanja in Adolfu Hauptmannu iz Ljubljane za 150.000 zlatih kron.

Kapital 80.000 zlatih kron, ki jih je Josef Luckman vložil v podjetje L.C.L. je po oporoki pripadlo njegovemu sinu Josefu in ta je ostal edini javni družabnik podjetja. Deleži ostalih v podjetju pa so bili:

Josef L.	3/9 kar je	120.000 zlatih kron
Carl L.	2/9 kar je	80.000 zlatih kron
Anton L.	2/9 kar je	80.000 zlatih kron
Theodor L.	2/9 kar je	80.000 zlatih kron
skupaj	9/9	360.000 zlatih kron

Josef L. ml. je bil rojen v Ljubljani 18. decembra 1872, Slonova ulica 54, po končanih študijah v Gradcu je v letu 1893 stopil kot praktikant v podjetje L.C.L. V letih 1894 in 1895 je bil najprej v Wiener Lombard und Escompte Bank Dunaj I Kärntnerstrasse in v letih 1896 in 1897 pri berlinski Handels Gesellschaft Berlin, Französische Strasse (predsednik je bil baron Julius Born).

Leta 1897 se je vrnil domov in je v letu 1898 postal javni družabnik podjetja L.C.L.

Josef L. ml. je bil upravni svetnik Kranjske stavbne družbe v Ljubljani od 1904 dalje, še v letu 1906 je bil v upravi Ljubljanske delniške družbe za plinsko razsvetljavo in po smrti Carla L. v juliju 1906 so ga kooptirali tudi v KID.

Nadalje je bil še istega leta izvoljen v direkcijo Kranjske hranilnice, kateri je kot član pripadal že od 1900. V tej direkciji je ostal do 1918, ko je odložil mandat hkrati z vsemi člani direkcije.

1925 so ga ponovno izvolili v direkcijo te ustanove, v njej je ostal do leta 1927.

1906 so se tudi končala večletna pogajanja med ljubljansko občino in delniško družbo za plinsko razsvetljavo za odkup večine delnic te družbe in vsled tega se je Josef L. odpovedal mandatu upravnega svetnika.

Ker se je Josefu L. zdelo samostojno vodstvo podjetja L.C.L. glede na res veliko vložnega družinskega denarja prevelika odgovornost, je pri komanditistih sprožil zamisel, da bi podjetje predali neki veliki

banki. Čas je bil za to primeren, ker je Dunajska banka v tem času postavljala svoje podružnice.

Ker je imela firma skozi desetletja dobre gospodarske odnose s c.kr. priv. avstrijskim Kreditnim zavodom za trgovino in obrt (Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe) in še prav posebej s podružnico v Trstu, je Carl L. v sporazumu z Josefom L. in komanditisti dosegel pri direktorju podružnic C.A. Trst Oskarju Gentilomu, da je podjetje L.C.L. prevzel Kreditni zavod.

Pogajanja so kmalu stekla, vodil jih je Josef L. sporazumno s svojimi komanditisti. 24. julija 1906 je umrl Carl L. Njegov delež v podjetju L.C.L. je prešel na njegovo ženo Melanie.

Pogajanja o prevzemu podjetja s strani Kreditnega zavoda so napredovala in v začetku leta 1907 jih je potrdil direktor zavoda Blum (nekdanji predsednik Kreditnega zavoda) na Dunaju.

Kreditni zavod je 1. aprila 1907 odprl podružnico v Ljubljani in prevzel ob sočasni likvidaciji L.C.L. največji del njenih aktiv.

Josef L. ml. je bil sprejet za direktorja podružnice Kreditnega zavoda Ljubljana v stalno delovno razmerje in s pravico do pokojnine.

Družabniki firme L.C.L. so vrsto let prejeli deleže, ki so jim pripadali po odstotkih od čistega dohodka podružnice, razen od prednostnega deleža Kreditnega zavoda.

Firma L.C.L. je obstojala 82 let in je dosegla kar pomemben obseg. Tako je bilo n.pr. menično področje preko 2.000.000 zlatih kron, kar bi v današnjem denarju pomenilo 34 milijonov.

Posli podjetja so se zelo razmahnilo potem ko se je vselilo v novozgrajeno stavbo na Prešernovi cesti¹⁶ leta 1912.

Po svetovni vojni (1918), ko je prejšnja dežela Kranjska z deli Štajerske in Koroške prišla v novonastalo Jugoslavijo, je bila po zakonu o nacionalizaciji podružnica Kreditnega zavoda z Dunaja v Ljubljani, ukinjena.

Zato se je v letu 1920 ta podružnica spremenila v samostojno banko »Kreditni zavod za trgovino in industrijo« z odgovarjajočo nacionalno udeležbo.

Josef L. je postal upravni svetnik te banke in v letu 1929 njen podpredsednik.

Kreditni zavod Dunaj je imel v novi državi poleg Kreditnega zavoda v Ljubljani še močne industrijske in finančne interese in Josef L. je večkrat nastopal kot njegov zaupnik.

Sledi seznam denarnih ustanov in podjetij v katerih je Josef L. zastopal interese Kreditnega zavoda v Ljubljani oziroma Kreditnega zavoda Dunaj:

- 1.) Podpredsednik: Kreditni zavod za trgovino in industrijo Ljubljana
- 2.) Upravni svetnik: Hrvaška splošna kreditna banka d.d. Zagreb
- 3.) Upravni svetnik: Jugoslovanska banka Union, Beograd-Zagreb
- 4.) Upravni svetnik: Agrarna in industrijska banka, Beograd

5.) Član direkcije: Trgovsko industrijska banka, d.d. Novi Sad

6.) Podpredsednik: Vardarska zavarovalnica, d.d. Beograd

7.) Podpredsednik: Pivovarna Union, d.d. Ljubljana

8.) Član direkcije: »Fermenta«, d.d. Zagreb

9.) Upravni svetnik: Julius Meinl, d.d. Zagreb

10.) Upravni svetnik: Jeklarna grofa Thurna, Ravne, d.d. Guštajn-Ravne

11.) Član direkcije: Železarna Čakovec, d.d. Čakovec

12.) Upravni svetnik: Stavbna družba, d.d. Ljubljana

13.) Upravni svetnik: Splošno gradbeno podjetje in gradbeni material, d.d. Zemun

14.) Upravni svetnik: Zemunska tovarna asfalta in strešne lepenke d.d. Zemun

15.) Član direkcije: »Virbo« lesno podjetje, d.d. Zagreb

16.) Upravni svetnik: Thonet-Mundus, hrvaška tovarna ukrivljenega pohištva, d.d. Varaždin

17.) Upravni svetnik: Bosanska filmska industrija, d.d. Zagreb

V svetovni vojni je bil Josef L. od 1914 do 1918 na italijanski fronti in potem na etapnih področjih kot poročnik in končno kot stotnik, bil je odlikovan z redom Signum Laudis z meči.¹⁷

V letu 1929 je dobil red Sv. Save IV reda.¹⁸

Vdova Louisa L. je umrla 10. marca 1926 v Ljubljani.

Že prej omenjenih pet hčera Josefa L. pa so bile:

- Maria, neporočena,
- Helene, poročena z vitezom Alfredom Glotzom, višjim poštnim nadzornikom v Gradcu,
- Carla, poročena z Josefom Ferrarijem, lesnim trgovcem v Comu (Italija),
- Louise, poročena z vitezom Wilhelmom Luschi-
nom, višjim deželnim sodnim svetnikom v Gradcu,
- Gisela, poročena z Avgustom Trappnom, tehničnim direktorjem KID v jeseniški železarni.

Tretji sin Lamberta Carla L. je bil Carl L.:

Ta, rojen 8. avgusta 1841 v Ljubljani v Slonovi ulici 54, je prav tam končal Mahrovo trgovsko šolo in je nato vstopil v predilnico mikane volne v Augsburgu.

To podjetje, ki še danes obstoja, je pripadalo družini Meyer in po svaštu sorodniškima družinama Firnhaber in Merz in je še danes v posesti te družine, oziroma njenih potomcev (von Rogister).

Ko so v letu 1862 Lambert Carl L. in družabniki prevzeli ljubljanski parni mlin, so poklicali Carla L. iz Augsburga in ga imenovali za vodjo tega podjetja. Z ustanovitvijo KID (1869) je prišel v upravo te družbe, bil njen direktor in to ostal do smrti.

Carl L. se je popolnoma posvetil delovanju te družbe. Močni finančni interesi družine Luckmann pa tudi drugih ljubljanskih družin, ki so bile soustanoviteljice te družbe, so ga silili, da je našel sredstva in poti, da se je podjetje izklopalo iz težkega položaja, v katerega ga je potisnila kriza, ki je zajela takrat železarsko in lesno industrijo.

Ko je potem zašel v težave tudi parni mlin, je bil Carl L. večkrat pred dločitvijo, da javno razglasi ne-likvidnost firme. Izključno njegova zasluga je, da se je za družbo začela zanimati firma Vogel & Noot, Wartberg-Mürzthal-Wien. Skupaj z njim je pripravila načrt investicij in reorganizacije ter dala na voljo tudi sredstva, ki so bila potrebna za izpeljavo tega načrta.

Carl L. je s svojim znanjem in solidnostjo znal pri tujih industrialcih in finančnikih zbuditi toliko zaupanja, da so mu dali na voljo sredstva za domala propadlo družbo.

V še večji meri pa se je to začelo dogajati, ko se je šefu podjetja Vogel & Noot, gospodu Hugu von Noottu posrečilo pridobiti barona Juliusa Borna, da se je začel finančno zanimati za to družbo.

Ta genialni finančnik se je začel zanimati za to družbo predvsem zato, ker je zaupal Carlu L.

Carl L. je bil ne le neutruden in preudaren vodja velikega industrijskega podjetja, pač pa se je zaradi svojega genialnega uma zavedal tudi pomena novosti v tehniki za razvoj gospodarstva. Tudi tu je dosegel izjemne uspehe. Pod njegovim vodstvom so na Javorniku postavili plavž za pridobivanje visokovrednega fero-mangana, leta 1873 je bil proizvod plavža že razstavljen na svetovni gospodarski razstavi na Dunaju. Carl L. je pritegnil pozornost rudarskih strokovnjakov vsega sveta na plavž v Javorniku, dobival je toliko naročil, da jih je komaj dohajal.

Bil je med prvimi v alpskem svetu, ki je razumel pomen žičnic za izkoriščanje večjih gozdnih površin v hribovitem svetu. Pod njegovim vodstvom sta nastali žičnici v Podkoritu in na Komarči, ki sta obenem z moderno opremo omogočali spravilo in rezanje lesa v Bohinjski dolini in na Pokljuki tudi na področju, kjer je bilo prej možno izkoriščati les le za kuhanje oglja.

Carl L. je spoznal pomembnost pridobivanja tekočega železa po Simens-Martinovem sistemu posebno za taka področja, kot na Kranjskem, kjer se je že poznalo izčrpavanje od nekdanjih izkoriščanih rudnih žil in je nov način še omogočal izkoriščanje starega železa. Cenil je tudi možnost izkoriščanja vodne sile; pod njegovim vodstvom so v železarni Jesenice uvedli turbine, ki so bile pridobitev sodobne tehnike, na Javorniku so uporabili peltonovo turbino, ki je omogočala najbolj smotrni izkoristek velikega padca.

Genialnost Carla L. se je posebno pokazala ob zamisli, ki jo je udejanil, da je ob pomanjkanju železove rude in koksa za delo KID, ob poceni pomorskem prevozu dovažal rudo iz Grčije, Kavzaka, Španije in severne Afrike, koks pa iz Anglije in Male Azije v Trst in je tam v plavžih pridobival surovo železo in fero-mangan. Te zamisli, ki jih je izvedel, so kasneje gotovo uporabili pri vrsti plavžev v Neaplju, Šetinu in drugih ob morju ležečih krajih.

Lahko trdimo, da je bil Carl L. ustvarjalen industrialec, ki se mu je posrečilo voditi KID skozi vse križe in težave do velike prosperitete, pa tudi druga podjetja, ki jih je ustanovil ali so bila ustanovljena na njegovo pobudo. Kranjska mu nedvomno veliko dol-

guje.

Carl L. je živel in stanoval v Ljubljani dokler je bila direkcija v parnem mlinu, ko se je ta preselila v jeseniško topilnico v letu 1891, je stalno stanoval v gradu Javornik, medtem ko se je njegova družina jeseni preselila v Ljubljano in tam preživela zimo.

Od leta 1870 je bil Carl L. deželni poslanec, predstavljal je veleposestvo, razen tega je bil svetovalec Obrtne zbornice, prav tako od leta 1878 dolgo vrsto let član državnega železničarskega sveta, nadalje je bil tudi član Društva Kranjske hranilnice v Ljubljani od leta 1879. Vse te funkcije je obdržal do smrti.

Kot član državnega železničarskega sveta si je zelo prizadeval za izgradnjo bohinjske železnice. Takrat so razpravljali o treh možnih poteh za povezavo s Trstom:

Predilska železnica, bohinjska železnica in povezava preko Škofje Loke. Njegova ne mala zasluga je, da se je začela gradnja bohinjske proge.

Tragična usoda je hotela, da je smrtno bolan z balkona blejske vile videl le prvi vlak, ki je peljal po tej progi! (1906).¹⁹

Za svojo javno dejavnost je bil odlikovan z redom Franca Jožefa²⁰ in v letu 1898 z redom Železne krone III reda. V počastitev njegovih zaslug za občino Jesenice, je ta po njem poimenovala trg pred novo in staro direkcijo KID »Luckmannov trg«.

Carl L. je bil od leta 1869 poročen z Melanijo Macowitz iz Trsta. Umrli je 24. julija 1906 na Bledu, zapustil je vdovo in šest sinov: Antona, Karla, Paula, Heinricha, Lamberta in Herberta.

Melanie L. je bila rojena 7. maja 1848 v Trstu kot hči trgovca Heinricha Antona Macowitza (rojen 1798 v Trstu) in njegove žene Josefine (rojene 1825 v Plznu). Ker je Melanijina mati umrla že 21. maja 1852, oče pa 29. septembra 1858 v Trstu, je vzela desetletno Melanijo in njeno starejšo sestro Berto k sebi v Gradec Josefina Macowitz (sestra njenega deda) in ju tam vzgajala. Melanij Macowitz in Carl L. sta se spoznala na potovanju, ko je Melanie šla s tetami na Bled, in se poročila (1869). Po očetju je Melanie med drugim podedovala tudi veliko najemniško hišo v Trstu v Via della caserma. Melanie L. je umrla 22. septembra 1926 v Ljubljani.

Anton L. je bil rojen 11. februarja 1870 v Ljubljani, se je šolal na nižji vojaški šoli v Günsu, od tam je šel v kadetnico v Karlovac, po končanem šolanju je prišel k 78. infanterijskemu regimentu v Osjek, potem je prišel v Galicijski garnizon, nato v Fočo v sandžaku Novi Pazar, upokojil se je kot nadporočnik, pozneje z naslovom stotnika, pristopil je k KID kot uradnik na Jesenicah. Ukvarjal se je predvsem z nakupi in agendami. 9. aprila 1901 se je poročil s Paulo Mühleisen iz Ljuljane, v zakonu so se jima rodili štiri sinovi: Karl, Wolf, Gert in Paul ter hči Eva. V začetku svetovne vojne je bil poveljnik kompanije za zavarovanje železnice, kasneje bataljona za zavarovanje železnice na italijanski fronti.

Za zvesto službo v avstro-ogrski vojski je bil odlikovan z redom Franca Jožefa. Anton Luckmann je

umrl na Jesenicah 6. novembra 1922 in je pokopan na krajevnem pokopališču na Koroški Beli pri Slovenskem Javorniku.

Carl L. je bil rojen 2. junija 1871 v Ljubljani, obiskoval je gimnazijo v St. Paulu v Labotski dolini in v Ljubljani, po odsluženju enoletnega prostovoljnega roka se je aktiviral kot artilerijski poročnik. Služil je v Ljubljani, Gradcu, Budimpešti in Josefstadtu v garnizionih, vojskoval se je na fronti v Galiciji in je potem postal invalidski upokojenec učitelj na kadetnici in topniški akademiji v Traiskirchenu, kjer si je po prevratu kupil posestvo kot poročnik v pokoju. Za njegove zasluge v času vojne je bil odlikovan z redom Franca Jožefa z vojnim odličjem in s križcem za vojaške zasluge²¹ i. t. d. Od 21. septembra 1895 je bil poročen z Viktorio Schemerl iz Ljubljane, imela sta dve hčerki Viktorijo in Melanijo.

Paul L. je bil rojen 4. septembra 1872 v gradu Javornik na Gorenjskem, po končani nižji realki v Ljubljani je odšel na pomorsko akademijo na Reko. Po končani šoli je kot mornariški kadet objadral svet na korveti »Saida« od zahoda proti vzhodu v letih 1890—1892, med mednarodno zasedbo Krete 1897/98 je bil kot oficir za zvezo dodeljen avstrijskem 87. infanterijskemu regimentu, ki je kampiral na področju Suda-Bai in okoliških hribov, potem je služil na admiralški ladji »Wien« iz avstro-ogrskega blokadnega brodomstva.

Leta 1898 je bil dodeljen na križarko »Maria Theresia«; med špansko—ameriško vojno je bila ladja stacionirana v vodah zahodne Indije. Ko je ravno hotela zapluti v Santiago de Cuba, je bil priča uničenju španske flote pod admiralom Cervero, ki se je junaško upiral nadmočnim bojnim ladjam mogočnega nasprotnika.

V poletnih mesecih 1899 je bil oficir na rečni oklepnici Körös in se spoznal z rečno plovbo na splošno, posebej pa še na Donavi navzgor do Greina in navzdol do Petrovaradina.

1903 je prišel kot razredni oficir in učitelj za strokovne predmete na pomorsko akademijo na Reko, potem kot referent za mobilizacijo na okrožni pomorski urad v Trstu, končno je bil leta 1909 poklican na Dunaj v predsedniško pisarno vojnega ministrstva, v mornariški odsek, kjer je deloval v misijah na obali — s kratkimi prekinitvami — do zloma monarhije.

V letu 1908 mu je pomorska oblast v Trstu izdala patent kapitana dolge plovbe; za službene zasluge mu je vojna mornarica podelila medaljo za vojaške zasluge, križec za vojaške zasluge in viteški križec Franca Jožefa z vojnim odličjem.²²

Po prevratu ga je jugoslovanska vojna mornarica vodila kot fregatnega kapitana tretjega reda, ker pa so bili njegovi otroci še šolarji, je ostal na Dunaju, več kot pet let je bil predstojnik oddelka mednarodne delniške družbe Export-Import na Dunaju, potem je bil uradnik rudarskega podjetja Vogel & Noot na Dunaju.

Od 22. avgusta 1903 je bil poročen s Friedo Zesch-

ko iz Ljubljane. Imela sta hčeri Elfriedo in Greto ter sina Heinricha Paula.

Dr. Heinrich L. je bil rojen 1. oktobra 1873 na gradu Javornik na Gorenjskem, obiskoval je gimnazijo v St. Paulu v Labotski dolini in v Ljubljani, eno leto prostovoljnega roka je odslužil pri topništvu v Gradcu, nato je obiskoval univerze v Berlinu, Münchnu, Parizu in na Dunaju, kjer je položil pravne državne izpite in je bil leta 1896 promoviran za doktorja obojega prava. Nato je obiskoval rudarsko akademijo (kasneje montanistična visoka šola) v Leobnu, kjer je leta 1899 položil državni izpit za topilničarskega inženirja. Kot predstavnik Ljubljanske obrtne zbornice na trgovskem kongresu v Philadelphii se je spoznal z vodilnimi nemškimi industrialci in je bil po končanem študijskem potovanju skozi največje ameriške železarnice sprejet kot inženir pri družbi Königs- und Laurahütte v Königshütte v Zgornji Šleziji. V letu 1904 je prišel na vodilno mesto v centrali Češke rudarske družbe, kasneje k Praški železarski industrijski družbi na Dunaju, 1905 je postal direktor KID, a še pred preselitvijo na Kranjsko pa je bil vodilni direktor Avstrijske rudarske in topilniške družbe, ki je imela sedež na Dunaju. Potem je bil voljen v upravo vrste delniških družb rudarske, cementne in kemične industrije, ki so imele težišče vodstva na Dunaju. Po razpadu avstro-ogrske monarhije je moral svojo dejavnost porazdeliti med države Avstrijo, Jugoslavijo in Čehoslovaško; omenimo lahko podjetja v katerih upravi in vodstvu je sodeloval:

V Jugoslaviji Jeklarna grofa Thurna d.d. Ravne
Novikromar d.d. Zagreb
Metalokemika, d.d. za kemijske in metalurške produkte Beograd

V Avstriji Paukewerk, prej Prva strojna tovarna v Brnu, d.d.
Južna železnica, d.d.
Rothmüller Mewa Metalwarenfabriken
Na Čehoslovaškem d.d. prej Coburgwerk in topilnice
Peterswalder Zinkfabrik Gabr. Thun & Cons.
V Romuniji »Coroana« v Bukarešti.

Glede na njegovo udejstvovanje v celi vrsti podjetij je imel več desetletij vrhovno nadzorstvo nad velikimi gozdnimi posestvi in domenami v Jugoslaviji, na Koroškem in na Češkem.

Dr. Heinrich L. je poročen od 17. aprila 1900 z Marijo rojeno Endres, hčerko Franza Endresa iz Leobna, ki je bil svoje čase tu predsednik trgovsko-obrtne zbornice. V zakonu sta se rodila sin Herbert in hči Ilse. V letu 1908 je kupil Heinrich L. na Bledu vilo Ilseheim, kjer se zadržuje večji del leta.²³

Lambert L., rojen v Ljubljani 15. oktobra 1876. Po končani realki in odsluženju enoletnega prostovoljnega roka v Ljubljani je obiskoval rudarsko akademijo (kasneje montanistično visoko šolo) v Leobnu in je bil po opravljenem državnem izpitu nastavljen kot inženir v železarni Teplitz Praške železarske družbe. Ko je železarna prenehala obratovati, se je zaposlil pri avstrijskem Lloydju v Trstu. Zbolel je za septično angino, ki mu je pustila hude posledice na

ledvicah ter vplivala tudi tako močno na njegov vid, da je moral opustiti svoje delo. Preselil se je v Maribor, med vojno se je udeleževal kot vojaški vodja pri delavnicah Južne železnice prav tam. 25. avgusta 1900 se je poročil z Olgo Pferschy iz Leobna. Iz tega zakona so bile tri hčere: Lise, Olga in Erna. Lambert L. je umrl v Mariboru 2. aprila 1923 in je tam tudi pokopan.

Herbert L., rojen v Ljubljani 18. aprila 1879, nižjo realko je končal v Ljubljani, višjo pa v Gradcu, 1901 rudarsko akademijo v Leobnu ter šel kot inženir topilništva na tehniško visoko šolo v Charlottenburg. Leta 1902 je postal obratni inženir pri visokih pečeh v Königshütte.

1909 je bil imenovan za inšpektorja plavžev in postal tako šef vseh visokih pečih v Königshütte.

1910 se je preselil v Leoben Villa Endres, da bi se posvetil akademskemu življenju.

Po smrti viteza Josefa Gorupa (1912) je bil izvoljen med upravnike Gorupovega premoženja in se je moral posvetiti predvsem pristaniškemu gradbenemu podjetju v Trstu. V letu 1913 si je zgradil v Pričicah pri Vrbskem jezeru vilo in leta 1914 kupil od družine Hollegha hišo v Ljubljani, Karlovška cesta 18.²⁴

V svetovni vojni je bil poročnik in končno artilerijski stotnik na italijanski fronti, oziroma na etapnih področjih in bil odlikovan z redom Signum-Laudis z meči.

Po demobilizaciji se je v februarju 1919 z družino preselil v Ljubljano. Od oktobra 1919 je upravni svetnik in član eksekutive Stavbne družbe d.d. v Ljubljani.

Od 23. avgusta 1907 je poročen z Zoro pl. Gorup z Reke, ki se je 16. avgusta 1931 smrtno ponesrečila na lovu v revirju Podpeč pri Ljubljani.

Iz tega zakona sta sinova Mario in Herbert Karl ter hči Inge.

Četrty sin Lamberta Carla L. je bil **Anton**. Ta, rojen 16. marca 1844 v Ljubljani, je po končani Mahrovci trgovski šoli začel s trgovsko kariero v letu 1866 prav tako v Augsburgu v predilnici mikane volne. Vendar se je vrnil domov že v letu 1867 in se z Johannom Matheuschejem iz Ljubljane ustalil v Trstu, kjer sta ustanovila podjetje »Luckmann & Matheuschek«, podjetje se je ukvarjalo s prodajo deželnih pridelkov in z izvozno-uvoznimi posli. Bilo je zelo uspešno.

1833 je Anton L. izstopil iz podjetja (Johann Matheusch je delal še nekaj desetletij pod imenom J. Matheusche v Trstu prav uspešno, po likvidaciji podjetja se je upokojil v Trstu) še isto leto je vstopil kot javni družabnik v podjetje L.C.L. katerega tihi družabnik je bil že od leta 1867.

Po prodaji tovarne kleja in likvidaciji Luckmann & Bamberg (1903) se je Anton L. upokojil v Ljubljani. V letu 1894 je kupil grad Jama (Grubenbrunn)²⁵ v Šiški pri Ljubljani in leta 1910 skupino hiš v Gradišču od dedičev V. Seuniga. Od podjetja Pivovarna J. Kosler & Comp. je odkupil zemljišče v velikosti cca 60.000 m² in v okolici tovarne kleja od različnih lastnikov zemljišča v velikosti cca 56.000 m²

Dedoval je (po smrti sestre Marije von Paravich, 1900) eno tretjino gospostva Loka, oziroma vrtno parcelo v Gradišču.

Anton L. je bil član Društva Kranjske hranilnice v Ljubljani od leta 1888, član direkcije pa od leta 1904, njen kurator je bil v letih 1909—1918, nato pa spet direktor od leta 1919 do svoje smrti (1924).

Poleg tega se je udeleževal tudi pri dobrodelnih ustanovah in bil med drugim vrsto let (po smrti brata Josefa) predstojnik Elizabetine otroške bolnišnice v Ljubljani.

Anton L. je bil od 24. avgusta 1885 poročen z Anno (Ninko) Galle (rojeno 24. aprila 1860). Hčerko Carla Galleta, lastnika Bistre.

Družina Galle je izhajala iz Kranja. V začetku 19. stoletja je igral Franz Galle pomembno vlogo v javnem življenju Ljubljane.

Bil je eden od ustanoviteljev Kranjske hranilnice (1820) in je v letu 1826 kupil od verskega zaklada gospostvo Bistra, ki je še danes v lasti te družine.

Njegov sin Carl je prvotno posedoval posestvo Studenec (Tiergarten) pri Ljubljani, bil je solastnik papirnice, ki jo je osnoval njegov oče v sodelovanju s Trpincem v Vevčah (Josefsthalu),²⁴ ki je kasneje pripadala d.d. Leykam-Josefsthal (danes Združene papirnice Vevče-Goričane-Medvode, d.d. Ljubljana).²⁷

V letu 1870 si je pridobil posestvo Bistra od svojega nečaka Viktorja Galleta, ki ga je podedoval od svojega deda Franza, oziroma očeta Antona, prodal pa je prej omenjeno posest.

Anton L. je umrl 19. novembra 1924, zapustil je vdovo Anno in tri sinove: Fritz, Huberta in Franza ter hčerko Hanno.

Med navedenimi nepremičninami, ki jih je zapustil, so grad Jama prodali uršulinkam (dr. Krekova gospodinjska šola), zemljišča v Šiški so bila v letih 1924 in 1925 popolnoma, ona okrog tovarne kleja pa večinoma razdeljena in prodana. Hiše v Gradišču in nekatera stavbna zemljišča (Erjavčeva, Igriška) še vedno pripadajo družini.

Dr. Fritz L. rojen 9. junija 1886 v Ljubljani, končal je gimnazijo v Ljubljani in študij prava na Dunaju. Kot advokat se je ustalil v Ljubljani. Podedoval je hišo v Gradišču št. 4 in vrtno parcelo na voglu Igriške in Erjavčeve ulice.

Zaradi potrebe razširitve ceste Gradišče, je v letu 1931 podrli staro stavbo, dobil zanj odškodnino od mesta in na njenem mestu zgradil novo trinadstropnico.

Dr. Fritz je upravni svetnik d.d. Pivovarna Union v Ljubljani in Industrija platna d.d. v Jaršah pri Ljubljani.

Od 1914 do 1918 je bil artilerijski poročnik, oziroma stotnik na ruski, italijanski in na koncu še na francoski fronti kot komandant baterije pri Verdunu. Za zasluge je bil odlikovan z vojaškim križcem z meči, z redom Signum-Laudis z meči in z nemškim železnim križcem.

Od 16. decembra 1914 je poročen z Lindo Kosler iz Ljubljane, hčerko Petra Koslerja in njegove žene

Adeline rojene Luckmann. Iz tega zakona sta hčeri Herta in Traute ter sin Fritz Anton.

Hubert L. rojen 11. aprila 1890 v Ljubljani, realko je končal prav tam, potem pa je študiral na Dunaju tehniko. Ob izbruhu vojne (1914) je bil vpoklican v aktivno vojaško službo kot dragonski oficir in je moral zato prekiniti študije.

V svetovni vojni je sodeloval, kot že omenjeno, kot dragonec, poročnik oziroma nadporočnik na srbski, ruski in italijanski fronti, za svoje vojaške zasluge je bil odlikovan z redom Signum-Laudis z meči.

Po končani vojni se je zaposlil v pivovarni tasta Tscheligija v Mariboru. 1935 je v Račah pri Mariboru ustanovil smolarno.

Od 25. oktobra 1919 je poročen z Josefino Tscheligi, hčerko Josefa Tscheligija, lastnika pivovarne v Mariboru in njegove žene rojene Andresch; iz tega zakona je hčerka Annelise.

Franz L. rojen 13. septembra 1898 v Ljubljani, je maturiral kmalu po začetku vojne in nato študiral na Visoki šoli za agronomijo na Dunaju. Ker je bil tudi vpoklican v vojsko, je moral prekiniti študije. Ob koncu vojne je zastavnik na italijanski fronti.

Po končani vojni se je posvetil bankirskemu poklicu in se je zaposlil v Ljubljani na Kreditnem zavodu; po daljšem službovanju v Novem Sadu in Beogradu je leta 1935 ponovno stopil v službo pri zgoraj omenjeni banki.

Hči **Hanna L.** je poročena z aktivnim štabnim stotnikom vitezom Erwinom von Mehlemom. Po udeležbi v svetovni vojni se je upokojil in živi s svojo družino v Gradcu.

Peti sin Lamberta Carla je bil **Theodor**, rojen 7. avgusta 1846 v Ljubljani, Slonova ulica 54; po končanih študijah se je posvetil upravljanju posesti Šmarje pri Grosupljem.

Bil je poštni mojster prav tam, prevzel je poštni hlev, ki ga je imel že veliko let njegov oče Lambert Carl.

Poleg tega je bil tihi družabnik podjetja L.C.L. od leta 1876. Po smrti Lamberta Carla je Theodor podedoval zgoraj imenovano posestvo in še vedno obdržal poštni urad in poštni hlev na svoj račun.

Po otvoritvi dolenske železnice (1894) je bil poštni urad ukinjen in poštni hlevi so ostali le v Ljubljani, kjer so delovali do leta 1915.

1908 je prodal posestvo Šmarje pri Grosupljem in živel od tedaj izključno v Ljubljani.

Theodor je bil od 5. februarja 1883 poročen z Marijo rojeno Lentsche. Umrli je 18. januarja 1919 in zapustil vdovo Marijo in tri sinove: Theodorja, Alfreda in Norberta ter hčerko Marijo (Irmo).

Marija L. je bila rojena 12. decembra 1864 v Celovcu, je hči računskega svetnika Johanna Lentscheta iz Celovca in njegove žene Marie, rojene pl. Tschabuschnigg z Dunaja.

Starejši sin **dr. jur. Theodor L.**, rojen 11. decembra 1884 na posestvu Šmarje je po končanem študiju v Ljubljani in na univerzi v Gradcu v letu 1908 stopil v službo na sodnijo v Mariboru, po prevratu se je

opredelil za avstrijsko državljanstvo. Služil je kot višji deželni sodni svetnik v Gradcu, je artilerijski poročnik v pokoju.

Od 21. januarja 1911 je poročen z Elso Elsner, hčerko predsednika senata Adolfa Elsnerja v Gradcu.

Iz tega zakona izhajata dve hčerki gospa dr. jur. Ilse in Gerta.

Drugi sin, višji gradbeni svetnik **inženir Alfred L.** je rojen 12. junija 1886 na posestvu Šmarje, po končanem študiju v Ljubljani in tehnike v Gradcu je v letu 1909 vstopil v službo pri deželni vladi v Ljubljani. Po prevratu se je odločil za avstrijsko državljanstvo in dela pri elektrifikacijskemu uradu na Dunaju. (Strombauamt).

Tretji sin **dr. jur. Norbert L.** je bil rojen 27. julija 1894 v Ljubljani, tam je končal šolanje in na univerzi v Gradcu, v svetovni vojni je sodeloval kot artilerijski poročnik in nadporočnik, za svoje vojaške zasluge je bil odlikovan z redom Signum-Laudis z meči. Po prevratu je bil uradnik Jadranske banke v Ljubljani. Potem je prevzel avstrijsko državljanstvo in postal uradnik Štajerskem eskomptne banke v Gradcu. Tu se je 2. junija 1922 poročil z Margaretho Mayer, hčerko Franza Mayerja, pooblaščenca te banke. Kasneje je pustil to službo in bil advokat v Gradcu, kjer je umrl 20. septembra 1932 in je prav tam tudi pokopan. Hči Irma je bila državna učiteljica v Ljubljani, je pa pustila ta poklic, ko se je v letu 1930 poročila z veletrgovcem Francem Drofenikom iz Ljubljane.

Lambert Carl je imel tudi dve hčerki Mario in Amalio.

Maria je bila rojena 6. oktobra 1833, že v letu 1849 se je poročila s 50 let starejšim Polykarpom Paravichem de Csubar, posestnikom skoraj 40000 orlov gozdov v Čabru na Hrvaškem. Zakon je bil nesrečen in brez otrok; Marii se je že po nekaj letih omračil um in je morala v ustanovo za duševno bolne (Sanatorij Svetlin na Dunaju), kjer je leta 1900 umrla.

Po smrti svojega moža (1866), ki se je v oporoki komaj spomnil (gospostvo Čabar je prešlo na njegovo nečakinjo, poročeno von Ghyczy iz Budimpešte), je njen skrbnik Josef Luckmann sprožil proces proti dediščem Polykarpa P., ki pa je propadel.

Amalia, rojena je bila 20. novembra 1834, poročena je bila z žitnim trgovcem, kasnejšim užitniskim direktorjem v Ljubljani Johannom Vilharjem od leta 1855. Od staršev je podedovala Bavarski dvor (Dunajska cesta, sedaj Tyrševa), ki ga je leta 1907 prodala Gospodarski zvezi. V zakonu se je rodil sin, ki je že mlad umrl in tri hčere. Od teh je ena umrla kot otrok, starejša hči Olga je bila od mladosti duševno motena, dosegla je starost 56 let in umrla v bolnici za duševne bolezni na Studencu.

Hči Emma je bila poročena z avstrijskim artilerijskim poročnikom (kasneje stotnikom), vitezom Edmundom Striglom, dosegla pa je le starost 33 let. Iz tega zakona so izšli trije sinovi.

* * *

Do sedaj umrli moški člani družine so od dr. Josepha Luckmanna (umrl 1803), vsi, kjer ni drugače omenjeno, pokopani v družinski grobnici pri Sv. Križu v Ljubljani.

OPOMBE

1. Slonova ulica (Elephantengasse) v letih 1876-1892, Prešernova ulica v letih 1892-1949, sedaj Čopova ulica od 1949 dalje. (V. Valenčič, R. Traven: Ljubljanske ulice, Ljubljana 1980, str. 46). — 2. Šelenburgova ulica, od Cankarjeve ceste do Trga osvoboditve 1876-1952. (Isti, str. 118). — 3. Pokopališče pri Sv. Krištofu (ostanek je današnje Navje) za Bežigradom je že v drugi polovici 19. stoletja postalo pretesno. Grobove so prekopavali na sedem let. V začetku 20. stoletja je postalo vprašanje osrednjega ljubljanskega pokopališča ponovno aktualno. Zgodilo se je celo to, da je pokopališki upravnik, kanonik in stolni župnik prosil, če lahko pokopavajo bolnišnične mrlje v skupni grob. Razmere na pokopališču so bile že povsem nevzdržne. Po številnih pogajanjih z občino Ježica se je pokopališče preselilo k Sv. Križu v letu 1906. Plečnikove Žale pa so nastajale v letih 1938-1940 (Župana Ivana Hribarja poročilo o zadevi pokopališča pri Sv. Krištofu, Ljubljana 25. 10. 1901). Marjan Drnovšek: Oris odnosa ljubljanskega občinskega sveta do mestnega razvoja 1850-1914 s posebnim poudarkom na Hribarjevi dobi. Zgodovina Ljubljane, prispevki za monografijo. Ljubljana 1984, str. 223. — 4. Dunajska cesta (Wienerstrasse) v letih 1876-1932, Tyrševa cesta v letih 1932-1941, Bleiweisova cesta v letih 1941-1943, Dunajska cesta v letih 1943-1948, Ciril-Metodova cesta v letih 1943-1948 (del od železniške postaje do mestne meje pri Ježici), Tyrševa cesta v letih 1948-1954, Šelenburgova cesta (od Cankarjeve ceste do Trga osvoboditve) v letih 1876-1952, Kardeljeva cesta v letih 1952-1954, Titova cesta 1952, 1954, 1958, 1970 in dalje. (V. Valenčič, R. Traven: Ljubljanske ulice, Ljubljana 1980, str. 118). — 5. Kuks, delež pri dobičku rudniškega podjetja z več lastniki. (iz češčine, po kraju Kuks). (Stanko Bunc: Slovar tujk, Maribor 1987, str. 250). — 6. 1 oral = 0,575 ha. (Roman Sandgruber: Österreichische Agrarstatistik 1750-1918, München 1978, str. 23.). — 7. Sv. Petra cesta 1876-1952, od 1952 dalje Trubarjeva cesta. (V. Valenčič, R. Traven: Ljubljanske ulice, Ljubljana 1980, str. 122). — 8. Komanditna družba je trgovska družba z dvojnimi jamstvom. En del članov — komplementarij — daje poročstvo z vsem svojim premoženjem, drugi del — komanditarij — pa le s svojim deležem. (France Vrbinc: Slovar tujk, Ljubljana, 1974, str. 357). — 9. Erjavčeva cesta, že od 1892 dalje. (V. Valenčič, R. Traven: Ljubljanske ulice, Ljubljana 1980, str. 50). — 10. Šmartinska cesta, od 1876, 1939 in od 1974 dalje. Ime je dobila po naselju Šmartno. Prejšnje ime: Kette-Murnova cesta (od Njegoševe ceste do železniške proge) v letih 1923-1928. (isto, str. 115). — 11. Hranilniška cesta, od leta 1882 dalje. Za Bežigradom, ime ima po Kranjski hranilnici, ki je z denarjem pomagala Društvu za gradnjo delavskih stanovanj pri gradnji prvih hiš v tej ulici. (Isti, str. 58). — 12. Odlikovanje železna krona (Orden der Eisernen Krone) je francosko-italijanskega porekla. Osnova ga je Napoleon Bonaparte kot spomin na kronanje za italijanskega kralja 20. maja 1805 v Milanu. Po Napoleonovem propadu in aneksiji Lombardije s strani habsburške monarhije, je red obnovil avstrijski cesar Franc I. 1. 1816. To je bilo avstrijsko odlikovanje za izjemne vojaške ali pa civilne zasluge. Kdor je bil odlikovan s tem redom je imel tudi častni naslov »vitez«. Odlikovanje je imelo tri stopnje. V letu 1860

so uvedli še t. imenovano »vojno dekoracijo« to so lovorov venec, lovorovi listi ali pa meči. (Boris Pister: Odlikovanja. Zagreb 1984, str. 15-17). — 13. Cesta Franca Jožefa od leta 1876 do 1919, nato Aleksandrova cesta v letih 1919-1941, Ulica 3. maja v letih 1941-1946, Cankarjeva cesta od 1946 dalje. (V. Valenčič, R. Traven: Ljubljanske ulice, Ljubljana 1980, str. 39). — 14. Gradišče. Staro ime kraja, kjer so sledovi rimske Emone. Prvikrat je omenjeno v virih iz leta 1277. Stalno se rabi za to področje vsaj od 1876 dalje. (Isti, str. 55). — 15. Igriška ulica (Balhausstrasse) od leta 1876 dalje. Ljudsko poimenovanje po deželni igrišču (Ballhaus), ki je stalo na začetku te ulice. (Isti, str. 59). — 16. Glej opombo št. 1. — 17. Spada med medalje za vojne zasluge (Militärverdienstmedaille). Utemeljel jo je Franc Jožef 12. 3. 1890 kot priznanje vojaškim osebam, ki so se posebno izkazale tako v vojni kot v miru. Z dekretom 1. 4. 1916 je bilo predpisano, da je lahko ista oseba večkrat odlikovana s to medaljo (do štirikrat). Od 13. 12. 1916 so za zasluge na fronti podeljevali to medaljo še dopolnjeno s prekrizanimi meči. Obstojala je bronasta medalja Signum Laudis z lovorovim ali hrastovim vencem in podobo Franca Jožefa, pa bronasta medalja Signum Laudis z likom Karla I. (Boris Pister: Odlikovanja. Zagreb 1984, str. 38-39). — 18. Odlikovanje Sv. Save je osnoval 23. 1. 1883 kralj Milan I Obrenović v čast srbskemu arhiepiskopu (roj. okrog 1174, umrl 1235) najmlajšemu sinu župana Štefana Nemanje. To odlikovanje je bilo namenjeno kot nagrada »za prosveto, književnost, cerkev in umetnost«. Po razporeditvi odlikovanj je bilo to na tretjem mestu, delilo se je na pet stopenj. V začetku so odlikovanje podeljevali le zares zaslužnim posameznikom s kulturnega in znanstvenega področja ter cerkvenim poglavarjem. Ob koncu 19. stoletja so ga podeljevali tudi vojaškim osebam, diplomatom in članom Rdečega križa. V stari Jugoslaviji pa je podeljevanje postalo masovno. Tako je to odlikovanje zdrsnilo na sedmo mesto. (Isti, str. 138-144). — 19. V letu 1894 je na skalnem prelomu ob predoru nastala hiša Želeče 45 (Cesta svobode 22). Lastniki so se menjavali. Eden izmed lastnikov je bil tudi Carl Luckmann, nato od 1906 dalje njegova vdova Melanija in od 1919 sin Herbert. Leta 1921 je vilo kupil Avgust Praprotnik. (Božo Benedik: Počitniške vile so bile ponos blejskega letovišča. Kronika 32, 1984, str. 204). — 20. Odlikovanje Franca Jožefa (Franz Joseph-Orden) je osnoval Franc Jožef 2. decembra 1849, ob obletnici vladanja. Odlikovanje so podeljevali za izjemne vojaške in civilne dosežke, posebno še diplomatom. Dobil ga je lahko vsak ne glede na nacionalnost, vero, družbeni položaj, lahko je bil tudi tujec. Odlikovanje je imelo pet stopenj. (Boris Pister: Odlikovanja. Zagreb 1984, str. 21-24). — 21. Vojni križ za zasluge (Militärverdienstkreuz) je utemeljil 22. 10. 1849 cesar Franc Jožef. Odlikovanje so dobili lahko le oficirji za izjemne zasluge v vojni za velika prizadevanja v miru. Postopoma so uvedli še dekoracijo z lovorovim vencem. Dekoracija se je delila na mirnodobsko in na vojno. Vojni križ za zasluge je bil lahko podeljen tudi z vojno dekoracijo in meči (Isti, str. 18-21). — 22. Glej opombo št. 17, 20 in 21. — 23. Vila Ilsenheim je bila prej vila Muhr. Zgradil jo je graščak Adolf Muhr v letu 1892 za svoje osebe. V letu 1908 jo je prodal dr. Heinrichu in Mariji Luckmann. Ta jo je obdržala za svoje letovanje vse do časa po drugi svetovni vojni, ko je vila prešla v družbeno last. Vrstili so se razni upravljalci, dokler je ni Izvršni svet SRS prenesel na Zavod za varstvo divjadi na Bledu. Tu je sedaj sedež Triglavskega narodnega parka (V Gradu št. 82, danes Kidričeva cesta št. 2). Svojo zunanjo podobo je vila spremenila, saj jo je v letu 1940 zajel ogenj in so jo obnovili v sedanji podobi. (Božo Benedik: Počitniške vile so bile ponos blejskega letovišča. Kronika 32, 1984, str. 199). —

24. Karlovška cesta, po mestu Karlovcu, ker vodi v to smer. Ime so uporabljali že dolgo pred uradnim imenovanjem. (V. Valenčič, R. Traven: Ljubljanske ulice, Ljubljana 1980, str. 63). — 25. Grad Jama (Grubenbrunn). Lastniki so bili Kanci in Luckmanni, nato je bila v teh prostorih Krekova gospodinjska šola, po drugi svetovni vojni pa bolnišnica TNZ (Mirko Kambič: Šiška nekoč in danes. Kronika 24, 1976, str. 52). — 26. Josefthal, nemški naziv za svet, kjer je stala papirnica Vevče. Baje izhaja iz rojstnega imena Trpinčeve žene Josephine. (Jože Šorn: Razvoj papirnice Vevče. Ljubljana 1956, str. 24). — 27. Leykam-Josefthal delniška družba za papirno in tiskarsko industrijo v Gradcu. Njen prvotni sedež je bil v Gradcu, nato pa se je preselil na Du-

naj. V letu 1869 je družba ponudila odkup objektov okoli Ljubljane. Terpinčeva družba je pristala in 19. septembra 1870 je bila le-ta likvidirana, 1. decembra 1870 je bila že ustanovljena d.d. Leykam-Josefthal. Leta 1887 je ta družba kupila še tovarno za papir in celulozo v Podgori pri Gorici. Za družbo je stala Štajerska eskomptna banka. Družba Leykam-Josefthal je omogočila tudi razvoj in razmah podjetja Vevče-Goričane-Medvode, podjetja, ki ga je idejno zasnoval Terpinc, ki pa je preraslo v velepodjetje. Ob nastanku kraljevine Jugoslavije je bil 6. junija 1919 odrejen državni nadzor nad slovenskimi obrati družbe Leykam-Josefthal, ukinjen je bil šele 20. 5. 1920. (Isti, str. 44-51).

NEKAJ DOKUMENTOV OB STOLETNICI USTANOVITVE ZVEZE SLOVENSKIH UČITELJSKIH DRUŠTEV

TATJANA HOJAN

Ustanovno zborovanje Zveze slovenskih učiteljskih društev je bilo 22. in 23. aprila leta 1889 v Ljubljani. Posamezna učiteljska društva so se pri nas ustanavljala v šestdesetih letih prejšnjega stoletja, a bila so brez medsebojne povezave. Leta 1872 je bilo ustanovljeno Slovensko učiteljsko društvo, ki je združevalo posamezne učitelje iz vseh slovenskih pokrajin, ne pa tudi društev. Ustanovitev zveze je prevzelo celjsko učiteljsko društvo in za to zadolžilo tri člane: Antona Brezovnika iz Vojnika, Armina Gradišnika iz Hrastnika in Frana Kocbeka iz Žalca. V pedagoški reviji Popotnik, ki je izhajala v Mariboru, so od leta 1887 dalje v rubriki »V zadevi Zveze učiteljskih društev« poročali, kako delo poteka. Fran Kocbek je ob 25-letnici ustanovitve pisal o pripravah na zvezo takole: »... nekateri vladni organi so prav pisano gledali na združenje slovenskega učiteljstva, in tudi midva s tovarišem Gradišnikom sva kot podučitelja bila marsikomu trn v peti ter sva takorekoč riskirala svoj avanzma. Snujočo se 'Zavezo' se je smatralo za panslavistično društvo že zaradi tega, ker se je raztezala na vse slovenske pokrajine. Nekoč je celo načelnik krajnega šolskega sveta v Hrastniku, ki je bil Nemec, zahteval pojasnila od tovariša Gradišnika v tej zadevi.«¹

O organizaciji zveze sta si zlasti Kocbek in Gradišnik dopisovala z nekaterimi posameznimi učitelji in učiteljskimi društvi. Na tak dopis je pisal 13. 1. 1888 vladniški učitelj Ivan Mercina iz Gorice:

»V čast si štejemo, da se obračate name v zadevi, ki mi uže dolgo časa leži na srcu. Zveza vseh slov. učiteljev mi je bila uže davno jedina pomoč, ki more odpreti slov. učiteljstvu pravo pot lepše prihodnosti ter vzbuditi posebno nas primorske učitelje iz sedanjega

žalostnega spanja. Žal, da ne odgovarjajo tej navdušenosti moji za stvar tudi primerne moči, koje bi jej rad posvetil. Koder imam na Primorskem znanca med učitelji, obstoje uže povsod učit. društva — takošna, kakoršna so, le učitelji v tržaški okolici so še brez društva. Pa tukaj bi tudi bilo vsako prizadevanje zastoj, kajti okoliški učitelji so preveč terorizirani od lahovskega magistrata v Trstu. Slov. učiteljsko društvo bi pripravilo vse ob službo. Oni smejo biti slov. učitelji le na skrivaj...«²

Josip Mešiček, učitelj iz Globokega pa je 10. 4. 1889 pisal:

»Pri zadnjem zborovanju na Vidmu smo se tudi razgovarjali o pravilih Zaveze. Določba v njih, da mora imeti Zaveza svoj sedež v Ljubljani, se nam ni dopadla. Bi li učitelji celjskega ali mariborskega okraja, ali oni v Krškem ne bili ravno tako, če ne bolj sposobni voditi to Korporacijo, kakor ljubljanski? Sploh prevlada mnenje, da kar se v Ljubljani vzbudi, tudi v Ljubljani zaspi. Kako mislite o glasilu Zaveze? Štajerski delegati se bodo zavestno za Popotnika potegnili.«³

Leta 1889 je poteklo dvajset let od novega osnovnošolskega avstrijskega zakona, ki je določal, da šolstvo prevzame država. V tem času so učitelji tudi mnogo razpravljali o predlogu princa Lichtensteina, ki je 25. 1. 1888 v dunajskem parlamentu predlagal načrt zakona o verski šoli. Da so bila med slovenskimi učitelji mnenja o tem različna, priča tudi dopis v Novicah 7. 3. 1888: »Laibacher Schulzeitung, o kateri se sedaj skoraj deset let ni čulo nikjer, se je sedaj zopet oglasila z vabilom do naših učiteljev, naj se vzdignejo zoper šolski predlog Lichtensteinov. — Mi izrekli smo svoje mnenje o tem predlogu jasno in brez

ovinkov: načelo predloga je gotovo pravo in katoliško slovensko ljudstvo mu gotovo ne bode nasprotovalo. Vendar je prav tako gotovo, da je predlog glede nas Slovencev pomanjkljiv. Ako hoče šola naša v resnici ostati verska, mora biti tudi narodna...⁴

Zborovanje zveze v Ljubljani je organiziralo Slovensko učiteljsko društvo in v ponedeljek, 22. aprila sprejemalo učitelje na železniški postaji in jih z vozovi, ki so jih posodili v ta namen nekateri meščani, prepeljali v najete prostore društva. Ob 18. uri se je pričelo zborovanje v mestni dvorani. Spremenjen je bil prvotni dnevni red. Goste je pozdravil predsednik Slovenskega učiteljskega društva Andrej Žumer. Predsedništvo je prevzel Armin Gradišnik, tajništvo Kocbek, ki je prebral imena delegatov in članov društva. Zveza je imela 711 članov, od tega na Kranjskem 348, na Štajerskem 233 in na Primorskem 140. Za primerjavo je povedal, da je vseh učiteljev 1420, in sicer na Kranjskem 486, na slovenskem Štajerskem 543, na Primorskem 141 in na slovenskem Koroškem 150. Predsedujoči Gradišnik je nato opisal razvoj ustanovitve zveze. Izvoljen je bil naslednji odbor: predsednik Feliks Stegnar, podpredsednik Anton Razinger in Fran Praprotnik, tajnika Majer in Furlan, blagajnik Fran Kokalj, odborniki za Štajersko so bili: Kavkler, Gradišnik, Kocbek; za Primorsko Kante, Bogatec, Krašovec, za Kranjsko pa Ribnikar in Romih. Zatem so se dogovarjali o glasilu zveze, za katerega je bil zadolžen Popotnik. Nekateri so predlagali, da bi se reviji Učiteljski tovariš iz Ljubljane in Popotnik združili, ali pa, da bi Učiteljski tovariš prene-

hal izhajati. Končno je obveljalo, da ostaneta obe reviji, vendar pa je vse to vzbudilo pri ljubljanskih učiteljih nevoljo. Po 50 letih je srečanje učiteljev v Ljubljani takole opisal Lovro Perko: »Zvečer je bil pozdravni večer v čitalniških restavracijskih prostorih nasproti Kazini. Med sviranjem godbe in pevskimi točkami je bilo izrečenih tudi nekaj pozdravnih napitnic na zbrano učiteljstvo. Kot govornik je nastopil z nad vse temperamentnim govorom tedaj še aktivni učitelj, zdaj že tudi pokojni Andrej Gabršček z Goriškega. In nastalo je tiho šušljanje med navzočimi: ta bo imel jutri na glavnem občnem zboru odločen govor proti Lichtensteinovemu predlogu za konfesionalno šolo, iznešenem v dunajskem parlamentu. Ta predlog je zbudil med tedanjimi svobodomislennimi poslanci in publiko veliko ogorčenje in odpor. Odklanjal ga je tudi tedanje, svojega učiteljskega poklica se zavedajoče učiteljstvo. No, in napočil je dan glavne skupščine, 23. april. Ob 10. uri se je napolnila čitalniška dvorana starejšega, povečini pa mlajšega tedanjega učiteljstva iz vseh krajev naše slovenske domovine. Izjema je bila le tužni Korotan. Že pri otvoritvi se je opazilo, da obhaja nekatere na boljših mestih ali po teh hrepenečih strah, da bi jim to ne bilo v škodo. Zato se niso udeležili občnega zbora. Tako ni bil navzoč prvi predsednik Stegnar in občni zbor je otvoril podpredsednik Razinger Anton s prav pohlevnim otvoritvenim pozdravnim govorom. Navzoč je bil kot policijski ali vladni zastopnik mag. sveinik Zamida.«⁵

Gosta na zborovanju sta bila ljubljanski župan Peter Grasselli in član deželnega šolskega sveta dr. Josip Vošnjak. Oba sta navzoče pozdravila s kratkima nagovoroma. Sledilo je predavanje profesorja Luka Lavtarja O reformi računstva, ki je bilo lepo sprejeto. V prvotnem dnevnem redu ni bilo predavanja goriškega učitelja Andreja Gabrščka, ki je sledilo. Predaval je o reformi osnovne šole. Govoril je o šolskem zakonu, ki je bil tedaj v veljavi in so se mu obetala dopolnila in spremembe. Kadar je hotel kritizirati šolski zakon, ga je na zahtevo vladnega zastopnika prekinil predsedujoči. To je med učitelji vzbudilo ogorčenje. Nekateri so dejali, da v časopisih o tem lahko pišejo, pri zboru pa ne smejo o tem govoriti. Nekateri učitelji pa so zahtevali, naj govori poročevalec vsaj o pravnih razmerah učiteljev ali pa naj vsaj prebere svoje predloge. Vse te opombe niso bile sprejete. Govornik je svetoval naslednjo resolucijo: »Slovensko učiteljstvo nasprotuje znanemu Lichtensteinovemu šolskemu predlogu z dne 25. januarja 1888, soglaša z njim le v dveh točkah: 1.) Šolska mladina bodi vedno razdeljena po verskih skupinah, 2.) Učitelj mora biti iste vere z mladino.« Predlagal je tudi, da mora učitelj zaslužiti toliko, da stanu primerno preživlja sebe in družino, minimum, ki je za to določen, pa naj bi bil vsaj 500 gld. Ta predlog je bil sprejet, le odbor zveze se bo o tem posvetoval z deželnimi odbori, ki najbolj poznajo gnotne razmere. Posvetuje naj se tudi z ostalimi slovanskimi učiteljskimi društvi.

Glavni odbor. Zaveze slov. učit.
društva!

Pri glavnem zborovanju ptujskega učit.
društva dne 17. 4. m. bili so delegatami
se prvi veliki zbor v ljubljani voljeni
slednji gospodi:

1. Ivan Kavkler nadučitelj na Ptujški skolei.
2. Anton Razinger nadučitelj na Ptujški skolei.
3. Fran Praprotnik nadučitelj na Ptujški skolei.
4. Fran Kokalj nadučitelj na Ptujški skolei.

Danesle se takole leko pristojne stvari
v letni mesečni seansi.

Ptuj 11. januarja 1889

Le. odbor.

Ivan Kavkler
Anton Razinger
Fran Praprotnik
Fran Kokalj

Seznam delegatov ptujskega učiteljskega društva za občni zbor Zveze

Gabršček je nato predlagal, naj se učiteljem odmerja pokojnina po službenih letih in naj bo službena doba za popolno pokojnino 35 let. Sprejeto je bilo, da službena doba za popolno pokojnino traja 30 let, neviševši leta pred strokovnim izpitom. Odložen pa je bil njegov predlog, da se za vdove in otroke določi višina pokojnine v skladu z leti učiteljevega službovanja. Za napredovanje učitelja v višji plačilni razred naj bodo odločilna le službena leta. Za oddajanje novih služb je predlagal norme: »1. Službena leta, 2. Pri enakomernem službovanju dveh prosilcev določa a) službovanje na isti šoli v višji kvalifikaciji, b) kvalifikacija usposobljenega. 3. Pri manjšem razločku službenega časa odločuje kvalifikacija usposobljenega.«⁶

Predlog je bil sprejet, le pomikanje v višje plačilne razrede naj se vrši potom avancementa.

Poročevalec Andrej Gabršček je v Popotniku 10. junija 1889 napisal sestavek Učiteljstva slovenskega težnje o preosnovi osnovnošolskih zakonov. Tu je pisal o svojih predlogih in dodal glede učiteljskega zborovanja v Ljubljani naslednje: »Te moje nasvete je občni zbor vsprejel, da-si sem raje sam se odrekel nadaljni besedi, kakor da sem govoril o naših težnjah o preosnovi 'našega področja' le toliko, kolikor so nam dopuščale žalostne okoliščnosti, ker bi pač prav slabo vtemeljeval z veliko preozkega 'dovoljenega' stališča. Da učitelji nismo smeli izreči svojega mnenja po lastni izkušnji, ko se nam spreminja področje ter sklepa zakon, na katerega bi morali proti svojemu najboljšemu prepričanju prisegati, — to je žalostno znamenje za Slovenije ne kaj veselo središče. Upajmo, da nam prisije solnce boljše sreče in da bomo smeli povedati vsaj toliko, kolikor najpriprostejši rokodelci!... Nadalje naj opozorim, da sem še pred čitanjem svojih nasvetov izjavil, da izročam svoje zasebne nasvete in želje občemu zboru v prijateljsko posvetovanje ter naj odbor potem sam določi, kam se je treba obrniti, ali na državne zbornice ali na posamične pokrajinske. Zato so me vedno jako neljubo zadevale opazke in ugovori nekega gospoda tovariša,⁷ ki je vedno ugovarjal: to spada v deželne zборе... Res da je imel spod tovariš pri obstoječih razmerah nekoliko prav, toda večinoma ne, ker marsikaj spada celo danes v področje državnega zbora... Jaz sem sploh prepuščal pot naših peticij zaveznemu odboru. — Tudi so me kaj neprijetno zadevali glasovi: 'saj mi vse to že ima-

mo' ter, da sem moral večkrat prositi: 'Dobro — pa pomagajte s svojim glasom tistim, ki še nimajo!''«⁸

Predsednik Feliks Stegnar na občnem zboru ni bil navzoč. Pred koncem zborovanja je poslal Kocbeku vizitko z naslednjo vsebino: »Ravnokar je bil moj zdravnik pri meni in silil sem vanj, da mi o mojih zdravstvenih razmerah oziroma bolezni jasno pove svoje mnenje. Rekel mi je, da potrebujem popoln mir in se mi je ogibati vsega izrednega dela, ako hočem ozdraviti, zato ne morem sprejeti nikakoršne izvolitve. Živili!«⁹

Kocbek ob 25-letnici ustanovitve zveze piše o tem: »Ko se je drugi dan izvedelo, da F. Stegnar ne prevzame častnega mesta, je šla posebna deputacija k njemu in ga naprosila, da je prevzel predsedništvo, ali pozneje se je izvedelo, da mu je neki zdravnik (menda ljubljanski učitelj Matej Močnik) to odsvetoval. Na to je nastalo veliko razburjenje; nekateri delegati so skočili na mize.« Vendar je Kocbek poročilo o zborovanju spravljivo zaključil: »Vendar je bil potek vsega zborovanja vobče zadovoljiv.«¹⁰ Predsedništvo je do naslednje skupščine prevzel Anton Razinger. Kocbek nato še piše: »Kaj se je pozneje v Ljubljani skuhalo med člani direktorija, ne vem, samo to vem, da odstopil je prvi podpredsednik A. Razinger, potem prvi tajnik Josip Maier in blagajnik tovariš Fr. Kokalj, ter je ostanke Zaveze po enoletnem delovanju prinesel drugo tajnik tovariš Jakob Furlan na drugo skupščino Zaveze v Celju.«

OPOMBE

1. Fran Kocbek, Nekaj spominov na ustanovitev Zaveze. Petindvajsetletnica Zaveze avstrijskih jugoslovanskih učiteljskih društev. V Ljubljani, 1913, str. 17. — 2. Slovenski šolski muzej, Arhiv Zaveze učiteljskih društev fascikel 5/1, številka 2. — 3. Isto kot 2, številka 9. — 4. Kmetijske in rokodelske Novice 7. 3., št. 10, str. 79. Ljubljana, 1888. — 5. Lovro Perko: Nekaj spominov na prvi občni zbor Zaveze slovenskih učiteljskih društev; Učiteljski tovariš, 6. julij, številka 1, 2, 3, str. 3-4. Ljubljana, 1939. — 6. Andrej Gabršček, Učiteljstva slovenskega težnje o preosnovi osnovnošolskega zakona; Popotnik, 10. junij, št. 11, str. 171-172. Maribor, 1889. — 7. Ljubljanski učitelj Andrej Žumer. — 8. Isto kot 6., str. 172-173. — 9. Isto kot 2., številka 10. — 10. Isto kot 1., str. 8.

BELOKRANJCI — VOJAKI V I. SVETOVNI VOJNI

Gradivo za poznavanje udeležbe moških iz Dragatuša in okolice kot vojakov v I. svetovni vojni

MARINKA DRAŽUMERIČ

Letos mineva sedemdeset let, kar se je končala I. svetovna vojna, ki je zapustila globoke sledove tako v življenju vojakov kot tudi v življenju civilnega prebivalstva v zaledju. O bitkah, uspehih in porazih armad posameznih držav je poročala »uradna« zgodovina, v Kroniki župnije Dragatuš pa je ohranjenih nekaj prepisanih pisem, ki so jih vojaki pisali domačim.¹ V njih so nanizana občutja in doživetja s fronte, iz bolnišnic in vojnega ujetništva. Podatke iz kronike lahko razdelimo na tri osnovne sklope: na vzhodno bojišče, na bojišče v Bosni in Srbiji ter na italijansko bojišče.

Kmalu po atentatu v Sarajevu, v katerem sta bila ubita avstrijski prestolonaslednik Ferdinand in njegova žena, je Avstrija napovedala Srbiji vojno, ki je dobila svetovne razsežnosti.

V Dragatušu so izvedeli za začetek vojne v nedeljo, 26. julija, ko »sta se pripeljala iz Črnomlja v Dragatuš zjutraj ravno med rano mašo — okrog 1/2 7 ure — orožnik in ž njim bivši črnomaljski župan in gostilničar Josip Matija Skubic iz Črnomlja št. 133. Takoj je prihitel Skubic v zakristijo in ob koncu maše kar silil pred altar z namenom, da bi župniku hitro povedal to pretresljivo novico, ki jo naj bi župnik takoj naznanil ljudem. Ljudje, ki niso Skubica poznali in niso vedeli za nevarnost vojske, so mislili, da je prišel kak hudoben ali neumen človek, ki misli župnika napasti. Ker se župnik pred altarjem ni zmenil zanj, je Skubic takoj po maši v zakristiji v naglici povedal, po kaj je prišel. Župnik je takoj stekel na prižnico in ljudem, ki so že odhajali iz cerkve — glasno povedal, da se je začela vojska in da naj v teku 24 ur vsi rezervisti do 36 leta — pridejo v Črnomelj da odrinejo v vojsko. Ljudje so se seveda zelo prestrašili in kmalu je bilo zunaj cerkve dosti vpitja in — joka. Še tisti dan — okrog 4 ure popoldne se je odpeljalo na 3 velikih vozeh nad 30 vojakov — rezervistov na kolodvor v Črnomelj in od tu v Ljubljano — odkoder so jih vojaške oblasti odločile, vsakega na svoje mesto.«²

Vzhodno bojišče
Razmere na bojiščih

Že oktobra 1914 so začela prihajati prva pisma, ki so opisovala težke razmere na fronti v Galiciji in poljsko-ruskih ravninah. Janez Kunič iz Črešnjevca št. 6 je pisal ženi, da »celo moje življenje nisem toliko pretrpel kot sem te 3 mesece, pa iše se nič ne zna, do kada bo tako. Pod fraj nebom biti dan in noč, lačen in žejen na dežju in zimi, pošlji in uno črno zimsko srajco in ene rokavice, ako to dobim boš mi potle iše kaj.«³

O razmerah na vzhodni fronti, prodiranju in umikanju je domačim sporočal tudi Franc Fortun iz Obrha št. 6 v pismu, ki ga je v začetku januarja 1915 pisal ženi. Ker pismo ni bilo cenzurirano, tako kot ostala

vojaška pisma, zvemo iz njega nekaj več o življenju vojaka v prvih mesecih vojne. »... Ko sem stopil iz cuga na štacijonu pri Krakovu še par kilometrov poprej, bila je vročina, ko smo začeli marširati proti sovražniku čez krakovje in še zmirom dalje čez Rusko-poljsko, prah se je vil izpod nas, kakor da bi bila megla, prešvicali smo, ko da bi po vodi hodili. Prišli smo čez Rusko-poljsko do stošestdeset kilometrov, dan na dan veliko prehodili, ko nismo mogli več naprej pred sovražnikom smo pa tudi zmirom v nemiru bili, so nas zmirom preganjali sem pa tam. Kruha nam je primankovalo, pa še prvo rajžo se je pri kmetih včasih kaj dobilo, da se je še živelo, potem so nas Rusi nagnali v Galicijo se je tudi še kaj kruha dobilo. Ko smo pa spet drugič v Ruskem bili nam ni nihče nič dal za nobeno plačo. Vsako dete je znalo reč, nima nič, vse je vojna pobrala, nima kruha, nima mleka nima sira, ko je tudi bilo res. Stari živež se jim je že lahko ishajal, novi pridelek so pa vojaki vse pogazili v zemljo, kaj je ostalo, še tega niso mogli pospraviti. Živino so jim pobrali k temu so pa pomalo plačali, velikokrat pa še nič. Tudi veliko hiš je pogorelo, namestah pa tudi cele vasi, to je tako, da se je za premisliti, kako se bo par let živelo, ki ostane živ. Tako se godi tudi po drugih krajih kot vojaki prihajajo, dobro bo čuvat ves živež in živino kojit, kot imajo ljudje zdaj mir, ker pride čas, da so bo jako drago prodalo vse, kaj bo človek imel.

Ljubo moje srce, dam ti znat, da sem trikrat hodil po ruskem-poljskem in trikrat po avstrijsko-poljskem po Galiciji, to je trpelo štiri mesce ko nisem znal kam kateri dan pridem, ali katero uro grem spet naprej. Spalo se ni še po cigansko. Zgodaj v jeseni so bili mrzli dežji, bilo je blato, da so nam konji po grabnih ostajali pa crkovali, ko smo jih preganjali več ko so mogli vleč, tudi burja je pihala večinoma tako, da ni bilo za zmagat, spavali smo po celtnah, po vozeah navadno pa zmiraj obuti in opravljeni, tako se godi od začetka pa tudi še zdaj. Samo jaz zdaj že en mesec imam hvala Bogu dobro, stojim zdaj v Krakov le v eni festungi in vsi ti drugi, ki smo bili poprej pri infanteri-municijoni. Zdaj je tista kolona raztrgana ki sem jast bil pri nji zdaj smo eni od tiste kolone pri kanonkoloni eni pa pri bateriji pri kanonih...«⁴

Spomladi 1915 je pisal župniku iz bojnega položaja pri Kolomeji Janez Kunič iz Lahinje št. 7. Iz njegovega pisma veje rahla ironija, slutimo pa tudi napoved o vojni z Italijo. Kunič piše, da »vreme imamo res slabo ker zdaj že en teden zmeraj dežuje, to je najslabše za nas če dugo dežuje, res je bilo suho dva mesca ni bilo dežja, tako da ubogi kmetje niso mogli orat in sploh nič po polju delat, pa saj tudi zdaj ne bodo mogli veliko, zakaj ni kdo, le tam pa tam vidi se kakšen sivi starček in okrog njega trupa otrok katerih hvala Bo-

gu ne manka niker, nadalje Vam naznanim da nam se ne godi tako slabo kakor vi mislite, lačni hvala Bogu nismo raztrgani tudi ne, a krogam smo se tudi privadili, upanje imamo še zmiraj, da bomo prišli še v našo milo domovino, za katero se hrabro bojujemo. Nadalje Vam naznanim, da smo imeli 30. maja sveto mašo toda ne v cerkvi ampak na polju, pri kateri so naši brati zapeli lepo Marijino pesem in naš častiti gospod feldkurat nam je obljubil, da pride maševat zopet prihodnjo nedeljo. Hvala Bogu za vse je dobro, samo ko bi se mogli večkrat k spovedi iti ali to je nemogoče, ker smo danes tu jutri tam, in nadalje Vam naznanim da smo dva iz naše fare skupaj jast in Ilenič iz Kvasice, hvala Bogu malo nam je kračji cajt, da se zmeniva in eden drugega poprašava, kaj tebi pišejo iz doma kako je doma, slišali smo tudi nekaj o poleniti no pa saj tudi Vi veste o tem. Naznanim Vam pa tudi, da nisem dolgo časa pisma dobil zakaj ni pošta šla, ker smo se prestavili na drugo stran, tri dni smo se s cugom vozili...⁵

Poleti istega leta je iz Galicije pisal tudi Jožef Štefanec iz Podloga št. ... »... Dam vam znat, da te v Galiciji je lepa strn, in krompir in koruza, dam vam znat, da je on teden toča tako padala, da nas je hlela stuč, a mi smo se stiskali v grabi a voda je do kolena nam tekla, a šale, ki jih imamo za menažo smo jih na glavi držali. Vse natanko mi odpišite so li vuje naš šli ali so iše doma in kako kaj Lovre je kaj odzravel ali ne in jeli Peter vujcov doma in Mate Kobetičev so li doma ali so prošli dam vam znat, da je ovde starejš kot so ujec naš, dam vam znat, da sem sam od nas, vsi pajdaši so mi zginili. Vidoš je zajet, a za tančkega nič ne vem kje je. Volf Knežinski je ranjen s tremi kuglami pa mi odpišite ste li pokosili travo in steli poželi ali je iše zeleno. Zdjaj vas lepo pozdravim vse skup in vas lepo prosim odpišite mi vale, saj morbit bomo šli = x t x l : : x = 5 * 8 (na Italijansko!) zdaj smo v eni vasi...⁶

V Galiciji so se nekateri Belokranjci izkazali v boju in bili za svojo hrabrost celo odlikovani. Iz Dragatuša je bil odlikovan »s srebrno svetinjo 2. vrste lovec Peter Adam, ki služi pri 7. polj. lov. bataljonu.«⁷ Odlikovanje je prislužil »oktobra 1914 v bitki pri Novem mestu (Novemiestu južno od Przemysla) v Galiciji, ko nam je bilo vsled ruske premoči zapovedano umikanje. Na vprašanje poveljnika (imena ni vedel povedati) kateri hočejo prostovoljno v jarke, da bi s streljanjem zadrževali sovražnika, ki je naše zasledoval, se jih je oglasilo več (12) med njimi tudi jaz. Šli smo v strelske jarke in od tam s streljanjem z navadnimi in strojnimi puškami toliko časa zadrževali sovražnika, da so se drugi lahko umaknili. Izmed vseh nas je bil samo jeden ubit, vsi drugi smo se polagoma drug za drugim srečno rešili — in zato smo bili odlikovani.«⁸

Ranjeni in ubiti

Ogorčeni boji, slaba opremljenost in neizkušenost vojakov so bili vzrok številnim poškodbam. Prvi

ranjenec iz okolice Dragatuša je bil Peter Kump iz Dragatuša št. 16, ki je že 12. septembra 1914 pisal ženi iz c. kr. bolnice v Celovcu, da je »bil na Malo mašo ranjen na roko desno, sem imel prestreljeno, zdaj sem pa hvala Bogu dobro prišel k sebi, draga žena dam ti znat, da dinara nimam več veliko, kdaj bom nugal, bom ti že pisal, da mi boš poslala. Dragi žena, prosim te, pojdi k gospodu in jim reci, da ti naj eno prošnjo spišejo, da bi šel jaz domu za kakšne tri tedne ali pa en mesec in reci župnike, da bi ti rada, da ja pridem dam. Ko dobiš to pismo moraš pojt vale k župnike naj spišejo valje prošnjo in jo pošljite na špitalkomando Rezerve — špital Nr. 2 Objekt Nr. 2 Klagenfurt... Še bi ti imel veliko za pisat, samo nimam zdaj cajta, zakaj bomo imeli vizit, bodo nam previli rane...«⁹

Drugi ranjenec, ki je pisal svoji ženi iz Reservespitala v Erzsébetvarosu (Elizabethstadt) na Ogrskem — je Janez Matkovič iz Tanče gore. Ranjen je bil 19. oktobra. Tako kot Kump tudi Matkovič prosi domače naj mu pošljejo denar, »nimam nič, da bi si kaj kupil. Pošelj mi kaj brzo moreš po telegrafu, dinar bi hitreje dobil...« Matkovič je znova pisal 30. oktobra. V pismu tolaži domače, da »ni treba žalovati, saj nisem ko posebno hudo ranjen, je mi boljše... to bi rad znal, dali dobiš kakšno podporo ali ne... dam ti znat, da se mi vidi dolgočasno za domovino, ali ni za pomagat, lahko je vam ker ste doma...«¹⁰

V pozni jeseni 1914 je v Galiciji zahteval svoj davek tudi mrav. »16. novembra je prišel na 14 dnevni dopust Jožef Vranešič iz Breznika št. 3, ki se je v Galiciji zelo prehladil... Dne 29. novembra je pa prišel tudi na 14 dnevni dopust Janez Kunič iz Lahine št. 7. Zelo je prezebel v Galiciji na noge in bil nekaj časa tudi v bolnišnici v Beljaku.«¹¹

Konec novembra je iz bolnišnice v Hermanstadtu na Sedmograškem pisal Janez Bahor iz Dragovanje vasi št. 10. Ženi in domačim sporoča, da »so mu bolnišnici odrezali obe nogi — le pete so ostale — vendar upa, da bo še hodil brez palice... Zelo je ozebel v Galiciji na noge, tako, da so mu začeli prsti na nogah gnjiti. On sicer ni dovolil rezati na nogah, pa so mu zdravniki to storili zoper njegovo voljo, ker so pač sprevideli, da je stvar sicer smrtnonevarna. Tako je sam povedal svojemu očetu, ki ga je šel obiskat naravnost v Hermanstadt takoj, ko so dobili doma gori omenjeno vojnopoštno dopisnico.«¹²

Tudi leta 1915 so številni Belokranjci pisali domačim iz bolnišnic. Že v začetku januarja je sestra pisal Peter Puhek iz Obrha št. 5, ki je ležal v »k. n. k. Reservespital in Kiralyhida (Brück a. d. Leithe)«. Puhek je bil »jako ranjen u prsa u levo stran me je krogla zadela, da ne morem nikamur iz postelje... Veliko trpim, da se Bog usmili...«¹⁴

Junija je bil ranjen »v levo nogo Jure Horvat iz Tančegore št. 47. Pisal je iz rezervne bolnišnice v Budapešti.«¹⁵ Avgusta je pisal župniku, da »ko ste Vi s svojimi dragimi farani slavili praznik sv. Rešnjega Telesa čistili so pri nas najbolj kugle žvižgale in mene je zadela sovražna kugla v levo nogo pod kolonom ter

mi jo čez prebila. No, hvala Bogu zdaj so že rane zaceljene samo v stopalu je ne morem pregibat, zdaj grem v kopeli se zdraviti...»¹⁶

Na gališkem bojišču sta bila 1915 ranjena tudi Janez Wolf iz Knežine št. 12 in Jurij Kuzma iz Brdar št. 13. Wolf je bil ranjen v roko in nogo, zdravil pa se je v »v c. in kr. rezervni bolnici v Oberhollabrun pri Dunaju«. Kuzma je pisal domačim, da leži »v bolnišnici v mestu Dornawatra — 'v bukovinski deželi'. Obe nogi da ima v gipsu in ne more niti sedeti niti ležati. Trpi silno velike bolečine.«¹⁸

Vojni ujetniki

Bitke v Galiciji in nenehno premikanje fronte so poleg ranjencev prinesle tudi vojne ujetnike, Avstro-Ogrski ruske in Rusiji avstro-Ogrske. Med slednjimi so bili tudi številni Belokranjci. Iz pisem, ki so jih pošiljali domačim, lahko slutimo, da je bilo ujetništvo včasih celo prostovoljno, saj je predstavljalo rešitev iz bojnih vrst in vzbujalo upanje za večjo možnost preživetja vojne morije.

Prvi, ki je pisal iz ruskega ujetništva in sicer februarja 1915 iz Moskve, je bil »črnovojnik Štefan Kump iz Nerajca št. 16. Piše, da je vjet na Ruskem 'in mu nič ne falí'. Jaz sem zdaj na Ruskem in bom prišel zdrav damuh, kedaj bo mir narejen. Jast mislim, da ko Boža vola, da ne bo to več drugo tako trpelo, pa saj jast itako več ne bom šel v vojsko sem na Ruskem in bom dokler bo mir narejen te ni mi nič slabega hvala Bogu.«¹⁹

Iz ruskega vojnega ujetništva je pisal tudi »Matevž Veselič iz Belčega vrha št. 22. Pozneje je pisal iz 'Stancija Kaahka' v Srednji Aziji.«²⁰

»Iz vojnega vjetništva se je oglašil tudi Matija Verderber iz Obrha št. 11 o katerem se je sicer zvedelo, da je bil ranjen a se ni dolgo nič vedelo, ali je še živ ali ne. Pisal je iz mest Elabuga, gubern. Wiatka v evropski Rusiji.«²¹

Iz ujetništva v ruski Aziji je 13. februarja 1915 pisal Janez Držaj iz Dragatuša in obvestil sorodnike, da so ga »30. decembra Rusi vjeli in Kuniča iz Črešnjevca in več drugih tovarišev.«²² Prosil je tudi za denar, »da bi mi poslali nekoliko kron, kajti zdaj mi je tako prišlo, da nimam niti 1. vinarja, da bi si tobaka kupil...«²³

Zgodaj spomladi 1915 se je »iz ruskega vjetništva in sicer iz okraja Tomsk oglašil tudi Matija Jerman iz Kvasice št. 9, ki ni pisal še odkar je odrinil v vojsko.«²⁴

»Dne 19. marca 1915 se je oglašil vjetnik Peter Matkovič iz Goleka št. 5. ki je v ruskem vjetništvu v mestu Skobelov, Turkestan v ruski Aziji. Vojna dopisnica je bila pisana dne 24. januarja 1915 in je prišla v Dragatuš 19. marca 1915. torej v 54 dneh.«²⁵

»Iz mesta 'Canapa' — Samara — je pisal dne 1/4. 1915 Janez Adam iz Malega Nerajca št. 23. Pismo je prišlo iz Rusije v 53 dneh. Tudi od tega fanta ni bilo nikakega glasu, odkar je dne 2. avgusta odrinil v voj-

sko.«²⁶

»Iz ruskega vjetništva je pisal Franc Babič iz Črešnjevca št. 8. Pisal ni še nobenkrat odkar je šel v vojsko. Zato je bilo doma tim večje veselje, ko je 13. junija prišla dopisnica iz Ashabad, Turkestan, azijska Rusija. Piše pa sledeče: Ljubi moji stariši, vzamem si malo časa, da vam dam znat od sebe, vem da ne znate kako se je zmanjlo zgodilo. Ujet sem 20. decembra in zdaj sem prišel na mesto 27. januarja. 17 dni sem zaveno maširal in 20 dni sem se po cugu vozil, vse božične praznike sem maširal ali ljubi moji znate da mi ni bilo prav, samo to je dobro, ker smo 3 domači — Kambičev sin iz Černomlja, pa 'baričef' (Barič) iz lipe smo zmiraj kot eden, zdaj vas prosim, ko pismo dobite pošljite mi 20 kron in dobro si recepis spravite, pa kaj brž morete mi pošljite, zakaj sem skoro gol, zdaj vas še enkrat pozdravljam vse skup jast vaš sin Franc.

Dopisnica je datirana z dne 29. januarja 1915 — torej je z velikimi zamudami prišla v Dragatuš v 4 mesecih in 14 dnevih.«²⁷

Iz ruskega ujetništva sta pisala tudi Anton Matkovič iz Tanče gore št. 35 in Mihael Mušič iz Tanče gore št. 9. Mušič je pisal »ženi 8. junija iz mesta 'Novousensk' da je bil '8. maja vjet in zadnjega maja sem prišel na mesto.«²⁸

Iz ruskega ujetništva so preko Rdečega križa prihajala sporočila od vojakov, ki niso pisali domačim, vse odkar so odšli v vojsko. Tako je konec leta 1915 društvo 'Rdečega Križa' v Ljubljani sporočilo županstvu v Butoraju, da je v azijski Rusiji »v Merw. — geb. Transkaspian — vojni vjetnik Karol Butala iz Šipka št. 8. O njem ni bilo glasa od začetka vojne — skoro 16. mesecev.«

Potom 'Rdečega Križa' se je istotako izvedelo, da je v Rusiji vjet Peter Brajdič iz Zapudja št. 34. Odkar je šel iz doma (2. avgusta 1914) je samo enkrat pisal še iz Ljubljane — potem ni bilo glasa od njega — dokler ni 'Rdeči Križ' poslal gorenje veselo sporočilo, da Brajdič živi v Rusiji kot vojni vjetnik (vjet 2/5. 1915. v Ochansk, Gub. Perin, Eu. Rusija).«²⁹

Domačim so iz ruskega ujetništva pisali vojaki sami, o nekaterih so prihajale vesti preko Rdečega križa, drugi pa so sporočila pošiljali napisana »večkrat v nemškem jeziku. Ker je nemščina zelo slaba, so jim najbrž pisali Rusi v njihovem imenu.«³⁰ Maja 1916 je tako pisano dopisnico poslal tudi Matija Metez iz Nerajca št. 9, ki se ni oglašil vse od avgusta 1914. »Po preteku 20 mesecev pa pride do njega vojna dopisnica, ki jo je v njegovem imenu pisal nekdo iz Rusije...« Dopisnica je pisana — kot druge — v nemškem jeziku in sicer:

»Russland 1. Mai 1916

Lieber Frau!

Ich bin Gottzeidank noch immer gesund Hoffe auch hier. Adres Landwirschaftliege Ferein Dongebiet Mil-lerowa Russland. Mit Herzlichsten Gruss und Kuss

Mathias Mettes

Bitte auf Rotte Kreuz zuschreiben.«³¹

Proti koncu vojne je bilo življenje v ruskem ujetništvu vedno težje. Tako je Janez Kunič iz Črešnjevca št. 16 pisal aprila 1917, da »mora delat vsakidan v rudniku globoko pod zemljo, delo je nevarno, da nas sam Bog varuj, in življenje dolgočasno in težavno, k maši ne gremo nikdar in sploh tukaj se Božja beseda ne čuje nikdar. V cerkvi sem bil pred dvema leti, ko smo še bili v Aziji, potem pa nisem bil nikdar več... Dozdaj je na svetu le žalost in trpljenje, tako, da ni čuda, ko bi obupal — pa praznik in nedeljo se tukaj ne ve...«³²

Padli

Hude bitke so poleg ranjencev in vojnih ujetnikov zahtevale tudi številne smrtne žrtve. Čeprav je v Galiciji padlo sedem mož iz Dragatuša in okolice, je v kroniki ohranjen prepis samo ene vojne dopisnice iz junija 1915, na kateri je neki dr. Demšar sporočil domačim tragično smrt Franca Adama iz Vel. Nerajca št. 25. »Javljam Vam tužno vest, da je 12. junija dopoldne ob 10 padel Vaš sin Franc Adam roj. 96. prideljen 1. komp. našega lovskega baona. 1. roj je moral iti naprej proti močnim ruskim pozicijam pri Smiakovcih severno od Horodenka, kar prileti šrapnel, čigar jeklena cev mu zdrobi črepinjo.

Bil je takoj mrtev, pokopali smo ga na griču pred vasjo, postavili mu lesen križ z napisom...«³³

Bojišča v Bosni in Srbiji Razmere na bojiščih

Poleg bitk v Galiciji in na ostalih vzhodnih bojiščih so belokranjski vojaki sodelovali tudi v bojih na Balkanu. Z 11. oktobrom 1914 je datirano prvo pismo, ki ga je pisal domačim iz Bosne Janez Vrtin iz Breznika št. 9. Iz pisma izvemo, da so bile razmere, tako kot v Galiciji, tudi tu težke, slabo vreme in mraz pa sta še dodatno vplivala na slabo počutje v bojnih jarkih... »Slabo je, da ni za dopovedat, takove šole še nisem imel, kaj sem živ, sneg pada, mrzlo je tako da se težko bavi...«³⁴ Ko je bil Vrtin konec leta premeščen v »k. n. k. Stabiles Pferdespital Tuzla — kjer je imel na oskrbi bolne konje«, je pisal, da »jako zdravo ni to delo, pa morebit bolje, kot onda, ko kugle brundajo okoli uh.«³⁵

Iz Srbije je konec 1914 pisal domačim in župniku Ivan Kocjan iz Sel št. 4. Tudi on toži nad mrazom, saj je bil zdrav »zmiraj do 4 decembra, samo na noge smo bili vsi pozebli že poprej toda prve štiri dneve decembra smo imeli ljuto borbo...«³⁶

Ranjeni in ujeti

Eden prvih ranjencev v prvi svetovni vojni, ki je bil doma v okolici Dragatuša, je bil Janez Vrtin, ranjen oktobra 1914 »v boju s Srbi. 11. oktobra je pisal

domačim iz Bosne, da bom kmalu zdrav samo, bo treba jet če se kam bolj ne obrne... Pet dan sem bil v ognju sem jo dobil glih v sredo v roko, tako dobro je, da ni šla čez kost, zraven je mogla kost ranit zakaj mi palec in kazalec še zdaj spijo, tako bo vre za zmerom, dokler bom živ.«³⁷

Decembra 1914 je iz vojnega ujetništva iz Niša pisal: »potom 'Rdečega križa' od vojne cenzure pregledano pismo in dopisnico ob enem«³⁸ Janez Kocjan iz Sel št. 4. Bil je prvi o katerem se je zvedelo, da je v vojnem ujetništvu.«³⁹ Kocjan je bil v bitki v začetku decembra ranjen na obeh rokah... Toda druga nadloga nas je zadela, vse ranjence, ker nismo mogli po noči zbežati. Zato so nas Srbi zarubili in odpeljali v svojo bolnico najprej v Čačko, tam smo bili 4 dni in zdaj so nas prepeljali spet v Kruševac, ker se moramo umikati novim ranjencem, ki noč in dan prihajajo iz bojišča. Postrežba in gostoljubnost, katero nam izkazujejo Srbi je izvrstna in vse pohvale vredna.«⁴⁰

Kocjan je bil iz Niša najprej prestavljen v Kruševac; maja 1915 je pisal iz Aleksandrovca, »ker nas je 15 prestavljeno iz Kruševca v Aleksandrovac v državne vinograde delat. In nam je tukaj dobro, imamo nekaj plače in dobro jed. Zdrav sem zdaj popolnoma...«⁴¹

Kocjan, ki je decembra 1914 upal, da pride »domov za Veliko noč če prej nebo mogoče«, ⁴² je bil konec 1915 prepeljan iz srbskega v italijansko ujetništvo na Sardinijo, konec vojne pa je dočakal v Franciji.

Zahodno bojišče

Ko je Italija maja 1915 stopila v vojno, se je odprla nova fronta v Posočju in na Tirolskem. Nekateri Belokranjci so bili z ostalih bojišč prestavljeni na zahodno fronto, drugi so bili vpoklicani na novo.

Razmere na bojišču

Eden prvih, ki je že junija 1915 pisal z italijanskega bojišča, je bil Jožef Fink iz Goleka št. 8. Bil je med tistimi Belokranjci, vojaki v prvi svetovni vojni, ki so »že veliko prehodili od začetka po Ruskem in po Galiciji in zdaj še tukaj po visokih alpah že sedaj en mesec. Pa nas še zmirom Bog varuje, da smo še zmiraj zdravi kakor smo bili na začetku... Tukaj nam gre malo boljše, kakor nam je šlo po Galiciji, ker večina bojne črte stojijo zdolaj...«⁴³

Avgusta istega leta je pisal sestri Jožef Wolf iz Knežine št. 12, ki je bil potrjen za vojaka 19. marca. V obširnem pismu je razgrnil paletu doživljanja iz življenja na fronti. »Jaz tvoj brat si vzamem malo časa, da ti napišem par besed, v katerih ti želim ljubo zdravje in srečo. Dam ti znat, da pišem na Veliko mašo, odločil sem si, da ti napišem kako se kaj imam. Kadar pišem se nekoliko potolažim, vidi se mi kakor bi se mi kamen očeval od srca, ako glih ni nič bolj in tudi bolj se pisma veselim, kakor Bog ve kaj da saj

vem, kako je doma, samo žalibog, da ga redko dobim. Ravno na Veliko mašo sem se zmisli, kako bi bilo lepo doma, ko bi šel k maši in se veselil doma po svojih vrteh in svojem svetam, ovde ne moremo k maši, nismo niti v nedeljo fraj. Ljuba sestra dam ti znat, da se mi grdo vidi, ker sem mašne bukvice zgubil v kufru, ker sem saj mašo lahko bral in kratek čas si delal — brijače mi je tudi škoda, ker moram zdaj plačat, pa hvala Bogu saj 'očenaš' imam da si včasih saj ob nedeljah izmolim, dam ti znat, da jaz vsako večer molim svojo molitev in roženkranc in ob nedeljah po tri namesto maše od aprila mesca zmiraj samo žalibože, da sem zmiraj med takovimi, ki strašno kunejo, samo stari od 42 do 50 let so tu, malo nas je mladih, ti ki so, so glih takovi kot stari, za vsako besedo Boga in Marijo kunejo, in druge besede ne čujem kot čez gospode in papeža in cerkev to so prve besede, ko vstanejo in zadnje, ko gredo spat, to je križ pred jedjo in po jedi. Ima nas 40, skoro vsi so enaki, da ni razločka nič, da bi bil kateri bolji. Če bo Bog gledal na greh, ne bo konca vojske, dokler bo en človek živ, to je tako, da je samo strašno čut. Pravijo, čuvaj se slabe tovarišije, ali zdaj se ni moč čuvati — pa hvala Bogu da imam trdno voljo, da me ne pregovori in ne premaže nobeden, makar jih pride 9 krat toliko, a jaz se upam, da bom ostal pri svoji trdni misli, naj govori kdo, kaj če, jaz spoznam, da imam pomoč od Marije pomočnice in trdno upam v božjo pomoč. Saj sami dobro znate, kakov sem bil doma, da nisem smel nikamor zavoljo bolezní želodca, zdaj kar sem pri vojaki ravno danes 5 mesci nisem imel nobene sitnosti, kolikokrat mi je prišlo slabo, pa sem Marijo in sveti Jožef in angel varuh moj — očuvajte me te nadloge in res sem bil potlej še celi dan fraj... Bog daj in Marija pomočnica in sveti Jožef moj patron sveti angelj varuh moj, da bi bil še zanaprej bolji in jaz bom spolnil svojo obljubo, če pridem še kedaj domov, da bom postavil lep križ, da bi le Bog dal in mati Božja, da bi prišel še damuh. Dam ti znat, v soboto in na Veliko mašo strelja da je groza slišati, kar grmi po noči in po dnevu, kolikokrat sem se zmisli na brata, kadar sem čul tako pokat — saj zdaj ni na dežju noč in dan če glih ima bolečine da bi le Bog dal, da bi bil kmalu konec te strašne bitke, da bi se vidli vsi skupaj na svoji domovini, to je kar si jaz želim, da bi saj k Božiču bili doma vsi skup. Koliko lepih dni in praznikov je prošlo da nismo bili doma, pa Bog ve, koliko jih bo še, da ne bomo; po leti je kako tako, ali po zimi bo slaba, če dočakamo, to se lahko trefi. Pa naj se zgodi po Božji volji, za pomagat ni, da bi Bog dal, da bi prišel saj še enkrat damuk, da se bi nagledal po svojem kraju. Dam ti znat, da ode je puno sadja, ali jaz sem seglih redko sit gusto gladen, pa fala Bogu, dokler sem zdrav morbit bo še kdaj bolje. Zdaj je te čerčkarije dosti, za zdaj te lepo pozdravim tebe in vse skup, očeta, brata in sestre — z Bogom do svidenja! Bog daj, da kmali, nemojte se čuditi ti pisavi, zakaj pišem v travi na obrovu in hitam, samo, da sem prej gotov. Pustim pozdravit vse prijatelje in sosedo — srčen pozdrav od brata Jožeta.«⁴⁴

Ranjeni in padli

Tako kot boji v Rusiji, Galiciji in na Balkanu so tudi bitke na italijanskem bojišču od Posočja do Tirol prinesle številne žrtve. Avgusta 1915 je bil »v bitki ob Soči ranjen Jožef Mušič iz Dragatuša št. 2.«⁴⁵ Novembra istega leta je bil v »roko in ramo nevarno ranjen na italijanskem bojišču Jožef Gerzetič iz Kvasice št. 2. Zdravil se je v rezervni bolnišnici v Italiji.«⁴⁶

Nekaj več poročil kot o ranjenih se je ohranilo o padlih vojaki. Jožef Horvat iz Zapudja št. 8 je bil ubit 29. junija 1915. Smrt je župniku sporočil Franc Horvat iz Ambrusa, ki je bil njegov prijatelj: »Častiti župnik s težkim srcem Vam naznanjam, da blagi in predobri Jožef ne bode nikdar več videl svoje rojstne hiše in kraja, on je v Bogu zaspal, ravno na sv. Petra in Pavla dan je zapustil ta revni svet in se premaknil v večno veselje, dobil je v trebuh železo od granate po eni uri je zdihnil svojo blago dušo. Zatorej njih prosim, da sporočijo njegovim domačim, pa ne zamerite na slabi pisavi, ker sem le ljudskošolec.«⁴⁷

Novembra istega leta je na »italijanskem bojišču padel Ivan Puhek iz Obrha št. 5. Tako je sporočil njegovemu očetu neki Janko Perušič doma iz Buto-
raja...«⁴⁸

Septembra 1916 je »padel v boju na Monte Cimone pri Arsiero v Italiji«⁴⁹ Alojzij Likevič iz Dragatuša. Obvestilo o njegovi smrti je na županstvo v Dragatušu poslal vojni kurat Spitzl.

Decembra istega leta je v »tirolskih hribih sneg zasul vojaka Martina Radovič iz Knežine št. 17.«⁵⁰ Tudi njegovo smrt je sporočil vojni kurat.

OPOMBE

1. Župnija v Dragatušu je bila ustanovljena 1854, ko so se iz viniške župnije ločile vasi Dragatuš, Pusti gradec, Lahinja, Obrh, Nerajec, Zapudje, Belčji vrh in Knežina ter iz črnomaljske župnije Tanča gora, Breznik, Sela, Golek, Podlog, Brdarce, Šipek, Kvasica in Dragovanja vas. Kroniko župnije Dragatuš je v letih med 1. svetovno vojno pisal Josip Novak, ki je služboval v Dragatušu med 1902 in 1929. Kroniko, ki je pisana do 1940 hrani župnijski urad. — 2. Kronika župnije Dragatuš, dalje K, str. 79-80. — 3. K, str. 87. — 4. K, str. 96-97. — 5. K, str. 106-107. — 6. K, str. 115. — 7. K, str. 94. — 8. K, str. 123-124. — 9. K, str. 83-84. — 10. K, str. 86-87. — 11. K, str. 89. — 12. K, str. 89. — 13. K, str. 94. — 14. K, str. 95. — 15. K, str. 109. — 16. K, str. 116-117. — 17. K, gl. op. 15. — 18. Isto. — 19. K, str. 99. — 20. Isto. — 21. K, str. 100. — 22. gl. op. 5. — 23. Isto. — 24. K, str. 101. — 25. K, str. 98. — 26. K, gl. op. 24. — 27. K, str. 104-105. — 28. K, str. 108-109. — 29. K, str. 127-128. — 30. Isto. — 31. K, str. 131-132. — 32. K, str. 141. — 33. K, str. 108. — 34. K, str. 88. — 35. Isto. — 36. K, str. 93. — 37. K, str. 88-89. — 38. K, str. 91. — 39. Isto. — 40. K, str. 93-94. — 41. K, str. 105. — 42. K, str. 92. — 43. K, str. 116. — 44. K, str. 120-122. — 45. K, str. 119. — 46. K, str. 125. — 47. K, str. 113-114. — 48. gl. op. 46. — 49. K, str. 135. — 50. K, str. 138.

JAKOB ŽUMER — ŽUPAN V GORJAH

BOŽO BENEDIK

Že bežno prelistavanje zgodovinskih zapiskov (ki jih je včasih že težko najti) nam pove, da so posamezni zanesenjaki veliko pripomogli k razvoju svojega kraja. Čeprav so bili po večini preprosti ljudje, so ponesli sloves svojega kraja daleč preko meja svoje dežele. Taka sta bila n.pr. Ivan Wester in Jakob Pernelj z Bleda. Tak je bil tudi Jakob Žumer, po domače »Leskovec«, ki je od leta 1875 pa do leta 1902 županoval v vaseh pod Pokljuko. Njemu se ima gorenjski turizem zahvaliti za odkritje izredne turistične točke, svetovno znane soteske Vintgar, ki že skoraj sto let privablja številne domače in tuje občudovalce tega naravnega spomenika.

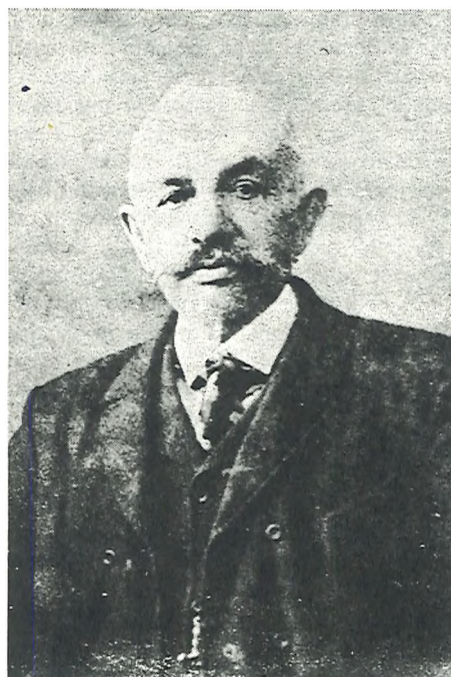
Do leta 1890 je bila soteska nedostopna, le na dveh mestih je bilo moč priti v bližino struge reke Radovne, nad slapom Šum pa so že okoli leta 1878 postavili most, ki je visel na železnih vrveh. Njegovo postavitve so financirali Olepševalno društvo na Bledu, predvsem pa nemško-avstrijska planinska društva. Sicer pa je soteska veliko pozornost vzbudila že okoli leta 1870, ko je bila katastrofalna povodenj. Voda reke Radovne je zalila njive pod vasjo Graben ter žago in mlin v Leskah. Ruvala je drevje, odnašala hlode in les ob rečnih bregovih, ozka struga skozi sotesko pa se je skoraj zamašila. Na pomoč so morali priti kanoirji iz Ljubljane, ki so s topovi razstreljevali leseno vodno pregrado. Potrebovali so kar dva dni, da so sotesko spet očistili. Zaslužna za odkritje soteske sta bila zlasti Jakob Žumer in Bert Lergertporer. Slednji je bil priznani kartograf in fotograf z Bleda, ki je bil poznan po Kranjski in tudi v Avstriji. Februarja 1891 je bil vodostaj Radovne izredno nizek, zato je Jakob Žumer skupaj z Bertom Lergertporerjem poskusil priti v sotesko. Iz Spodnjih Gorij sta se ob poti, ki pelje na Blejsko Dobravo, podala do Radovne. Ker je bilo obrežno skalovje poledenelo, reke nista uspela prečkati. Kljub temu pa je Lergertporerju uspelo napraviti nekaj posnetkov, kar je predstavljalo začetno propagandno dokumentacijo za odkrivanje soteske. Svoje vtise in opažanja sta razlagala doma in na Bledu. Takrat že turistični Bled je za Vintgar, ki naj bi povečal blejsko turistično ponudbo, pokazal precejšnje zanimanje.

Nadaljnje odkrivanje soteske je vodil gradbeni odbor, ki sta ga ustanovila Žumer in Lergertporer, načeloval pa mu je Žumer. Za nadaljnje delo je bilo potrebno zbrati kar precej denarja. Na pomoč so prišli Kranjski deželni odbor, Kranjska hranilnica in Valtrini, lastnik današnjega hotela Toplice. Graditeljem je bil zelo naklonjen baron Jožef Schwegel z gradu Grimšče, ki je posredoval pri nabiralni akciji ljubljanskih ustanovah. Denar pa so zbirali tudi z organizacijo prireditev oziroma veselic. Inicijativo pri prireditvah je prevzela Zdraviliška komisija Bled. Pred Vintgarjem so postavili plesišče, s plakati so na prire-

ditev vabili domače in tuje goste. Povabili so vojaško godbo iz Ljubljane, ki so ji morali plačati le prevoz od Lesc do Vintgarja, žene turističnih delavcev pa so prostovoljno pobirale vstopnino, prodajale šopke in pijačo (manjkal ni niti šampanjec). Za konec pa so zvečer še zaplesali v hotelu Luisenbad (današnji hotel Toplice). Obračun ene od prireditev leta 1891 je pokazal kar dobrih 227 goldinarjev čistega dohodka. Denar so izročili gradbenemu odboru, ki je do polletja leta 1891, ko so začeli z odkrivanjem in urejanjem soteske, nabral kar 2.254 goldinarjev.

Delo v soteski je organiziral in vodil Jakob Žumer, ob strani pa mu je stal tesarski mojster Janez Zaločkar, »Kropar« iz Krnice. Delavci pa bili domačini.

Gradnja poti skozi sotesko je bila izredno zahtevna in nevarna. Postavili so okoli 530 m mostov in zato razstrelili veliko skalovja, da so lahko v skale zabijali železne kline in lesene tramove. Najtežje je bilo delo pri »Žumrovi galeriji«, ker v skalovju na desnem bregu reke ni bilo vdolbin, kamor bi mogli usidrati lesene tramove za most. Kot pripoveduje Ivan Godec v svojem opisovanju Vintgarja so najprej nameravali v reko postaviti lesen splav in lestev, ki bi jo naslonili na desni breg. Zaradi deroče vode so to misel kmalu opustili. Položili pa so lestev od levega na desni breg ter za skalo privezali vrv, s katero je bil privezan tudi delavec, ki je klesal vdolbine v skale na desnem bregu

Župan Jakob Žumer

reke. Kljub vsemu pa je delavec, predno je opravil svoje delo, nekajkrat padel v vodo. Kolikor je znano o gradnji poti skozi sotesko pri težkem in drznem delu ni prišlo do hujših nesreč ali smrtnih žrtev.

Gradnja je bila končana do srede leta 1893. šestindvajsetega avgusta je bila slavnostna otvoritev, ki jo je pripravil in vodil Žumer. Že med gradnjo je projekt zašel v dolgove, ki so jih uspeli poravnati šele po otvoritvi. Verjetno je, da je Žumer za gradnjo poti skozi sotesko namenil tudi precej svojega denarja, kar lako sklepamo iz dejstva, da je njegovo domače gospodarstvo močno hiralalo. Zabredel je tudi v dolgove. Po smrti je vse njegovo premoženje zasegla Hranilnica in posojilnica v Gorjah. Delo v soteski so po pisanju Janka Žirovnika, nadučitelja v Gorjah in blejskega rojaka, morali nadaljevati že leta 1895, ko so zima, plazovi in poplave podrle večje število mostov. Vendar pa so že do leta 1896 vso škodo popravili in dokončali še vsa do tedaj nedokončana dela. Sicer pa so bile poškodbe mostov zaradi spreminjajočih se vremenskih razmer skozi vse obdobje po otvoritvi Vintgarja zelo številne.

Jakob Žumer se je zavedal pomena Vintgarja za turizem, zato je sam založil brošuro z naslovom »Vintgar — Slika iz Gorenjske Švice«. Besedilo je napisal Ivan Godec, knjižica pa je izšla leta 1899. Jakob Žumer je bil kar 41 let gorjanski občinski mož in kar 27 let župan, zato so mu podelili tudi častno občanstvo. To dokazuje, da je bil pri svojih občanah priljubljen ter spoštovan mož. Bil je pristaš Slovenske ljudske stranke in eden od stebrov njene politike v zgornjem koncu Gorenjske. Bil je aktiven član številnih društev in organizacij ter dejaven na vseh področjih tedanjega družbenega življenja. Že leta 1879 je v Gorjah ustanovil bralno društvo, leta 1884 pa so zgradili »Gorjanski dom«, ki so ga namenili dejavnosti tega društva. Odprli so ga zelo slovesno, slavnostni govornik je bil dr. Fran Šuklje. Tudi tu je imel Jakob Žumer velike zasluge, zlasti okoli gradnje. Le denar je priskrbel Janko Žirovnik, učitelj iz Gorij. Nabiral ga je po gorjanskih hišah. Gorjanci so radi podprli to akcijo, kar kaže na njihovo visoko nacionalno zavest.

Žumer je bil tudi načelnik gorjanske hranilnice in posojilnice in od leta 1892 član Slovenske matice. Posebno pa je bil delaven v okrajnem cestnem uradu v Radovljici in se zavzemal za deželne in občinske ceste. Slednje je celo načrtoval. Bil je član okrajnega šolskega sveta, za članstvo v podružnici slovenskega planinskega društva v Radovljici pa je navduševal svoje občane in skrbel tudi za redno pobiranje in plačevanje članarine.

Zadnje delo, ki ga je začel nekaj let pred svojo smrtjo, pa ga zaradi slabega zdravja ni uspel dokončati, je bilo načrtovanje obnove in povečanje župne cerkve. Žumer je bil poznan tudi v drugih krajih na Kranjskem pa tudi v Avstriji. Skupaj z blejskim županom Antonom Westrom je imenovan med udeleženci pogreba dr. Janeza Bleiweisa. Prejel je tudi dve odlikovanji; leta 1883 srebrni križec s krono za zasluge, leta 1906 pa zlati križec. Prvo odlikovanje je pre-

jel ob obisku cesarja Franca Jožefa na Kranjskem, drugo pa ob koncu del pri gradnji turske železnice, katere del je prečkal tudi gorjansko občino.

Žumer je svoje občane znal navduševati tudi za turizem, glavno turistično zanimivost kraja pa je predstavljala soteska Vintgar. Leta 1912, komaj leto dni po njegovi smrti, je Kranjska industrijska družba ob vходу v sotesko načrtovala zajezeitev Radovne, ker so nameravali postaviti elektrarno. Temu so nasprotovali turistično osveščeni domačini, saj bi zajezeitev reke preveč negativno vplivala na obisk domačih in tujih turistov v Vintgarju. Uspeli so in jezu niso gradili. Tehnični napredek se je moral umakniti pred turističnimi interesi. Nasprotovanje gradnji pa je kar za dvajset let zavrlo postavitve elektrarne.

Podjetnost Jakoba Žumra se je izražala tudi pri delu v domači hiši. V rojstni hiši v Leskah je bil mlin, poleg njega pa tudi žaga. Hiša je bila zgrajena leta 1706. Danes ne stoji več, tri freske, ki so jo krasile, pa so shranjene v Gorenjskem muzeju v Kranju. Bil je strokovnjak za umetno mizarstvo in leseno notranjo opremo hiš. Med drugim je izdelal tudi spovednice in klopi za farno cerkev na Bledu. Med njegovimi učenci, ki jih je učil mizarske obrti, je potrebno omeniti Janeza Ambrožiča-Šmona, ki je bil tudi gorski vodnik, kasneje pa se je odločil za duhovniški stan. Postal je celo škof v Kairu. Večkrat se je vračal domov. Lotil se je tudi pisanja »Zgodovinskih odlomkov gorjanske župnije«, v katerih je opisal vse Gorjane, ki so se posvetili duhovniškemu poklicu. Jakob Žumer je skrbel tudi za opekarno v »Cigovnici«, ki je bila postavljena ob vznožju ceste na Mežakljo ob potoku Rečica. Žgali so zlasti opeko za zidavo, zaposleni pa so bili pretežno sezonski delavci iz Italije. Opekarna je obratovala samo poleti.

V privatnem življenju je Jakob Žumer doživel precej grenkih trenutkov. Poročil se je dvakrat. Prvič z Margareto Dornik iz znane družine iz Podhoma. V enajstih letih mu je rodila sedem otrok. Štirje so umrli že v nekaj dneh ali mesecih po rojstvu, preživeli pa so hči Terezija in sinova Jože in Andrej. Sin Andrej je kot 25-letni fant umrl v ljubljanski bolnišnici prav na dan, ko so v Gorjah pokopavali njegovega očeta. Po smrti prve žene se je Žumer leta 1897 ponovno poročil z vdovo Ano Rozman iz družine Jan-Repečnikove iz Gorij. Rodila mu je tri hčere: Marjeto, Ivano in Filipino, od katerih se je Ivana poročila Ažman in živela na Bledu, Filipina pa, poročena Pečar, v Ljubljani. Otroci so morali sorazmerno hitro zapustiti dom, saj je oče Jakob ostal skoraj brez premoženja. Po njegovi smrti je domače posestvo prevzela hči Terezija, ki ga je vodila do leta 1914. Po končani prvi svetovni vojni je na njegovem posestvu družina Golob iz Ljubljane ustanovila tovarno pohištva in lesno trgovino Vintgar, družbo z omejeno zavezo. Med sorodniki Jakoba je potrebno omeniti še brata Andreja Žumra, ki je bil profesor in cesarsko-kraljevi nadzornik v Kranju. Umrl je leta 1902, bratu Jakobu pa je zapustil bogato knjižnico.

Jakob Žumer je umrl leta 1911, star 65 let. Bolehal

Žumrova hiša v Gorjah

je na srcu, zato je moral zadnja leta življenja opustiti svoja številna delovna prizadevanja. Bil je priljubljen, spoštovan ter poznan daleč naokoli. Pogreba se je udeležilo veliko število ljudi. Vodil ga je deželni poslanec, gorjanski župnik in Jakobov osebni prijatelj Ivan Piber ob sodelovanju velikega števila duhovnikov iz vseh delov Gorenjske. Na pogrebu so se zbrali tudi številni župani iz okoliških občin, številni predstavniki društev, kot častnega člana gorjanske občine in gorjanskega bralnega društva ter kot zavednega Slovenca pa so ga pri zadnjem slovesu počastili s pozdravom s slovensko zastavo. Poslovilni govor je imel poslanec Slovenske ljudske stranke Josip Pogačnik. S smrtjo Jakoba Žumra so Gorje in okoliški kraji izgubili vrlega Slovenca, iniciativnega moža, ki je svojemu rojstnemu kraju in Bledu zapustil urejeno sotesko Vintgar, najlepšo slovensko sotesko, v kateri se nahaja tudi nekaj deset različnih vrst rastlinstva.

Velike poplave, plazovi in zime so sotesko tudi kasneje še večkrat poškodovale. Zaradi njih so se podrli nekateri mostovi in galerije. Leta 1917 je deželni poslanec Ivan Piber uspel zagotoviti sredstva za obnovo soteske in njeno vzdrževanje. Naravne sile so veliko škode povzročile tudi letih 1920, 1923, 1924 in zlasti

1927. Tudi te poškodbe so domačini skupaj s turističnimi organizacijami in Kranjsko industrijsko družbo uspeli popraviti. Sotesko je močno prizadela tudi druga svetovna vojna, vendar jo je Turistično društvo Gorje leta 1946 skupaj z nekaterimi ljubljanskimi dobrotniki in Gozdnim gospodarstvom Bled povsem obnovilo. Mostove pa so docela posodobili z novo konstrukcijo v letih 1977—1979. Ob obletnicah otvoritve soteske leta 1973 in 1983 so v Vintgarju pripravili spominske slovesnosti, na katerih so se posebej spominjali Jakoba Žumra.

VIRI IN LITERATURA

»Slovenec«, 5. april 1911. — Kronika Osnovne šole Gorje, Osnovna šola bratov Žvan, Zgornje Gorje, 1888-1911. — Kronika Župnije Gorje 1882-1911, Župnijski urad Zgornje Gorje. — Zemljiška knjiga k.o. Podhom, Temeljno sodišče Kranj, enota Radovljica. — Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko Kranj, »Zdraviliška komisija«. — Jože Jan, pismo z dne 30. 8. 1983 (last Boža Benedika). — Ivan Godec, Vintgar, Ljubljana 1899. — Turistično društvo Gorje, 1893-1983, 90 let Soteske Vintgar, TD Gorje, leto 1983.

IZ STARIH FOTOGRAFSKIH ALBUMOV

FOTOGRAFIJE IZ ŽIVLJENJA GENERALA RUDOLFA MAISTRA

SERGEJ VRIŠER

Sedemdesetletnice konca prve svetovne vojne, boj za slovensko severno mejo in nastanka nove države Jugoslavije smo se v Sloveniji in še posebej v Mariboru spomnili z vrsto prireditvev, izdajo Maistrovega zbornika in odkritjem Maistrovega spomenika (v letu 1987). Poglavitne teme iz zgodovinskega dogajanja v letih 1918—1920 sta predstavila mariborski Muzej narodne osvoboditve in Pokrajinski arhiv, svojo pot pa je ubral Pokrajinski muzej, ki si je zamislil razstavo, posvečeno samo osebnosti Rudolfa Maistra in to v fotodokumentaciji. Namen razstave je bil, da prikaže Maistra ne le v zvezi z znanimi dogodki, marveč tudi intimneje, ob različnih mejnikih v njegovem zasebnem življenju. Slovenska javnost je doslej poznala predvsem Maistrove fotografije iz prevratnih dni in tri portretne fotografije, prvo iz leta 1918, delo mariborskega fotografa Makarta, in dva posnetka, izdelek ljubljanskega ateljeja Viktor iz leta 1920. Na mariborski sliki je Maister kot generalmajor slovenske vojske, na ljubljanski pa z distinkcijami jugoslovanskega divizijskega generala. Te fotografije so bile doslej najpogostejše objavljene v ilustracijah in knjigah ali pa razmnožene kot razglednice.

Z mariborsko razstavo smo želeli znanim fotografijam primakniti manj znane in celo povsem neznane posnetke. Pri tem nam je odločilno priskočila na pomoč družina generalovega sina, pokojnega inženirja Boruta Maistra, nekaj fotografij pa smo našli tudi po periodikah in v ilustriranem Ratnem albumu. Prav gotovo na razstavi nismo zbrali vseh Maistrovih slik, bilo pa jih je dovolj, da so okvirno in s časovnimi preskoki osvetlile Maistrovo življenjsko pot od zgodnjega otroštva do smrti.

Najstarejši posnetek nam kaže družino višjega finančnega preglednika Franca Maistra z ženo Frančiško in sinovi Arturjem, Ernestom in Rudolfom. Dveletni, morda triletni Rudolf v otroškem krilcu sedi v materinem naročju. Meščansko družinsko idilo je v sedemdesetih letih 19. stoletja posnel Ernest Pogorelec, ob svojem času ugledni ljubljanski fotograf. Na sliki mati pestuje najmlajšega od otrok, značilno pa je, da je navezanost med materjo in Rudolfom ostala do poznih materinih let, saj so vsi ostali družinski člani umrli pred njima in sorazmerno zgodaj.

Kakih pet ali šest let ima Rudolf Maister na drugi sliki v družbi z bratom Ernestom in bratrancem. Morda je tudi ta posnetek iz Pogorelčevega ateljeja. Tukaj se prvič srečujemo s sugestivnim, živim pogledom dečka, ki mu je bilo usojeno, da bo čez štiri desetletja kot mož pravšnjega kova na pravšnjem mestu in ob pravšnjem času stopil v slovensko zgodovino. Te živahne oči zrejo v nas tudi z naslednjih podob, s tiste

iz gimnazijskih let, ko je temnooki fant prav gotovo vžigal srca svojih vrstnic, in potem s prvih vojaških fotografij. Leta 1892 sta se z bratom slikala na Dunaju: Ernest kot desetenik vojaške železniške enote, Rudolf z našitki gojenca dunajske domobranske kadetnice. Bržkone je iz leta 1894 skupinska fotografija, ki nam kaže absolvente kadetnice in njihove vzgojitelje.

Na naslednjih posnetkih se nam Maister že predstavi kot poročnik in nadporočnik. Tistihdob je bilo v navadi, da so se vesele družbe šle slikat k poklicnemu fotografu, danes opravimo to fotoamaterji sami in kar mimogrede. Kaže, da so se kot sproščena tovarišija posebej radi slikali oficirji, ki jih je sicer vojaška služba vklepala v precej toge življenjske okvire.

Fotografije so tudi spomin na Maistrova dopolnilna šolanja. Kot nadporočnik se je leta 1904 moral uriti s puško v roki v strelski oficirski šoli v slovitem in tolikokrat opisanem osrednjem vojaškem vadišču v Brucku ob Litvi. Še prej, leta 1895 pa je obiskoval jahalno šolo za pehotne oficirje v Ljubljani. Nekje v ljubljanski okolici je nabrž nastala fotografija, na kateri je Maister najpostavnejši med jezdec.

V sklop zase bi lahko uvrstili družinske fotografije. Ko je bil Maister premeščen v Przemysl, so mu na Poljsko sledili žena Marija za otrokoma Hrvojem in Borutom ter mati Frančiška. Fotografija je podoba družinske harmonije, ki je vladala pri Maistrovih. Sinova sta se še v zrelih letih spominjala življenja v tem avstroogrskem mestu-vojaški trdnjavi. Opisovala sta očeta stotnika, ki se jima je zdel posebej imeniten, kadar si je za parado nadel klobuk s petelinjo perjanico. S perjanicami, svetlimi čakami in barvitimi uniformami pa je bilo kaj hitro konec, ko se je vnela svetovna vojna. Odslej srečujemo na fotografijah tudi stotnika in pozneje majorja Rudolfa Maistra samo v sivo zeleni munduri. Najdemo ga v krogu častnikov v vojaški pisarni in na kolodvoru pri odhodu vojaških transportov. V tem času je že služboval v Mariboru, v mestu, kjer je imel nekaj časa svoj štab tudi nadvoj-

A — Družina Maistrovih: oče Franc z ženo Frančiško in sinovi. Rudolf sedi v materinem naročju. Fotografija Ernesta Pogorelca, nastala okoli 1876

B — Rudolf Maister (na levi) z bratrancem in bratom Ernestom (na desni) okoli 1879

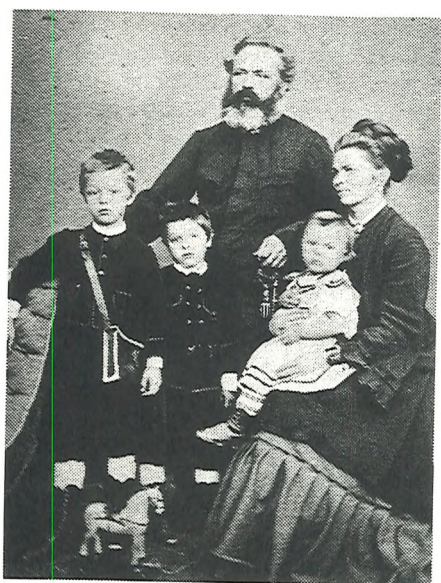
C — Rudolf Maister kot srednješolec in poročnik

Č — Poročnik Rudolf Maister (srednji) v jahalni šoli v Ljubljani 1895

D — Stotnik Rudolf Maister z ženo Mary, materjo Frančiško in sinovima Hrvojem in Borutom v času službovanja v Przemyslu okoli 1910

E — General Maister v Šentilju 1919

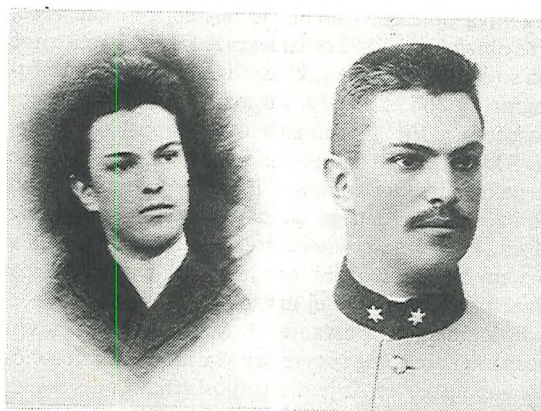
F — General Maister z Zvezo bojnikov na Brezju 1931

A

B

C

Č

D

E

F

voda Evgen, poveljnik jugozahodne fronte proti Italiji. Posnetki, ki nam kažejo nadvojvodo Evgena, so nastali nekako sočasno z onimi, na katerih je Maister, seveda na povsem drugem koncu mesta. Nekje sem že zapisal, pa se mi zdi primerno, če ponovim: nič ni takrat kazalo, da se bo Maribor, mesto v zatišju in zaledju, čez dve leti spremenilo v borbeno mesto in da bo takrat major daleč pomembnejši od nadvojvode in bo celo sam postal general...

Fotografije iz obdobja 1918—1919 so za slovensko zgodovino posebej dragoceni dokumenti. Čeravno jih ni malo, lahko obžalujemo, ker »maistrovci« niso utegnili poskrbeti za izčrpnjšo fotodokumentacijo, za fotoslužbo, kot so jo imeli v avstrijski armadi na bojiščih in v zaledju. A kaj, ko je bilo takrat potrebno poskrbeti za daleč pomembnejše naloge kot je fotografiranje! Danes zavzeto stikamo za še tako skromnimi posnetki iz tistih dni. Lani so na avstrijski televiziji v oddaji o zgodovini Avstrije s presenečenjem zagledali filmski izrez z Rudolfom Maistrom, ki govori množici na mariborskem kolodvoru in vihti golo sabljo. Gre za govor, ki ga je imel leta 1919 ob prevozu posmrtnih ostankov Zrinjskega in Frankopana iz Dunajskega Novega mesta v Zagreb. Malokdo v Sloveniji je vedel, da se je ta dogodek ohranil celo na filmskem traku, tega pa hranijo, kot smo ugotovili, v Beogradu. Smiselno bi bilo, če bi si naši arhivi pridobili kopijo tega posnetka.

Iz pozabe smo potegnili fotografije, ki kažejo Rudolfa Maistra v krogu tujih častnikov v mednarodni razmejitvi komisiji z Italijo. Zanimiv je nadalje posnetek z Visokega, ko je leta 1922 Maister z generalom Krstom Smiljaničem in drugimi gosti počastil sedemdesetletnico dr. Ivana Tavčarja. Po svoje redek in tudi uniformološko zgovoren posnetek Maistra v prvi uniformi generala slovenske vojske. Uniformi se pozna, da je predelana iz avstrijskega kroja, očitno pa je Maister še v začetku leta 1919 nastopal z značilno nizko čepico, kakršno so si izbrali za svojo slovenski vojak nalašč zato, da ne bi bili še naprej podobni avstrijskim in najbrž tudi v dobri veri, da bo taka čepica pokrivalo nove, jugoslovanske vojske. A značilnosti srbske uniforme so v novi državi ostale in Maistrov lik — markantni profil z ognjevitim pogledom se nam je vtisnil v spomin, povezan s to uniformo — generalskimi epoletami, naramnimi vrvicami častnega adjutanta in redom Belega orla. Iz današnje presoje je prav gotovo pomembno predvsem samo Maistrovo dejanje in precej manj to, kakšne attribute stare monarhije vidimo na njegovi vojaški suknji. Včasih pa je bilo drugače in Slovenci smo bili tam pred šestdesetimi leti ponosni, da lahko prav takšnega slovenskega generala postavimo ob bok veličinam iz prve svetovne vojne, ki naj bi jih spoštovali zaradi njihovih vojaških dejanj. Mnoge od teh pa je Maister s svojim nastopom celo zasenčil.

Po burnih letih prevrata, boj in pravdanja za meje, ki so bila obenem tudi leta nacionalnega zanosa, velikih upov in mnogih razočaranj, se je življenje okoli upokojenega generala Maistra počasi umirjalo. Povsem umirilo pa se pravzaprav ni nikoli. Maister je bil slej ko prej izjemna slovenska osebnost, vojak in pesnik, zavzet spremljevalec slovenskega kulturnega življenja, častni meščan slovenskih mest in mnogih združenj, osebni prijatelj mnogih vodilnih Slovencev. Iz mojega otroštva, ki je potekalo v bližini Maistrovega doma, mi je ostalo v spominu, kako so že bolnega Maistra vozili na različne prireditve. Bili smo tudi navzoči, kadar so se pod njegovim oknom ustavljali sprevodi in baklade in je nato Maister vzklikajoči množici spregovoril nekaj spodbudnih besed. Mimogrede, spregovoril je tudi nam otrokom, kadar smo se na travniku nasproti njegove hiše preveč razkričali in ga zmogiti pri delu v njegovi knjižnici. Vsaj za nekaj časa smo nato spoštljivo utihnili...

Fotografije iz zadnjih let Maistrovega življenja nam pripovedujejo, kako zelo ga je zaznamovala neozdravljiva bolezen. Čas mu je posrebril košate brke, črte obraza se zdijo kot izklesane. Le živahne, temne oči so ostale, oči dečka, ki nas živahno opazuje na fotografiji okoli leta 1879. Za marsikoga bodo posebnost fotografije, ki nam kažejo Maistra v civilni obleki. S klobukom in kravato ga srečamo leta 1913, ko se je nekaj mesecev zdravil v Egiptu. Preprosto in po domače napravljenega ga najdemo na posnetkih z Unca, kjer je na posestvu preživljal zadnja poletja v svojem življenju. Prav tam je 26. julija 1934 njegov živahni pogled za vselej ugasnil.

Fotografsko pričevanje o Maistru zaključujejo posnetki z njegovega pogreba v Mariboru. Bilo je sončno popoldne, ko se je mesto poslavljalo od svojega osvoboditelja. Fotografije nam kažejo slovesnost pred rotovžem in del sprevoda — lafeto s krsto, častno vojaško spremstvo, može s cilindri, skratka protokolarno izkazovanje zadnje časti, ki je Maistru šla po vojaški in narodni veljavi. Žal ni slik, ki bi pokazale tudi množice ljudi, ki so šli v sprevodu in stali ob cestah od središča mesta do pobreškega pokopališča. Molče, a prizadeto so se poslavljali od velikega, pokončnega moža.

OPOMBE

Sestavek je nekoliko razširjeno besedilo, ki ga je avtor objavil ob Vitrini meseca mariborskega muzeja pod naslovom »Od iskrivega dečka do legendarnega vojaka« v 28. številki Večera dne 4. februarja 1989.

Za objavo fotografij se najlepše zahvaljujemo družini inž. Boruta Maistra in Pokrajinskemu muzeju v Mariboru.

DELO NAŠIH ZAVODOV IN DRUŠTEV

RAZSTAVA GRADOVI NA OBMOČJU KRANJA

Rezultat povečanega zanimanja za zgodovino gradov v zadnjem času je tudi razstava Gradovi na območju Kranja, ki jo je pripravil oddelek za starejšo zgodovino pri Gorenjskem muzeju. Postavljena je bila v začetku januarja v galerijskih prostorih Mestne hiše v Kranju. Ob razstavi smo zaradi minimalnih finančnih sredstev namesto predvidenega kataloga lahko izdali le zloženko, v kateri je avtorica razstave Majda Žontar podala pregled nastanka in razvoja obravnavanih gradov. Likovno je razstavo in zloženko domiselno oblikoval inž. arh. Matija Suhadolc, finančno pa jo je omogočila Kulturna skupnost Kranj.

Na razstavi smo prikazali 13 gradov in to s fotografskimi povečavami grajskih objektov, arhitekturnih detajlov in reprezentativnih stilnih elementov, študijsko pripravljenimi zemljevidi, načrti in tlorisi ter z arhivskimi dokumenti, besedili in legendami. Z uporabnimi predmeti, orožjem, opremo in originalnimi arhivskimi dokumenti pa smo želeli vsaj deloma prikazati tudi življenje na gradovih. Uporabljeno je bilo tudi gradivo, ki smo ga zbrali ob terenskih ogledih in terenskih raziskavah, pri katerih smo ugotav-

ljali stanje grajskih objektov in razvalin. Za srednjeveške gradove v razvalinah smo sodelavci Gorenjskega muzeja, Zavoda za spomeniško varstvo v Kranju ter Muzeja iz Kamnika že v letih 1966/67 opravili terenske izmere, za nekatere gradove ponovno leta 1987.

Nastanek gradov zastavlja vprašanje morebitne kontinuitete z zgodnesrednjeveškimi gradišči, ki jih srečujemo v večjem številu tudi v okolici Kranja. Za pojasnitev teh vprašanj bo potrebno v večji meri sodelovanje arheologov. Zato se na razstavi omejujemo le na gradove v smislu fevdalnih sedežev.

V uvodnem delu razstave smo na preglednem zemljevidu označili gradišča, srednjeveške gradove (razvaline in obstoječe) in druge gradove, ki so jih v Kranju in njegovi širši okolici postavili v 16. stoletju. Omenjen je tudi najstarejši grad v Kranju, ki ga v virih zasledimo že leta 1075. Tedaj se namreč omenja utrdba škofov iz tirolskega Briksna, katere lokacija še ni ugotovljena. Že najmanj v 12. stoletju je v Kranju »Chreini«¹ stal tudi grad, kjer je imel svoj sedež deželni grof za Kranjsko (Krain-burg) in katerega položaj

Razstava Gradovi na območju Kranja v galeriji Mestne hiše v Kranju

še ni ugotovljen, zato ga upravičeno iščemo na izstopajočem robu savske terase nad današnjim savskim mostom. Na razstavi smo ga seveda lahko le omenili.

Težišče razstave je na prikazu posameznih gradov na panojih, dopolnjujejo pa jo portreti plemičev in plastike iz šentpeterske grajske kapele iz druge polovice 17. stoletja.

Precejšnje število gradov, ki so jih zgradili v Kranju in okolici v razdobju od 12. do 15. stoletja, je bila posledica razvoja večjega števila zemljiških gospodstev. Postavljali so jih na višinah, na težko dostopnih in naravno zavarovanih krajih. S terenskimi fotografijami in situacijskimi načrti smo želeli prikazati, da je stolp (turn) osnovna oblika pri vseh naštetih gradovih, čeprav se nekateri od njih v virih omenjajo sorazmerno pozno. Zaradi želje po vse večjem udobju so grajsko arhitekturo v poznogotskem obdobju znova spreminjali. Tlorisno zasnovo grajskih objektov so povečali in razčlenili, kvadratno obliko pa nadomestili s pravokotno. Med srednjeveškimi gradovi so na razstavi prikazani Wartenberg na severozahodnem območju Šmarjetne gore, Novi grad nad Preddvorom, Kamen nad Velesovim in Strmol pri Cerkljah.

Poseben poudarek smo na razstavi namenili gradovom, ki so jih v 16. stoletju tudi na kranjskem območju postavljali v ravnini. V tem času so zgradili vse preostale gradove, ki so jih v kasnejših stoletjih (zlasti v 17. stoletju) večkrat prezidali. To so gradivo Brdo pri Kranju, Kieselstein, Šentpeterski grad v Stražišču,

Hrib pri Preddvoru, Preddvor in izrazito stanovanjska graščina Golnik.

Največ prostora smo namenili gradovoma Brdo pri Kranju in Kieselsteinu. Nastanek prvega je povezan z osebnostjo Jurija Egka, kranjskega vicedoma, ki je v prvih letih 16. stoletja zgradil grad v ravnini pri Predosljah po vzoru italijanske renesančne arhitekture in ga utrdil z značilnimi vogalnimi stolpi. Med kasnejšimi lastniki so poudarjeni zlasti Zoisi. Več fotografij smo namenili tudi preureditvenim delom na gradu in pripadajočem parku v letih 1935/36, ko je pripadel knezu namestniku Pavlu Karadjordjeviću. Edini grad v samem mestu Kranju, imenovan po lastniku Janžu Khislu, ki je dobil današnjo podobo ob koncu 16. in v 17. stoletju, je zanimiv zaradi novih arhitekturnih elementov in poslikav, ki so jih odkrili ob prezidavah v zadnjem desetletju.

Z zgodovinsko razstavo o kranjskih gradovih smo želeli prispevati k večjemu poznavanju fevdalnih središč, njihovem nastanku in gradbenem razvoju ter opozoriti na pomembnejše lastnike in dogodke, ki so povezani z gradovi na obravnavanem območju. S tem da smo prikazali tudi današnje stanje gradov, smo skušali opozoriti tudi na pereč spomeniškovarstveni problem, ki ga predstavljajo nekateri gradivo. Ta pa je predvsem povezan z današnjo namembnostjo gradov. Velik obisk razstave pa kaže na prebujajočo se zavest o pomenu tovrstne kulturne dediščine.

Majda Žontar

RAZSTAVA IZ ZGODOVINE OSNOVNE ŠOLE V KROPI

Muzeji radovljiške občine so pripravili v mesecu decembru 1988 občasno razstavo z naslovom Iz zgodovine osnovne šole v Kropi. Postavljena je bila v avli Osnovne šole Staneta Žagarja v Lipnici. Ob otvoritvi razstave sta Linhartov oder iz Radovljice in osnovnošolski pevski zbor pripravila krajši kulturni program.

Avtorica razstave Verena Štekar-Vidic je v katalogu predstavila splošni razvoj šolstva na Slovenskem od razsvetljene absolutizma do srede 20. stoletja, drugi del kataloga pa zajema zgodovino osnovne šole v Kropi. Prikaz splošnega razvoja, ki temelji predvsem na doslej objavljeni literaturi o zgodovini šolstva na Slovenskem, se ji je zdel potreben predvsem zato, ker namerava razširiti preučevanje zgodovine šolstva in razstavne prikaze tudi na Kamno Gorico, Dobravo, Ovšiče in druge kraje radovljiške občine. K temu so jo vzpodbudili še mnogi neraziskani viri ter drugo gradivo v arhivih, pri zasebnikih in na šolah samih.

Razstava je prikazala kroparsko šolo od osemdesetih let 18. stoletja, ko je začela delovati kot državna, pa do šolskega zakona leta 1958, ko je bila ukinjena, oziroma je bilo njeno delovanje združeno v Osnovno šolo Staneta Žagarja v Lipnici. Slika Antona Tomaža Linharta in njegov rokopis iz leta 1790 o stanju šol v ljubljanskem okrožju, sta opozarjala obiskovalce razstave na Linhartovo vlogo kot okrožnega šolskega nadzornika pri ustanovitvi kroparske šole. Tudi osnovni šoli v Kropi so dajali pečat zakoni (1774, 1869, 1929, 1958), ki so določali šolske sisteme, s tem pa obdobja v njenem razvoju. Za razumevanje posameznih obdobjev je avtorica prikazala upravne razdelitve Kranjske, sheme šolskih sistemov, zakonodajo, pedagoške revije in strokovne liste.

Pri prikazu šole v prvem obdobju, ki zajema leta 1774 do 1869, se razstava naslanja na arhivsko gradivo. To je bilo obdobje, ki sta mu dajala pečat splošna šolska naredba iz leta 1774 ter Politična šolska ustava

iz leta 1805. Prva je utemeljila obvezno osnovno šolo v treh oblikah: trivialke, glavne šole in normalke, druga pa je prinesla spremembo glede šolske uprave. Tedaj so namreč šolski nadzor poverili dekanijam in župnijam. Iz razstavljenih poročil šolskih nadzornikov in drugega arhivskega gradiva je bilo moč videti, da je enorazredna trivialka v Kropi posredovala učencem pouk iz branja, pisanja, računanja in verouka. Delovala je neprekinjeno, vselej pa jo je obiskovalo manj učencev, kot je bilo šoloobveznih. Kratkotrajno spremembo je predstavljal edino čas Napoleonovih Ilirskih provinc (1809—1813), ko so Francozi uvedli napredno, enotno, štiriletno osnovno šolo v materinem jeziku.

Drugo obdobje 1869—1929 je utemeljil novi šolski zakon iz leta 1869, s katerim so osnovno šolo v okviru avstrijskih dežel poenotili. Bogat vir za preučevanje in prikazovanje tega obdobja je zanimivo pisana šolska Kronika. V tem obdobju sledimo že fotografijam posameznih učiteljev in razredov. Prikazan je bil skrbno sestavljeni šolski urnik vsakdanje in ponavljalne šole ter urnik za nemški pouk (oboje iz arhiva dolgoletnega učitelja Marka Kovšca).

V tretjem obdobju, ki zajema leta 1929 do 1941, so osnovno šolo poenotili v okviru vse jugoslovanske države. Na razstavi je bilo prikazanih veliko fotografij in arhivskega gradiva kot spričeval in zvezkov, nadalje časopisov in učbenikov.

Čas okupacije je imel hude posledice tudi na področju šolstva. Okupatorjeva šola v Kropi je delovala le kratek čas. Iz pesmarice in spričevala, ki sta bila prikazana na razstavi, so vidni ukinitve slovenskega jezika v šolah ter politični cilji nemškega okupatorja. Toda že avgusta 1944 je pričela delovati slovenska partizanska šola, ki jo je opisal Janez Šmitek v Kroparski kroniki NOB.

Stara in nova šola v Kropi

Razstavo zaključuje čas od konca druge svetovne vojne do leta 1958, ki je bil prav tako bogato prikazan.

Majda Žontar

POSVETI IN ZBOROVANJA

ZGODOVINA DENARSTVA IN BANČNIŠTVA NA SLOVENSKEM

Posvetovanje ob štiridesetletnici Denarnega zavoda Slovenije, Ljubljana, 11. in 12. december 1984,
Zbirka Zgodovinskega časopisa, 3, Ljubljana 1987

Posvetovanje o zgodovini denarstva in bančništva na Slovenskem, za katerega je v počastitev štiridesetletnice Denarnega zavoda Slovenije dala pobudo Narodna banka Slovenije, pripravilo pa Zgodovinsko društvo Ljubljana, je bilo v prostorih Narodne banke Slovenije 11. in 12. decembra 1984. Publikacija s posvetovanja je izšla kot tretji zvezek Zbirke Zgodovinskega časopisa. V uvodni besedi je Milica Ozbič, guvernerka Narodne banke Slovenije, očrtala osnovno misel posveta, ki naj ob tehtni in argumentirani razlagi dogodkov in pojavov na naših tleh osvetli tisto posebno plat družbenega življenja, ki je vezana na denar in denarništvo.

V prispevkih je tako zajeto skoraj dvatisočletno obdobje razvoja denarstva na Slovenskem. V obdobje antike posega Peter Kos s prispevkom Markomanske vojne — numizmatika in zgodovina. Ob uvodnem orisu denarnega sistema v imperiju in kupne moči denarja je avtor osvetlil odsev markomanskih vojn v denarnem obtoku. Ugotovil je, da je po prodiranju Markomanov preko našega ozemlja kmalu po letu 168 ali 169 numizmatično mogoče zaslediti hitro konsolidacijo v življenju prizadetih mest in o usodni prekinitvi v kulturnozgodovinskem razvoju ni mogoče govoriti.

Darja Mihelič je v Prispevku k osvetlitvi zaslužkov in cen v srednjeveškem Piranu podala zanimiv vpogled v življenjske razmere v tem zahodnoistrskem mestu. Bogati viri piranskega arhiva so dali številne drobne podatke o cenah živilskega blaga (žita, boba, mesa, sira, soli, medu, olja, vina), tekstilnih izdelkov in obutve, ki jim je kot zanimivost pridružila še ceno zvezka iz papirja, cene nepremičnin, vinogradov, mestnih parcel, hiš in plovil. Svoj pregled je avtorica dopolnila še z vpogledom v zaslužke komunalnih funkcionarjev in uradnikov, učitelja, slikarja, in zaslužke v gospodarstvu — vinogradništvu, solinarstvu in pri obrtniških delih.

Prispevek Janeza Peršiča Pravni in družbeni položaj tujih bankirjev v Piranu (v 14. in 15. stoletju) posega v obdobje, ko je trgovski razcvet mesta narekoval odpiranje javnih bank v Piranu. Florentinski bankirji (kot zanimivost naj omenim, da so bili bankirji v Piranu člani slovite florentinske rodbine Soldanieri, ki jo omenja Dante v Božanski komediji) so prvič omenjeni leta 1325 in so delovali v Piranu do srede 14. stoletja. Malo pred letom 1390 so se že pojavili židovski bankirji. Avtor je v prispevku prikazal zapleten pravni status in družbene interakcije, ki so jih povzročali in doživljali bankirji v Piranu. Raziskava Sergija Vilfana Temelji in razvoj denarnih sistemov v slovenskih deželah do 17. stoletja obsega med

vsemi razpravami najdaljše obdobje. V njej avtor poglobljeno osvetljuje specifičen gospodarski položaj slovenskih dežel ob srečanju dveh vzporednih računskih in kovnih sistemov — beneškega in avstrijskega —, njihovo krajevno diferenciacijo in nastanek posebne »kranjske valute«. Ob tem ugotavlja, da je kranjska valuta slovenski gospodarski prostor povezovala in ga ločila od neslovenskega avstrijskega prostora. Segala je daleč čez kranjske meje in zasluži ime »slovenski denarni sistem«.

Študija Vinka Rajšpa Slovenski protestantizem, uraška tiskarna in cene posega v čas od leta 1561 do 1564. Seznanja nas z denarnim poslovanjem ustanove, z zaslužkom zaposlenih in natančnim popisom stroškov potovanj v dežele, katerim je tiskarna služila. Kaže nam cenovna razmerja na področju, ki je tesno povezano z našo narodno in kulturno zgodovino ter delom naših protestantov. Vasilij Melik je v svoji razpravi Nekaj o cenah, plačah in kulturi v predmarčni dobi posegel v vsakdanje življenje, saj je analiziral cene kruha (ugotovil je, da tako nizkih cen kruha, kakor so bile v dvajsetih letih 19. stoletja, ni bilo pozneje nikdar več), mesa, kosila, soli, poštnine itd. Zanimale so ga tudi plače (te so se v vsem tem času spreminjale izredno malo ali sploh nič). Zadnji del razprave posega v kulturno dejavnost — izdajanje slovenskih knjig. Zanimiva je Melikova ugotovitev, da je bilo piscem mogoče delati zastonj in plačevati tiskanje svojih del in da je prodaja dela majhne naklade krila stroške natisa.

Referat Eve Holz Plačevanje ljubljanskih mestnih uradnikov v drugi polovici 19. stoletja nas seznanja z delom mestnega prebivalstva, ki je imelo za svoja službena mesta neko stopnjo veljave. Število mestnih uradnikov je v tem obdobju nihalo, uradništvo z dna lestvice se je težko preživljalo (osnovalo se je konzumno društvo za uradnike), vendar pa je delo na magistratu zagotavljalo socialno varnost, saj je bila služba praviloma trajna.

Stane Granda je v razpravi Poskus organiziranja slovenske ljubljanske občne banke (1872) osvetlil zavestna prizadevanja slovenske politike, ki je želela tudi na ekonomskem področju podpreti boj Slovencev za popolno emancipacijo. Dotedanji gospodarski razvoj je leta 1872 dal vzpodbudo za poskus ustanovitve »osrednjega narodnega denarnega zavoda«. Banka naj bi imela samo slovensko ime Ljubljanska občna banka, njeno delovno področje pa bi bilo zelo obsežno (opisali so ga v 17 točkah). Borzni krah maja 1873 na Dunaju je vlado vzpodbudil, da je sporočila, da prošnje za ustanovitev banke ne more upoštevati.

Janez Šumrada je v referatu Gospodarjenje neke

slovenske družine konec 19. in v začetku 20. stoletja predstavil življenje slovenske družine na prelomu stoletij. Osnova za to delo so bili »dnevniki«, v katere je znani zgodovinar dr. Franc Kos beležil vse osebne in družinske dohodke in izdatke. Podatki o plači, profesorjevih avtorskih honorarjih, dohodkih od dveh stanovanjskih hiš in stroški za hrano, drva, svetila, vodo, obleko, obutev, kulturne namene, knjižnico, izobraževanje itd. nam omogočajo celovit vpogled v vsakdanjik v obravnavanem obdobju na Slovenskem.

Toussaint Hočevar je analiziral Slovensko poslovno bančništvo kot inovacijski dejavnik 1900—1930 in ugotovil, da je ustanovitev prvih slovenskih delniških bank na prelomu stoletij pripomogla k uvajanju in širjenju finančnih inovacij v slovenskem prostoru. Temu obdobju je sledila stagnacija v letih 1912—1918. V poprevratnem obdobju, ki ga lahko imenujemo slovensko ustanoviteljsko obdobje, je prišlo do ponovnega vzpona, ki se zrcali v povečanju števila bank. V dvajsetih letih se je Ljubljana razvila v pomembno finančno središče s številnimi bančnimi centralami, bančnim društvom in borzo za blago in vrednote.

Obdobju narodnoosvobodilnega boja so posvečene štiri razprave.

Janez Majce je v razpravi Uvodne misli ob štiridesetletnici Denarnega zavoda Slovenije orisal pomen Denarnega zavoda Slovenije, prve in edine emisijske banke v okupirani Evropi. Hkrati pa smo uspeli zbrati sorazmerno popolno dokumentarno gradivo o partizanskem denarju in njegovih tedanjih nadomestilih.

Damjan Guštin je v razpravi Finančni viri in denarništvo narodnoosvobodilnega gibanja na Slovenskem 1941—1945 posegel v čas, ko je okupator z zamenjavo valut poleg prilagoditve svojim denarnim sistemom hotel tudi znižati ekonomsko moč slovenskega prebivalstva. Narodnoosvobodilno gibanje je bilo pri financiranju svoje dejavnosti navezano na lastne vire, prostovoljne prispevke — narodni davek, posojilo svobode in posojilo narodne osvoboditve. Razvil se je

lasten in izviren finančni sistem, katerega višek je delovanje Denarnega zavoda Slovenije pri predsedstvu SNOS. Denarni zavod je kot najbrž edina emisijska banka v okupirani Evropi uveljavil plačilni, lirski bon kot uradno plačilno sredstvo.

Zdenko Čepič obravnava v Prispevku k preučevanju valutarne reforme leta 1945 problematiko uvajanja novega jugoslovanskega denarja — dinarja v obtok, zamenjavo okupatorskih bankovcev in posledice, ki jih je zamenjava povzročila v gospodarskem življenju.

Metka Gombač je v Prispevku Denarni zavod Slovenije — podružnica za Slovensko Primorje (1945) — prikazala poseben položaj na tem delu slovenskega ozemlja, kjer je po osvoboditvi Trsta Denarni zavod Slovenije v Trstu prevzel funkcijo jugoslovanskega državnega denarnega zavoda. Ob razdelitvi na con A in B (dne 11. 6. 1945 — po 42 dneh od osvoboditve) so se razmere spremenile. V coni A je Denarni zavod posloval le do 27. oktobra 1945, v coni B pa se je ustanovila vrsta podružnic.

V povojno obdobje sega referat Marjana Matjašiča Bančništvo na začetku gospodarske reforme 1965. Avtor ugotavlja, da pomeni reforma bančnega sistema ob ukinitvi družbenih investicijskih fondov predvsem vzpostavitev novih odnosov v procesu družbene reprodukcije, kjer naj dominirajo interesi gospodarstva.

V sklepni besedi je glavni urednik Zgodovinskega časopisa Vasilij Melik povzel glavna sporočila posvetovanja, ki se je vsebinsko poglobilo v denarne sisteme, devizne tečaje, bankirje in banke, plače, cene, konkretne življenjske usode in jih osvetlilo s finančne strani in tudi s povsem vsakdanjega življenja, prostorsko pa je zajelo ves slovenski prostor. Publikacija, ki je ob tem izšla, pa bo ob seznanjanju najširšega kroga ljudi s to problematiko nedvomno spodbudila tako bančnike kot zgodovinarje k nadaljnjemu skupnemu raziskovalnemu delu.

Jasna Horvat

POSVETOVANJE »ZGODOVINA ŠOLSTVA IN PROSVETE V ISTRI«,
Pula 8. in 9. junij 1989

Puljski oddelek pedagoške fakultete Rijeka je pripravil znanstveno srečanje na temo istrskega šolstva, prvega v načrtovani vrsti posvetovanj, ki naj bi zbrala gradivo za monografijo o šolstvu v Istri. Čez dvajset referatov je predstavilo posamezna poglavja te teme od značilnosti glagolskih poučnih spisov do povojnih šolskih reformnih prizadevanj. Referati so bili največ domači, istrski raziskovalci tega vidika preteklosti, katerim so se pridružili tudi sodelavci kulturnih in raziskovalnih ustanov od drugod.

Zaradi geografskega okvira je tema zanimiva tudi za Slovence, saj so v meje Istre (do 1918) štete tako Milje, Boljunec in Dolina pri Trstu — in kraji južno od njih — v koprskem okraju in Hrpelje, Hrušica, Jelšane v okraju Volosko. To in pa siceršnje povezave Istre s slovenskimi deželami (npr. slovenski profesorji na frančiškanski gimnaziji v Pazinu, sodelovanje slovenskih in hrvatskih učiteljskih društev Istre na prelomu stoletja pri ljubljanski Zavezi avstr. jugoslovanskih učiteljskih društev) kažejo na potrebo, da za to akcijo iz Pule pokažemo tudi na Slovenskem dovolj zanimanja.

Slovenska referenta sta predstavila le manjši vprašanje: Slavica Plahuta iz Goriškega muzeja je govorila o kulturnoprosvetni dejavnosti IX. korpusa 1943—45, iz katere je izšlo več kulturnih ustanov v Primorju, kustos Slovenskega šolskega muzeja pa je predstavil zlasti arhivsko gradivo o istrskem šolstvu, ki ga hrani muzej. Večkrat so na posvetovanju omenjali potrebo po celovitejši obravnavi »koprščine« in upati je, da se bodo k prizadevanjem za prikaz šolstva in prosvete v nekdanjem koprskem okraju (pa tudi na drugih k Istri sodečih področjih) vključili tudi raziskovalci s slovenske obale.

Zanimivo je utemeljeval potrebo po obravnavi istrskega šolstva A. Macinič, direktor oddelka v Puli, kajti zaradi časovne distance in sporazumov med Italijo in Jugoslavijo obstajajo možnosti za realnejše ocene skupne zgodovine. Ko je v zaključni besedi dr.

M. Bertoša ocenjeval precej raznovrstne, med seboj »nekomunikativne« referate, je naglasil, da so prejšnjo generacijo zanimali drugi problemi, ki so jih ocenjevali predvsem skozi nacionalno in nacionalistično optiko. In prav šola je bila »poligon nacionalizma«. A najbrž tudi naši generaciji ne bo lahko uiti temu, da raziskovalca nacionalno navdušujoče gradivo kdaj ne zavede.

Referati so obravnavali šolstvo Istre v določenih časovnih okvirih (francoska uprava — to je predstavil N. Šetić, avtor ravnokar izšle knjige *Istra pod Napoleonom*; druga polovica 19. stoletja, čas po I. vojni), največkrat omejeno na prikaz posameznih področij ali krajev (Labin, »liburnijsko« področje, Rijeka, Kastav, Peroj, Rovinj, Pazin, Pula, Cres in Lošinj) ali pa ožjih tem. Poleg razmišljanja o zgodovini šolstva v okviru nove socialne zgodovine so referenti obravnavali glagolske poučne spise, prispevek bratovščin v 18. stol. k razvoju šol, učbenike za hrvatske ljudske šole, učiteljske knjižnice, društva in časopise ter borbo za pouk v narodnem jeziku. Predstavljena nista bila napovedana referata o prispevku učiteljev iz Dalmacije k razsvetlitvi Istre ter primer računalniške obdelave šolstva Rovinja. V delo posvetovanja pa je bila vključena tudi predstavitev knjige dr. M. Čopa *Povijest školstva u Rijeci 1848—1918*, Rijeka 1989.

Posvetovanje je potekalo v veliki dvorani pedagoške fakultete in jo je ob otvoritvi — to je popestril pevski zbor fakultete s tremi pesmimi, mdr. s »Krasna zemlja, Istra mila« — spremljalo kakih 40 udeležencev, drugače pa okoli 25. Upati je, da bodo pripravljenost organizatorja spremljala zadostna finančna sredstva tudi ob izdaji zbornika referatov. Prav je, da akcija za preučevanje šolstva in prosvete v Istri najde zadosten odmev tudi na Slovenskem, saj si prireditelji nadejajo z delom še nadaljevati in upajo, da tudi z našim sodelovanjem.

Branko Šuštar

JUBILEJ

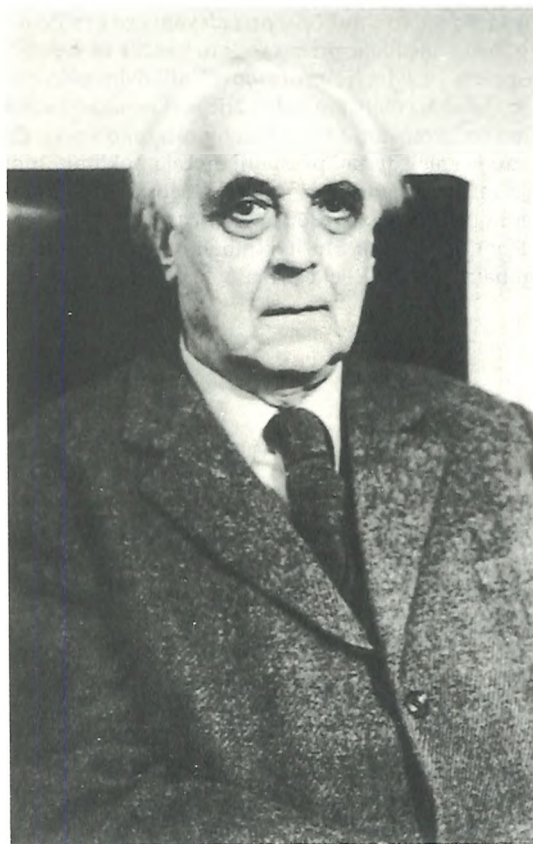
VISOK ŽIVLJENJSKI JUBILEJ DRAGA MUŠIČA

Tretjega oktobra letos je stopil v deseto desetletje svojega bogatega, ljudem in znanosti posvečenega življenja žlahtni Novomeščan prim. dr. Drago Mušič. Izraza žlahtni nismo uporabili slučajno. Oznako uporabljamo v smislu oznake tistega dela slovenske inteligence, ki je svojo duhovno rast doživljanja v senci mogočnih Gorjancev, v gimnaziji na okljuku temnozelenih Krke, v senci lipe ob po zadnji vojni podrti cerkvice sv. Ane. Novomeška gimnazija in melanholična pokrajina sta skupaj z dolensko metropolo oblikovali svojstvene ljudi. Bili so odlično pripravljeni za vključevanje v znanstveno delo, stalno pa so lavirali med umetnostjo in kruto realnostjo. Mušiči: Drago, Marjan, Lojze so bili vedno nekje na sredi, kje natančno, so vedeli le oni.

Primarij dr. Drago Mušič je bil dolgo zvest svojeju »cehu«. Pošteno je odslužil svoj zdravniški staž. Po študiju v Zagrebu, Leipzigu in na Dunaju se je zaposlil najprej v hrvaški prestolnici, nato pa v Sevnici, Celju in Mokronogu, v zaledju katerih sta bili koncentrirani kranjska in štajerska revščina. Ti kraji so bili se prej kot primerni za človeka Mušičevih sposobnosti in ambicij. Kljub temu pa je svojo službo opravljal predano in ljudje v dolini Laknice se ga še danes s hvaležnostjo spominjajo. Šele povojna leta so dala možnost za razmah njegovih razkošnih talentov. Bil je nepogrešljiv pri organizaciji zdravstvene službe, graditvi zdravstvenih domov in bolnišnic. S svojim delom se je zapisal v zgodovino našega zdravstva. Svoje bogate izkušnje na tem področju je še kot upokojenec uporabljal za svetovanje pri mnogih projektiranih zdravstvenih objektov doma in v tujini.

Medicinska plat življenja in dela prim. dr. Draga Mušiča pa ima tudi svojo drugo, v smislu neuresničene ljubezni, tragično plat. Zdi se nam, da je jubilent vedno ljubil le zgodovino. Težko je namreč razumeti, tudi če potenciramo odlično izobrazbo, njegovo poznavanje in obvladanje metode in tehnike zgodovinske vede. Sklicevanje na okolje, sorodstvo (Clariciji), kulturno okolje, vse to ne pojasnjuje tistega dela njegovega delovanja, ki se ga Kronika spominja še s posebno hvaležnostjo. Svoje poklicno znanje in ljubezen do zgodovine je namreč združil v eno najbolj plodnih tovrstnih zvez na Slovenskem.

Kronika je objavila prvi Mušičev prispevek že 1940. leta, ko je izšel njegov članek o novomeških zdravnikih od 16. do 19. stoletja. To ni bil njegov prvenec, bil pa je članek, ki je najavljal uveljavitev zdravnika, ki zna po zgodovinski znanstveni metodi raziskovati in oceniti dejavnost in pomen ter strokovno raven (!) delovanja svojih poklicnih kolegov v preteklosti na naših tleh. Vojni in povojni časi pa niso bili naklonjeni razkrivanju čustev. Prim. dr. Mušič se je

moral omejiti na študij širše problematike in zbiranje gradiva. V mirnejših letih, zlasti tistih okoli upokojitve leta 1963, je znova »izbruhnil«. Doma in v tujini so začeli odmevati njegovi članki o Marku Gerbcu in Janezu Žagarju. Svoja raziskovanja je neprestano širil. Spomnimo samo na odmev tistih, v katerih je analiziral medicinalio v delu naše starejše likovne umetnosti. Raziskave zdravstvene preteklosti se niso razširile le na vso Slovenijo, ampak tudi na sosednjo Hrvaško, zlasti na ozemlje nekdanje Vojne krajine. Uvidel je, da je treba na mnoga vprašanja in o vzrokih za razne kužne, epidemične in ostale množične bolezni iskati odgovore v deželah vzhodno od nas. Poleg časa, ki ga je posvetil neposrednemu preučevanju, se je še posebej angažiral pri organiziranju raziskovanja zgodovine medicine v Sloveniji in Jugoslaviji. Brez Mušiča si je bilo težko zamisliti pripravo in potek domačih in jugoslovanskih strokovnih sestankov, običajno je bil tudi ena ključnih oseb pri skrbi za njihovo publiciranje.

Medicina pozna razmeroma veliko egocentričnih osebnosti. Skrb za zdravje in nemoč bolnikov ustvarjata pri mnogih zdravnikih občutek pretirane pomembnosti in odsotnosti posluha za kritiko. Pri zgodovini je nekoliko drugače. Zgodovina mogoče je učiteljica življenja (ne zgodovinarji), še najbolj verjetno pa je, da je to ena najbolj puhlih fraz, kar jih pozna človeštvo. Mušičeva prizadevanja za kvalitetno zgodovino medicine pri nas so zato treščila na številna nasprotja in kdor je prisostvoval njihovim prireditvam, je lahko marsikaj videl. Njegovi rezultati so bili kljub nasprotovanju in ljubosumnosti tako veliki, da se mu je z nekaterimi priznanji morala pokloniti tudi ožja in širša znanstvena javnost. Izpostavili bi predvsem nagrado sklada Borisa Kidriča.

Prim. dr. Drago Mušič kljub častitljivim letom in tegobam, ki jih ta leta prinašajo, neumorno snuje.

Značilno je, da je svojo devetdesetletnico javno praznoval s predavanjem o medicini in Valvasorju. Med njegovimi osrednjimi cilji je izid zgodovine zdravstva, veterine in farmacije na Dolenjskem, za katero je prispeval velik del člankov, sodeluje pri Enciklopediji Slovenije, raziskuje zdravstveno preteklost Idrije, zdravilišče v Dolenjskih Toplicah... Nedvomno velja zanj oznaka, da je naš najboljši zdravnik med zgodovinarji in najboljši zgodovinar med medicinci.

Ob vstopu v deseto desetletje življenja pozdravlja Kronika namen prim. dr. Draga Mušiča, da bo v njej objavil članek o zdravniku Defranceschiju. To naj bi se zgodilo v eni naslednjih števil. Uredništvo mu želi in ga prosi, naj bo reviji kot eden njenih najstarejših sodelavcev, še dolgo zvest.

Stane Granda

DR. SERGIJ VILFAN — SEDEMDESETLETNIK

Prve dni aprila 1989 je obhajal sedemdesetletnico življenja naš znani pravni, gospodarski in socialni zgodovinar, etnolog ter arhivski strokovnjak dr. Sergij Vilfan.

Rojen v Trstu je obiskoval šole v krajih očetovega službovanja: v Bratislavi, na Dunaju, v Dubrovniku in Ljubljani, kar je že zgodaj prispevalo tudi k njegovemu izrednemu znanju svetovnih jezikov. Pravo je študiral v Ljubljani, kjer je bil najboljši učenec prof. dr. Janka Polca in tako rekoč predestiniran za njegovega naslednika na stolici za pravno zgodovino, kar pa je postal šele leta 1971. Kajti po osvoboditvi je bil do leta 1950 pravni referent pri OLO Grosuplje; šele po prizadevanju pokojnega dr. Jožeta Šorna, da bi Mestni arhiv ljubljanski okrepil s strokovnimi in znanstvenimi delavci, je od tedaj deloval v tej ustanovi kot njen upravnik oz. ravnatelj. Njegov prihod v MALj je pomenil začetek intenzivnega dela, tako na strokovnem arhivskem področju, kakor tudi na delu za znanstveno zgodovino mesta Ljubljane ter sodobne krajeve zgodovine sploh. Med slednja sodi nedvomno po prizadevanju Franje Baša in njega leta 1953 obnovljena Kronika slovenskih krajev, ki kot Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino izhaja danes že 37. leto. Po njegovi zamisli in pobudi se je v zvezi s pripravami za znanstveno zgodovino Ljubljane začelo zbirati gradivo za zgodovino mesta v srednjem veku, ki je včasni, zasilno razmnoženi obliki — izdajo je včasih pestilo celo pomanjkanje navadnega ciklostilnega papirja — izšlo v 12 zvezkih med letoma 1956—1968. Sam je kot avtor raziskal vrsto vprašanj iz starejše zgodovine Ljubljane, od preiskave najstarejšega mestnega privilegija dalje. Zlasti pa je pomembna njegova raziskava o nastanku srednjeveške Ljubljane in njenih treh delov v Kroniki

1956, sintezo njegovega gledanja na razvoj mesta pa predstavlja njegova Zgodovina Ljubljane do začetka 16. stoletja, izšla leta 1984; slednja predstavlja močno razširjen in poglobljen tekst pregleda zgodovine mesta v priročnih publikacijah MALj iz let 1962 in 1965. — Kot pravnega zgodovinarja ga je zanimala tudi zgodovina mest na sploh, odtod tudi njegovo aktivno delo v jugoslovanskem odboru za zgodovino mest ter članstvo v mednarodni komisiji za zgodovino mest, katere predsednik je bil od leta 1981. — Kot arhivski strokovnjak je sodeloval pri vzgoji slovenskih arhivskih delavcev, pomagal pa je tudi pri podiplomskem študiju arhivistike na filozofski fakulteti v Zadru, predaval na številnih arhivskih šolah in univerzah v Nemčiji, Avstriji in drugod ter tako bistveno prispeval k mednarodnemu ugledu naše arhivistike. — Njegova Pravna zgodovina Slovencev iz 1961 predstavlja nepogrešljiv pripomoček tudi arhivistom; že zdavnaj razprodana je njena nova izdaja velika želja nas vseh. — Nepogrešljiv in bistven je tudi Vilfanov prispevek k nastanku Gospodarske in družbene zgodovine Slovencev — Zgodovine agrarnih panog, ki je v dveh zvezkih izšla 1970 in 1980 in ki kljub temu, da predstavlja temeljno delo slovenskega zgodovinopisja, žal ni prejela zasluženega družbenega priznanja.

Nemogoče je v tem kratkem spominskem sestavku naštet vsaj glavna Vilfanova dela s številnih področij njegovih raziskovanj, saj obsegajo 11 samostojnih knjig — od teh so 3 izšle v tujih jezikih v inozemstvu — ter nad 100 razprav, člankov in recenzij v osmih jezikih v domačih in tujih strokovnih časopisih, avtor pa je še sredi ustvarjalnega raziskovalnega dela, za katerega mu ob tem življenjskem jubileju želimo še trdno zdravje in notranje zadovoljstvo!

Božo Otorepec

EMA UMEK — JUBILANTKA

14. aprila 1989 je praznovala svojo 60-letnico. Izhaja iz delavske družine, ki je poleg pomanjkanja okusila tudi življenje slovenskih beguncev s Primorskega, starša sta bila doma v Lokvi pri Divači. Svoje temeljno znanje je pridobivala na nekdanji poljanski gimnaziji v Ljubljani, kjer je maturirala leta 1947. Študij zgodovine in geografije je začela ob uvedbi 1. reforme visokošolskega študija na Filozofski fakulteti po osvoboditvi. Kot študentka zgodovine se je s seminarskim delom srečala z arhivskim gradivom. Za diplomsko nalogo je napisala razpravo o Kranjski kmetijski družbi 1767—1787, ki ji je prinesla Prešernovo nagrado za študente. Z delom v arhivu se je »inficirala« za znanstveno-raziskovalno delo na arhivskem gradivu in si je želela delati v arhivu. Bila je med najboljšimi študenti zgodovine in je bila nekaj mesecev tudi pomožna asistentka. Diplomirala je z odličnim uspehom leta 1952. Po diplomu je eno leto (1952/1953) poučevala zgodovino na gimnaziji v Kamniku, 1. septembra 1953 pa je nastopila službo v takratnem Državnem arhivu LR Slovenije, kjer je bila zaposlena do svoje upokojitve novembra 1988. Konec leta 1953 je šla po nalogu Sveta za kulturo na enoletni arhivski tečaj v Beograd, ki pa je bil kmalu ukiniten. Leta 1955 je z odliko opravila strokovni izpit, za izpit pa je predložila nalogo »Regulacija Save in Ljubljane in njen pomen za promet in trgovino 1719—1760«, v kateri je prikazala vlogo obeh slovenskih rek v prometni povezavi srednje in vzhodne Evrope z Jadranom.

Ema Umek je v Arhivu SR Slovenije službovala polnih 35 let. Ko je pričela z delom v Državnem arhivu LR Slovenije, je ta sodil v krog manj uspešnih kulturnih institucij. Delovne razmere v arhivu so bile težke in so od delavcev terjale, da so morali opravljati vsa dela, od navadnih manipulativnih, ki so jih zahtevale večkratne selitve arhivskega gradiva in prevzemanje arhivskega gradiva zaradi njegove zaščite pred uničenjem, pa do strokovnih in znanstvenoraziskovalnih del. Ema Umek je bila zelo delavna, do starejših arhivskih sodelavcev pa je imela veliko spoštovanje. Z vsem elanom se je posvetila delu v arhivu, spoznavanju arhivskih fondov in študiju jezika; vedela je, da mora biti arhivist vsestransko razgledan in da je tak potem tudi ustvarjalen. Leta 1969 je postala arhivska svetovalka, leta 1974 višja arhivistka, leta 1975 pa je na osnovi dosežkov strokovnega ter arhivskega raziskovalnega dela dobila naziv arhivski svetnik. V letih 1974—1984 je tudi nadomestovala direktorico Arhiva SR Slovenije, od leta 1984 do upokojitve pa je bila direktorica Arhiva SR Slovenije.

Arhivsko strokovno delo Eme Umek je bilo vsestransko in je segalo na vsa področja dela v arhivu, to je od urejanja, strokovne obdelave arhivskega gradiva, izdelave popisov, inventarjev in vodnikov po arhivskem gradivu, valorizacije dokumentarnega gradiva, materialnega varstva arhivskega gradiva, fontolo-

ške obdelave arhivskih virov, objavljanja arhivskega gradiva, kulturno-prosvetne in pedagoške dejavnosti, znanstveno-raziskovalne dejavnosti, informacijske in publicistične dejavnosti arhivov, do organiziranosti delovanja arhivov in njihove povezave z upravnimi, znanstvenimi, kulturnimi in drugimi institucijami v domovini in tujini. Bila je pobudnica za evidentiranje arhivskega gradiva, ki zadeva Slovenijo in Slovence in se hrani v arhivih v inozemstvu, sama pa je aktivno sodelovala od začetka teh del. Rezultate njenega dela že uporabljajo številni uporabniki arhivskega gradiva.

Ema Umek je uredila številne arhivske fonde in zbirke Arhiva SR Slovenije, izdelala je mnoge inventarje arhivskih fondov in zbirk, inventar za arhivsko gradivo samostanov Kostanjevica, Pleterje in Stična, izdan 1974. leta pa predstavlja vzorčni primer za objavljanje arhivskih inventarjev. Enake kvalitete sta tudi Vodnik po matičnih knjigah na območju SR Slovenije v treh zvezkih, objavljenih 1972 in 1973, ter Vodnik po župnijskih arhivih na območju SR Slovenije, ki je izšel v dveh zvezkih leta 1975. Vodnika sta plod skupinskega dela, glavno organizacijsko, uredniško in redakcijsko delo pa je opravila z Janezom Kosom. S področja arhivskega strokovnega dela je objavila preko 30 člankov, razprav, poročil in ocen, katerih glavnina je bila objavljena v arhivskih strokovnih glasilih Arhivist, Arhivi, Sodobni arhivi, nekaj pa jih je bilo objavljenih tudi v arhivskih časopisih v tujini. Sodeluje tudi pri pripravi Priročnika za strokovno obdelavo arhivskega gradiva.

Z velikim angažiranjem se je vključila v kulturno-prosvetno delo arhivov. Sodelovala je pri postavitvi vseh tematskih razstav arhivskega gradiva, ki jih je Arhiv SR Slovenije pripravil od leta 1955 dalje. Pomagala je pri izboru dokumentov za razstave drugih arhivov in muzejev. Bila je organizatorica in soorganizatorica izmenjave arhivskih razstav Arhiva SR Slovenije z drugimi arhivi v Sloveniji, Arhivom Jugoslavije, Narodno biblioteko SR Srbije, Arhivom Kosova iz Prištine ter z organizacijami občinskih kulturnih skupnosti v Sloveniji. Sodelovala je pri postavitvah priložnostnih arhivskih razstav, ki jih je Arhiv SR Slovenije pripravljala ob 20. oktobru, dnevu odprtih vrat.

Pomembno delo je opravila na področju fontološke obdelave arhivskega gradiva, zlasti urbarjev, matičnih knjig in katastrov. O urbarjih je objavila tri članke, in sicer v Zgodovinskem časopisu št. 36, 1982, v Acta historico economicae Jugoslaviae 10, 1983, in v publikaciji Pomen zgodovinske perspektive v gozdarstvu. Gozdarski študijski dnevi 1985; na simpoziju v Glažuti na Kočevskem od 7.—9. novembra 1983 pa je imela referat »Poročila o gozdovih v urbarjih«.

Pomemben je tudi prispevek Eme Umek pri objavljanju arhivskih dokumentov, posebej za novo odkrite dokumente, napisane v slovenskem jeziku. Objavi-

la jih je v prilogah katalogov k razstavam »Slovenščina v dokumentih, 1971« in »Iz roda v rod 1982«, v časopisu Jezik in slovstvo XIX; dokumente o kmečkih puntih na Slovenskem pa je objavila v Situli 13. Prezreti ne gre še objave karte Evrope miru iz leta 1866, ki jo je v Arhivih VIII, 1985 objavila skupaj z Romanom Savnikom.

Izredno cenjen je prispevek Eme Umek pri njenem pedagoškem delu, saj je kot izredna poznavalka arhivov bila zmeraj vsakomur pripravljena pomagati z nasveti vseh vrst. Predavala je na seminarjih za delavce, ki delajo z dokumentarnim gradivom, in na seminarjih za arhiviste pripravnike, ki so bili pripravljeni kot pomoč za strokovne izpite. Z individualnimi razgovori je pripravnikom in drugim arhivskim delavcem pomagala pri razreševanju posameznih arhivskih problemov. Bila je mentorica številnim pripravnikom arhivistom iz drugih arhivov Slovenije. Je članica izpitne komisije in izpraševalka na strokovnih izpitih za strokovne delavce arhivov. Sodelovala je pri izdelavi programa pouka arhivistike na stopnji srednjega usmerjenega izobraževanja. Opravila je odgovorno delo pri ustanavljanju katedre za arhivistiko v okviru študija zgodovine na Filozofski fakulteti v Ljubljani, kjer predava arhivistiko na I. stopnji študija. Rezultati njenega pedagoškega dela na Filozofski fakulteti se odražajo v povečanem interesu študentov za raziskovalno delo v arhivih; tistim študentom, ki kažejo poseben interes za dopolnilno poglobljanje v zgodovinske vire, pa je z veseljem ustregla pri dopolnilnem študiju testamentov in zapuščinskih inventarjev kot virov za preučevanje kulturne in gospodarske zgodovine. S svojim pedagoškim delom je veliko pripomogla k dvigu strokovne ravni in ugledu arhivske službe v Sloveniji. Z osebnim angažiranjem je pripomogla k pripravi posebnih oddaj o vlogi arhivov in Arhiva SR Slovenije na Radiu Ljubljana in Televiziji Ljubljana.

Že kot študentka, jo je pritegnilo raziskovalno delo v arhivu, zato je tudi uvidela potrebo za organiziranje znanstvenoraziskovalnega dela slovenskih arhivskih delavcev. Kot koordinatorka usmerjenega raziskovalnega programa za področje arhivistike pri Znanstvenem inštitutu Filozofske fakultete je pripomogla, da so se arhivi v Sloveniji vključili v raziskovalno delo pri Znanstvenem inštitutu. Poudariti je še, da je zaslužna za uspešno sodelovanje slovenskih arhivov z arhivsko službo slovenskih znanstvenih inštitutov v Trstu in Celovcu in za uspešno sodelovanje slovenskih arhivov z arhivskima službama dežel Julijska krajina-Furlanija in Bavarska, s katerimi so slovenski arhivisti priredili posebne arhivske dneve v Ljubljani, Trstu in Münchnu, s tem pa so bile dane osnove za sodelovanje arhivov v prostoru Alpe—Jadran.

Veliko zaslug ima Ema Umek pri razvoju informacijske in publicistične dejavnosti. Arhiv SR Slovenije je po njeni zaslugi dobil računalniško opremo za vključitev v arhivski informacijski sistem. V arhivu se je tudi povečala izdajateljska dejavnost. Ema Umek je bila članica uredniškega odbora in glavna urednica publikacij Arhiva SR Slovenije, glavna urednica stro-

kovnega glasila slovenskih arhivov in Arhivskega društva »Arhivi«, članica uredniškega odbora publikacij Skupnosti arhivov Slovenije in publikacije Arhiv SR Slovenije, ki je izšla v zbirki Kulturni in naravni spomeniki Slovenije št. 119, sodelovala je tudi pri pripravi publikacije »Priročniki in karte o organizacijski strukturi v deželah Koroške, Kranjske, Primorja in Štajerske do leta 1918«, ki jo je v redakciji dr. Jožeta Žontarja izdal Štajerski deželni arhiv v Gradcu kot 15. zvezek svojih objav. Ema Umek gre zasluga, da je prišlo do objave »Deželnozborskih spisov kranjskih deželnih stanov 1499—1519« v dveh zvezkih, ki jih je za objavo pripravila dr. Marija Verbič. Velik je njen delež pri objavi 11. inventarjev arhivskega gradiva, 8 zvezkov kataloga k tematskim razstavam Arhiva SR Slovenije, štirih letnikov Obvestil Arhiva SR Slovenije, publikacije virov o Političnem preganjanju Slovencev 1914—1917 dr. Janka Pleterskega ter objave dveh zvezkov del dr. Antona Füstera, ki sta jih izdala Arhiv SR Slovenije in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Z veliko zavzetostjo je sodelovala pri reševanju prostorskih problemov slovenskih arhivov, sooblikovala je koncept izgradnje arhivov, posebej še Arhiva SR Slovenije. Z Marijo Oblak-Čarni sta pripravili članek »Načrtovanje in gradnja arhivske stavbe«, v katerem sta sporočili svoje izkušnje za adaptacijo starih zgradb za potrebe arhivov. Aktivno je pomagala pri reševanju arhivskih prostorov za Pokrajinski muzej v Kopru.

Od leta 1975 dalje dela Ema Umek kot ekspert za izvedbo Arhivskega sporazuma z Avstrijo iz leta 1923 in Protokola iz leta 1958. Opravila je obsežno ekspertsko delo v vseh najpomembnejših dunajskih arhivih in je pripravila podlage za seje podkomisij in I. grupe ekspertov ter za zasedanje mešane jugoslovansko-avstrijske komisije. Ema Umek je sodelovala tudi pri pripravi seznama jugoslovanskih zahtev po arhivskem gradivu, ki ga Jugoslavija zahteva od Italije po Osimskih sporazumih.

Ema Umek je članica Arhivskega društva Slovenije od njegove ustanovitve. Njen prispevek k rasti in uveljavitvi društva je pomemben. V letih 1974—1976 je bila članica društvenega odbora, v letih 1981—1988 pa podpredsednica društva. Od leta 1979 je bila članica uredniškega odbora glasila Arhivi ter uredniškega odbora virov, ki jih je društvo pripravljalo za objavo. Bila je članica komisije za izobraževanje arhivskih delavcev in članica komisije za popis arhivskih fondov in zbirk v SR Sloveniji. Sodelovala je z Zvezo arhivskih delavcev Jugoslavije in je bila članica v Svetu za koordinacijo dela arhivov v SFRJ.

Med uspešne delovne rezultate Eme Umek je uvrstiti njeno delo v Skupnosti arhivov Slovenije in Koordinacijskem odboru arhivov, ki sta reševala vsa pomembnejša vprašanja slovenskih arhivov. Ema Umek je bila delegatka zbora Kulturne skupnosti Slovenije, v času, ko je bila direktorica Arhiva, pa je bila članica Republiškega komiteja za kulturo.

Kot študentka zgodovine je postala članica

Zgodovinskega društva Slovenije. V društvu je bila vseskozi aktivna in skoraj ni zamudila društvenega sestanka, zborovanja ali druge društvene prireditve. Nekaj časa je opravljala nalogo društvene arhivarke, po reorganizaciji Zgodovinskega društva Slovenije pa je bila dve mandatni obdobji (1982, 1983) članica odbora Zgodovinskega društva Ljubljana. Aktivno je sodelovala v sekciji za krajevno zgodovino in v sekciji za gospodarsko zgodovino; na posvetovanjih sekcij je imela referate.

Ema Umek je uspešna zgodovinarica in vseskozi sodeluje z Zgodovinskim inštitutom Milka Kosa pri SAZU. Najprej je več let zbiral zgodovinsko bibliografijo, kasneje pa se je vključila v program izdaje Gospodarske in družbene zgodovine Slovencev, kjer sodeluje še danes. Za 1. knjigo je pripravila gesli »Lov in lovstvo« ter »Ribolov in ribištvo«, sedaj pa pripravlja geslo »Rečni promet«. Intenzivno je sodelovala pri delu in programu Inštituta za izseljeništvu, za katerega je zbiral dokumentacijo za zgodovino izseljeništvu. Uspešno je sodelovala tudi s Slovensko izseljensko matico in je v njenem koledarju za izseljenice objavila 8 krajših člankov iz zgodovine izseljevanja Slovencev v Ameriko. Ema Umek aktivno sodeluje s Filozofsko fakulteto v Ljubljani, posebej še z oddelkom za zgodovino, oddelkom za slavistiko ter Znanstvenim inštitutom. Nadalje sodeluje še z Inštitutom za lesno in gozdno gospodarstvo Biotehnične fakultete v Ljubljani ter z večino najpomembnejših organizacij s področja varstva kulturne dediščine. Je nepogrešljiva sodelavka Enciklopedije Slovenije.

Svoje zgodovinske razprave in članke je objavila v Zgodovinskem časopisu, Kroniki, Arhivih, Enciklopediji Jugoslavije, Enciklopediji Slovenije, razpravo »Johann Beckmann und die Gesellschaft des Ackerbaues und der nützlichen Künste in Krain« pa je objavila v *Littariae slovenicae* VI, ki je izšla leta 1972 v Münchnu. Posebej je treba omeniti, da je pomagala številnim raziskovalcem pri iskanju gradiva za njihove razprave ter številnim iskalcem biografskih podatkov, ki so jih potrebovali pri izdelavi svojih rodovnikov.

Celotno delo in udejstvovanje Eme Umek je zelo težko opisati, ker je tako obsežno, včasih pa tudi nepoznano, saj o svojem delu ni dosti govorila in tudi ni želela, da bi se njeno delo posebej hvalilo. Svoje obsežno znanje in delovne sile je razdajala številnim inštitucijam in posameznikom, zaradi česar ji ni uspelo uresničiti vseh svojih načrtov. Razdajanje znanja drugim koristnikom in dajanje prednosti obsežnim službenim zadolžitvam sta največ sokriva, da še ni vpisana med doktorante zgodovinskih znanosti, v katerih krog sodi po svojem znanju in po objavljenih delih. Za njeno delo v Arhivskem društvu Slovenije ji je društvo leta 1984 podelilo posebno priznanje, za posebne zasluge in uspehe pri delu pa jo je Predsedstvo SFRJ leta 1987 odlikovalo z Redom dela z zlatim vencem. Arhivisti, zgodovinarji in drugi prijatelji pa ji ob jubileju želimo veliko zdravja in uspehov na področju zgodovine in arhivistike ter uresničitve vseh zastavljenih načrtov.

Peter Ribnikar

OB DEVETDESETLETNICI ZGODOVINSKEGA ARHIVA LJUBLJANA

Dragi in spoštovani arhivarji in godovniki!

Z veliko dobre volje in ne manj spoštovanja do častitljivosti vaše ustanove pa še bolj vašega dela vam pišem to prijazno pismo, ki noče biti le opravičilo, a predvsem voščilo. Čestitam vam torej za nazaj in za sedaj: za vse, kar ste storili in postorili, kar ostaja kot dokument naše zgodovine in pričevanje o našem bivanju na teh tleh in v tem tisočletju. Ne manj prijazno vam želim podobno uspešno delo v prihodnje — naj se vam nabira čim več dobrih in lepih dokumentov in nikakor ne preveč tistih, ki bi nam bili v škodo in neveselje!

Vaš

Ljubljana, 21. novembra 1988

Tone Pavček

PRIZNANJE ZGODOVINSKEGA ARHIVA LJUBLJANA
PREJME DR. SERGIJ VILFAN ZA POSEBNE DOSEŽKE PRI
RAZVIJANJU ARHIVISTIKE, PRI SKRBI ZA ARHIVSKO
GRADIVO TER PRI PREUČEVANJU ZGODOVINE
LJUBLJANE

Leta 1950 je bil Sergij Vilfan imenovan za ravnatelja Mestnega arhiva ljubljanskega in je na tem mestu ostal enaindvajset let (do leta 1971). Če naj bi arhiv v strokovnem oziru pa tudi sicer dosegel napredek — tega pa je imel Sergij Vilfan priložnost spoznati tudi pri arhivih v tujini — je moral v arhivski teoriji in praksi orati ledino. Pravna izobrazba (diplomiral je leta 1941 na Pravni fakulteti v Ljubljani in naslednje

Vlado Valenčič, Sergij Vilfan in
Božo Otorepec v magistratni dvorani
v Ljubljani, novembra 1988

leto tam tudi promoviral) ga je navajala na reševanje pravnih vprašanj ter na sistematičnost.

Že leta 1956 je Sergij Vilfan objavil prvi sistematičen seznam fondov Mestnega arhiva ljubljanskega. Pri strokovnem delu v arhivu se je pokazal kot poseben problem fiksiranje sestava in obsega arhivskega gradiva. Zato je pripravil navodilo za t.im. inventurizacijo, ki je postalo prvo arhivsko strokovno navodilo v Sloveniji sploh. Spremembe v pisarniškem poslovanju državne uprave, do katerih je prišlo v letih 1955 do 1957, posebej pa še uvajanje decimalne klasifikacije pri spisovnih evidencah, so bile predmet posebne pozornosti Sergija Vulfana. Pri tem so ga zanimale tako posledice novega pisarniškega poslovanja pri delu arhivov kakor tudi možnost uporabe decimalne klasifikacije pri delu v arhivu. Drugo tako področje so bila vprašanja, povezana z odbiranjem arhivskega gradiva in o obeh je sodeloval tudi v prvem jugoslovanskem arhivskem priročniku *Iz arhivistike* (Beograd 1959). Tega leta je Mestni arhiv ljubljanski kot prvi arhiv v Sloveniji objavil vodnik (splošni pregled) svojih fondov. Uvodna poglavja Sergija Vulfana predstavljajo prvo sintezo arhivističnih preučevanj v Mestnem arhivu, obenem pa tudi pomembno stopnjo v razvoju slovenske arhivistike. Na poseben odziv je naletelo Vilfanovo predavanje na zveznem posvetovanju o položaju in vlogi arhivov v socialistični Jugoslaviji (objavljeno v *Arhivistu* 1958). V njem je iskal odgovore na nerešena vprašanja v zvezi s pristojnostjo in položajem arhivov v času, ko se je krepila občina in se je začela oblikovati, poleg zvezne in republiške, še tretja stopnja arhivov v Jugoslaviji. Ta vprašanja je Vilfan odlično poznal ne le kot pravnik, marveč tudi iz dnevne prakse.

Z diskusijo na mednarodnem kongresu arhivov v

Bruslju (leta 1964) je Sergij Vilfan opozoril na možnosti tipologije sistemov pisarniškega poslovanja s spisi, o čemer je kasneje leta 1972 objavil temeljno delo *Tipologija upravnih registratur*. Za mednarodni kongres arhivov v Moskvi leta 1972 je skupaj s Franom Biljanom in Milošem Miloševićem pripravil referat *Die Archivbehelfe im Dienste der Wissenschaft* (izšlo tudi v srbohrvatskem prevodu: *Obaveštajna sredstva arhiva u službi nauke*). Glavni pa je bil delež Sergija Vulfana tudi pri temeljnih slovenskih arhivističnih delih: *Arhivi, Od pisarne do zakladnice zgodovine*, Ljubljana 1967; *Arhivi v Sloveniji*, Ljubljana 1970 ter *Arhivistika*, Ljubljana 1973.

Spoznanja o arhivskih depojih, ki jih je pridobil v tujini, je Sergij Vilfan učinkovito uporabil tudi v lastnem arhivu. Depoji, ki so bili urejeni v levem traktu Magistrata, so bili v tistem času najmodernejši v državi.

V povezavi s službenim položajem se je zbudil pri Sergiju Vilfanu tudi interes za ljubljansko mestno zgodovino. Razprava *Nekaj vprašanj iz zgodovine stare Ljubljane* je bistveno pripomoglo k spremembi nazorov o nastanku in razvoju srednjeveške Ljubljane. V zborniku o zgodovini Ljubljane, ki je izšel leta 1984, pa je podal strnjen prikaz zgodovine mesta do začetka 16. stoletja. V številnih razpravah, v katerih obravnava širša vprašanja predvsem s področja pravne zgodovine, se posebej dotika tudi Ljubljane (npr. zgodovina mer na Slovenskem, neposredni davki itd.). Končno je treba poudariti tudi velike napore Sergija Vulfana, da bi slovensko glavno mesto dobilo sintetični prikaz svoje zgodovine, kar je s krajšimi pregledi, objavljenimi v letih 1962 in 1965, vsaj delno tudi uspelo.

PRIZNANJE ZGODOVINSKEGA ARHIVA LJUBLJANA
PREJME DR. BOŽO OTOREPEC ZA POSEBNE DOSEŽKE
PRI OBJAVLJANJU VIROV ZA ZGODOVINO LJUBLJANE

Pred zaključkom študija zgodovine na Filozofski fakulteti v Ljubljani je Božo Otorespec leta 1950 obiskoval sedemmesečni višji arhivistični tečaj, ki ga je pripravil Historični institut Jugoslovanske akademije znanosti in umetnosti v takratnem Državnem arhivu v Dubrovniku. Že prvi neposredni stik s pomembnim starejšim gradivom tega arhiva je pritegnil Otorespevo pozornost za srednjeveško gradivo. V arhivu se je zaposlil septembra 1950 in v zimskem semestru 1954/55 je znanje o srednjeveškem gradivu izpopolnjeval še na Inštitutu za avstrijska zgodovinska raziskovanja na Dunaju. Obenem je bila to priložnost, da je pričel sistematično v dunajskih arhivih zbirati gradivo za objavljanje virov za zgodovino Ljubljane v srednjem veku. Delo na srednjeveškem gradivu je Otorespeca vse bolj usmerjalo tudi v zgodovinske pomožne vede, kjer so ga začela posebej zanimati vprašanja v zvezi z grbi in pečati. Od začetka 1972 nadaljuje svoje delo v Inštitutu Milka Kosa pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti.

Otorespeve obveznosti v arhivu so obsegale tudi razne druge naloge. S tem v zvezi sta nastala objavljena prispevka o prevzemanju arhivskega gradiva (1962) ter o arhivskih skladiščih, ogrevanju, klimatizaciji in prezračevanju (v publikaciji o arhivski tehniki leta 1972).

Otorespec je v letih 1956 do 1968 objavil 12 zvezkov Gradiva za zgodovino Ljubljane v srednjem veku. Večina objave obsega listine, ki pa niso izpisane le iz domačih arhivov, marveč tudi iz številnih tujih, tako iz dunajskih in deželnih arhivov v Avstriji, iz arhivov v Münchnu in Nürnbergu v Nemčiji, iz serij rokopisov, ki jih hrani Archivio diplomatico pri Mestni biblioteki v Trstu ter iz arhivov v Benetkah, Vidmu in Čedadu. V metodološkem oziru pomeni objava gradiva za zgodovino Ljubljane v srednjem veku obogatitev zgodovinskih pomožnih ved. Ureditev publikacije pa je omogočila, da so postale objave listin sukcesivno dostopne, še preden so bili opravljeni izpiski iz vseh, v poštev prihajajočih arhivov. V prvi številki Arhivov (1978) je Otorespec podal še celovit prikaz gradiva za starejšo zgodovino Ljubljane v nekaterih italijanskih in avstrijskih arhivih.

PRIZNANJE ZGODOVINSKEGA ARHIVA LJUBLJANA
PREJME DR. VLADO VALENČIČ ZA POSEBNE DOSEŽKE
PRI PREUČEVANJU ZGODOVINE LJUBLJANE

Ekonomska izobrazba — leta 1926 je namreč diplomiral in promoviral na Pravni in državnoznanstveni fakulteti Univerze v Zürichu za doktorja narodnega gospodarstva — je predstavljala pomembno podlago za delo na področju gospodarske in družbene zgodovine, ki je pritegovala Vlada Valenčiča že v času študija. Septembra 1950 je začel z delom v Mestnem arhivu ljubljanskem, kjer je ostal do svoje upokojitve leta 1974. Ko pa je ljubljanski arhiv leta 1973 razširil svoje območje na celotno osrednjo Slovenijo, je postal Vlado Valenčič vodja enote, ki je imela na skrbi arhivsko gradivo, nastalo na območju mesta Ljubljane oziroma ljubljanskih občin.

Delo Vlada Valenčiča v arhivu se je osredotočilo na fonde mesta Ljubljane. To delo je predstavljalo sistematično podlago za raziskave iz ljubljanske zgodovine, saj se dosledno drži načela, da je potrebno pisati razprave na podlagi virov.

Znanstveno delo Vlada Valenčiča, ki se nanaša na zgodovino Ljubljane, je zelo obsežno in je z njim bistveno obogatil zgodovino slovenske prestolnice, s tem pa tudi slovensko zgodovino. Težišče dela je na 18. in 19. stoletju. Vrsta razprav daje podroben vpogled v stanje in strukturo ljubljanskega prebivalstva od 16. do konca 19. stoletja. Pri raziskavah o začetkih ljubljanske industrije je sodeloval z delom Sladkorna industrija v Ljubljani, poleg tega pa je napisal še Oris ljubljanske industrije od 16. stoletja do prve svetovne vojne. Najpomembnejši pa sta deli Vlada Valenčiča, v katerih je prikazal razvoj ljubljanske trgovine od 16. do srede 19. stoletja. Vrsta razprav je posvečena gradbenemu in urbanističnemu razvoju mesta Ljubljane. Zelo zanimiv je tudi sestavek o ljubljanskih uličnih imenih nekaj in danes, ki je izšel v publikaciji, posvečeni ljubljanskim ulicam. V močno razširjeni obliki je to delo pred kratkim izšlo pri založbi Partizanska knjiga. Valenčiča je pritegnila tudi zgodovina agrarnega gospodarstva Ljubljane do zemljiške odveze ter zgodovina odnosov med ljubljanskim magistratom in državnimi oblastmi ob terezijanskih upravnih reformah. Pisal je tudi o ljubljanskih protinemških odmevih turnarskih dogodkov v letih 1867 in 1869.

IN MEMORIAM

MAJDA SMOLE — (1919—1989)

Majda Smole, arhivistka in zgodovinarica, se je rodila pred sedemdesetimi leti v Ljubljani, kjer je končala gimnazijo in l. 1941 diplomirala iz obče in narodne zgodovine ter geografije na Filozofski fakulteti. Sprva je bila profesorica od leta 1944 na I. državni ženski gimnaziji v Ljubljani, nato pa na nižji gimnaziji v Rogaški Slatini 1945—1946, gimnaziji v Stični 1946—1947 in I. gimnaziji v Celju 1947—1951. Oktobra 1951 pa se je zaposlila v tedanjem Osrednjem državnem arhivu Slovenije, kjer je bila 1979 upokojena kot arhivska svetnica.

Majda Smole je kot arhivistka prešla skupaj z Arhivom vse faze razvoja in težav pri postavitvi temeljev arhivske dejavnosti. Sodelovala je pri pripravi Splošnega pregleda fondov Državnega arhiva LRS, Ljubljana 1960 in pri Vodniku po arhivih Slovenije, Ljubljana 1965. Zato je uredila in popisala vrsto graščinskih, društvenih, šolskih, cehovskih in privatnih fondov. Objavila je inventarje za fonde graščin Škofja Loka, Šrajbarski turn, Turn ob Ljublanici, Ribnica (Publikacije Arhiva Slovenije, Inventarji, serija graščinski arhivi, zv. 1, 2, 3, 4) pa tudi inventar fondov Glavni intendant Ilirskih provinc 1809—1813 (Ljubljana 1973), ki vsebuje tudi inventarje fondov intendantov za Istro, Reko, Civilno Hrvatsko, Dalmacijo in subdelegata v Kopru in inventar Vicedomski urad za Kranjsko 13. stol. — 1747, 1. del cerkvene zadeve, Lit. A—F, Ljubljana 1985. Poleg tega je sodelovala pri vrsti razstav Arhiva v letih 1955—1975 tako z izborom dokumentov, kakor z objavo. Poleg strokovne obdelave arhivskega gradiva, objave inventarjev fondov in priprave razstav je Majda Smole tudi evidentirala arhivsko gradivo maršala Marmonta v francoskih kulturnih institucijah in gradivo za zgodovino Slovencev v Tirolskem deželni arhivu v Innsbrucku in svoje izsledke objavila v glasilu Arhivi 1/1978. Evidentirala je arhivsko gradivo tudi za druge institucije, med drugim za zgodovinski institut Slovenske akademije znanosti in umetnosti (gospodarska in družbena

zgodovina, zgodovina gradov) in za Institut za gozdarstvo in lesno gospodarstvo, kar je dalo osnovo za izdajo dela Graščine na nekdanjem Kranjskem, Ljubljana 1982 in vrsto objav gozdnih redov, ki jih je izdala Biotehniška fakulteta, TOZD za gozdarstvo v seriji Viri za zgodovino gozda in gozdarstva. Majda Smole je bila tudi sodelavka Kronike, kjer je objavila več zgodovinskih razprav (Podložniki in vojaška služba v terezijanski dobi, Kronika 4/1956, zv. 1, str. 21—24, Gospodarski položaj ribniških podložnikov v začetku XIX. stol., Kronika 4/1956, št. 3, str. 170—173, Ku-ga na Kranjskem v XVI. stol., Kronika 5/1957, št. 2, str. 97—98, Kranjska plemiška rodbina Apfaltrerjev, Kronika 18/1970, št. 1, str. 24, Prispevek k zgodovini bibliotekne službe v začetku minulega stoletja, Kronika 18/1970, št. 1, str. 17) in bibliografske preglede pod naslovom Iz naših revij (Kronika 1/1953, št. 1, str. 73—74, št. 2, str. 145—147, št. 3, str. 208—211, Kronika 2/1954, št. 1, str. 62—65, št. 2, str. 137—140, št. 3, str. 211, Kronika 3/1955, št. 1, str. 53, št. 3, str. 188—190). Sodelovala je tudi pri bibliografiji slovenske zgodovine (publikacije iz l. 1951—1958), objavljeni v Zgodovinskem časopisu 12—13/1958—1959, str. 377—422.

Kot arhivistka je posvetila del svoje publicistične dejavnosti tudi arhivistiki, tu naj poleg prej navedenih inventarjev posebej omenimo Zgodovino arhivstike in arhivske službe, ki jo je izdalo Arhivsko društvo Slovenije leta 1974. To je bil prvi tak priročnik pri nas, ki je dajal sistematičen pregled opisane materije in je zapolnil vrzel v domači arhivski strokovni literaturi.

Vse delo je Majda Smole posvetila arhivskemu gradivu bodisi njegovi arhivistični strokovni obdelavi, njegovi objavi ali kot viru za razprave, v sebi je v delih združevala duh arhivista — zgodovinarja, ki daje viru in njegovi resnici vedno prvo besedo.

Ema Umek

NOVE PUBLIKACIJE

Zgodovina Cerkve 1. Od začetkov do Gregorja Velikega. Ljubljana 1988, 525 str.

Pred seboj imamo prvega od šestih zvezkov zgodovine Cerkve od njenih začetkov do najnovejše dobe. To je obenem tudi prva tako obširna in temeljita zgodovina v slovenskem jeziku. Delo je prevod cerkvene zgodovine, ki je istočasno izhajala v sedmih jezikih in je skupno delo priznanih strokovnjakov za cerkveno zgodovino. Prvo knjigo je prevedel v slovenščino Marko Urbanija, uredil jo je dr. France Dolinar, ki je napisal tudi predgovor k slovenski izdaji, v katerem podaja pregled dosedanjih slovenskih del o cerkveni zgodovini. Zgodovina Cerkve izdaja Družina v Ljubljani.

Knjiga ima uvod in predgovor, ki ga je napisal Roger Aubert. Osrednjemu tekstu sledi kronologija najpomembnejših dogodkov, pregledna karta razširjenosti krščanstva v tej dobi in bibliografija, ki v dodatku prinaša tudi vsa slovenska dela, ki obravnavajo obdobje zgodnjega krščanstva. Na koncu imamo še imensko, krajevno in pojmovno kazalo.

Delo bo enako zanimivo za tiste, ki bodo iskali v njem osnovne zgodovinske informacije o zgodovini Cerkve, kakor tudi za tiste, ki se bodo želeli v posamezna poglavja in določene probleme temeljiteje pogledati. Besedila so opremljena z opombami, ki so natisnjene na koncu vsakega poglavja, v posebnem poglavju, posvečenem bibliografiji, pa so še posebej navedena temeljna znanstvena dela za probleme in področja posameznih poglavij. Tako je to delo kljub svoji obsežnosti odlično izhodišče za nadaljnje preglabljanje.

V uvodu sta razložena zgodovinski in teološki pristop do razkrivanja zgodovine cerkve. Poudarjeno je, da v principu med njima nasprotij ne bi smelo biti, saj je »zgodovina Cerkve ena sama, resnična, ista za vse«. Dalje je predstavljena teologija Cerkve, versko poslanstvo cerkve, položaj in vloga laikov v cerkvi in stališče do vprašanja različnih krščanskih cerkva. Pričujoča zgodovina Cerkve se oddaljuje od strogo konfesionalnega stališča starejših katoliških zgodovin, zaradi katerega so te puščale zgodovine drugih krščanskih cerkva ob strani, se to delo postavlja na stališče ekumenizma in upošteva tudi druge Cerkve. Prav tako ne ostaja le pri politično-verskem gledišču, temveč zelo subtilno upošteva vpliv drugih družbenih, političnih in socialnih momentov, ki so vplivali na razgibano versko dogajanje v posameznih cerkvah.

Prva knjiga obsega dva dela. Avtor prvega dela je Jean Daniélou in obsega čas od začetkov do konca tretjega stoletja. Avtor drugega dela je Henri-Iréné Marrou. Ta zajema čas od Dioklecijanovega preganjanja do smrti Gregorja Velikega (303—604).

V predgovoru k prvemu delu Jean Daniélou razloži svoj pristop k virom. Upošteval je najrazličnejše dosegljive in doslej znanstveno ovrednotene vire. Osno-

vo še vedno predstavljajo apostolska dela. Vendar je šele s pomočjo drugih virov bilo možno spoznati, kako bistvena je bila do padca Jeruzalema leta 70 sociološka pripadnost krščanstva judovstvu. Krščanstvu v središču judovstva je posvečeno prvo poglavje. V drugem poglavju so predstavljene cerkve zunaj Jeruzalema v Galileji, Palestini in Damasku. Dalje obravnava širjenje krščanstva v središču grške kulture v Antiohiji, vlogo Pavla in Barnabe pri evangelizaciji, Pavlovo misijonsko delovanje in prva srečanja Rima s krščanstvom. Tretje poglavje je posvečeno krizi judovskega krščanstva po padcu Jeruzalema leta 70 in prehajanje središča krščanstva iz kroga judovskih kristjanov na kristjane, ki so se spreobrnil iz poganstva. Pavel je v letih 50 in 59 ustanovil Cerkev v Makedoniji in Ahaji in tako prenesel krščanstvo v Evropo. Ker Pavel pri misijonarjenju ni vztrajal pri judovskih običajih — najobčutljivejši je bil običaj obrezovanja — ga je to privedlo v spor z judovskimi kristjani. Konča se s Petrovo in Pavlovo smrtjo v Rimu. Četrto poglavje je posvečeno krščanstvu v Efezu, Edesi in Petrovem misijonu v Rimu. Peto in šesto poglavje sta prav tako posvečena judovskemu krščanstvu, ki je bilo idejno še vedno močno, ki pa je v letih 70 do 140 preživljalo hude notranje krize.

V teh poglavjih spremljamo širjenje krščanstva in metode misijonskega dela. Avtor nam neprestano predloča vsakovrstne probleme, s katerimi se je soočalo zgodnje krščanstvo, ker so nove skupine kristjanov prinašale nova pojmovanja in nova duhovna dojetja. Prav tako spremljamo razvoj bogoslužja in uvajanja različnih praznikov.

Že v najzgodnejših časih se je pojavil problem pravovernosti in krivoverstva. Prvo obširneje opisanih krivoverstev je gnosticizem, dualistično naziranje, ki je imelo vzore že v judovstvu, razširilo pa se je celo med kristjane v Egipt. Judovstvo je imelo v celoti gledano na krščanstvo velik pomen, teologija je uporabljala več simbolov, prevzetih iz judovstva, prevzemala so praznike in drugo.

Sedmo poglavje je posvečeno vprašanju odnosa Cerkve do rimske države. V drugem stoletju se zgodovina Cerkve ločuje od judovskega krščanstva in postaja vedno odločilnejši odnos do rimske države in njene kulture. Krščanstvo v začetku v rimski državi ni bilo dobrodošlo. Večkrat je bilo preganjano. Vendar se je vedno bolj udomačevalo, sprejemalo je helenistično kulturo, v drugi polovici drugega stoletja pa je bilo napisanih že več tako imenovanih apologij, v katerih so avtorji dokazovali, da krščanstvo ustreza idealu helenizma in da so kristjani dediči grško-rimske civilizacije, s čimer so hoteli krščanstvu pridobiti spoštovanje in naklonjenost rimskih cesarjev. V helenističnem času so se nekateri krščanski izobraženci že povzpeli na sočasno helenistično znanstveno višino.

V tem času Cerkev še daleč ni mogla biti centralizirana. Organizirana je bila predvsem v pokrajinskih

cerkvah; takšne so bile aramejske, azijske, sirske in rimske. Ob njih pa so se pojavljale in ustanovljale tudi skupine, ki so bile označene za krivoverske. Do nesoglasij je prihajalo tudi med cerkvami samimi. Tako so se pojavile težave glede obhajanja praznika velike noči, praznika že okrog leta 120. V tem času se je razvijala tudi hierarhija s škofom na vrhu.

Posebno poglavje je posvečeno Aleksandriji in tamkajšnjemu krščanstvu. Krščanstvo, ki je prišlo iz grškega okolja, je tu dobilo helenistično izobrazbo, obenem pa se je helenizem krščansko izobrazil. Aleksandrija je postala središče krščanske kulture, tako kot je bil Rim središče krščanskega nauka. Za drugo stoletje je značilno, da je bil storjen prehod od semitske k helenistični obliki izražanja. Predstavljene so še najrazličnejše osebnosti iz življenja zgodnjih Cerkva.

V tretjem stoletju so kristjane občasno še preganjali, vendar je cesar Galien leta 260 tudi že izdal odlok o strpnosti, ki je bil v prid kristjanom. V tretjem stoletju je bila Cerkev razširjena predvsem v mestih, vendar se je začela širiti v višje plasti in se izražati latinsko. Presenetljivo se je razširila vzhodna Cerkev v Aziji, Kapadociji, Siriji, Palestini in Egiptu. Tretje stoletje je bilo čas sporov o sv. Trojici.

V tretjem stoletju se je Cerkev tudi organizacijsko uredila. Razvila se je posebna hierarhija škofij. Škof glavnega mesta državne province je imel prednost pred drugimi in je skliceval krajevne koncile.

V drugem delu je opisana zgodovina od Dioklecijanovega preganjanja do smrti papeža Gregorja Velikega. V letih 303/4 in naslednjih je Dioklecijan uprizoril zadnje veliko preganjanje. Vendar je že 30. aprila leta 311 izdal cesar Galerij odlok o strpnosti. Z letom 313 pa se s cesarjem Konstantinom začne za krščanstvo novo obdobje. Vendar to Cerkev ne prinese le svobode, odslej cesarji globoko posegajo v življenje Cerkve in sklicujejo celo koncile. Cesar Konstantin je na primer odločilno stopil na stran katoliške cerkve v donatističnem sporu, leta 317 pa je izdal zelo strog zakon proti razkolnikom. Vendar avtor opozarja poleg verske prvine spora tudi na družbene osnove kot povod tega spora. Drugi spor te dobe je bil arijanski spor, glede razumevanja sv. Trojice, o katerem je prav tako pod močnim cesarjevim vplivom razpravljala prvi ekumenski koncil v Niceji leta 325, ki je razglasil Arijev nauk za zmoto. Vendar ta koncil ni prinesel enotnosti in spor se je nadaljeval skozi celo četrto stoletje.

V posebnem poglavju je prikazan izvor in razvoj menišтва.

Krščanstvo pa se ni razvijalo le v rimskem cesarstvu, temveč tudi preko meja le-tega. Prikazano je širjenje v sasanidskem cesarstvu, v Armeniji, v kavkaških deželah, arabskih deželah, v Etiopiji in med Germani.

Krščanstvo je napredovalo tudi na področju kulture. Za četrto stoletje so značilni tako imenovani cerk-

veni očetje, krščanski vodilni teologi, ki so že pripadali višjim socialnim slojem. Večina med njimi je opravljala pred izključno posvetitvijo Cerkev visoke državne politične funkcije.

Predstavljena je vloga koncilov pri določanju cerkvenega reda ob koncu četrtega stoletja, vprašanje avtoritete papežev in prvenstva Rima. Dalje razvoj bogoslužja in zakramentov, oblik pobožnosti, češčenja mučencev.

Posebno poglavje je posvečeno razmeram v »krščanski državi«, posledicam za krščanstvo in poseganju cesarjev v četrtem stoletju na eni strani ter vplivom krščanstva na zakonodajo in različnim krščanskim ustanovam, kot so bile na primer dobrodelne ustanove, na drugi.

Delo ne zatiska oči pred zgodnjim prepadom med krščanskim vzhodom in zahodom predvsem v petem stoletju.

Peto in šesto stoletje sta ponovno čas sporov na področju verskih nauk. To so bila kristološka vprašanja: »kako se v učlovečeni Besedi zedinjata božje in človeško ter sestavljata enega gospoda Jezusa Kristusa«. Ta spor je začel ločevati razne cerkve med seboj. Tem sporom je posvečenega precej prostora.

V poglavju Cerkev izven rimske države je prikazan vpliv sporov in razkolov med Cerkvami znotraj rimskega cesarstva na Cerkev zunaj meja tega cesarstva: na Cerkev v Perziji, ki je postala nestorijanska, na Cerkev v Armeniji in kavkaških deželah, na etiopsko Cerkev ter Cerkev v Nubiji in južni Arabiji.

Posebno poglavje je posvečeno vzhodnemu meništvu v petem in šestem stoletju.

Dokaj temeljito je obdelana doba cesarja Justinijana in njegova verska politika. Predstavljena je vloga in pomen Carigrada, ki v Justinijanovem času zraste tudi na cerkvenem področju, kar je še pospeševalo oddaljevanje Carigrada od Rima.

Prikazano je krščanstvo v času germanskih vdorov na zahod. Germanska plemena v večini primerov niso bila več poganska, vendar je kljub temu veliko težav povzročalo dejstvo, da so bila arijanska, kar je temeljilo med drugim tudi na političnem odnosu Germanov do rimskega cesarstva. Doba, ki je pomenila na eni strani propadanje rimske civilizacije, pa je po drugi strani vzpodbujala nove oblike. Ena najpomembnejših med njimi je bilo nastajanje zahodnega menišтва, grščino je skoraj v celoti nadomestila latinščina, skoraj dokončno se je izoblikovalo bogoslužje.

Prva knjiga se konča s poglavjem o začetkih srednjeveškega krščanstva, ki nekako sovпада s časom vladanja papeža Gregorja Velikega v letih 590–604. Zanj je predvsem značilno, da je imel vodstvo vsaj zahodnih Cerkva dokaj trdno v svojih rokah. V njegovem času je Cerkev nekako nadomestila pomanjkanje državne organizacije, področja izobrazbe, vzgoje, posledica česar je bila nastajanje nove civilizacije okrog Cerkve ob koncu barbarskega brezvladja.

J. Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije III, Zapisi notara Tomazina de Savere 1284—1286, Diversa cancellariae II (1284—1286), Zapisi notara Aca de Titullo 1295—1297, Diversa cancellariae III (1295—1297), Monumenta historica Ragusina III, Zagreb 1988, 394 str.*

Na knjižnem trgu se je pojavila nova publikacija s področja objav srednjeveških pisanih virov. Gre za zapise dveh dubrovniških notarjev, Tomazina de Savere in Aca de Titullo. Objavo je pripravil J. Lučić, ki je objavil tudi drugi zvezek zbirke Monumenta historica Ragusina.¹ Objava nedvomno zajema izjemno dragoceno in zgovorno gradivo, ki osvetljuje tako dubrovniški vsakdanjik kot tudi gospodarsko, družbeno, pravno in politično podobo Dubrovnika. S tega stališča je treba to delo vsekakor pozdraviti. Po drugi strani pa je lahko vsaka tovrstna objava pripravljena bolj ali manj kakovostno in uporabno. Vsak izdajatelj virov se mora pri svojem delu držati določenih osnovnih meril:

A — Objava vira mora vedno vsebovati temeljne sestavne dele: predgovor (in uvod), ki pojasnjuje(ta) okoliščine nastanka zapisa, predstavlja vsebino vira ter osvetljuje izdajateljev pristop in obliko objave izvirnika (posnetek, povzetek, prepis, tabela itd.); sledi osrednji del — običajno je to prepis — izvirnika, v katerem so posamezni sestavni deli izvirnika opremljeni z zaporednimi števkami, naslovi, opombami in drugim potrebnim izdajateljskim aparatom; v objavo sodijo seznami (imenski, stvarni), slovarčki in podobna pomagala; tovrstno publikacijo uvaža ali zaključuje kazalo vsebine.

B — Vsi osnovni sestavni deli objave morajo biti sestavljeni skrajnje vestno, dosledno, sistematično. Zapisi notarjev so navadno opisovali pravno dejanje. Predstavitev takega dejanja v objavi zato zahteva izostren posluš za pravno vsebino in terminologijo ter enotnost pri naslavljanju posameznih zapisov. Posebno natančnost zahteva prepis izvirnika. Sestava seznamov pa mora omogočiti uporabniku, da v njih najde vse v viru omenjene pojme in osebe.

Poglejmo si Lučićevo objavo z omenjenih stališč!

A — Knjiga vsebuje besedo urednika, predgovor, prepis obeh virov, imenski seznam, krajevni in etnični seznam, stvarni seznam — manjka pa prav tisto, kar v knjigi običajno najprej poiščemo: kazalo vsebine knjige. Samo pred prepisom obeh izvirnikov je naznačeno, katere strani v knjigi obsegata. Hvalevredno pa je, da sta uvodna beseda in predgovor prevedena tudi v svetovni jezik (angleščino); morda tudi italijanski prevod ne bi bil odveč: vir bo namreč poleg naših zanimal tudi raziskovalce onstran Jadrana.

B — Predgovor te publikacije je vsaj nekoliko daljši, kot nam ga je avtor ponudil v drugem zvezku Monumenta. Prvi del predgovora, ki obsega dobro polovico strani, je izdajatelj namenil splošni predstavitvi izvirnikov. Želeti bi bilo, da bi si avtor vendarle vzel več prostora za opis same zunanosti virov: formata knjige, vezave, papirja, vodnega znaka, načina

označevanja strani (rimski — arabski, nekdanji — sodoben), za paleografsko opredelitev pisave ter omembo drugih značilnosti in posebnosti izvirnikov. Primerno bi bilo, da bi tu označil pravne tipe, pa tudi diplomatične in jezikovne posebnosti zapisov, ki sestavljajo oba vira. Odgovora na vsa ta vprašanja avtor ne daje. V ta del predgovora bi verjetno sodilo tudi pojasnilo o izdajateljevem strokovnem postopku pri objavi, vendar pisec tudi o tem vprašanju ne izgublja besed. V nadaljevanju opozarja na nekatere probleme, ki jih osvetljuje izvirnika. V drugem delu predgovora omenja v taki zvezi razna osebna imena in priimke, kjer (po mojem nepotrebno) loče obravnavo moška in ženska imena, čeprav so pri obojih očitne nekatere skupne poteze. V tretjem delu opozarja na poklice, ki jih omenjajo zapisi, na tipe plovil in robo, ki so jo prevažala, našteva raznovrstni denar in merske enote, ki so se tedaj uporabljali v Dubrovniku, navaja obrtne, kmečke in druge poklice, omenja nekatere žaljivke, slovanske izraze in opozori, da je iz zapisov razvidna organizacija uprave izven mesta. Že iz povedanega je očitno, da je zgradba tega dela vsebinsko neenotna, razdrobljena in premešana. O vsakem od posameznih omenjenih problemov bi bilo moč povedati več, zlasti pa pogrešamo podrobnejšo označitev naštetega denarja in mer. Četrty del predgovora se posveča krajevnim imenom, ki jih navajajo zapisi, ter označuje prometne povezave Dubrovnika navzven.

V prepisu obeh virov so na levi označeni listi izvirnika, vpisi iz izvirnikov so tekoče oštevilčeni in naslovljeni glede na svojo vsebino. Sodobne datume glava vpisov opušča, ker se zapisi običajno (ne pa vedno!) začnajo z oznako dneva in meseca. Avtor je k temu dvema v oklepaju z arabsko številko dodal tekoče leto. Sledi prepis vsakega vpisa v celoti. Zapisi niso opremljeni z opombami: niti s tekstološkimi, niti z vsebinskimi, pa tudi z drugimi ne: znanstvenokritična objava vira pa se aparatu opomb vendar niti ne more niti ne sme odpovedati! Oštevilčeni niso vsi zapisi, ampak ena številka pogosto označuje skupino vpisov, ki niti niso vsi nastali istega dne. Nikjer ni pojasnilo, po kakšnem načelu (ali ga narekuje izvirnik ali izdajatelj?) so take skupine združene v enoto. Iz tovrstnih združenj nujno sledi, da tudi vsi vpisi niso naslovljeni. Izjemno, najbrž po malomarnosti izdajatelja, naletimo v delu tudi na oštevilčen vpis brez naslova (gl. št. 104, str. 43). Glede naslavljanja vpisov je bistvena pripomba ta, da gre pri vpisih za akt pravne vsebine, kar pa iz marsikaterega naslova v tem delu ni razvidno. Pri številnih vpisih z naslovom »Ročište« gre za sodno določeno o d g o d i t e v plačila dolga. Ne bi bilo narobe, če bi se to odražalo tudi v naslovu vpisov. Zakaj v prvem delu objave zapise enake vsebine označuje le naslov »Ročište« (od št. 6, str. 23 dalje), kasneje pa »Ročište« zbog duga (od št. 549, str. 229 dalje), ni jasno, očitno gre za nedoslednost v naslavljanju. Večkrat vpisi citirajo starejše dokumente (gl. npr. št. 64, str. 35; št. 971, str. 313—315), kar bi bilo nujno omeniti tudi v naslovu vpisa. Naslavljanje

vse prepogosto ne kaže pravne vsebine zapisa: »Udaranje« (št. 507, str. 195) in številni vpisi z naslovom »Tučnjava« (npr. št. 493, str. 186) bi morali biti poenoteni; pri večini od njih gre za pravni akt pričevanja o dogodku; »Učenje čitanja i pisanja« (št. 853, str. 292) je naslov zapisa o pričevanju glede dogovora o pogojih šolanja; »Robinja u Zadar« (št. 933, str. 306) je naslov, pod katerim si težko predstavljamo pravno dejanje, gre pa za obvezo dobave in izročitve sužnje v Zadar; pri vpisu »Vapnara« (št. 970, str. 313) gre za obvezo glede izgradnje apnenice; pri vpisu »Bačve« (št. 1013, str. 322) gre za dogovor o izdelavi sodov. Naslovi tudi med seboj niso usklajeni: enako pravno dejanje je naslovljeno na razne načine, npr.: »Određivanje jamca« (št. 4, str. 22), »Određivanje prokuratora« (št. 825, str. 286) in »Punomoć« (št. 151, str. 55–56). Ob takih nedoslednostih so tiskovne napake v naslovih: »Prijava napadaaja i krađe« (št. 128, str. 49), »Koleganacija« (št. 985, str. 318) — oba podčrtana a sta odveč — zanemarljive.

Prepis, kot rečeno, predstavlja vir v celoti. Besede so slovnično pravilno deljene med seboj (ni razvidno, ali je to delo notarja ali izdajatelja), vpeljana so sodobna ločila, velike začetnice. Pri zadnjih naj opozorimo na pisanje imen tedenskih dni: menim, da bi bilo tu pametno vpeljati veliko začetnico in pisati »dies Lunę«, »— Mercurii«, »— Veneris« (ne pa z malo »— lune«, »— mercurii«, »— veneris«). Želela bi tudi pojasniti, zakaj se obrtnik kamnosek (»tagliapetra«) v prepisu obravnava kot priimek in je zapisan z veliko začetnico, ne pa kot obrtni poklic (zapisan z malo). V citiranju pričevanj pogosto naletimo na narekovaje, ni pa pojasnjeno, kako so ti nakazani v viru. V pisanju črk u in v objava posnema izvirnik. Črka i (ni jasno, ali besedilo pozna dolgi in kratki i) je na začetku besed prepisana včasih kot i, drugič kot j, vendar ne dosledno: npr. v vpisu št. 3 (str. 22) je ista oseba označena z »I. Georgio«, v besedilu pa imamo opraviti z »Johannesom Georgio«. Vse dosedanje pripombe zadevajo načelo pristopa k prepisu, ki sicer res ni nikjer pojasnjeno, do katerega pa ima avtor vso pravico. Huje pa je, da v prepisu srečujemo tudi nedvomne nepreciznosti: »Dompnus Jacobus« (vpis št. 14, str. 25) je nedvomno »Dompnus Jacobus«; »Cui datum suit inducium« (št. 74, str. 38) je gotovo »Cui datum fuit inducium«; »comite et juicibus« (št. 81, str. 39) je napak prepisano »comite et judicibus«; pri »adocato« (št. 84, str. 39) gre verjetno za »aduocato«; pri »judicibus omnibus uinique« (št. 86, str. 40) bi moralo pisati »judicibus omnibus

quinque«; »saluo corem quo judice« (št. 89, str. 40) je najbrž »saluo coram quo judice«. Takih in podobnih zatipkanih napak je v besedilu absolutno preveč, z njimi pa se lahko zamaje verodostojnost prepisa. Zato bi bil priporočljiv dodatek »Errata«, ki pa ga delo nima.

Seznane — po zaporedju je prvi osebni — vpeljuje defektni naslov: »Index viro rum« (namesto »viorum«). Zakaj nasloviti seznam kot indeks moških (čeprav beseda »vir« v prenesenem smislu res lahko pomeni tudi človek), ni jasno, saj se v seznamu pojavljajo tudi ženske. Zaporedje črk razporeja črko c k c; menim, da bi ji bilo ustrežnejše mesto pri črki z (vendar gre tu le za moje osebno prepričanje). Gesla v seznamih so označena s števkami vpisov, v katerih se gesla omenjajo. Vsako geslo je našlo v seznamu le eno mesto. Kazalk, ki bi vzpostavljale povezave med gesli, v seznamih ni. »Adamus Triuisanus« je tako omenjen le pod »Adamus«, pod »Triuisanus« pa ne; v geslu »Desisclauus« je npr. omenjena »Radosclaua uxor eius«, ki pa jo pri črki R zaman iščemo; če je oseba označena kot sorodnik v geslu druge osebe, potem je s tem enkrat za vselej odpravljena in se v seznamu ne pojavi kot samostojno geslo. Pri krajevnem seznamu je treba pohvaliti, da vsebuje tudi pojasnila lokacij. Pri stvarnem seznamu pogrešamo razlago mer in denarja (če je že v uvodnem delu ni); pri obrtnikih in drugih poklicih bi bilo priporočljivo dodati še ime nosilca poklica; tudi tu se pojavlja težava z načelom, da je vsako geslo omenjeno le enkrat: »medicus magister« je s to omembo dokončno odpravljen in ga pod geslom »magister« ne najdemo.

Večino podobnih kritičnih pripomb sem navedla že v oceni drugega dela Monumenta.² Avtor ocene skoraj ni upošteval. Delo z objavo vira predstavlja težko tlako, taka objava pa naj bi se za posamezen vir naredila le enkrat za vselej. Prav zato je pri tovrstnih objavah treba stremeti za čim večjo popolnostjo. Časa za korekture takih besedil, preden gredo dokončno v tisk, nam pač ne bi smelo biti nikdar žal.

OPOMBI

1. J. Lučič, Spisi dubrovačke kancelarije II, Zapisi notara Tomazina de Savere 1282–1284, Diversa cancellariae I (1282–1284), Monumenta historica Ragusina II, Zagreb 1984. — 2. D. Mihelič, Razmislek o objavljanju starejših arhivskih spisov, Zgodovinski časopis 40/1986, 132–134.

Franjo Baš: PRISPEVKI K ZGODOVINI SEVEROVZHODNE SLOVENIJE. Izbrani zgodovinski spisi. Izdala Založba Obzorja v Mariboru, 1989. Zbirka: Documenta et studia historiae recentioris (VIII).

Pred kratkim je izšla vsebinsko bogata knjiga, posvečena 90-letnici pokojnega prof. Franja Baša, enega naših najuspešnejših predvojnih in povojnih raziskovalcev bližnje in daljne preteklosti Maribora in še druge Severovzhodne Slovenije. Izdala jo je Založba Obzorja v zbirki »Documenta et studia historiae recentioris« z naslovom »Prispevki k zgodovini Severovzhodne Slovenije« v izboru njegovega sina, plodnega slovenskega etnologa Angelosa Baša. Dr. Bogo Grafenauer je napisal spremno besedo z naslovom »Zgodovinski značaj dela Franja Baša in pomen njegovega dela v slovenskem zgodovinopisju«.

Promocija knjige je bila v Pokrajinskem arhivu v Mariboru. Knjigo je predstavil mag. M. Žnidarič, glavni urednik založbe, in povedal, da gre za knjigo, v kateri je vrsta najtehtnejših zgodovinskih spisov avtorja. Ob tej priložnosti so odprli tudi manjšo razstavo Baševih del. Ravnatelj Pokrajinskega muzeja Vili Vuk je govoril o Baševem življenju in delu.

Napisati in na kratko v celoti predstaviti raziskovalno in vzgojno delo pokojnega profesorja Baša ni lahko, saj obsega v celoti skoraj 760 knjižnih enot. V pričujoči knjigi so le nekatera izbrana dela, razdeljena geografsko v pet skupin na 380 straneh. Kljub lahko berljivemu slogu je zgradba njegovih del studiozna, logična, trdno temelječa na virih in dokazljivih sentencah. V takšnem slogu so napisane tudi druga Baševa dela.

Vsi, ki smo poznali prof. Baša že pred 2. svetovno vojno in imeli srečo kontaktirati s tem neutrudnim raziskovalcem preteklosti Severovzhodne Slovenije in še zlasti Maribora, pozneje tudi osrednje Slovenije, smo še vedno pod močnimi vtisi njegove bližine in raziskovalne vneme, njegovega širokega razgleda na različnih znanstvenih področjih pa tudi njegove borbenosti in močnatosti ter ne nazadnje njegovega uspešnega mentorstva.

Kot raziskovalec, zlasti pri odkrivanju materialne zgodovine, je kazal svojo v pokrajini usidrano zakoninjenost. Kot terenski raziskovalec, zlasti pri odkrivanju preostankov, je znal pritegniti tudi mlade sodelavce, zlasti še v svojih mlajših letih.

Prof. Franjo Baš nam je zapustil obsežno delovno zakladnico. Ni bil le ploden in samonikel znanstvenik, organizator, terenski in arhivski delavec, izredno marljiv ter vsestransko, tudi klasično izobražen človek, temveč tudi življenjsko neustrašen in pokončen mož, borec za resnico in pravico slovenskega delovnega človeka, njegove biti in izvirnosti, njegove zemlje v preteklosti in sedanjosti. Takšen je bil že v ranih gimnazijskih in študentovskih letih, takšen je ostal v dobi okupacije in do poznih let svojega delovanja.

Osrednje obdobje Baševga delovanja odseva zlasti še v povezanosti z Mariborom in ostalo Severovzhod-

no Slovenijo med obema vojnoma in še dolgo po vojni. V raziskovalnem delu je posvetil temu prostoru največjo skrb. Njegovo omizje v mariborskem gradu je bilo shajališče živahnih, delovnih mož. Tu so se kresala, izmenjavala in odpirala mnenja. Kot raziskovalec in kot znanstveni organizator je bil mariborski »graščak« tesno povezan z življenjem. Po besedah dr. Boga Grafenauerja je šlo pri Bašu za živo, sodobno zgodovino. Kot zgodovinar, muzealec, etnolog in organizator je bil najtesneje povezan z okoljem, s pokrajino. To mu je vtisnila verjetno tudi njegova geografska žilica, čeprav je bil v svojem bistvu zgodovinar in organizator, npr. Pokrajinskega muzeja v Mariboru ali Tehniškega muzeja v Ljubljani.

Z odhodom v Ljubljano ni prekinil s svojim organizacijskim, raziskovalnim in mentorskim delom, preložil ga je le v novo okolje, kjer se je tudi tu njegova osebnost bogato obrestovala. Tehniški muzej v Bistri pri Vrhniki in druge postavitve so le delna priča tega. Žal je sredi polnega dela in načrtov omahnil!

Četudi bi napravil samo to, kar smo na kratko naznali, bi to pomenilo veliko pridobitev v odkrivanju preteklosti v Podravju in drugih krajih, seveda pa je treba omeniti še njegove osebne vplive na izzvirno zgodovinske dejavnosti v Mariboru, Ptujju, Celju ter v ostali Severovzhodni Sloveniji. Kdor bo hotel strnjeno pisati ali poročati npr. o zgodovini Maribora v avstrijski ustavni dobi, ne bo mogel mimo obsežne Baševe študije (v Prispevkih str. 151—212). Njegov »Historično geografski razvoj Maribora« (Prispevki 125—145) je zgleden primer medsebojnega sovplivanja geografskih in zgodovinskih osnov na primeru nastanka in razvoja obdravskega mesta.

Z objavo Baševe bibliografije, ki jo je sestavila Ivanka Žmavc-Baranova (v ČZN že leta 1969), je bil uresničen zadnji znanstveni načrt prof. Baša. Hvaležno strmimo pred njegovim celotnim, obsežnim in izredno plodnim življenjskim delom, ki ga strnjeno prikazujejo tudi izbrani zgodovinski spisi v Prispevkih k zgodovini Severovzhodne Slovenije.

Januarja letos je minilo devetdeset let od rojstva tega odličnega moža. Založba Obzorja se je z izidom knjige v ugledni zbirki »Documenta et studia historiae recentioris« (ureja jo Branko Avsenak) spoštljivo oddolžila njegovemu spominu.

Mavricij Zgonik

Maja Žvanut: Knjige iz 16. stoletja v knjižnici Narodnega muzeja.

Die Bücher des 16. Jahrhunderts in der Bibliothek des Nationalmuseums. Situta 27. Ljubljana 1988, 108 str.

Knjiga ima dva dela, v prvem govori avtorica o svojevrstni usodi knjig iz 16. stoletja, o njihovem nastajanju in pomenu v tistem burnem času. V posameznih jedrnatih poglavjih nam pripoveduje o knjižnici Narodnega muzeja in o dragocenostih, ki jih le-ta

hrani. Podrobno spregovori o knjigah iz 16. stoletja, o njihovih značilnostih, o njihovem pomenu pa tudi o tem, kako so lastniki ravnali z njimi. Pove o tem, kakšne stroke so bile zastopane v privatnih knjižnicah izobražencev 16. stoletja, posebno po izgonu protestantov iz naših krajev. O nekdanjih lastnikih privatnih knjižnic nam deloma govori že sam popis le-teh, še bolj pa knjige, v katere so lastniki pripisovali še svoje pripombe, prerokbe, ekslibrise ali pa so jih uporabljali za herbarij. Čeprav je bilo tiska po pogonu protestantov razmeroma malo, pa so knjige le skušale spremljati aktualno dogajanje v svetu. Tako so poleg teoloških, zgodovinskih in cerkvenih del izhajali tudi drugi tiski — npr. knjige, ki so govorile o enem od hudih problemov 16. stoletja, o Turkih.

Drugi del knjige je katalog prej omenjenih knjig. Vendar pa to ni katalog v vsakdanjem pomenu besede, kajti mnogih knjig ni bilo mogoče opredeliti po sedaj veljavnih bibliografskih predpisih, pač pa je bil potreben njihov opis. Vse te probleme je avtorica v uvodu v katalog navedla, prav tako tudi kratice, ki jih je uporabljala. Katalog je dopolnjen tudi z zanimivim slikovnim materialom.

Knjiga je dvojezična: razprava o problematiki knjig 16. stoletja pri nas in katalog sta predstavljena še v nemščini, kar bo publikaciji omogočilo, da bo pritegnila širši krog bralcev, kajti tudi tema sama je splošno zanimiva. Prav tako pa je privlačna tudi s svojo lepo zunanostjo ter s premišljeno izbranim kvalitetnim slikovnim materialom. Narodni muzej je tako v svojo zbirko razprav Situla uvrstil še eno pomembno publikacijo, ki pa odpira hkrati nova vprašanja in nakazuje smeri za podobna pomembna raziskovanja na kulturnem področju.

Eva Holz

FOTOALBUM IZSELJENCEV IZ BENEČIJE, S študijami o posameznih migracijskih obdobjih, Trst 1986, 177 str.

Dvojezična predstavitev fotoalbuma izseljencev iz Benečije je delo fotografskega krožka Rečan, ki deluje v okviru Kulturnega društva Rečan v Beneški Sloveniji. Ena od dejavnosti krožka je prirejanje razstav s starimi in novimi fotografijami. Na ta način so zbrali veliko starih fotografij, in ker jih je bilo treba po razstavah vrniti, so se ravno ob uspeli predstavitvi »Izseljevanje iz Benečije v svojih številnih oblikah« odločili, da pripravijo knjigo, ki bo shranila in popularizirala prizadevanja mladih članov beneškega krožka. Knjiga nam daje bogato zbirko slik, ki pričajo o močnem izseljevanju iz Beneške Slovenije konec prejšnjega in v tem stoletju. Pojav izseljevanja iz Beneške Slovenije, predstavljen na ta način, je izredno zanimiv. Ob pregledovanju fotografij, kar je vedno privlačno opravilo, se bralec zave tragedije prebivalstva Beneške Slovenije in zamisli ob tabeli stalno

bivajočega prebivalstva med letoma 1871—1981, ki pokaže realno stanje v 9 občinah Beneške Slovenije, kjer je padec prebivalstva od 14051 na 7983 grozljiv podatek. V uvodnem sestavku je Riccardo Toffoletti med drugim citiral besede Valentina Simonittija, ki so zelo dobro označile realnost Beneške Slovenije zadnjih 100 let. »Z doma je šlo vse, delovne roke, pamet, kultura, vse, kar bi omogočilo, da se dvigne raven domačega prebivalstva, so potem izbrabili v Milanu, Torinu, v Rimu ali pa v tujini. « Ferruccio Clavara je v študiji »Za novo oceno posledic emigracije na izvirno stvarnost« opozoril na posledice, ki sledijo tako močni emigraciji, kot je v Beneški Sloveniji, za kraje, od koder je prebivalstvo odšlo, ne le na anomalije v demografski strukturi, temveč tudi na druge pojave kot na primer porast psihičnih bolezni, procese inducirane inflacije, učinki prihrankov, ki jih emigranti pošiljajo domov, in vrnitev iz tujine na družbenogospodarski in politični sistem območja, iz katerega so se izselili.

Kronološka razdelitev izseljenstva v knjigi obsega šest poglavij. Prvo poglavje Guziranje: posebnosti sezonskega selitvenega pojava v Nadiških dolinah, predstavlja poseben tip začasne emigracije, ki ga po benečansko imenujejo »guziranje«. Gre za krošnjarenje, ki se je pričelo spomladi in končalo ob času košnje. Fotografije, ki označujejo to obdobje, pa so v glavnem iz albuma dveh družin, ki sta se za stalno naselili v Vladikavkazu, v južni Rusiji. Slike prikazujejo družino ali skupinska, priložnostna srečanja, manj ali skoraj nič krošnjarskega posla, blaga. V drugem poglavju pa je obdelano »trajno« izseljevanje v približno istem časovnem obdobju konec 19. stoletja in prvi desetletji 20. stoletja. Sledijo poglavja Izseljevanje iz Nadiških dolin v času med obema vojnama, Izseljevanje od 1945—1970, »Zadnja« emigracija: od 1970 dalje. Izseljevali so se — to ugotovimo po fotografijah — v razne države po vsem svetu do druge svetovne vojne predvsem v Brazilijo, Francijo, Ameriko, Afriko, Nemčijo, po njej pa še v Belgijo, Švico, Avstralijo. Nekateri so se vrnili, drugi ne. Fotografije so nastajale ob najrazličnejših priložnostih, zabavah, proslavah, plesih, porokah, pogrebih, mnogo jih prikazuje delo, skromne bivalne prostore delavcev in podobno. Zadnje poglavje pa opisuje notranjo emigracijo benečanskih žena. Po svoji značilnosti se ta emigracija nekoliko razlikuje od splošnega pojava izseljevanja, je pa bila tudi ta zelo močna. V tekstu je objavljenih nekaj življenjskih zgodb »dik«, ki so se zaradi zaslužka odločile za trnovo pot preselitve.

Da je osveščenost prebivalcev Beneške Slovenije doma in tistih, ki delajo v tujini, v zadnjih desetletjih naredila ogromen korak naprej, nam ne nazadnje dokazuje Zveza slovenskih izseljencev Furlanije-Juljske krajine, ki je iz Društva slovenskih izseljencev iz Beneške Slovenije, ustanovljenem 1968 v švicarskem mestu Orbe, preraslo v močno organizacijo, ki povezuje po svetu razsejane sekcije v Švici, Kanadi, Belgiji, Argentini, Nemčiji, Avstraliji in že vrsto let organizira skupaj z drugimi slovenskimi kulturnimi društ-

vi Dan emigranta v Beneški Sloveniji, ki je postal vsa-koletni osrednji dogodek in praznik Beneških Sloven-
cev.

Vsako poglavje v knjigi ima sicer krajši tekst, ki pa le dopolnjuje glavno sporočilo-fotografijo, kajti osnovni namen publikacije je podati zgodovino emigracije s fotografskimi posnetki. Slike so izbrane strokovno in z veliko mero okusa, zelo lepa pa je tudi oprema knjige.

Metka Gombač

TRST 1941—1947: od italijanskega napada na Jugoslavijo do mirovne pogodbe, Koper 1988, 253 str.

Znanstvenemu srečanju slovenskih, hrvaških in italijanskih zgodovinarjev Trst 1941—1947, ki je potekalo novembra 1986 v Trstu, je sledila publikacija z istim naslovom, kjer so objavljene razprave, podane na tem delovnem sestanku. Za izdajo zbornika sta poskrbela predvsem Inštitut za zgodovino delavskega gibanja iz Ljubljane in Center za idejno in teoretično delo Vladimir Bakarić iz Zagreba. Referati so v slovenščini oziroma v hrvaščini, kajti že na simpoziju je bilo domenjeno, da bo vsaka stran, tako jugoslovanska kot italijanska, poskrbela za svojo izdajo. Zazdaj so na tržaškem Inštitutu za odpornišvo objavili manjše število referatov tega srečanja, do obljubljenе italijanske izdaje zbornika pa še ni prišlo.

Publikacijo Trst 1941—1947 sestavlja poleg uvodnih in pozdravnih nagovorov 21 referatov. Ob pregledovanju prispevkov postanemo takoj pozorni na dejstvo, da je več kot polovica avtorjev obravnavala obdobje ali teme zunaj naslova, takih je kar 11 sestavkov, zato bi bilo primerneje, če bi se uredniški odbor odločil za nekoliko širši naslov publikacije.

Predmet teme, ki jo je obdelal Elio Apih v svoji razpravi, je »Juljski prostor« v obdobju med obema vojnama. Apih je skušal razložiti vzroke neenakomernega razvoja obeh, tu živčih narodnosti, in poudaril razlike na ekonomskem, socialnem in nacionalnem področju, razlike, ki so bile tolikšne, da niso v obravnavanem obdobju našli skupne poti razvoja. Dotaknil se je tudi prodora fašizma, ki se je v Juljski krajini zelo hitro uveljavil in je bila to prva pokrajina, ki so jo fašisti v celoti obvladali.

Milica Kacin-Wohinz je prikazala položaj Sloven-
cev in Hrvatov med obema vojnama v Juljski krajini. Študija temelji na rezultatih raziskav, do katerih je avtorica prišla v dolgoletnem raziskovanju in preučevanju položaja in življenja Primorcev med obema vojnama.

Prispevek, ki obravnava precej zgodnejše obdobje tržaškega vprašanja in ki se od same obravnavane teme kar oddaljuje, je študija Mileta Bjelajca o razmejitvi med Italijo in Jugoslavijo po prvi svetovni vojni.

Teodor Sala je svoj članek omejil na tri leta 1942—1944. V njem govori precej splošno o tem obdobju, se dotakne zelo na kratko neuspešne zaključne faze ita-

lijanske zunanje politike v podonavsko-balkanskem prostoru, Trst pa pušča ob strani. Podobno v naslednjem sestavku Petar Strčić obravnava predvsem Istro, NOB in odnose med KPI in KPJ.

O kolaboracionizmu med drugo svetovno vojno sta objavljena dva prispevka Borisa Mlakarja in Anne Marije Vinci. Boris Mlakar osvetljuje odnose med italijanskimi kolaboracionisti na Primorskem po kapitulaciji fašistične Italije. Okarakteriziral je italijanski in slovenski kolaboracionizem in opozoril na nasprotja, ki so se pojavljala med domobranci in fašisti na Primorskem. A. M. Vinci pa je osvetlila problem kolaboracionizma v Trstu, in sicer italijanskega. Bistvo tega sta bila antikomunizem in antislavizem. Določila je vlogo Coceanija in Pagninija, dveh glavnih predstavnikov fašizma v Trstu, in ob njih analizirala mentaliteto in politiko krogov kolaboracionistične buržoazije ter skušala ugotoviti, kakšni so bili vzroki, ki so jih pripeljali do tesnega sodelovanja z nacisti.

Obširnejša razprava Galliana Fogarja je zajela področje Juljske krajine predvsem v zadnjih dveh letih vojne. V svojih zaključkih se je lotil raznih kriznih tem, kot so kraške fojbe, aretacije in deportacije v Istri jeseni 1943, v Trstu leta 1945. Opozoril je tudi na težave glede dostopnosti nekaterih virov, opuščanja odgovorov, molka ter povabil jugoslovanske zgodovinarje k večjemu sodelovanju pri obravnavanju teh tem. Ravno glede kraških jam se je opredelil za interpretacijo reakcije na fašistično nasilje in zavrnil razlage desničarjev, kjer naj bi fojbe pomenile začetek iztrebljanja Italijanov v Juljski krajini.

Mednarodni aspekt tržaškega vprašanja in tržaške krize so iz raznih zornih kotov obdelali trije strokovnjaki Dušan Biber, Janko Jeri in tržaški zgodovinar Giampaolo Valdevit.

Dušan Biber je prikazal pogovore med jugoslovanskimi voditelji in zavezniki, strateške in razredne vidike, obdelal vprašanje zasedbe Juljske krajine ter se z analizo dokumentov lotil tudi vprašanja nevarnosti vojaškega spopada v zvezi s Trstom junija 1945. Izreden pregled nad viri in literaturo daje razpravi svojo vrednost. Janko Jeri je širše obravnaval vprašanje jugoslovansko-italijanske razmejitve, s poudarkom na obdobju 1943—1947. Giampaolo Valdevit se je po zanimivem uvodu, kjer razmišlja o pisanju povojne zgodovine, pomudil pri analizi glavnih faz, prek katerih je šlo tržaško vprašanje med letoma 1944—1948. Ustavil se je pri analiziranju angleške in ameriške politike v Trstu, kar je popolneje obdelal že v knjigi, ki je izšla leta 1986 z naslovom *La questione di Trieste 1941—1954*.

Darko Bratina je pripravil kratko sociološko razmišljanje o tržaškem vprašanju, Pierluigi Pallante pa razpravlja o koncepcijah in stališčih KPI o narodnem vprašanju. Tone Ferenc piše o nacionalnem vprašanju v odnosih med slovenskim in italijanskim osvobodilnim gibanjem, Boris Gombač pa v krajšem sestavku išče vzroke neenakopravnosti na levici od začetkov socialističnega gibanja pa vse do obdobja po drugi svetovni vojni.

Vso problematiko prvih dveh let po vojni in vlogo Slovencev v Trstu je Jože Pirjevec strnil okoli dveh, treh primerov. Zelo nasplošno se je dotaknil fojbe, podal nekaj izhodišč ob podpisu beograjskega sporazuma (devinski je sledil beograjskemu nekaj dni kasneje) ter sodelovanje zavezniški—Slovenci prikazal v zvezi s šolstvom. Vloga Slovencev v povojni zgodovini Trsta, predvsem v obravnavanem obdobju pa je nedvomno bila takšna, da narekuje potrebo spregovoriti o prisotnosti in delu še drugih pomembnih dejavnikov, kot so: mestni osvobodilni svet Trst, ustanovil ga je Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko primorje in Trst, ki je takoj po osvoboditvi pa tudi še pod zavezniško vojaško upravo odigral zelo pomembno vlogo v zgodovini mesta in okolice, kakor tudi aktivnosti množičnih organizacij, v katerih so sodelovali tako Slovenci in Hrvati kot Italijani.

Eros Sequi in Liliana Ferrari sta opisala položaj v Istri med vojno in po njej. Pri prvem gre za spominski zapis angažiranega posameznika, druga razprava pa je nastala na podlagi raziskave, ki so jo pred nekaj leti opravili mladi raziskovalci Regionalnega inštituta za zgodovino osvobodilnega gibanja v Julijski krajini in katere rezultati so bili že objavljeni v knjigi *Storia di un esodo* (1981). Pred nami je zelo dobra analiza dogodkov, ki so vplivali na veliko izseljevanje Istranov med letoma 1945—1954. Avtorica zanika, da je bil eksodus manever italijanske vlade in meni, da je v veliki meri vzrok izseljevanja nestrinjanje s politiko v Istri. Sem in tja so se v prevodu iz italijanščine vrinile napake, opozorila bi zato na to, da CLN odbori niso bili isti kot NOO, ki so delovali po vojni v coni B Slovenskega primorja (str. 209).

Poudarek Bilandžićevega razpravljanja je na nakazovanju odnosov med jugoslovansko in moskovsko vlado in manj o tržaškem vprašanju, zvezek pa zaključujeta razpravi Gaetana Arfèa o vlogi italijanskih socialistov in Nennijevi politiki glede julijskega vprašanja in Marca Galeazza o Togliattiju in KPI med letoma 1941—1947.

Referati v zborniku Trst 1941—1947 so obdelali novejšo zgodovino Trsta in okolice dokumentirano, previdno, povedali veliko, kar je že bilo povedanega in se raje kot ne izogibali tem, ki so sporne še danes in še vedno vplivajo na notranje življenje mesta. Pa vendar je treba poudariti pozitivno stran tega delovnega srečanja, dejstvo, da so se zbrali slovenski, hrvaški, tržaški in italijanski zgodovinarji, ki so sicer v uglasjenem dialogu, ne preveč kritično pa le storili prvi korak, se srečali na simpoziju v Trstu in si obljubili še nadaljnja taka srečanja. Optimistične sklepne besede Giuseppa Petronia izzvenijo v poziv k sodelovanju in organiziranju še kakšnega simpozija na tem nivoju, na katerega pa zazdaj še čakamo.

Metka Gombač

Ormoški zbornik III.

Ormoški zbornik je izšel že maja 1988, slovesno pa je bil predstavljen širši javnosti 23. 6. 1988 v dvorani na ormoškem gradu. Ta dogodek, zelo pomemben predvsem za krajevno zgodovino, je dokaj pozno našel svoje mesto v osrednji slovenski reviji za krajevno zgodovino, vendar upamo, da ne prepozno.

Ormoški zbornik III. je uredil mag. Peter P. Klasing, ki je uredil tudi II. Zbornik, založila Skupščina občine Ormož, tiskala Černelj-Rogina iz Radizla, vezal Grafički zavod Hrvatske, naklada 2000 izvodov. Zbornik je enakega formata kot njegova predhodnika. Vezan je v svetlo platno z vtisnjenim grbom mesta Ormoža. Na ščitnem ovitku je v rjavih tonih odtisjena veduta mesta Ormoža, kot jo je videl Georg Matthäus Vischer leta 1681. Isti ščitni ovitek imata tudi prva dva zbornika.

Zbornik obsega 318 strani tekstov, opremljenih z 42 fotografijami vedut, stavb, oseb in arhivskih dokumentov, s 27 risbami ter s 7 zemljevidi in načrti. Teksti so razporejeni po kronološkem zaporedju. Opremljeni so s sinopsisi v angleškem jeziku in s povzetki v nemškem jeziku. Zbornik vsebuje 19 prispevkov.

Tone Luskovič, predsednik odbora za izdajo Zbornika, je v uvodniku zapisal: »Poznati in spoznati bogastvo preteklosti pomeni biti sam bogat«. Zaradi takega mišljenja predsednika in večine sodelavcev je zbornik lahko izšel kljub kriznim časom in negodovanju.

Marjana Tomanič-Jevremov: *Ormoško grobišče*. Avtorica je obdelala bogato gradivo 20 žganih grobov, najdenih leta 1974 v bližini Zdravstvenega doma, kjer je tudi sama vodila izkopavanja. Natančno in z mnogo risb in fotografij je obdelala najdišče, ki ga je pripisala mariborsko-ruški skupini ter podala paralele z ljubljanskim grobiščem in gradivo opredelila v drugo polovico 8. stoletja pred našim štetjem.

Blagoj Jevremov: *Družinska grobnica iz Velike Nedelje*. V prispevku nam avtor posreduje zanimive podatke o pepelnici, najdeni leta 1894 na gradu Velika Nedelja, ki je do leta 1948 veljala kot sarkofag. Podrobnemu opisu pepelnice vojaka Flavia Florentinusa (po letu 103 n.š.) sledi transkripcija in prevod besedila napisa.

Marjeta Ciglencečki: *Oprema gradu Velika Nedelja v letu 1673*. Avtorica je uporabila popis inventarja Komende Velika Nedelja iz leta 1673 (original na Dunaju v arhivu Nemškega viteškega reda, kopija v ZAP) za izredno živahen in nevsiljiv vpogled v življenje Komende in njenih prebivalcev v 17. stol. Čeprav so vpisi in opisi dokaj skopi, vendar po besedah avtorice »dajo slutiti, da je bilo življenje za grajskimi zidovi živahno, da so lastniki znali poskrbeti za svoje udobje, da so poznali mnoge užitke in da so ljubili umetnost«.

Jože Curk: *Oris Ormoža in Središča v fasijskem popisu iz leta 1754*. Avtor predstavlja gradivo uradnega popisa naseljenih hiš in hišnih gospodarjev, iz-

vedenega leta 1754 ob predvideni davčni reformi. Prispevek daje zanimiv vpogled v takratno naseljitveno stanje mesta Ormoža in trga Središče.

Gernot Fournier in Marija Hernja Masten: *Hiše in hišni posestniki v Ormožu*. Najdaljši prispevek v zborniku je plod sodelovanja arhivskega delavca iz Štajerskega deželnega arhiva v Gradcu in delavke iz Zgodovinskega arhiva Ptuj. Prispevek je neke vrste kronika za obdobje treh stoletij. Avtorja sta se lotila številnih virov in prišla do podobnega rezultata kot Curk, vendar tehtnejšega in seveda obširnejšega. Za sestavo pričujoče »kronike« hiš, njihovih parcelnih števil, stanovalcev, njihove starosti, poklicev, kot so se menjavali iz roda v rod, sta avtorja dodobra izrabila rojstne, poročne in mrliške matične knjige, zapisnike sej mestnih svetov od leta 1650 naprej, tako imenovani Arhiv mesta Ormoža, popise prebivalstva od 1724 naprej, popise hiš, davčne registre, inventarje, kupne in ženitne pogodbe, specifikacije škode po madžarski vstaji leta 1704 ter stare in novejšje zemljiške knjige. Mnogi Ormožanci iščejo v tem prispevku svoje prednike in predhodnike, naključni obiskovalci pa lahko sledijo zgodovinskemu razvoju posameznih hiš po današnjih hišnih številkah in ulicah.

Mag. Peter P. Klasinc: *Gradbena dejavnost v Ormožu med obema vojnama*. Avtor se ne loteva umetnostnozgodovinskih ali etnoloških značilnosti hiš, zgrajenih med obema vojnama, temveč v glavnem ugotavlja namen novih gradenj in prezidav. Prispevek je pripomogel k zaokroženi podobi gradbene dejavnosti v Ormožu od srednjega veka do druge svetovne vojne. V naslednjem Zborniku bi vsekakor morala slediti povojna gradbena dejavnost, ki se zelo uspešno vključuje, oz. izhaja iz celovite urbanistične zasnove z navdihom posebnosti in enotnosti Ormoža.

Nada Jurkovič: *Šolstvo (1676—1847) in bratovščina sv. Rešnjega telesa (1661—1787) v Ormožu*. Prevod ohranjenih arhivskih dokumentov o šolstvu v Ormožu je dragocen prispevek k poznavanju ne le šolskih razmer, temveč tudi ekonomskih, narodnostnih in socialnih razmer Ormožancev. Bratovščina sv. Rešnjega telesa je bila molitveno združenje duhovnikov in laikov — naravnana stanovsko. Taka združenja so dosegla razcvet v baroku in našla svoje mesto tudi pri cerkvi sv. Jakoba v Ormožu.

Kristina Šamperl Purg: *Ormoška pošta ob koncu 18. in v 19. stoletju*. Prispevek posreduje pregled poštne službe skozi zgodovino, na kratko oriše ormoške razmere v omenjenem času in delovanje poštne službe v Ormožu, kot odseva v ohranjenem arhivskem gradivu, ki ga hrani Zgodovinski arhiv v Ptuj.

Anton Ožinger: *Dajnkova kronika, vir za krajevno zgodovino*. Prispevek z bogatimi opombami potrjuje avtorjevo ugotovitev, da je kronika neizčrpen vir za krajevno zgodovino Velike Nedelje in ormoške župnije predvsem zaradi ogromne količine gradiva, ki ga je Dajnko našel in ohranil v svoji kroniki.

Ljubica Šuligoj: *Ormoški Nemci med obema vojnama*. Gre za obširen prispevek s številnimi citati in opombami. Avtorica obravnava na podlagi ohranje-

nih arhivskih dokumentov dejavnost ormoških Nemcev med obema vojnama. Spremlja delo pripadnikov nemške manjšine in njihovo vlogo v Švabsko-nemškem Kulturbundu.

Ivan Lovrenčič: *Mestna občina Ormož 1918—1941*. Prispevek osvetljuje ormoške razmere z upravne plati in kot tak dopolnjuje prispevek Šuligojeve in Klasinčeve. Zelo zanimiv pa je za tiste še živeče Ormožance, ki so delovali v občinski upravi.

Brane Oblak: *Kreditno zadružništvo na ormoškem območju*. Avtor je predstavil razvoj zadružnega gibanja na Slovenskem ter delovanje kreditnih zadrug, nato pa je na kratko predstavil vse kreditne zadruge, ki so delovale na ormoškem območju vse do likvidacije leta 1948.

Miroslav Novak: *Štajerska domovinska zveza — krajevni skupini Kajžar in Ormož*. Avtor predstavlja teritorialno in organizacijsko shemo krajevnih skupin Štajerske domovinske zveze na omenjenem območju, njihove propagandne prijeme in poskuša z rezultati nabirk in drugih akcij opozoriti na proces upadanja začetnega navdušenja prebivalcev nad nacionalnim socializmom.

Marjeta Adamič: *Arhivsko gradivo občine Ormož 1941—1945*. Avtorica podaja informacijo o arhivskem gradivu občine Ormož med drugo svetovno vojno, ki ga hrani arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani.

Tjaša Mrgole: *Vojna škoda na območju občine Ormož*. Obširen, statistično obarvan prispevek govori o storjeni vojni škodi. Na podlagi popisnih pol je avtorica ugotavljala storjeno vojno škodo za območje Ormoža. Popisne pole sestavljajo obsežen fond Vojne škode, ki ga hrani Zgodovinski arhiv v Ptuj.

Mimica Pišek: *Ljubiteljska kultura po drugi svetovni vojni*. Prispevek razgrinja pred nami ljubiteljsko kulturo od konca vojne do leta 1987. Kulturni dogodki so povzeti iz letnih poročil in zapisov Občinske zveze kulturnih organizacij Ormož.

Dr. Ivan Curk: *Raziskovanje zaradi varstva kulturne dediščine*. Avtorica ugotavlja, da je okolica Ormoža med tistimi predeli Slovenije, kjer je bilo moč tvorno povezati v načrtovanju spoznanja agronomije in raziskovalnih disciplin, povezanih z varstvom dediščine. Starost in vrednost kulturne krajine namreč to omogočata.

Vinko Cajnko: *Razvoj kolesarskega športa in nogometa v Ormožu*. Aktivni športnik, avtor prispevka, podaja razvoj kolesarskega športa od prve svetovne vojne naprej in obravnava nogomet po letu 1927 v Ormožu.

Na koncu naj dodamo še, da je bila pred slovesno predstavitev Zbornika priložnostna razstava v prostorih stalne razstave »Ormož skozi stoletja«. Razstavo je pripravil Zgodovinski arhiv v Ptuj, in sicer je predstavil javnosti tiste arhivske dokumente, ki so jih uporabljali delavci ZAP za pisanje prispevkov v III. ormoški zbornik. S to razstavo smo po besedah ravnatelja ZAP Ivana Lovrenčiča želeli poudariti, da dela v arhivih ne predstavlja samo zbiranje, hranjenje

in urejanje dokumentov, temveč da nujno vodi k objavljanju dokumentov samih in k pisanju razprav na osnovi le-teh, kar je eden od končnih ciljev arhivske dejavnosti, da dokumenti niso mrtvi, temveč da ponovno zaživijo.

Po lepi stari navadi je bila slovesnost ob predstavitvi v grajskih prostorih in ob dobrem ormoškem vinu. Predsednik odbora za izdajo zbornika, ki je bil mimogrede tudi predsednik pri izdaji II. in je potrjen za izdajo IV., je orisal življenjsko pot III. Zbornika in se obenem prisrčno zahvalil vsem sodelavcem, med njimi je na prvem mestu prav gotovo Minka Rajh. Nato je vino razvezalo jezike in marsikaj je bilo dodanega, hote ali nehoti, vendar dobronamerno. Naj zaključí Erna Meškova, ki je vidno ponosna na Zbornik, na Ormož, na ta del slovenske zemlje razmišljala v tem smislu, da je velik uspeh in sreča v teh časih ljudem podariti knjigo.

Kristina Samperl-Purg

Branko Božič, Gasilstvo na Slovenskem do leta 1941. Ljubljana 1988, 297 str.

Monografijo je izdala Gasilska zveza Slovenije v juniju 1988. Čeprav je o gasilskih društvih in organizacijah na Slovenskem napisanih že vrsta lokalnozgodovinskih prispevkov in brošur, pred leti (1968) pa je izšel tudi krajši Božičev pregled razvoja gasilstva na Slovenskem in po drugi strani Gasilski vestnik že vrsto let objavlja prispevke o zgodovini gasilstva, je pričujoče delo vsekakor doslej najbolj popoln pregled delovanja te humanitarne organizacije pri nas. Avtor se je lotil zelo nevhvaležne naloge, ko je skušal iz množice arhivskih in drugih virov izluščiti tisto, kar je najpomembnejše. Ker gre za zelo množično organizacijo in za prikaz njenega delovanja v dokaj dolgem časovnem razdobju, je v delu mogoče najti številne zanimive podatke o gasilstvu in njegovi vlogi v posameznih krajih, razne statistične podatke, prikaze orodja in gasilske opreme, podatke o velikih požarih in drugih elementarnih nesrečah pa tudi o raznih prireditvah in proslavah.

Uvodnemu delu, ki prinaša kratko zgodovino požarnih redov od srede srednjega veka dalje po vsej Evropi in v slovenskem prostoru, sledi prikaz nastanka prvih gasilskih organizacij pri nas v 60. letih 19. stoletja.

Sledi krajši pregled delovanja gasilskih društev od njihve ustanovitve do prve svetovne vojne in ob tem prizadevanja za uveljavitev slovenskega vpliva v njih ter uvajanja poveljevanja v slovenskem jeziku, kar se je po avtorjevih ugotovitvah vedno bolj razširilo ob prelomu sedemdesetih in osemdesetih let preteklega stoletja. V času po prvi svetovni vojni je nastala vse-slovenska gasilska organizacija z imenom Jugoslovanska gasilska zveza Ljubljana, ki ji je Božič namenil precej pozornosti.

Zanimiv je podatek, da je zveza ob ustanovitvi vključevala 239 društev in okrog 8000 članov. V naslednjih letih ugotovimo hitro naraščanje članstva, kljub raznim težavam in notranjim krizam. Leta 1930 šteje že 675 društev in nad 21.000 članov, leta 1937 pa 942 gasilskih čet in 30.000 članov. Avtor povezuje razne notranje težave v gasilski organizaciji tudi s strankarskimi boji tedanjega časa. Če je v dvajsetih letih tega stoletja gasilstvo še ohranilo precej nestrankarski značaj, pa je zlasti po uvedbi šestojanuarske diktature vedno bolj čutili vplive strankarskih bojev tudi v gasilski organizaciji. Predvsem se Božič ustavlja ob leta 1933 sprejetem zakonu o gasilstvu v Jugoslaviji in ob ustanovitvi Vatrogasnega saveza kraljevine Jugoslavije ter naglaša, da je zakon nalagal gasilski organizaciji poleg naloge požarne varnosti tudi delo na kulturnem, prosvetnem in zlasti na nacionalnem področju, toda ne v slovenskem, temveč v jugoslovanskem smislu. Zakon je po njegovem mnenju odsev tedanjih političnih razmer in teženj režima, da bi tudi gasilstvo služilo jugoslovanski ideji. Zakon je poleg tega ukinjal gasilska društva in uvažal gasilske čete, vse bolj je bilo čutiti vmešavanje države in nadzorstvo države nad gasilstvom.

Predzadnje večje poglavje v knjigi govori o prevladi JRZ v gasilski organizaciji oziroma Gasilski zajednici Ljubljana, kot se je tedaj imenovala slovenska gasilska organizacija. Prikazane so tudi težave v času gospodarske krize in organizacija gasilske samopomoči ter požari in nesreče v času med obema vojnoma pri nas.

V dodatku pa je avtor predstavil nekaj važnejših dokumentov iz zgodovine slovenskega gasilstva do leta 1941.

Delo vsekakor zasluži vso pozornost, saj nam podaja del naše zgodovinske preteklosti.

Olga Janša-Zorn

Janez Kopač: Zgodovinski arhiv Ljubljana (1898—1988), 161. zvezek zbirke vodnikov Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Maribor 1988, 59 str.

Boljše poznavanje kulturnih in naravnih spomenikov Slovenije ter inštitucij, ki jih varujejo, je tudi namen istoimenske zbirke vodnikov, v kateri je kot 161. knjižica izšlo delo zgodovinarja in arhivista Janeza Kopača. Že obe mejni letnici iz naslova nas opozorita, da je izšlo ob visokem jubileju, tj. 90-letnici delovanja Zgodovinskega arhiva Ljubljana, ki skrbi za varovanje, strokovno obdelavo in dajanje v uporabo arhivskega gradiva kot dragocenega dela slovenske pisne dediščine. Malokatera kulturna inštitucija se lahko pohvali s tako dolgoletno tradicijo in ohranjenostjo celotnega arhivskega gradiva npr. ljubljanske mestne uprave od začetka 16. stoletja dalje.

Do začetka sedemdesetih let je bilo delo arhiva bolj ali manj usmerjeno na ljubljanski prostor; odtod tudi

staro ime Mestni arhiv ljubljanski, nato pa se je območje dela razširilo na prostor od Jesenic do Kolpe in od Idrije do Litije. Marsikje je obstajala že starejša tradicija varovanja arhivskega gradiva (npr. v Novem mestu, Škofji Loki, Idriji), veliko gradiva, predvsem starejšega, je prevzemal današnji Arhiv SR Slovenije, veliko pa ga je bilo še na terenu, kjer so bili marsikdaj narejeni šele prvi, pionirski koraki z vzpostavitvijo delovnih enot Zgodovinskega arhiva Ljubljana. Uspelo je zbrati starejše gradivo, kolikor ga je še bilo na terenu, uvesti nadzor nad nastajajočim ter vzporedno uresničiti še vrsto akcij raziskovalnega, poljudnega in razstavnega značaja.

Skozi to zgodovino (poglavja: Od ustanovitve do osvoboditve 1898—1945, Od osvoboditve do Zgodovinskega arhiva Ljubljana 1945—1973 in Zgodovinski arhiv Ljubljana 1973—1988) nas popelje spretno pero poznavalca in soustvarjalca razvoja arhiva v zadnjih dveh desetletjih Janeza Kopača, ki je v zadnjih dveh poglavjih tudi orisal arhivsko gradivo, ki ga hrani arhiv oziroma gradivo, ki ga z njegovega območja hranijo druge institucije. Na koncu je navedel nekaj osnovne literature o arhivu. Nemški in angleški povzetek pa dajeja osnovno informacijo o arhivu in njegovem gradivu vedoželjnemu tujcu.

Publikacija je bogato opremljena z reprodukcijami arhivskega gradiva, kar 36 jih naštejemo; to ji ne daje samo očem ugajajočega efekta, temveč te reprodukcije povedo nepoznavalcu, kaj vse je lahko arhivsko gradivo, ki je — če damo roko na srce — večini le odvečni papir, mnenje, ki je včasih bolj, danes manj, povzročalo uničevanje arhivalij.

Publikacija nas spomni tudi na začetke povojnega izhajanja Kronike, časopisa za krajevno zgodovino (1954), saj je bilo njeno uredništvo priključeno takratnemu ljubljanskemu mestnemu arhivu, kjer je bil tudi sedež sekcije za krajevno zgodovino Zgodovinskega društva Slovenije.

Zaključim lahko z ugotovitvijo, da je vredno vzeti v roke in prebrati to knjižico, naklada 1300 izvodov ter njena prisotnost na vseh policah slovenskih knjigarn pa je porok, da bo prišla v marsikateri slovenski dom in da bo vedenje o poslanstvu tega in vseh slovenskih arhivov mnogo večje in popolnejše.

Marjan Drnovšek

dovini same knjižice preberemo najprej dve strani o kraju in okoliških vaseh, zatem izvlečka iz šolske in župnijske kronike (predvsem o gradbenih, komunalnih, gospodarskih razmerah in posebnostih), nekaj o gospodarstvu, rasti hiše na primeru Župelnove domačije, nato prehrane smleških kmetov, vsakdanji in praznični noši («konec tridesetih let so se ženske začele ozirati za modo») ter pravnih normah. Tu so obravnavane posebej zakonske in delovne norme (posel-gospodar), prvim posebej pa je namenjeno še poglavje družinsko življenje. Nekoliko obsežnejša pripoved o vzgoji omenja zdravstveno skrb za otroke in razčlenjuje vzgojni vpliv matere in očeta. Krajše sta obdelana ples («dovolj je bilo, da je le kdo prinesel harmoniko») in slovstvo. Več pozornosti pa je namenjeno še fantovskim družbam in njihovim aktivnostim («Čez Smlednik še ptič ne prileti, da ne bi imel kakšen reber zlomljen») tudi pri ženitovanjskih običajih.

Knjižica je delo več avtorjev. Kar pet poglavij je prispeval Lojze Tršan, dva Barbara Jenko, po eno temo pa so obravnavali Bojan De Reya, Fani Tršan, Silva Pogačar, Srečo Ciglarič, Zvone Strojman in Cveta Barbo.

Tako je poleg starega in novega gradu (B. Otorepec-I. Komelj: Smlednik in okolica. Stari grad — zgodovina, Smlednik 1971 in B. Reisp: Grad Smlednik, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, zbirka vodnikov: 56, Maribor 1987) doživel predstavitev v samostojni knjižici še življenje Smlednika med obema vojnama. Zagnanosti mladih pripravljalcev knjižice ni oporekati, želeli pa bi si, če že ne opomb, pa vsaj navedbe literature in (ustnih) virov. Najbrž bi se dalo zbrati še kaj podatkov o prebivalstvu, o društvenem in združnem povezovanju v kraju, primerjati posamezne vasi, posebej pa bi knjižico popestrilo ilustrativno gradivo, vsaj skice ali risbe. Knjižica gotovo sodi med toplo sprejete pripovedi o preteklosti posameznih krajev v veselje domačinov, bi pa lahko »deset bolj ali manj posrečenih prostih spisov« z opombami in opozorili na vire bilo izhodišče za podrobnejšo predstavitev življenja med obema vojnama v Smledniku z Valburgo, Hrašami, Mošami in Dragocajno.

Branko Šuštar

Smlednik: kako so živeli: (življenje v Smledniku in okolici med obema vojnama), Smlednik 1989, 40 str.

Pred nami je rezultat desetletnega prizadevanja Kulturno umetniškega društva Smlednik oziroma nekaterih zagnancev, ki so se lotili etnološke raziskave in »odšli spraševat stare ljudi o življenju v starih časih«, pripravili etnološko razstavo, sedaj pa zbrano gradivo predstavljajo zbrano v knjižici.

Ta ima na platnicah del katastrskega načrta Smlednika iz 1840, znotraj pa poleg spremne besede o zgo-

Marija in Mihael Petek: KRONIKA ŽUPNIJE TRŽIČ ob 150-letnici posvečenja župne cerkve, Tržič 1988, 141 str.

V uvodni besedi je župnik Franc Maček zapisal, da se pri njem oglašajo številni domačini in rojaki iz Evrope in drugih delov sveta in povprašujejo po knjigi Viktorja Kraglja Zgodovinski drobci župnije Tržič, ki je izšla leta 1936 in jo domačini imenujejo kar »Tržiška knjiga«. Vendar pa te dragocene knjige ni mogoče več dobiti, zato so se ob 150-letnici posvečenja

župnijske cerkve odločili, da sestavijo kronološki pregled dogodkov iz tržiškega cerkvenega življenja.

Knjiga je razdeljena na dva dela. Prvi del, ki sledi župnikovi uvodni besedi, je spominski. Napisal ga je nekdanji tržiški župnik prof. Jože Gregorič, ki je v Tržiču služboval od oktobra 1945 do sredine 1954. Del njegovega zapisa je narejen na podlagi »spominskih zapisov«, kot sam imenuje svoj dnevnik, ki se končuje ob koncu leta 1945. Drugi del njegovega spominskega pričevanja pa se naslanja tudi na zapise, ki jih je o svojih spominih na službovanje v Tržiču objavljajal v koledarjih Mohorjeve družbe v petdesetih letih. Osrednji del knjige sta sestavila zakonca profesorja Marija in Mihael Petek. Obdelala sta župnijsko in vse podružnične cerkve, ki spadajo k tržiški župniji. To so cerkvice sv. Ana v Podljubelju, sv. Katarina v Lomu pod Storžičem (bila je podružnica tržiške fare do leta 1910, ko je postala samostojna župnija), sv. Andreja, ki stoji sredi Tržiča „na placu“, kot ta del mesta imenujejo Tržičani, sv. Jožefa na hribu nad Tržičem in sv. Jurija nad Bistrico pri Tržiču. Zgodovinski pregled številnih dogodkov, povezanih s posameznimi cerkvami, je podan na kronološki način. Poleg opisa sakralnih dogodkov se pri opisu vsake cerkve srečamo tudi s kratkimi umetnostnozgodovinskimi oznakami, tako pri gradbenih fazah cerkva kakor tudi pri njihovi notranji opremljenosti. Zlasti za obdobje do izida Kragljeve knjige Zgodovinski drobci župnije Tržič leta 1936 sta avtorja črpala podatke iz te knjige. Pomemben vir pa jima je bil tudi redko ohranjeni Cerkvni glasnik za tržiško župnijo, to je župnijski mesečni list, ki je redno izhajal v obdobju od leta 1924 do 1941. Poleg nekaterih zapisov o zgodovini Tržiča in tržiške fare, ki so v glavnem izpod peresa domačina Karla Pirca, je v Cerkvnem glasniku tudi cela vrsta podatkov ne le o tržiških cerkvenih, ampak tudi posvetnih zadevah in bi ga moral proučevati vsak zgodovinar med obema vojnoma. Pri sestavljanju kronološkega pregleda dogajanj v tržiški župniji sta Petkova proučevala tudi župnijsko arhivsko gradivo, ki na žalost ni v celoti ohranjeno. Zapisala sta, da je leta 1941 »... v septembru prof. Josip Žontar iz Kranja preselil župni arhiv v kaplanijo, a so neznani vlomilci del tega odnesli...« (str. 61). Pregledala sta tudi gradivo, ki ga za tržiški konec hrani Nadškofijski arhiv v Ljubljani. Precej težav sta imela s proučevanjem cerkvenih dogodkov za obdobje po letu 1945, ker arhivskega gradiva ni, ali pa je le delno ohranjeno, zato sta si v znatni meri morala pomagati tudi z ustnimi informacijami, ki pa sta jih vestno preverjala. Veliko podatkov zlasti o gradbenih elementih in notranji opremljenosti posameznih sakralnih objektov pa sta našla tudi v številnih umetnostnozgodovinskih študijah in publikacijah.

Na koncu vsakega zapisa o posamezni cerkvi je še kratek povzetek.

Kronika na kratko predstavlja tudi kapelico sv. Janeza Krstnika na planini Kofce, ki predstavlja prijetno tržiško planinsko postojanko na nadmorski višini 1400 metrov.

Na koncu nas knjiga seznani še z osnovnimi viri in literaturo ter z vsemi župniki, ki so službovali v Tržiču po letu 1945. Predstavi pa nam tudi vse tržiške kaplane od leta 1936 do danes. Knjigi je na koncu dodan tudi kratek povzetek v nemškem jeziku.

Knjiga Kronika župnije Tržič je delo, ki ga z zanimanjem bere vsak Tržičan, pa tudi ljudje, ki jim Tržič ni rojstno ali bivalno mesto, saj je napisana zelo pregledno in zlasti za obdobje po izidu Kragljeve knjige Zgodovinski drobci Tržiške župnije nudi obilo podatkov, ki se ne tičejo le cerkvenega življenja, ampak tržiške zgodovine nasploh. Knjiga je lepo oblikovana in opremljena s številnimi kvalitetnimi črno belimi ter nekaterimi barvnimi fotografijami s slovenskimi in nemškimi podnapisi.

Janez Kopač

ZBORNIK OB DEVETDESETLETNICI ZGODOVINSKEGA ARHIVA LJUBLJANA, Gradivo in razprave št. 8, Ljubljana 1988, 254 str.

Ob koncu leta 1988 je v okviru praznovanja devetdesetletnice Zgodovinskega arhiva Ljubljana v seriji publikacij Gradivo in razprave kot 8. zvezek izšel zbornik, ki so ga napisali nekateri nekdanji in sedanji zaposleni v Zgodovinskem arhivu Ljubljana. Svoje prispevke je napisalo kar 17 avtorjev. Poudariti je treba, da je med njimi kar 8 avtorjev, ki so doma na Gorenjskem. Seveda pa ni vseh 8 pisalo o gorenjski problematiki, kar predstavlja širino pristopa pri zasnovi tega zbornika.

Poskušajmo z nekaj besedami predstaviti vseh 17 razprav.

Razporeditev člankov je kronološka.

Prvega, z naslovom Matko Videc, trgovec, posestnik in mestni sodnik v Ljubljani v 15. stoletju je prispeval strokovnjak za slovensko srednjeveško zgodovino dr. Božo Otorepec. 15. stoletje je namreč obdobje, ko je bila Ljubljana med vsemi kranjskimi mesti gospodarsko najbolj razvita. Dr. Otorepec v članku predstavi vzroke za tako ugoden gospodarski razvoj mesta. Na primeru trgovca Matka Videca, ki ga je označil kot tipičnega predstavnika uspešnega meščana, predstavi meščansko življenje v Ljubljani v tem času. Tako kot Videc so se tudi drugi meščani trudili pridobiti posestva, katerih dajatve so, kot pravi dr. Otorepec, »... veljale kot neka vrsta starostne preskrbe...« Zanimive so tudi peripetije okrog sorazmerno bogate Videčeve zapuščine.

Pomemben je prispevek dr. Sergija Vilfana, ki nam predstavi mestne računske knjige kot zgodovinski vir. Za razliko od sodobnih finančnih dokumentov, ki nam dajejo »... le malo zgodovinsko pomembnih rezultatov...«, dr. Vilfan meni, da za starejšo finančno dokumentacijo ta trditev ne velja. To v nadaljevanju ilustrira z računsko dokumentacijo, zlasti z računskimi knjigami, to je knjigami dohodkov in izdatkov

ljublanskega mestnega sveta, ki si sledijo vse od leta 1581 dalje. V prispevku se srečamo z denarjem, cenami živil, obutve in obleke, s stroški delovne sile ali mezdami ter inflacijo v 16. in 17. stoletju, s cenami za odkupovanje vojnih ujetnikov zlasti iz turškega ujetništva, z beraštvom v Ljubljani. Ob koncu dr. Vilfan opozarja, da mestne računske knjige dajejo gradivo še za študij cele vrste drugih zgodovinskih področij.

Vinko Demšar se je lotil mlina in žage Kolezija v Ljubljani ob koncu 16. stoletja, katerih lastnik je bilo mesto Ljubljana, in sicer na osnovi t.i. rokopisnih knjig, v tem primeru knjige dohodkov in zapisnikov mestne uprave ljubljanske. V zapisu se srečamo z gradbenimi deli za mlin in žago z načini transportiranja gradbenega materiala ter tehnično opremo mliha in žage in stroški žaganja in mletja.

Dr. Vlado Valenčič je opisal delniške družbe na Kranjskem. Ta razprava je pomembna tudi za današnje razumevanje takih ekonomskih združenj, katerih zametki so se v Evropi začeli pojavljati že v 14. stoletju. Širši razmah pa so te družbe v avstrijski monarhiji doživele od 18. stoletja dalje. V študiji so obdelane prve delniške družbe v Ljubljani, veliko koristnih spoznanj pa dobimo tudi o domačih in tujih družbah, zlasti na območju dežele Kranjske, kjer je leta 1914 delovalo kar 12 takih družb. Na delniški način so bile organizirane tudi nekatere banke.

Mag. France Štukl je na škofjeloškem primeru predstavil zemljiško knjigo kot vir za kulturno zgodovino. V uvodu podaja razvoj in strukturo loške zemljiške knjige, ki prinaša pomembne podatke vse od srede 18. stoletja dalje. Podobno kot računske tudi zemljiške knjige dajejo veliko možnosti za študij najrazličnejših krajevozgodovinskih značilnosti. V nadaljevanju France Štukl predstavlja še dva testa-menta z loškega območja iz druge polovice 18. stoletja.

Dr. Jože Žontar je podrobneje obdelal občinski red za Kranjsko iz leta 1866. V uvodnem delu je podrobnejši prikaz pravnih norm, ki zadevajo občinsko upravo od srede 19. stoletja dalje, ki so odsev prizadevanja za uresničitev zahtev meščanske revolucije leta 1848 za avtonomnim položajem občin. Rezultat teh prizadevanj je bil, da so med letoma 1863 in 1866 izšli občinski redi za posamezne dežele in so imeli značaj deželne zakona. Kot zadnji je tak deželni zakon dobila leta 1866 tudi Kranjska. V razpravi so obdelana vprašanja s področja organizacije in poslovanja takratnih občinskih uprav. V nadaljevanju pa so predstavljene občine na Kranjskem leta 1854 in 1869, saj kasneje vse do propada avstro-ogrske monarhije ni bilo več veliko sprememb.

Janez Kopač se je na podlagi arhivskega gradiva privatne trgovine lotil predstavitve trgovine z mešanim blagom Kokalj iz Tržiča, ki je poslovala od druge polovice 19. stoletja do ukinitve trgovine leta 1946. Kratkemu historiatu trgovske dejavnosti te tržiške družine sledi seznam arhivskega gradiva, ki so ga dobili na podstrehi hiše, v kateri je živela družina in delovala trgovina Kokalj. Preseneča zlasti dejstvo, da je bilo kljub majhnosti trgovine njeno poslovanje, zlasti

kar se tiče dobaviteljev blaga, geografsko zelo obsežno, tudi čez okvire tedanje avstro-ogrske monarhije.

Žarko Bizjak se je posvetil instituciji notariata od srede 19. stoletja do konca druge svetovne vojne. Ta institucija, ki je pri nas začela nastajati in se razvijati od 16. stoletja naprej in jo je ukinila vihra druge svetovne vojne, je nastala zaradi potrebe »... po pravni varnosti lastnine...« Zapis nam predstavi razvoj notarstva na Slovenskem, pa tudi prizadevanja, da bi notarji pri svojem poslovanju uporabljali slovenščino.

Marjan Drnovšek je obdelal odmeve delavskih nemirov v Ljubljani v obdobju od leta 1901 do 1911 po zapisih v tedanjih policijskih poročilih. Prelom 19. v 20. stoletje je za Ljubljano značilen zaradi hitrega komunalnega razvoja mesta, ki je v glavnem posledica katastrofalnega potresa leta 1895. Poleg nacionalnih problemov se je v tem času v mestu, ki je takrat štel okoli 37.000 prebivalcev, že začela pojavljati delavska problematika, ki se je sprva še izražala s kaljenjem javnega reda in miru in tako tudi odmeva iz policijskih poročil.

Boris Rozman se je lotil športnega kluba Ilirija v Ljubljani do prve svetovne vojne. Po predstavitvi družbenega življenja na prelomu 19. v 20. stoletje se loteva tedanjih športnih društev, vse od Kluba slovenskih biciklistov leta 1887 pa do »Slovenskega footbalskega kluba Ilirija«, ki so ga 9. maja 1911 ustanovili v gostilni pri Roži v Ljubljani. Temeljni cilj tega kluba je bil gojiti nogomet in vse športne panoge, ki so povezane z njim.

Mija Mravlja je obdelala zapisnike občinskega odbora mesta Kranja za leto 1919. To leto je bilo namenoma izbrano, saj gre za prvo leto po končani prvi svetovni vojni. Z zapisniki mestne uprave, katere gradivo je dokaj popolno ohranjeno in ga je več kot 40 tekočih metrov, je poskušala pokazati utrip mesta. Razprava ima značaj objave virov, saj je k zapisnikom, ki so v prispevku natisnjeni, pridanih lepo število opomb, ki podrobneje na osnovi literature in drugih virov osvetljujejo dogajanje v Kranju. Opombe nas seznanijo z vrsto personalnih, komunalnih in ozemeljskih, gospodarskih in drugih problemov takratnega Kranja.

Marija Perko je obdelala Lekarnarsko zbornico v Ljubljani v tridesetih letih 20. stoletja, katere predhodniki so bili lekarnarski gremiji ali združenja. Iz razprave izvemo, da je bila v tem času Dravska banovina zasičena s številnimi lekarnami. Privatni lekarnarji, katerih koncesija je bila proizvajati »strupe, zdravila, specialne tvarine in preparate za zdravila«, so se ves čas upirali industrijski izdelavi zdravil ter hudi državni konkurenci, ki se je odražala v ustanavljanju bolniških blagajn in humanitarnih zavodov.

Marko Polenšek je proučil javno zdravstveno službo v novomeškem okraju med obema svetovnima vojnoma. Ugotavlja, da je bila ena od posledic svetovne gospodarske krize tudi poslabšanje zdravstvenega stanja prebivalstva, v glavnem zaradi pomanjkanja in lakote. Vse to je pripeljalo, da je bilo zdravstveno stanje na Dolenjskem ta čas med naj-

slabšimi v Sloveniji. Veliko je k temu prispeval tudi alkoholizem. V nadaljevanju je avtor opisal razvoj posameznih zdravstvenih ustanov na Dolenjskem.

Jože Podpečnik je na osnovi podatkov, ki jih je našel v šolskih kronikah, obdelal dogodke v Šentvidu nad Ljubljano do vključno leta 1957, ko je bila izvedena šolska reforma. Najprej opiše šolske kronike kot zelo dober zgodovinski vir, ne le za preučevanje zgodovine krajevnih šol, temveč tudi kraja, v katerem šola stoji in ugotavlja, da »... ne samo nekdanji pisci kronik, ampak tudi današnji bralec, strokovnjak ali laik, se nenavadno spoštljivo obnaša do tega arhivskega vira...«

Branko Šuštar je predstavil skrb Ljubljancev jeseni 1945 in spomladi 1946, ki se kažejo v zapisniku takratnih zborov volilcev. Ugotavlja, da je v vrsti takratnih zborovanj in množičnih manifestacij pri zborih volilcev »... zanimiva zlasti diskusija...«, saj so se ljudje dostikrat pogovorili o tem, kar jih je težilo. Zbori volilcev so se namreč poleg političnih lotevali zlasti številnih življenjskih problemov vse od lokalnega gospodarstva preko težav s preskrbo in trgovino do prosvete, zdravstva, kulture itd. V nadaljevanju je obdelal zbornice volilcev po posameznih četrtih, kakor je bila takrat Ljubljana upravno razdeljena.

Ljiljana Šuštar je obdelala dejavnost sindikalnih organizacij v Ljubljani v prvih letih po končani 2. svetovni vojni. Že sredi maja 1945 so se delavci in nameščenci organizirali v organizacijo, ki se je imenovala Enotna strokovna zveza delavcev in nameščencev Jugoslavije za Slovenijo. V prispevku so opisani načini, kako so se sindikalne organizacije organizirale in njihova zlasti politična dejavnost, med katero lahko štejemo tudi prostovoljno udarniško delo in s tem povezano imenovanje udarnikov in številna delovna tekmovanja. Pozabiti pa ne gre niti na kulturno delo delavskih organizacij.

Zadnji prispevek v zborniku je napisal *Dušan Bahun*, ki nam predstavi vire za proučevanje gospodarskega razvoja, ki se nahajajo v fondu ljubljanskega okraja za obdobje od leta 1955 do 1965. Na sejah okrajnih organov so »... načrtno obravnavali prav vse zadeve, ki se nanašajo na razvoj gospodarstva... na območju okraja...«

Na koncu lahko zaključimo, da je zbornik pester in vsebinsko bogat, prav vsak prispevek pa je nastal kot rezultat proučevanja arhivskega gradiva, ki ga hrani naš arhiv.

Janez Kopač

Franc Puhar: Obrtništvo v Kranju od rokodelskih cehov do danes, Kranj 1988, 97 str.

V založništvu Obrtnega združenja Kranj je Franc Puhar pripravil zgoščen zapis o razvoju obrti na območju Kranja. V uvodnih mislih avtor ugotavlja, da tudi razvoj obrtništva dokazuje, da je »... naše

zaostajanje za državami zahodne Evrope prisotno že stoletje in več...« (str. 5).

V prvem poglavju nas avtor na kratko popelje od cehovske obrtne organiziranosti do stanja kranjske obrti po končani prvi svetovni vojni. Razpad avstro-ogrske monarhije, razdejanja prve svetovne vojne in nizka kupna moč Kranjčanov so močno odsevali v izredno slabih gospodarskih razmerah v takratnem Kranju in okolici. To je bilo obdobje, ko je kranjsko obrtništvo stagniralo, na nekaterih področjih celo nazadovalo, kar se je primerilo tudi tradicionalnemu žimarstvu in sitarstvu v Stražišču pri Kranju. Tudi zamisel, da bi v Kranju organizirali večji puškarski obrat, saj se je v mesto po končani prvi svetovni vojni zateklo večje število boroveljskih puškarjev, ni uspela, »... ker so v Beogradu ocenili, da je Kranj preblizu državne meje...« (str. 14). Tudi zaradi zelo hitrega industrijskega razvoja Kranja od dvajsetih let 20. stoletja naprej se obrt v mestu ni uspešno razvijala, čeprav je bilo leta 1930 v Kranju kar 177 rednih obrtnikov, največ čevljarjev, mizarjev, krojačev, mesarjev in pekov. Stanje obrti tega leta pa tudi za leto 1936 avtor nazorno ilustrira s preglednicami. V nadaljevanju ugotavlja, da so bili pred drugo svetovno vojno kranjski obrtniki tudi organizacijsko slabo povezani, saj kljub precejšnjemu številu obrtnikov niso imeli svojega predstavnika v Neodvisni obrtni zbornici za Dravsko banovino v Ljubljani, ki so jo ustanovili januarja 1941.

V nadaljevanju Franc Puhar obdelava razvoj obrti v Kranju od osvoboditve do današnjih dni. Ugotavlja, da so bile prva leta po osvoboditvi potrebe po obrtniških uslugah v mestu zelo velike. Obrt so pospeševali tudi tedanji lokalni upravni organi. Zaradi pregleda nad obrtno dejavnostjo so morali obrtniki svojo obrt na novo prijaviti in so morali pristojnim upravnim organom ljudske oblasti predložiti »matični list za rokodelske in njim slične proizvajalne obrti«. V tem poglavju avtor objavlja preglednico obrti za leto 1946 pa tudi preglednico »socialistično perspektivnih obrtnih delavnic«, to je državnih obrtnih delavnic, ki so delovale na današnjem območju občine Kranj. Avtor ugotavlja, da se je med obrtniki prav z ustanovitvijo socialistično perspektivnih delavnic »... in sočasnim nasilnim ustanavljanjem kmetijskih obdelovalnih združenj... večalo nezaupanje in dvom v bodočnost...« (str. 26). Hkrati so »... vsakodnevne težave in nerazumevanja zasebno obrtništvo spravili v položaj nezaupanja in dvomov v svojo prihodnost...« (str. 27), kar je imelo za posledico dolgotrajno stagnacijo obrti v mestu, ki jo je povzročalo še pomanjkanje materiala, davčna politika, šušmarstvo in pomanjkanje delovne sile.

V letih po drugi svetovni vojni je število prebivalstva in zaposlenih v mestu hitro naraščalo, kar je predstavljalo objektivno dobre pogoje za razvoj obrti. Vendar kranjsko obrtništvo ni moglo napredovati, med drugim tudi zato, ker se je precejšnje število obrtnikov zaposlilo v kranjski industriji.

Nove tehnologije po vojni so pripeljale do propada

nekaterih nekdanjih pomembnih obrti, npr. krojaštva, čevljarstva, mizarstva itd. V naslednjih letih so prenehali delovati skoraj vsi kranjski mlini, kar avtor ilustrira s preglednico mlinov za leto 1960, ko je na območju občine mlelo še 44 mlinov, ob koncu leta 1987 pa so delovali samo še trije. Podobno se je zgodilo tudi z žagarsko obrtjo. Žage »... niso zamrle, ampak so bile enostavno odpravljene...« (str. 31).

V razpravi se srečamo z opisom in vzroki nastanka novih obrti, ki jih v zadnjih letih dopolnjujejo še popoldanske obrti. Te zlasti opravljajo usluge, ki jih redna obrt premalo ali sploh ne pokriva. Avtor ta pojav razlaga tudi kot odraz splošnih družbenih razmer, ko nekateri redno zaposleni na ta način rešujejo svoje vsakdanje materialne težave.

V zadnjem delu razprave avtor polemizira s trenutnim mišljenjem, da je mogoče s pospeševanjem drobnega gospodarstva reševati tudi trenutno precejšnjo brezposelnost in dodaja še nekaj napotkov za pospešitev kranjske obrti, med drugim tudi z ureditvijo obrtniške davčne politike.

Kot dodatek je v knjigi seznam vseh obrtnikov po strokah na območju današnje občine Kranj ob koncu leta 1987.

Razprava Franca Puharja Obrtništvo v Kranju od rokodelskih cehov do danes je pomemben prispevek za poznavanje razvoja kranjske obrti, še zlasti za obdobje po končani drugi svetovni vojni.

Janez Kopač

Vlado Valenčič, Zgodovina ljubljanskih uličnih imen. Ljubljana: Partizanska knjiga, Znanstveni tisk in Zgodovinski arhiv Ljubljana, Gradivo in razprave 9, 1989, 260 strani

Knjiga staroste zgodovinarjev Ljubljane dr. Vlada Valenčiča je rezultat njegovega dolgoletnega dela na arhivskem gradivu in z njegovimi uporabniki, ki so se marsikdaj zanimali za ulična imena in njihove spremembe, ter sodelovanja v komisiji za imenovanje uličnih imen pri mestu Ljubljana. Leta 1980 izdana publikacija »Ljubljanske ulice«, ki je bila zamišljena kot priročnik s štirimi kartami, ima kratek historični uvod izpod Valenčičevega peresa, ki je dal slutiti, da je imel avtor zbranega mnogo več gradiva. In to gradivo je prezentirano v knjigi, ki jo je izdala Partizanska knjiga v sodelovanju z Zgodovinskim arhivom Ljubljana, likovno pa jo je opremil arhitekt Janez Suhadolc.

Razvoj ljubljanskih uličnih imen od prvih krajevnih omemb v 12. stoletju do sprememb lanskega leta je časovni okvir avtorjevega zanimanja, prostorsko pa se omejuje bolj na mestno območje, ki ga je imela Ljubljana do druge svetovne vojne, po letu 1955 celo na ožje mestno središče. Celoten pregled v Ljubljani dostopnega arhivskega gradiva je omogočil avtorju kritične popravke mnogih starejših trditev, pri po-

manjkljivih podatkih pa dopušča možnost dopolnil na podlagi bodočih raziskav. Delo ni priročnik, čeprav bo koristilo mnogim, da se informirajo o razvoju oznak posameznih ulic, trgov, cest, ampak je v tekočem in berljivem jeziku napisana monografija o razvoju ljubljanskih uličnih imen. In še več. To ni samo zgodovina teh imen, temveč skozi njo svojevrsten vpogled v zgodovino mesta, saj so se različni družbeni, narodni, politični in drugi pretresi kot tudi kulturni in civilizacijski odnosi Ljubljančanov oziroma njihovih oblastnih predstavnikov odražali in se odražajo tudi danes na tem področju. Knjiga nas prepriča o stalnih spremembah uličnih poimenovanj, čeprav si danes želimo ohranitev in povrnitev starih nazivov za marsikatero ljubljansko ulico. Tu ne gre za nostalgijo, ampak za del splošnega prebujanja zgodovinske zavesti v današnjem času, ki se začenja zavedati marsikaterih napak v vrednotenju dela posameznikov in stanov v preteklosti z željo, da dobijo svoje obeležje tudi v poimenovanju mestnih ulic. In tudi zaradi tega je Valenčičeva knjiga izšla v pravem trenutku.

Naredimo kratek sprehod skozi knjigo.

Krajevno ime Ljubljana, v nemški obliki Laybach (1146), dve leti kasneje v slovenski Luwigana, je najstarejša krajevna omemba, vezana na grad in svet pod njim v srednjem veku. Do druge polovice 18. stoletja so imena mestnih predelov, trgov in ulic temeljila na krajevnih značilnostih, marsikdaj so bila odraz ljudske hudomušnosti kot npr. imeni Rožna in Hrenova ulica, ki sta označevali zanemarjeni del mesta. To hudomušnost srečamo tudi kasneje v imenih Babja dolina, Pasja ulica itd. Mnoga starejša imena so se na srečo ohranila do danes. Kateri Ljubljančan ne pozna imen: Stari trg, Novi trg, Poljane, Krakovo, Žabjak, Breg, Židovska ulica in še bi lahko naštevali, ki so bile omenjene že v najstarejših virih?

Prva numeracija hiš v Ljubljani je bila izvedena leta 1770, iz tega leta je tudi prvi seznam ljubljanskih hišnih posestnikov. V naslednjih desetletjih je nastalo še nekaj seznamov, ki so avtorju omogočili primerjavo in na teh analizah ustrezne sklepe. Poleg starih imen se v tem obdobju pojavijo nova, nemški nazivi se prepletajo s slovenskimi, vedno več je bilo tudi preimenovanj oziroma prenosov imen z ene na drugo ulico. To nas opozarja na previdnost pri uporabi virov. Od začetka 19. stoletja se je začela vmešavati v poimenovanja tudi državna oblast, kar je bilo razumljivo s stališča preglednosti v mestu. Uradno vsiljeni nazivi marsikdaj niso bili prevzeti pri prebivalstvu, ki je še naprej uporabljalo stara imena. Podobno kot danes, ko so med Ljubljančani zaradi različnih vzrokov v uporabi še stara imena (npr. Kongresni trg, Frančiškanska, Šempetrska ulica ipd.) Do srede 19. stoletja je imela večina ulic v mestnem središču svoja imena, manj ustaljenih imen je bilo v predmestjih, kjer so jih ceste in pota šele dobivala.

Leto 1848 je prineslo spremembe tudi na tem področju. Dotakratnim nemškim ali nemško pisanim slovenskim nazivom ljubljanskih »gas« — naziv gasa

je bil splošno uporabljen termin za ulice, so dodali še slovenske; veliko zaslug za uresničitev te ideje je imel dr. Janez Bleiweis.

Novost v označevanju so pomenila sedemdeseta leta, ko se je uveljavil t.i. Winklerjev sistem, ki je ostal v bistvu v veljavi do danes: številčenje ulic od mestnega središča s tem, da so liha števila na levi, soda pa na desni strani, trgi pa so se označevali krožno. To je bil tudi čas borbe med nemško in slovensko stranjo v mestnem vrhu, ki je z vso silovitostjo izbruhnila šele v naslednjih desetletjih, ki ga je dr. Valenčič obdelal v poglavjih z naslovoma: Boj za le slovenske ulične napise in Hribarjeva doba. Ta boj, v katerega so se vključevali tudi vidni slovenski možje kot npr. Fran Levstik, Anton Aškerc in drugi, je bil del prizadevanj za enakopravnost slovenskega jezika pri uradovanju in za t.i. slovenizacijo zunanjega izgleda Ljubljane. Odmeval je tudi v avstrijskem prostoru in Ljubljana ga je celo začela nekaj mesecev pred Prago. Izbojevan je bil leta 1908, ko je Ljubljana dokončno dobila samo slovenske ulične nazive.

Obdobje stare Jugoslavije je prineslo vedno večjo politizacijo v debatah o preimenovanju ali novih oznakah ljubljanskih uličnih imen. Interesi političnih strank in kasneje unitaristični pritisk države so se odražali tudi na tem področju. Mestne oblasti so v razne komisije za poimenovanje ulic pritegovale strokovnjake, med njimi je bilo veliko zgodovinarjev, z vso resnostjo pa so obravnavale predloge posameznikov in društev.

Vojna 1941–45 je dodala svoje. Italijanske okupacijske oblasti so pohitele, da so izbrisale ulična imena,

ki so bila povezana z bivšo Jugoslavijo. Izginiti so morali nazivi, povezani s srbskimi imeni ter imena iz političnega in kulturnega življenja slovanskih narodov. Nemška okupacija ni prinesla večjih sprememb.

Zato pa je povojno obdobje precej spremenilo ime na ulic, cest in trgov. Stari nazivi so bili zaradi neupoštevanja zgodovinskega izročila marsikdaj po krivici opuščeni. Velikokrat so s preimenovanjem pretrgali povezavo med nazivi ulice in okolja, izginiti so morali vsi ulični nazivi, povezani s cerkvenimi imeni in še bi lahko naštevali. Lokalni interesi so bili močni po letu 1955, ko je vsaka občina določevala imena, dokler ni bilo poimenovanje združeno na mestni ravni leta 1964. Kljub sodelovanju strokovnjakov, s marsikdaj zmagali interesi krajevnih skupnosti in razni politično obarvani predlogi, ki so postavili v zgodovino marsikateri stari naziv. Med zadnjimi tovrstnimi posegi lahko uvrstimo opustitev naziva Gradišče, ki je bil znan od 13. stoletja. Da bi se nekako oddolžili staremu imenu, so z njim poimenovali ozko dovozno uličico za ljubljansko Dramo.

Ker predstavlja knjiga po svoji tematiki in časovnem okviru delo, ki je zanimivo tudi za širši prostor, pogrešam daljši povzetek v nemškem jeziku. V ljubljanskih knjigarnah že dlje časa ni moč dobiti v uvodu omenjene publikacije Ljubljanske ulice, v kateri so bile tudi štiri karte Ljubljane iz let 1840, 1910, 1942 in 1978. Valenčičeva knjiga bi pridobila »uporabnost«, če bi imela eno ali dve karti kot vizualni pripomoček pri postavljanju posameznih ulic v prostoru.

Marjan Drnovšek

UDK 903.5(497.12 Novo mesto) Knez Tone, muzejski svetovalec, Dolenjski muzej, 68000 Novo mesto, Muzejska 7, YU Grobovi halštatskih aristokratov v Novem mestu Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 37, št. 3, 1989, str. 166—168, cit. lit. 8 Avtor v članku najprej opredeli pojem knežjih grobov v zahodnem halštatskem krogu in v Sloveniji ter razloži njihove razlike. Nato daje pregled in kratek opis petih doslej odkritih halštatskih knežjih grobov v Novem mestu.	UDK 929 Leonardo da Vinci: 627.43 Sitar Sandi, prof. umetnostne zgodovine, 61000 Ljubljana, Knezova 36, YU Leonardovo goriško jezero Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 37, št. 3, 1989, str. 169—172, cit. lit. 18 Leonardo da Vinci je med bivanjem v Benetkah leta 1500 izdelal projekt protiturske vodne zapore na prehodu s slovenskega Krasa v Furlansko ravnino. Iz avtentične dokumentacije je razvidno, da je tedaj obiskal tudi slovenske kraje in zbiral informacije pri tamkajšnjih prebivalcih, nato pa se je odločil za zaporo na lokaciji sotočja Soče in Vipave pri Gorici. Članek skuša precizirati to lokacijo s kartografsko simulacijo zajezenega območja ob različnih namestitvah in višinah vodnega jezua.
UDK 656.8(497.12)"17" Žontar Majda, muzejska svetovalka, Gorenjski muzej, 64000 Kranj, Tavčarjeva 43, YU Poštna zveze čez Gorenjsko na Koroško do začetka 19. stoletja Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 37, št. 3, 1989, str. 172—177, cit. lit. 15 V prispevku je obravnavan razvoj poštne prometa čez Gorenjsko na Koroško do začetka 19. stoletja. Ker so bile za napredek poštne prometa odločilnega pomena dobre ceste, je cestam čez ljubeljski in korenski prelaz avtorica namenila tudi ustrezen poudarek. Težišča v članku so na vzpostavljanju poštne zveze čez karavanška prelaza, prehod na vozno pošto in na ustanavljanje poštne postaje ter na delovanju pošte.	UDK 681.11(497.12 Ljubljana)"17" Bučič Vesna, muzejski svetovalec, Narodni muzej v Ljubljani, 61000 Ljubljana, Prešernova 20, YU Ljubljanski urarji v 18. stoletju Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 37, št. 3, 1989, str. 177—186, cit. lit. 88 Najstarejša poročila o urarstvu v Sloveniji izvirajo iz Ljubljane in tej obrti lahko sledimo nepretrgoma od 16. pa do konca 19. stoletja. Članek obravnava arhivsko izpričane urarske mojstre iz 18. stoletja, ki so delovali v našem glavnem mestu ali potovali skozi naše kraje, iskali meščanske pravice in obrtna dovoljenja in se z domačini tako asimilirali, da so samo še priimki spominjali na njihovo poreklo. Iz zapisnikov sej ljubljanskega mestnega sveta lahko sledimo izdelavi javnih ur na ljubljanskem gradu in na stolpiču magistrata ter njihova popravila in navijanje. Ohranjene hišne in žepne ure v naših muzejih in privatnih zbirkah s signaturami ljubljanskih mojstrov pričajo, da so v domačih delavnicah nastajali kvalitetni primerki umetniško izdelanih ur, ki po svojem videzu ne zaostajajo za svojimi graškimi in dunajskimi vzori. Z veliko arhivskimi podatki in ohranjenimi urami se odlikujejo člani urarske družine Hofman, ki jim v Ljubljani sledimo od dvajsetih let 18. do začetka 20. stoletja. Pregled arhivske dejavnosti v Ljubljani je pokazal, da so urarji razvijali svojo stroko skozi generacije v sorodstvenih povezavah in da je prehajanje obrtnega dovoljenja od očeta na sina zelo pripomoglo h kvalitetnemu razvoju v 18. stoletju še zelo spoštovane obrti.

UDC 656.8(497.12)"17"

Žontar Majda, Museum Advisor, Gorenjski muzej,
64000 Kranj, Tavčarjeva 43, YU

Mail Connections through Upper Carniola to Carinthia to the Beginning of the 19th Century

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 37, No. 3, 1989, pp. 172—177, cit. lit. 15

The article deals with development of mail delivery through Upper Carniola to Carinthia up to the beginning of 19th century. As well kept roads were of major importance for the progress of mail delivery the author pays suitable attention to the roads over the Ljubelj and Korensko sedlo mountain passes. The major stress in the article is on establishing mail-connections over the Karavanke mountain-passes, transition to vehicle mail delivery, establishing mail-stations and on functioning of post.

UDC 861.11(497.12 Ljubljana)"17"

Bučič Vesna, Museum Advisor, National museum in Ljubljana,
61000 Ljubljana, Prešernova 20, YU

Ljubljana Watchmakers in 18th Century

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 37, No. 3, 1989, pp. 177—186, cit. lit. 88

The oldest reports on watchmaking trade in Slovenia originate from Ljubljana. We can follow this trade continuously from 16th to the end of 19th centuries. The article deals with archivally testified watchmakers from the 18th century who worked in Ljubljana or travelled through our country, seeking citizen rights and trade licences, and having assimilated that only their surnames remind of their origin.

From the records of sessions of the Ljubljana Town council we can follow the making of public clocks on the Ljubljana castle and tower of the Town-hall, their repairs and winding. The preserved house and pocket clocks and watches in our museum and in private collections with signatures of the Ljubljana watchmakers prove that our workshops manufactured artistic examples of watches even to those from Vienna and Graz.

The watchmaking family Hofman from Ljubljana can be followed from the twenties of the 18th to the beginning of the 20th centuries and is characterised by many archival data and preserved watches.

A survey of archival activity in Ljubljana shows watchmakers developed their profession through generations within relative connections and that passing the trade-license from father to son helped to a quality development of trade in the 18th century still very respected.

UDC 903.5(497.12 Novo mesto)

Knez Tone, Museum Advisor, Dolenjski muzej,
68000 Novo mesto, Muzejska 7, YU

Graves of Hallstatt Aristocrats in Novo mesto

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 37, No. 3, 1989, pp. 166—168, cit. lit. 8

The author primarily defines the notion of princely graves in the west Hallstatt circle and in Slovenia and explains their differences. Then he gives a survey and brief description of the five so far discovered Hallstatt princely graves in Novo mesto.

UDC 929 Leonardo da Vinci: 627.43

Sitar Sandi, Prof. of Art History,
61000 Ljubljana, Knezova 36, YU

Leonardo's »gorniško jezero«

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 37, No. 3, 1989, pp. 169—172, cit. lit. 18

Leonardo da Vinci made during his staying in Venice in 1500 a project for defence against Turks — a water block on the territory transiting from the Slovene Karst to the Friulian plain. It is obvious — from authentic documentation — he then visited the Slovene lands and collected information from the inhabitants, and then decided for a block on location of confluence of Soča and Vipava at Gorica. The article tries to define the location with cartographic simulation of the barraged territory at different placing and heights of the water dam.

UDK 686.6(497.12 Zagorje)"1804/1928"

Valenčič Vlado, dr., znanstveni sodelavec v pokoju,
61000 Ljubljana, Tabor 10, YU

Steklarni v Zagorju

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 37, št. 3, 1989, str. 186—191, cit. lit. 24

Leta 1804 je država v Zagorju, kjer je imela premogovnik, zgradila steklarno, da bi izdelovala steklenino predvsem za potrebe svojega rudnika živega srebra v Idriji. Zaradi neuspešnega poslovanja je leta 1817 steklarno s premogovnikom prodala. Ko je leta 1843 oboje prevzela nova rudarska združba, je obratovanje steklarne ustavila in jo preuredila v cinkarno. Toda leta 1861 je zgradila novo tehnično popolnejšo steklarno, ki jo je leta 1880 s premogovnikom kupila Trboveljska premogokopna družba in jo še povečala. Leta 1912 je dala steklarno v najem (vrčki »Viljema Abela dediči«, lastnici steklarne v Hrastniku. Steklarna v Zagorju je obratovala do leta 1928.

UDK 364.65-058.866(497.12)

Golec Boris, študent, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino
61000 Ljubljana, Aškerčeva 12 YU

Tržaški in ljubljanski najdenčki v Kumljanskih hribih

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 37, št. 3, 1989, str. 192—202, cit. lit. 28

Avtor obravnava pritok, rejniško dobo ter nadaljno življenjsko pot tržaških in ljubljanskih najdenčkov, ki so bili rejenci v vaseh in zaselkih pod Kumom.

UDK 352.2(497.12 Gorenjska)"1900/1914"

Drnovšek Marjan, raziskovalni sodelavec, Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU,
61000 Ljubljana, Novi trg 4, YU

Prispevek k zgodovini izseljevanja iz Gorenjske pred prvo svetovno vojno s posebnim poudarkom na Škofji Loki

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 37, št. 3, 1989, str. 203—218, cit. lit. 86

Razprava prikazuje nekatere vidike izseljevanja iz Gorenjske do prve svetovne vojne, bolj ilustrativno kot analitično, saj je arhivsko in drugo gradivo za to vprašanje slabo ohranjeno in tudi še ne v celoti zbrano. Avtor podaja pregled dosedanjih rezultatov o ugotavljanju števila izseljencev na Gorenjskem na podlagi literature in arhivskega gradiva. Iz obeh regionalnih glasil »Gorenjec« (1900—) in »Sava« (1911—) je podan pregled odmevov o upadanju prebivalstva, o nezakonitem begu v Ameriko, o vabilih in svarilih in o uporabi izseljenstva v političnih spletkah. Avtor je spremljal tudi podobo Amerike v obeh glasilih. Na kratko pregleda omembe Gorenjcev v Trunkovi knjigi »Amerika in Amerikanci«, Celovec 1912. V zadnjem delu podrobneje obdelava izseljevanje iz Škofje Loke: vzroke, smeri in poklice izseljencev; objavlja tudi podroben seznam izseljencev. Sklep: Gorenjska ni bila vrhu izseljevalnega procesa, vendar je poznala vse njegove pojave oblike.

UDK 656.183(497.12 Ljubljana)"1896/1897"

Kambič Marko, dipl. pravnik, Arhiv SR Slovenije,
61000 Ljubljana, Zvezdarska 1, YU

Kolesarski red za mesto Ljubljana

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 37, št. 3, 1989, str. 218—225, cit. lit. 43

Že leta 1869 je ljubljanski mestni svet, zaradi negodovanja pešcev sprejel prepoved vožnje s kolesi po ljubljanskih ulicah. Skope določbe za kolesarje zasledimo leta 1891 v »Službenem navodilu redarjem deželnega stolnega mesta Ljubljane«. Na seji občinskega sveta 7. julija 1896 so sprejeli »Kolesarski vozni red za mesto Ljubljano«, vendar ga v pričakovanju višje norme niso poslali v »potrditev«. V maju leta 1897 je policijski komisar sestavil nov načrt kolesarskega reda na podlagi »Kolesarskega reda za Kranjsko« in ob upoštevanju »Kolesarskega reda za Nižnje Avstrijsko«. Policijski odsek se je ravno takrat ukvarjal z izdelavo »Cestno policijskega reda za deželno stolno mesto Ljubljano« in je »vožnjo na biciklih« uvrstil v omenjeni red. Na seji občinskega sveta 10. septembra 1897 so red sprejeli. Tako so kolesarske norme našle svoje stalno mesto v pravnem redu ljubljanske mestne avtonomije.

UDC 325.2(497.12 Gorenjska)"1900/1914"

Drnovšek Marjan, Research Collaborator, Institute for Slovene Emigration Research,
ZRC SAZU,
61000 Ljubljana, Novi trg 4, YU

**A Contribution to the History of Emigration from Upper Carniola (Gorenjska) Before
World War I with special Emphasis on Škofja Loka**

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 37, No. 3, 1989, pp. 203—218, cit. lit. 86

The treatise gives some aspects of emigration from the Upper Carniola up to World War I, more illustratively than analytically as archival and other documentation on this matter is not satisfactory preserved and not yet wholly collected. The author gives a survey of the results of establishing the number of emigrants from Upper Carniola on basis of literature and archival documents. From both regional gazettes »Gorenjec« (1900—) and »Sava« (1911—) a survey is made: on decrease of population, illegal escape to America, invitations, warnings, and the use of emigration in political plots. The author follows the vision of America, presented in both gazettes. He briefly surveys the Upper Carniolans mentioned in Trunk's book »America and Americans«, Celovec 1912. In the last part he gives a detailed analysis of emigration from Škofja Loka: reasons, directions, professions of emigrants; a detailed list of emigrants is also included. Conclusion: Upper Carniola was not at the top of emigration process but knew all it's forms.

UDC 656.183(497.12 Ljubljana)"1896/1897"

Kambiž Marko, Lawyer, Archive of SR Slovenia,
61000 Ljubljana, Zvezdarska 1, YU

Cycling Regulations for the Town of Ljubljana

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 37, No. 3, 1989, pp. 218—225, cit. lit. 43

Already in 1869 the Town-council of Ljubljana — because of displeasure of pedestrians — prohibited cycling through the streets of Ljubljana. We find regulations for bike riders in the »Official Instructions for Constables of the Provincial capital Ljubljana« from 1891. On town council meeting on 7th July 1896 »Cycling Regulations for the town of Ljubljana« were accepted but in expectation of higher normatives not confirmed. In may 1897 the police commissioner made a new plan for cycling regulations on basis of the »Cycling orders for Carniola« and considering »Cycling orders for Lower Austria«. The police department at that time worked on the Traffic police orders for the provincial capital Ljubljana" and thus included »bike riding« into the mentioned regulations, which were accepted on the 10th September 1897 on the Communal council. Cycling normatives thus found their permanent place in juridical regulations of the town autonomy.

UDC 686.6(497.12 Zagorje)"1804/1928"

Valentič Vlado, Dr., Retired Scientific Collaborator,
61000 Ljubljana, Tabor 10, YU

Two Glass-Factories in Zagorje

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 37, No. 3, 1989, pp. 186—191, cit. lit. 24

In 1804 the state built in Hrastnik, where it had coal-mines, a glass-factory to produce glass-ware primarily for the needs of its mercury mines in Idrija. On account of unsuccessful operating the glass-factory and coal-mines were in 1817 sold. When in 1843 a new mining company took over both, it shut the glass-factory down and conversed in into a zinc-factory. In 1861 it built a technically improved glass-factory, which was — together with the coal-mines — in 1880 bought by the Trbovlje Mining company. In 1912 the glass-factory was leased to Viljem Abel and Heirs company, the owner of the glass-factory in Hrastnik. The glass-factory in Zagorje operated until 1928.

UDC 364.65-058.866(497-12)

Golec Boris, Student, History Dept. at the Faculty of Arts,
61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, YU

Triest and Ljubljana Foundlings in Kumljan Hills

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 37, No. 3, 1989, pp. 192—202, cit. lit. 28

The author deals with the influx, forestin period and further life of Triest and Ljubljana foundlings who were wards in villages and hamlets under Kum.

UDK 940.47(497.12 Ljubljana) Brodnik Vilma, prof. zgodovine, 61210 Ljubljana Šentvid, Medno 22, YU Preskrba beguncev in vojnih ujetnikov v Ljubljani med prvo svetovno vojno Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 37, št. 3, 1989, str. 226—230, cit. lit. 31 S potekom vojnih operacij na vzhodni fronti so državne oblasti evakuirale prebivalce iz Galicije in Bukovine po posameznih deželah monarhije, z vstopom Italije v vojno maja 1915 pa se je umikalo z območij bojev ob Soči tudi civilno prebivalstvo. Del teh beguncev je našel zatočišče v Ljubljani. Za opravljanje delovne dolžnosti so deželne oblasti odredile Ljubljani tudi vojne ujetnike, ki se jim je glede preskrbe godilo slabše, kot pa beguncem. Avtorica obravnava predvsem probleme preskrbe tega dela začasnega prebivalstva Ljubljane.	UDK 347.27(497.12 Dol pri Ljubljani)“1918/1941“ I. Lazarevič Žarko, asistent, Inštitut za sodobno zgodovino, 61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1, YU Zadolževanje kmetov v katastrski občini Dol pri Ljubljani po zemljiški knjigi v letih 1918—1941 Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 37, št. 3, 1989, str. 231—237, cit. lit. 4 Avtor na podlagi bremenskih vpisov v zemljiško knjigo katastrske občine Dol pri Ljubljani analizira posestno strukturo, potek zadolževanja kmetov, vračanje dolgov in izplačevanje dednih terjatev, strukturo kmečkih dolgov, deleže zadolženih kmetov in deleže dolga posameznih kategorij kmetov v skupnem kmečkem ter primerja stopnje zadolženosti glede na hektar posesti in na kmetijo v medvojnem obdobju v tej katastrski občini, ki leži vzhodno od Ljubljane v dolini Save.
UDK 061.23:63(497.12)“193“ Vidovič-Miklavčič Anka, višja strokovna sodelavka Inštituta za sodobno zgodovino, 61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1, YU Vloga in organizacijski razvoj Zveze absolventov kmetijskih šol (ZAKŠ) in Zveze absolventk kmetijsko-gospodinskih šol (ZAKGŠ) na Slovenskem v zadnjem desetletju stare Jugoslavije Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 37, št. 3, 1989, str. 238—247, cit. lit. 94 Na podlagi gradiva iz Arhiva SR Slovenije (fond Društvena pravila in Društva) ter časopisnih virov je orisan za obdobje tridesetih let organizacijski razvoj ZAKŠ in ZAKGŠ. Obe organizaciji sodita med doslej še neraziskana društva. ZAKŠ je imela skoraj v vseh okrajih največkrat po eno podružnico in je štela nad 1000 članov, medtem ko je ZAKGŠ imela le malo podružnic in še te so zajemale po več okrajev. Vredna naše pozornosti je zlasti ZAKŠ, ki so kot »kmečki šolanci« v prvih letih utrjevanja svoje organizacije skušali z gibanjem okoli glasila »Brazda« združiti vse kmečke ljudi v složno slovensko kmečko stanovsko organizacijo v duhu Krekovega pluralizma. Obenem pa udeležati Krekove zahteve iz Socialnega načrta slovenskih delavskih stanov (Kmečki stan).	UDK 329.17(497.12)Orjuna “1923/24“ Melik Jelka, dipl. pravnik, samostojni svetovalec Arhiva SR Slovenije, 61000 Ljubljana, Zvezdarska 1, YU Orjunaši na sodišču Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 37, št. 3, 1989, str. 247—253, cit. lit. 20 Na podlagi izbranega gradiva Deželnega sodišča v Ljubljani obravnava avtorica dejavnost Organizacije jugoslovanskih nacionalistov v Sloveniji v letih 1923/24. Jasno je razvidno, kako je v začetku uživala podporo države v političnem in fizičnem boju proti vsem tistim, ki so po njenem mnenju slabili moč države ali sodelovali s tistimi, ki so si prilastili dele slovenskega ozemlja. Ko pa je organizacija rasla državi čez glavo, je tudi ta spremenila svoj odnos do nje in jo končno prepovedala.

UDC 061.23:63(497.12)"193"

Vidovič-Miklavčič Anka, Superior Expert Collaborator at the Institute for Modern History,
61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1, YU

The Role and Organisational Development of the Association of Graduates from Agricultural Schools (Zveza absolventov kmetijskih šol — ZAKŠ) and the Association of Graduates from Agricultural House-Hold Schools (Zveza absolventk kmetijsko-gospodinjstkih šol ZAKGŠ) in Slovenia in the Last Decade of Old Yugoslavia

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 37, No. 3, 1989, pp. 238—247, cit. lit. 94

On basis from materials from the Archive of SR Slovenia (: Society Rules and Societies — fond Društvena pravila in Društva) and newspaper sources the article describes — for a 30 years period — the organisational development of ZAKŠ and ZAKGŠ. Both organisations belong to the not yet researched societies. ZAKŠ had in majority of the counties one branch and over 1000 members while ZAKGŠ had few branches of which each covered several counties. Worth our attention is ZAKŠ which tried in the first year of its consolidation — with the movement around the magazine »Brazda« — to join all peasants into a united Slovene peasantry organisation in the spirit of Krek's pluralism and at the same time put into practice Krek's demands from the Social plan of the Slovene labour-classes.

UDC 329. 17(497.12)Orjuna "1923/24"

Melik Jelka, Lawyer, Adviser at the Archive of SR Slovenia,
61000 Ljubljana, Zvezdarska 1, YU

»Orjunaši« at Court

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 37, No. 3, 1989, pp. 247—253, cit. lit. 20

On basis of selected documentation of the Provincial Court in Ljubljana the author deals with the activity of the Organisation of Yugoslav nationalists (Organizacija jugoslovanskih nacionalistov) in Slovenia in 1923/24. It is clearly seen the organisation had at its beginning full support of the state in political and physical fight against all who were to the organisation's opinion weakening the strength of the state or were collaborating with those who appropriated parts of Slovene territory. With becoming troublesome to the state, its relation towards the organisation altered until it was finally forbidden.

UDC 940.47(497.12 Ljubljana)

Brodnik Vilma, History Professor,
61210 Ljubljana Šentvid, Medno 22, YU

Supplying Refugees and War Captives in Ljubljana During World War I

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 37, No. 3, 1989, pp. 226—230, cit. lit. 31

During the course of war operations on the East front the state government evacuated inhabitants from Faličija and Bukovina to individual countries of the Monarchy; by entrance of Italy into war in may 1915 the civilians from the territories of combats at Soča river withdrew as well. Part of those refugees found shelter in Ljubljana. The provincial government decreed the war captives in Ljubljana for labour. Considering supply the war captives were not taken as good care of as the refugees. The author deals primarily with problems with supplying those temporary inhabitants of Ljubljana.

UDC 347.27(497.12 Dol pri Ljubljani)"1918/1941"

Lazarevič Žarko, Assistant, Institute for Modern History,
61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1, YU

Indebtedness of Peasants in the Cadastral Commune Dol at Ljubljana by the Cadastral Book in the Years 1918—1941

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 37, No. 3, 1989, pp. 231—237, cit. lit. 4

The author analyses on basis of debit records into the cadastral book of Dol at Ljubljana — the land property structure, the course of indebting of peasants, retaliating debts, paying out hereditary claims, the structure of peasant debts, shares of indebted peasants and shares of debt of individual categories of peasants in the collective peasant debt — and compares the degree of indebtedness per hectare of property and per farm in the between wars period in the above mentioned cadastral commune east from Ljubljana in the valley of the Sava river.

UDK 725.74(497.12 Ljubljana)"1929" Rozman Boris, arhivist, Zgodovinski arhiv Ljubljana, 61000 Ljubljana, Mestni trg 27, YU Gradnja kopališča športnega kluba Ilirije Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 37, št. 3, 1989, str. 253—258, cit. lit. 26 V prispevku avtor opisuje gradnjo kopališča športnega kluba Ilirije leta 1929, ki je bilo takrat najmodernejše na Balkanu in je povzročilo pravo revolucijo v razvoju slovenskega in jugoslovanskega plavanja.	UDK 763:929 Dorfmeister V. Golob France, dr., konservator, Slovenski etnografski muzej v Ljubljani, 61000 Ljubljana, Prešernova 20, YU Grafična upodobitev »Zerkveno shegnanje per svetim Roku nad Ljublano« Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 37, št. 3, 1989, str. 258—263, cit. lit. 33 V pričujočem sestavku je predstavljena grafična upodobitev »Cerkvenega žeganja pri sv. Roku nad Ljubljano«, delo Vincenca Dorfmeistera. Rojen je bil na Dunaju (1774) in umrl v Ljubljani (1839). Bil je učitelj risanja na ljubljanski realni in liceju. Ta črno-bela, kasneje pobarvana litografija je bila odtisnjena v ljubljanski tiskarni Rozalije Eger in &, med leti 1834 in 1839. Na litografiji je Vincenc Dorfmeister upodobil cerkev sv. Roka, mežnarijo, odprte pivnice in bližnjo okolico z žanrskimi prizori, ter množico romarjev.
UDK 75:391"17" Vrišer Andreja, mag., višji kustos, Pokrajinski muzej v Mariboru, 62000 Maribor, Grajska ul. 2, YU Noša na dornavskih tapetah Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 37, št. 3, 1989, str. 263—266, cit. lit. 11 Poslikane tapete iz graščine Dornava pri Ptuj, so delo treh različnih avtorjev, tapete v eni sobi je 1749 naslikal Heinrich Stadler. Tapete v dveh sobah prikazujejo plemiško družbo pri zabavi in družabnih igrah, v tretji sobi so folklorni motivi iz življenja Kitajcev. Avtorica članka se ustavlja ob noši plemiške družbe, opozarja na francoske vzore in razčlenjuje poreklo posameznih upodobljenih oblačil.	UDK 886.3.09 Grdina Igor, asistent, Filozofska fakulteta, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, YU Podoba Žida v slovenski literaturi Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 37, št. 3, 1989, str. 267—277, cit. lit. 35 Na podlagi reprezentativnega toka slovenske literature od Prešerna dalje avtor obravnava odnos do Židov, ki je poleg nestrpnosti in žaljivega odnosa poznal tudi strpnejše tone.

UDK 75:391"17"

Vrišer Andreja, Superiour Curator, Provincial Museum in Maribor (Pokrajinski muzej v MB), 62000 Maribor, Grajska ul. 2, YU

Costume on Dornava Wall-Paper

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 37, No. 3, 1989, pp. 263—266, cit. lit. 11

The decorations on wall-paper from the manor Dornava by Ptuj are the work of three different authors; the wallpaper in one room in 1749 painted by Heinrich Stadler; the paintings in two rooms show the noble society during entertainment and parlour games, in another room are folklore motives from lives of Chinese people.

The author pays attention to the costumes of the nobility, the French influence, and analyses the origin of individual represented garments.

UDC 886.3.09

Grdina Igor, Assistant, Faculty of Arts, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, YU

The Image of a Jew in Slovene Literature

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 37, No. 3, 1989, pp. 267—277, cit. lit. 35

On basis of representative Current of Slovene literature from Prešeren on the author deals with the relation towards Jews which were — beside intolerance and insult — as well of tolerant character.

UDC 725.74(497.12 Ljubljana)"1929"

Rozman Boris, Archivist, Historical Archive Ljubljana, 61000 Ljubljana, Mestni trg 27, YU

Building the Ilirija Sports Club Swimming-Pool

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 37, No. 3, 1989, pp. 253—258, cit. lit. 26

In his contribution the author describes the building of the club's swimmingpool in 1929 which was at the time the most modern on Balkan and caused a revolution in the development of Slovene and Yugoslav swimming.

UDC 763:929 Dorfmeister V.

Golob France, Dr., Conservator, Slovene Ethnographic Museum in Ljubljana, 61000 Ljubljana, Prešernova 20, YU

Graphic Representation of »Zerkveno shegnanje per svetim Roku nad Ljublano«

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 37, No. 3, 1989, pp. 258—263, cit. lit. 33

The article describes graphic representation of »Cerkveno žegnanje pri sv. Roku nad Ljublano«, the work of Vincenc Dorfmeister. He was born in Vienna (1774) and died in Ljubljana (1839). He was a drawing teacher at the Ljubljana non-classical secondary school and at the lyceum.

This black and white, later coloured, litography was imprinted in the printinghouse of Rozalija Eger & in Ljubljana, between the years 1834 and 1939. The litography of V. Dorfmeister presents the church of sv. Rok, open taverns, the surroundings and a mass of pilgrims.

UDK 325.2(497.12):059

Vovko Andrej, mag., višji raziskovalni sodelavec, Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, 61000 Ljubljana, Novi trg 4, YU

Izseljensko vprašanje v Koledarjih Družbe sv. Cirila in Metoda

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 37, št. 3, 1989, str. 278—286, cit. lit. 21

Slovenska šolska narodnoobrambna organizacija Družba sv. Cirila in Metoda je poleg svojega osnovnega namena: ustanavljanja in vzdrževanje mreže slovenskih zasebnih otroških vrtcev in šol posvečala svojo pozornost tudi drugim perečim vprašanjem, med njimi tudi izseljenstvu. V Koledarjih Družbe sv. Cirila in Metoda zasledimo več člankov, ki obravnavajo različna vprašanja slovenskega izseljenstva. Prvi prispevki se pojavljajo že v času Avstro-Ogrske, večina pa jih je iz druge polovice tridesetih let 20. stoletja. Za prve prispevke je značilno zlasti, da so pisani bolj leposlovno in nekoliko čustveno, za druge pa, da so nastali na podlagi virov in literature ter da so pisani v liberalnem, »jugoslovanskem« duhu. Veliko pozornosti je posvečeno vzrokom izseljevanja, odvrčanju od izseljevanja, posledicam svetovne gospodarske krize na izseljevanje in življenje izseljencev ter številu izseljencev in njihovi organiziranosti po posameznih državah. Posebne pozornosti so deležni slovenski izseljenci v Westfaliji in v Belgiji. V zaključku članka avtor primerja med seboj števila izseljencev, ki jih za posamezne države ali celice ne navajajo pisci prispevkov v omenjenih koledarjih.

UDK 808.63-311(091)

Morato Nada, učiteljica zgodovine in zemljepisa
66310 Izola, Korte 44e, YU

Albucan in Korte

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 37, št. 3, 1989, str. 287—289, cit. lit. 36

Avtor članka obravnava na osnovi knjižnih in arhivskih virov razvoj toponimov Albucan in Korte v jugozahodnem delu Šavrinov nad Drnico in Sečoveljami.

UDK 929 Luckmann, družina: 338.1(497.12 Ljubljana)

Holz Eva, mag., višji raziskovalni sodelavec, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU, 61000 Ljubljana, Novi trg 4, YU

Zgodovina družine Luckmann

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 37, št. 3, 1989, str. 290—301, cit. lit. 27

Članek govori o vzponu družine Luckmann, ki je igrala v gospodarskem razvoju Ljubljane v drugi polovici 19. in v začetku 20. stoletja kar pomembno vlogo.

UDK 061.25:371.1(497.12)“1889“

Hojan Tatjana, bibliotekarska svetovalka, Slovenski šolski muzej,
61000 Ljubljana, Plečnikov trg 1, YU

Nekaj dokumentov ob stoletnici ustanovitve Zveze slovenskih učiteljskih društev

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 37, št. 3, 1989, str. 301—303, cit. lit. 10

22. in 23. aprila 1889 je bil v Ljubljani prvi občni zbor Zveze slovenskih učiteljskih društev. Prispevek poskuša s pismi in spomini nekaterih učiteljev prikazati razporeženje takratnega slovenskega učiteljskega in potek občnega zbora. Posebna pozornost je posvečena osrednjemu predavanju na občnem zboru: O reformi ljudske šole. V njem je goriški učitelj Andrej Gabršček predlagal nekaj sprememb osnovnošolskega zakona.

UDC 929 Luckmann, družina: 338.1(497.12 Ljubljana)

Holz Eva, M. A., Superior Research Collaborator, Historical Institute Milko Kos,
ZRC, SAZU,
61000 Ljubljana, Novi trg 4, YU

The History of Family Luckmann

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 37, No. 3, 1989, pp. 290—331, cit. lit. 27

The article shows the rise of family Luckmann who played an important role in the economic development of Ljubljana in the second half of the 19th and in the beginning of 20th centuries.

UDC 061.25:371.1(497.12)“1889“

Hojan Tatjana, Library Advisor, Slovene School Museum,
61000 Ljubljana, Plečnikov trg 1, YU

Some Document at the Hundredth Anniversary of Founding the Association of Slovene Teacher's Societies

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 37, No. 3, 1989, pp. 301—303, cit. lit. 10

The first general meeting of the Association of Slovene teacher's societies took place in Ljubljana on the 22nd and 23rd of April 1889. This contribution tries to show on basis of letters and memories of individual teachers the mood of that period among teachers, and the course of the meeting. Special attention is given to the central lecture on the meeting: On Reforming Public Education. In it the teacher from Gorica Andrej Gabršček suggested changes in the primary school law.

UDC 325.2(497.12):059

Vovko Andrej, M. A., Superior Research Collaborator, Institute for Slovene Emigration Research, ZRC SAZU,
61000 Ljubljana, Novi trg 4, YU

Emigration Question in Calendars of the Society of St. Ciril and Metod

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 37, No. 3, 1989, pp. 278—286, cit. lit. 21

The Slovene school national-defensive organisation Družba Sv. Cirila in Metoda (the Society of St. Ciril and Metod) paid its attention — beside its basic task: founding and maintaining a net of private Slovene nursery and primary schools — to other problems, among them to emigration as well. In the Calendars of the Society of St. Ciril and Metod we find articles on various questions concerning Slovene emigration. First contributions appear during Austro-Hungarian Monarchy; the majority are from the 2nd half of thirties of the 20th century. Characteristic for the first articles are literary and emotional manner of writing, and for later contributions that they were based on literature and sources and written in a liberal »Yugoslav« spirit. Much attention is paid to reasons for emigrating, consequences of World economic crisis for emigration and life of emigrants dissuading from emigrating, number of emigrants, their organising in individual countries. Special attention is paid to Slovene emigrants in Westfalia and Belgium. In conclusion the author compares the numbers of emigrants, quoted by various authors for individual countries or continents in the mentioned Calendars.

UDC 808.63-311(091)

Morato Nada, History and Geography Teacher,
66310 Izola, Korte 44e, YU

Albucan in Korte

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 37, No. 3, 1989, pp. 287—289, cit. lit. 36

The author deals on basis of literature and archival sources with the development of toponyms Albucan and Korte in the south-west part of Savrini above Drnica and Sečovelje.

UDK 940.4(497.12 Bela krajina)

Dražumerič Marinka, konservatorica za etnološko in umetnostno dediščino, Zavod za naravne in kulturne dediščine Novo mesto,
68000 Novo mesto, Kidričev trg 3, YU

Belokranjci — vojaki v 1. svetovni vojni

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 37, št. 3, 1989, str. 304—308

Prispevek predstavlja življenje, bojevanje, umiranje in vojno ujetništvo vojakov iz okolice Dragatuša v Beli krajini na vzhodnem in zahodnem bojišču ter bojiščih v Bosni in Srbiji za čas 1. svetovne vojne. Gradivo je črpano iz kronike župnije Dragatuš, ki jo je v tem času pisal župnik Josip Novak.

UDK 929 Žumer B.

Benedik Božo, pravnik v p.,
64260 Bled, Cankarjeva 7, YU

Jakob Žumer — župan v Gorjah

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 37, št. 3, 1989, str. 309—322, cit. lit. 8

Avtor oriše zasluge Jakoba Žumra, župana v Gorjah v letih 1875—1902 za odkritje soteske Vintgar, ki je postala znana turistična točka v tem delu Gorenjske.

UDK 929 Maister R.: 77

Vrišer Sergej, dr., profesor Filozofske fakultete v Ljubljani in ravnatelj Pokrajinskega muzeja v pokoju
62000 Maribor, Cankarjeva 25a, YU

Fotografije iz življenja generala Rudolfa Maistra

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 37, št. 3, 1989, str. 312—314

Članek kratko obravnava malo znane fotografije iz življenja Rudolfa Maistra. Gre za posnetke iz Maistrove mladosti in vojaškega življenja do leta 1918 in zadnjih let življenja do smrti 1934. Avtor omenja tudi osebne spomine na Maistra.

UDC 929 Maister R.: 77

Vrišer Sergej, Dr., Professor at the Faculty of Arts in Ljubljana and Retired Chairman of the Provincial Museum,
62000 Maribor, Cankarjeva 25a, YU

Photographies from the Life of Rudolf Maister

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 37, No. 3, 1989, pp. 312—314

The article briefly deals with less known photographs from the life of Rudolf Maister: photos from his youth and military life up to 1918 and last years of his life until his death in 1934. The author also mentions his personal memories regarding Maister.

UDC 940.4(497.12 Bela krajina)

Dražumerič Marinka, Conservator for Ethnologic and Art Heritage, Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Novo mesto,
68000 Novo mesto, Kidričev trg 3, YU

White Carniolians — Soldiers in World War I

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 37, No. 3, 1989 pp. 304—308

The contribution presents the lives, battles, dying and war captivity of soldiers from around Dragatuš in White Carniola on the East and West Battlefields and battlefields in Bosnia and Serbia during World War I. The materials are taken from the chronicle of the Dragatuš parish then written by the priest Josip Novak.

UDC 929 Žumer B.

Bendik Božo, Lawyer — retired,
64260 Bled, Cankarjeva 7, YU

Jakob Žumer — Mayor in Gorje

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 37, No. 3, 1989, pp. 309—322, cit. lit. 8

The author describes the merits of Jakob Žumer, mayor in Gorje in the years 1875—1902, for the discovery of the gorge Vintgar, which became a famous tourist attraction in that part of Gorenjska.

LETNO KAZALO

AVTORSKO KAZALO

ČLANKI IN RAZPRAVE

Vlasta Beltram: Povojni razvoj slovenske Istre — Koprski okraj 1945—1947 (s poudarkom na delovanju organov ljudske oblasti) — 108—116

Elica Boltin-Tome: Arheološke najdbe na morskem dnu slovenske obale — 6—16

Flavij Bonin: Izvoz vina iz Pirana v letih 1750—1780 — 49—52

Vilma Brodnik: Preskrba beguncev in vojnih ujetnikov v Ljubljani med prvo svetovno vojno — 226—230

Vesna Bučič: Ljubljanski urarji v 18. stoletju — 177—186

Zvona Ciglič: Socerb — 102—107

Darko Darovec: Obrambna organizacija komuna Koper pod Benečani — 27—37

Marjan Drnovšek: Prispevek k zgodovini izseljevanja iz Gorenjske pred prvo svetovno vojno s posebnim poudarkom na Škofji Loki — 203—218

Ferdo Gestrin: Pomorski promet v Trstu leta 1760 — 46—49

Boris Golec: Tržaški in ljubljanski najdenčki v Kumljanskih hribih — 192—202

France Golob: Grafična upodobitev »Zerkveno shegnanje per Svetim Roku nad Ljublano« — 258—263

Meika Gomhač: Poverjenišvo Pokrajinskega narodno-osvobodilnega odbora za Slovensko Primorje in Trst 1945—1947 — 116—123

Stane Granda: Prepri o nacionalni in državnopravni pripadnosti Istre v revolucionarnem letu 1848/49 — 66—75

Igor Grdina: Podoba Žida v slovenski literaturi — 267—277

Eva Holz: Istrske zdrahe ob koncu 18. stoletja — 66—75

Marko Kambič: Kolesarski red za mesto Ljubljano — 218—225

Tone Knez: Grobovi halštatskih aristokratov v Novem mestu — 166—168

Vilma Krapež — Ljuba Vrabec: Bibliografsko kazalo razprav, člankov in slik o južni Primorski v Kroniki od 1953 do 1988 — 143—150

Duša Krnel-Umek: Bibliografija sodelavcev projekta Kultura narodnostno mešanega ozemlja slovenske Istre 1957—1987 — 151—156

Žarko Lazarevič: Zadolževanje kmetov v katastrski občini Dol pri Ljubljani po zemljiški knjigi v letih 1918—1941 — 231—237

Branko Marušič: Zgodovina in zgodovinska veda ob slovenski zahodni meji v letu 1988 — 139—142

Gorazd Marušič: Koper v času Napoleona 1805/6—1813 — 58—66

Jelka Melik: Orjunaši na sodišču: 247—253

Drja Mihelič: K osvetlitvi nekaterih votlih mer srednjeveškega Pirana — 22—26

Darko Ogrin: Iz življenja komun v Bezovici — 96—101

Amalia Petronio: Caratteristiche fondamentali della nazionalità Italiana nella Repubblica socialista di Jugoslavia e Slovenia — 135—139

Boris Rozman: Gradnja kopališča Športnega kluba Ilirija — 253—258

Sandi Sitar: Leonardovo goriško jezero — 169—172

Marko Stokin: Severozahodna Istra v I. stoletju pred našim štetjem — 21

Branko Šuštar: Jos. Bertok — Kronika dvorazredne ljudske šole na Spodnjih Škofijah (Gradivo za podobo Škofij in Plavij v Slovenski Istri 1900—1913 — 76—96

Nadja Terčon: Razvoj industrijskega ribištva na slovenski obali 1945—1959 — 123—134

Vlado Valenčič: Steklarni v Zagorju — 186—191

Anka Vidovič-Miklavčič: Vloga in organizacijski razvoj Zveze absolventov kmetijskih šol in Zveze absolventk kmetijsko-gospodinskih šol na Slovenskem v zadnjem desetletju stare Jugoslavije — 238—247

Andrej Vovko: Izseljensko vprašanje v koledarjih Družbe sv. Cirila in Metoda — 278—286

Andreja Vrišer: Noša na dornavskih tapetah — 263—266

Salvator Žitko: Koprski obzidni pas in mestni tloris na karti Giacoma Fina iz leta 1619 — 37—45

Majda Žontar: Poštni promet čez Gorenjsko na Koroško do začetka 19. stoletja — 172—177

Matej Župančič: Prispevek k topografiji obale Miljskega polotoka — 16—20

ZAPISKI IN GRADIVO

Božo Benedik: Jakob Žumer — župan v Gorjah — 309—311

Marinka Dražumerič: Belokranjci — vojaki v I. svetovni vojni — 304—308

Tatjana Hojan: Nekaj dokumentov ob stoletnici ustanovitve Zveze slovenskih učiteljskih društev — 301—303

Eva Holz: Zgodovina družine Luckmann — 290—301

Nada Morato: Albucan in Korte — 287—289

IZ STARIH FOTOGRAFSKIH ALBUMOV

Sergej Vrišer: Fotografije iz življenja generala Rudolfa Maistra — 312—314

DELO NAŠIH ZAVODOV IN DRUŠTEV

Darko Darovec: Stari statuti Kopra, Izole in Pirana, Razstava Pokrajinskega arhiva Koper, Koper 1988 — 158—160

Mojca Ravnik: Razstava Sečoveljske soline včeraj—danes—jutri, Piran, Pomorski muzej Sergej Mašera 1987 — 157—158

Salvator Žitko in Darko Darovec: Ustanavljamo primorsko zgodovinsko društvo — 157

Majda Žontar: Razstava Gradovi na območju Kranja — 315

Majda Žontar: Razstava Iz zgodovine osnovne šole v Kropi — 316—317

POSVETI IN ZBOROVANJA

Jasna Horvat: Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem — 318—319

Branko Šuštar: Posvetovanje »Zgodovina šolstva in prosvete v Istri« — 320

JUBILEJI

Stane Granda: Visok življenjski jubilej Draga Mušiča — 321—322

Božo Otorespec: Dr. Sergij Vilfan — sedemdesetletnik — 322

Tone Pavček: Ob devetdesetletnici Zgodovinskega arhiva Ljubljana — 323—325

Peter Ribnikar: Ema Umek — jubilatka — 323—325

IN MEMORIAM

Ema Umek: Majda Smole — 328

NOVE PUBLIKACIJE

Janez Kopač: Zgodovinski arhiv Ljubljana (1898—1988), 161. zvezek zbirke vodnikov Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Maribor 1988, 59. str. (*Marjan Drnovšek*) — 338—339

Vlado Valenčič: Zgodovina ljubljanskih uličnih imen, Znanstveni tisk in Zgodovinski arhiv Ljubljana, Gradivo in razprave št. 9, Partizanska knjiga, Ljubljana 1989, 260 str. (*Marjan Drnovšek*) — 343—344

Fotoalbum izseljencev iz Benečije, S študijami o posameznih migracijskih obdobjih, Trst 1986, 177 str. (*Metka Gombač*) — 334—355

Trst 1941—1947: Od italijanskega napada na Jugoslavijo do mirovne pogodbe, Koper 1988, 253 str. (*Metka Gombač*) — 335—336

Andreina Jejčič: Slovanska tiskana beseda v tiskarnah na Primorskem 1607—1918 (bibliografija), Nova Gorica 1989, 181 str. (*Tajana Hojan*) — 164—165

Maja Žvanut: Knjige iz 16. stoletja v knjižnici Narodnega muzeja. Die Bücher des 16. Jahrhunderts in der Bibliothek des Nationalmuseums, Situla 27, Ljubljana 1988, 108 str. (*Eva Holz*) — 333—334

Branko Božič: Gasilstvo na Slovenskem do leta 1941, Ljubljana 1988, 297 str. (*Olga Janša-Zorn*) — 338

Marija in Mihael Petek: Kronika župnije Tržič ob 150. letnici posvečenja župne cerkve, Tržič 1988, 141 str. (*Janez Kopač*) — 339—340

Franc Puhar: Obrtništvo v Kranju od rokodelskih cehov do danes, Kranj 1988, 97 str. (*Janez Kopač*) — 342—343

Zbornik ob devetdesetletnici Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Gradivo in razprave št. 8, Ljubljana 1988, 254 str. (*Janez Kopač*) — 340—342

Miroslav Pahor-Janez Šumrada: Statut piranskega komuna od 13. do 17. stoletja. Viri za zgodovino Slovencev, knjiga deseta, SAZU in ZRC SAZU, Ljubljana 1987, I in II (XCVIII + 852) (*Dušan Kos*) — 161—162

Julij Titl: Vodni mlini v Slovenski Istri, Založba Lipa, Koper 1988, 163 str. (*Gorazd Marušič*) — 163—164

J. Lucić: Spisi dubrovačke kancelarije III, Zapis notara Tomazina de Savere 1284—1286, Diversa cancelariae II (1284—1286), Zapis notara Aca de Titullo 1295—1297, Diversa cancelariae III (1295—1297), Monumenta his-

torica ragusina III, Zagreb 1988, 394 str. (*Darja Mihelič*) — 331—332

Zgodovina Cerkve 1. Od začetkov do Gregorja Velikega, Ljubljana 1988, 525 str. (*Vinko Rajšp*) — 328—330

Ormoški zbornik III. (*Kristina Šamperl-Purg*) — 336—338

Albert Pucar: Padna, Koper 1986, 54 str.; *Nada Morato*: Korte (Dvori), Ljubljana 1989, 80 str. (*Branko Šuštar*) — 165

Smlednik: Kako so živeli: (Žvljenje v Smledniku in okolici med obema vojnama), Smlednik 1989, 40 str. (*Branko Šuštar*) — 339

Marijan Zadnikar: Hrastovlje, Romanska arhitektura in gotske freske, Družina, Ljubljana 1988, 198 str. (*Andrej Vovko*) — 164

Franjo Baš: Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije, Izbrani zgodovinski spisi, Zbirka Documenta et studia historiae recentioris (VIII), Založba Obzorja, Maribor 1989 (*Mavricij Zgonik*) — 333

UVODI

Ob primorski številki Kronike (*Marjan Drnovšek—Stane Granda*) — 5

LETNO KAZALO

Kronika 37/1989 —

IZVLEČKI

Izvillečki iz rubrik »Članki in razprave« in »Zapiski in gradivo«, Kronika 37/1989 — I—

KAZALO SLIK

POKRAJINE, GRADOVI, NASELJA, OBJEKTI

Ostanki rimskega pristanišča v Simonovem zalivu — 8

Temelj pomola rimskega pristanišča v Simonovem zalivu — 9

Temelj rimske stavbe ob vzhodni obali Simonovega zaliva — 10

Zid v Viližanu — 11

Momjan — razvaline gradu — 28

Podpeč — Pogled s Kraškega roba na Bržanijo — 29

Trdnjava Pietra Pelose pri Buzetu — 30

Glem — ostanki kaštela — 34

Šolsko poslopje na Plavjah (1989) — 81

Staro šolsko poslopje na Spodnjih Škofijah (1989) — 82

Cerkev Device Marije na Zvročku ob izviru Rižane — 99

Vas Socerb pozimi 1986, pogled z gradu — 102

Socerb pozimi, pogled na grad — 104

Prizor iz grajske okolice — 105

Tovarna Ampelea s svojo ribiško floto v letih 1943—1945 — 124

Tovarna Arrigoni, delavke delajo na prostem — 125

Tovarna Arrigoni v letih 1955/56, zorenje slanih rib v lesenih sodih — 127

Tovarna Ex Ampelea leta 1950, prostor za sušenje sardel — 129

Ribiča, v ozadju tovarna Arrigoni (leto 1948) — 131

Tovarna De Langl de — verjetno še pred letom 1945, slane sardele na »šala muri«, delavke so bose, delajo na prostem — 132

F. Runk — g. Postl: Štirivprežna poštna kočija na ljubeljski cesti, v ozadju ljubeljski prelaz; barvna grafika iz ok. leta 1800 — 173

Razingerjeva hiša v Podkorenu, kjer je bila do leta 1878 poštna postaja — 174

Mestna ura urarja Baltazarja Hofmanna iz leta 1718 na stolpiču ljubljanske mestne hiše (detajl kolorirane perorisbe iz 1812 v Grafičnem kabinetu Narodnega muzeja v Ljubljani) — 181

Steklarna v Hrastniku (razglednica) — 190

Jesenice, železniška postaja (okoli 1910) — 203

Posredovalnica za delo v New Yorku, pred 1914 — 215

Grad Grm (po Valvasorju) — 239

Grad Grm iz prvih let Kmetijske šole — 244

Veliko Ljubljančanov se je v prostem času namakalo na Špici — 254

Najstarejši bazen Kolezija v Ljubljani — odprt že leta 1878 — 254

Potem ko je dr. Puc krstil kopališče, se je 24 plavalk in 24 plavalcev pognalo v vodo — 256

Kopališče danes (marec 1989) pogled s hotela Lev — 257

Grafična upodobitev »Zerkveno shegnanje per svetim Roku nad Ljublano« (sliki I in II) — 260

Grafična upodobitev »Zerkveno shegnanje per svetim Roku nad Ljublano« (slika III) — 261

Pogled na Korte s Kortine — 289

Spodnji del vasi je na grebenu, kjer je prostora za niz hiš ob edini ulici — 289

Žumrova hiša v Gorjah — 311

Stara in nova šola v Kropi — 317

NAČRTI IN ZEMLJEVIDI

Podvodni objekti v Jernejevem zalivu — 19

Miljski polotok — arheološka najdišča — med 20 in 21

Severozahodna Istra v 1. stoletju pred našim štetjem — 21

Beneška Istra — 32

Akvarelirana risba Kopra, nastala 1619 — 38

Načrt Kopra iz 1619 — 40

Načrt dela obzidnega pasu Kopra — 43

Istra v prvi polovici 19. stoletja — 55

Skica področja Škofij in Plavij z okolico, stanje okoli leta 1910 — 79

Leonardova skica Vipave ob izlivu v Sočo — 169

S. Sitar—P. Svetnik: Poskus lokacije Leonardovega projekta protiturške vodne zapore na Soči—Vipavi — 171

Situacija športnega kopališča ŠK Ilirije — Ljubljana — 255

PREGLEDNICE

Življenjske poti najdenčkov — 199

Seznam izseljencev iz Škofje Loke 1893—1914 — 213—214

OSEBE

Portret odvetnika Angela Calafatija — 63

Josip Bertok 1882—1921, učitelj na Spodnjih Škofijah — 77

Učenci šole na Škofijah z učiteljem o. 1917 — 85

Slovenski učitelji v koprskem okraju, 1912 — 89

Apolonija Argento kot dekle pred l. 1873 — 195

Tovarnar Albert Zeschko, okoli 1880 — 221

Klub slovenskih biciklistov Ljubljana — 223

Italijanski vojni ujetniki v Ljubljani — 229

Del slovenskih udeležencev kongresa Orjune 1925. leta v Beogradu na izletu v Zemun — 249

Plemiška družba v sodobnih in fantazijskih oblačilih, sreda 18. stoletja — 264

Harlekin — 265

Galanтна scena: Ženska v ogrinjalu tipa Adrienne in moški v fantazijskem kostumu — 266

Župan Jakob Žumer — 309

Fotografije iz življenja generala Rudolfa Maistra — 313

Drago Mušič — 321

Vlado Valenčič, Sergij Vilfan in Božo Otorepec v magistratni dvorani v Ljubljani, novembra 1988 — 326

PREDMETI

Arheološke najdbe iz Fižin pri Portorožu — 12—14

Škontrini — 97

Bezoviški komunski kamen za olje — 100

Kratek zakrivljen meč-mahaira v leseni nožnici z bronastim okovjem halštatskega aristokrata (okoli 700 pred n. št.), Novo mesto — Kapitelska njiva — 167

Bronasti prsni oklep halštatskega kneza iz gomile v Kandiji (konec 7. stol. pred n.št.) — 167

Bronasta čelada negovskega tipa iz groba halštatskega kneza v Kandiji (konec 7. stol. pred n.št.) — 168

Potovalna žepna ura graško-ljubljanskega urarja Johanna Georga Glässla, okrog 1720 — 179

Ročna ura Baltazarja Hofmanna, datirana 1746 — 182

Tabernakljasta ura Ignacija Hofmanna, okrog 1760—1770 — 182

Tabernakljasta ura Johanna Georga Wiedermanna, okrog 1770—1780 — 184

Tabernakljasta ura Andreja Zupančiča, zadnja četrtina 18. stoletja — 184

TISKI IN ARHIVSKI DOKUMENTI

Oda Angelu Calafatiju — 60

Društvo za nemško ladjevje — 69

Podpisniki protesta zoper koprškega poslanca dr. Madonizzo — 74

Naslovni list Kronike dvorazredne ljudske šole na Spodnjih Škofijah — 76

Iz kronike: statistični pregled s podpisom Jos. Bertoka ob koncu vpisa v šolskem letu 1907—08 — 83

Šolsko naznanilo plavske šole 1917—18 — 86

Vabilo na veselico društva »Istrski Grmič« na Sp. Škofijah,
1908 — 87

Dovoljenje za izselitev, 1915 — 212

Cenik prevozov v Ameriko, 1905 — 216

Seznam delegatov ptujskega učiteljskega društva za občni
zbor Zveze — 302

DRUGO

Vagon družbe Compagnie Transatlantique (Bâle—Le Havre
—New York) — 208

V enem največjih evropskih izseljenskih pristanišč Le Havru
so vlaki pripeljali izseljence prav do pomolov — 280

Jedilnica za izseljence na »Otok solz« — Ellis Islandu v
obdobju viška doseljevanja v ZDA — 284

Razstava Gradovi na območju Kranja v galeriji Mestne hiše
v Kranju — 315

SLOVENSKA MATICA, Ljubljana, Trg osvoboditve 7, (061) 214 190

in Zveza zgodovinskih društev Slovenije imata sklenjen dogovor o sodelovanju, po katerem lahko člani slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev ob predložitvi potrjene članske izkaznice v prostorih Slovenske matice nabavljajo vse Matične publikacije po ugodnejši ceni, ki sicer velja le za redne Matične člane.

Iz bogatega izbora leposlovnih in različnih strokovnih del opozarjamo zlasti na nekaj knjig z zgodovinsko tematiko (zaloga nekaterih med njimi bo v kratkem času pošla):

Slovenska matica 1864—1964 (zbornik razprav in člankov)

Jože Munda: Bibliografija Slovenske matice 1864—1964

Jože Munda: Bibliografija Slovenske matice 1964—1983

Koroški plebiscit (zbornik razprav in člankov)

Vasilij Melik: Volitve na Slovenskem

Vojeslav Molè: Iz knjige spominov

Lavo Čermelj: Spomini na moja tržaška leta

Lavo Čermelj: Med prvim in drugim tržaškim procesom

Francè Koblar: Moj obračun

Franc Petek - Janko Pleterski: Spomini koroškega politika

Edvard Kocbek: Peščena ura. Pisma Borisu Pahorju 1940—1980

Primož Simoniti: Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja

Alojz Rebula: Zeleno izgnanstvo (roman o tržaških letih Eneja Silvija Piccolominija)

Andrej Capuder: Rapsodija 20 (roman o obdobju med obema vojnama)

Anton Linhart: Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije (komentiran prevod knjig iz let 1788 in 1791)

Karel Clarici: Knjiga moje mladosti (spominski opis grajskega in meščanskega življenja na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja)

Josip Vošnjak: Spomini (uredil in opombe napisal Vasilij Melik)

Franc Kos: Izbrano delo (izbral, uredil in opombe napisal Bogo Grafenauer)

Ivan Hribar: Moji spomini II. (izbral in uredil Vasilij Melik)

Marjan Rožanc: Roman o knjigah (avtobiografsko delo)

Boris Pahor: V labirintu (avtobiografski roman iz časa 1946—1949)

Milko Kos: Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev (izbral, uredil in opombe napisal Bogo Grafenauer)

Anton Novačan: Jeruzalem—Kairo. Spomini 1942—1945 (uredil Bruno Hartman)

Peter Mohar: Med nebom in peklom. Pričevanje iz plebiscitnega leta

Bogo Grafenauer: Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj (uredil, spremno besedo in opombe napisal Janko Prunk)

Irena Gantar Godina: Masaryk in masarykovstvo pri Slovencih

Fran Šuklje: Iz mojih spominov I. (izbral in uredil Vasilij Melik)

Božo Otorepec: Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem

Boris Pahor: Ta ocean strašno odprt (korespondenca z E. Kocbekom)

James C. Davis: Vzpon z dna. Slovenska kmečka družina v dobi strojev (o Žužkovih iz Slivnega oz. Vižovelj pri Devinu)

Slovenska matica pripravlja za prihodnja leta med drugim vrsto izdaj temeljnih del slovenske historiografije in nekaterih najzanimivejših starejših slovenskih memoarnih del.

**Prispevke v tej številki
so pripravili:**

**Tone Knez, Sandi Sitar, Majda Žontar,
Vesna Bučič, Vlado Valenčič, Boris Golec,
Marjan Drnovšek, Marko Kambič, Vilma Brodnik,
Žarko Lazarevič, Anka Vidovič-Miklavčič,
Jelka Melik, Boris Rozman, France Golob,
Andreja Vrišer, Igor Grdina, Andrej Vovko,
Nada Morato, Eva Holz, Tatjana Hojan,
Marinka Dražumerič, Božo Benedik, Sergej Vrišer**

**Izdaja Sekcija za krajevno zgodovino
Zveze zgodovinskih društev Slovenije**